

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**Πεζογραφία, Ιδεολογία και κοινωνική κριτική: το
“κοινωνικό μυθιστόρημα” του Κωνσταντίνου
Θεοτόκη**

Μέλη επταμελούς εξεταστικής επιτροπής:

Γιώτη Αγγελική (Επιβλέπουσα)

Βογιατζόγλου Αθηνά (Συμβουλευτική και Εξεταστική επιτροπή)

Καργιώτης Δημήτριος (Συμβουλευτική και Εξεταστική επιτροπή)

Παπαθεοδώρου Ιωάννης (Εξεταστική επιτροπή)

Ράντης Κωνσταντίνος (Εξεταστική επιτροπή)

Φλιτούρης Λάμπρος (Εξεταστική επιτροπή)

Γεωργακόπουλος Δημήτριος (Εξεταστική επιτροπή)

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΣ

Έτος έκδοσης: 2024

Άδεια χρήσης: *Creative Commons Αναφορά (CC BY)*: Η άδεια αυτή επιτρέπει στο χρήστη να χρησιμοποιεί, να μοιράζεται και να δημιουργεί παράγωγα έργα επί του αδειοδοτούμενου περιεχομένου και να το διαμοιράζεται χωρίς περιορισμούς, πέραν του να κάνει αναφορά στο δημιουργό (π.χ. τον συγγραφέα), ή και το δικαιούχο (π.χ. εκδότη) ή/και το φορέα που κάνει το περιεχόμενο διαθέσιμο (π.χ. το Υπουργείο Παιδείας).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής, η οποία αποτελεί καρπό έρευνας και μελέτης γύρω από το μοντέλο του ήρωα στο πεζογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κα. Γιώτη Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τομέα ΜΝΕΦ του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η οποία ως επιβλέπουσα καθηγήτρια, παρακολούθησε κάθε στάδιο της παρούσας διατριβής με αληθινό ενδιαφέρον. Ευχαριστώ, επίσης, τους συνεπόπτες της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής α) κ. Δημήτριο Καργιώτη, Καθηγητή του Τομέα ΜΝΕΦ του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και β) κα. Βογιατζόγλου Αθηνά, Καθηγήτρια του Τομέα ΜΝΕΦ του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την πολύτιμη βοήθεια και υποστήριξή τους.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στον κ. Γιάννη Παπαθεοδώρου, Αναπληρωτή Καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών, ο οποίος ως αρχικός επιβλέπων Καθηγητής μου, ενθάρρυνε την προσπάθειά μου. Με την πείρα και τις γνώσεις του με καθοδήγησε, έτσι ώστε η έρευνά μου να είναι αποτελεσματική, συμβάλλοντας καθοριστικά στην πραγμάτωση αυτής της διατριβής.

Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω πως η διδακτορική μου διατριβή αφιερώνεται στους εκλιπόντες φιλόλογους γονείς μου, Δημήτριο Παπαγεωργίου και Ευθυμία Ζαχαρού, η σκέψη των οποίων με συντρόφευε σε όλη αυτή τη διαδρομή.

Περιεχόμενα

Γενική Εισαγωγή.....	5
1. Λογοτεχνία και Ιδεολογία.....	5
2. Θεοτόκης και Διανόηση.	6
3. Η προοδευτική παράδοση στα επτάησα.....	14
4. Ο Θεοτόκης ανάμεσα στον Νίτσε και στον Μάρξ. Από την «ηθογραφία στο «κοινωνικό μυθιστόρημα».....	19
5.α Ο Bakhtin Mikhail, το μοντέλο του ήρωα και η μετάβαση από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα.....	27
5.β Από τον «χαρακτήρα» του ήρωα στον «κοινωνικό τύπο». Ο Raymond Williams και ο Michel Foucault.	31
6. «Ορισμός των αφηγηματικών έργων που αποτελούν το κύριο πεδίο της έρευνας και αιτιολόγηση της επιλογής με βάση την πλοκή, το ρόλο των ηρώων, τον άξονα των ιδεών.».....	35
7. Η «Μοντέρνα Τραγωδία» ως νεωτερικό στοιχείο της «κοινωνιστικής» αφηγηματικής πεζογραφίας. Σύντομη περιγραφή των κεφαλαίων της διατριβής.....	46
ΚΕΦ. 1 ΟΙ ΣΚΛΑΒΟΙ (ΚΑΙ ΟΙ ΣΚΛΑΒΕΣ) ΣΤΑ ΔΕΣΜΑ ΤΟΥΣ.....	49
Αφηγήσεις της υποτελείας	49
1.1. Η ιστορία των υποτελών: μια συνοπτική θεωρητική γενεαλογία.....	49
1.2. Οι «δέσμιοι» του Θεοτόκη.....	55
1.3. Όψεις του «άλλου» κοινωνικού περιθωρίου.	59
1.4. Υποτελεία και πατριαρχία (ύπαιθρος).	62
1.5. Από το χωριό στο άστυ και από το διήγημα στο μυθιστόρημα.....	65
1.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.	78
ΚΕΦ. 2 ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ.....	87
Οι εξεγερμένοι ήρωες.....	87
2.1. Σύνοψη των εξεγερμένων.....	87
2.2. Η έκκεντρη και εκκεντρική υποκειμενικότητα των εξεγερμένων.....	95
2.3. Η ανάληψη της ατομικής «ηθικής ευθύνης» απέναντι στους καταπιεστικούς κοινωνικούς περιορισμούς.	101
2.4. Η μετάβαση από τη φεουδαρχία στη νεωτερική ταξική συνείδηση.....	107
2.5. Τα κατάλοιπα και οι ρωγμές της πατριαρχίας.....	117
2.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	122
ΚΕΦ. 3 ΟΙ ΜΗ ΚΑΝΟΝΙΚΟΙ.....	126
Άνθρωποι στα άκρα.....	126
3.1. Τα χαρακτηριστικά των «μη κανονικών».	126

3.2. Το «πεδίο της μη κανονικότητας» ως συνθήκη παραγωγικότητας. Foucault και Λογοτεχνία.	128
3.3. Θεοτόκης: Από τον «εξεγερμένο» στον «μη κανονικό».	129
3.4. Από την αυτοδικία στη δίκη.	148
3.5. Άνθρωποι στα άκρα. Ο “μη κανονικός” σε κατάσταση παροξυσμού και παράνοιας.	157
3.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.	170
ΚΕΦ. 4 Η ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ	175
Η τραγική πλοκή.....	175
4.1. Η πλοκή ως περιπέτεια ιδεών	175
4.2. Η πορεία προς την αυτογνωσία μέσα από τη συνειδητοποίηση της απόγνωσης (despair).	179
4.3. Η περιγραφή του υποκειμένου που υποφέρει εξαιτίας του περιβάλλοντος στο οποίο ζει (suffering).	191
4.4. Η έννοια της θυσίας και η συντριβή των ηρώων (sacrifice).	196
4.5. Συμπέρασμα κεφαλαίου.	205
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	208
Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΩΝ. ΘΕΟΤΟΚΗ.....	208
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	227
A. Έργα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη.....	227
B. Δευτερογενής βιβλιογραφία.	227
Γ.1. Γενική Ελληνική Βιβλιογραφία.	232
Γ. 2. Γενική Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	241

Γενική Εισαγωγή

1. Λογοτεχνία και Ιδεολογία

Η σχέση αφήγησης και ιδεολογίας αποτελεί σταθερό αντικείμενο έρευνας και μελέτης στο πεδίο των Λογοτεχνικών Σπουδών. Για τη διερεύνηση αυτής της σχέσης απαιτούνται εργαλεία από διάφορα γνωστικά αντικείμενα και μεθόδους (πολιτική επιστήμη, ρητορική ανάλυση λόγου, θεωρία της λογοτεχνίας), που αντιμετωπίζουν την αφήγηση όχι μόνο ως αισθητικό φαινόμενο αλλά και ως σημαίνουσα κοινωνική πρακτική και πολιτική εμπειρία. Ιδιαίτερα, τα τελευταία χρόνια, οι Λογοτεχνικές Σπουδές, έχοντας δεχτεί την επιρροή του μεταδομισμού και της πολιτισμικής κριτικής, ανέδειξαν νέες αναλυτικές κατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές έφεραν στο προσκήνιο μια σειρά από θέματα που αναφέρονται στη σχέση έθνους και αφήγησης, στην επανεκτίμηση της αποικιακής και μετα-αποικιακής λογοτεχνικής παραγωγής, στον ρόλο του φύλου και της σεξουαλικότητας, στην αναπαράσταση των υπάλληλων κοινωνικών τάξεων, στις μειονοτικές φωνές τους, στον λόγο της ετερότητας, στη λειτουργία της λαϊκής κουλτούρας, αλλά και στον ρόλο της αναγνωστικής ανταπόκρισης και των ποικίλων πολιτισμικών χρήσεων των λογοτεχνικών κειμένων. Η εγγραφή, άλλωστε, της λογοτεχνίας στο πεδίο της ιδεολογίας –και αντίστροφα– είναι ένα πολύ σύνθετο αλλά και πολύπλοκο φαινόμενο, ακριβώς επειδή το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο αποτελεί πεδίο συνάντησης πολλών και διαφορετικών κοινωνικών φωνών, αξιακών συστημάτων και ιδεολογικών θέσεων. Η λογοτεχνία, ως προνομιακό μυθοπλαστικό-σημειωτικό σύμπαν, ενεργοποιεί την επεξεργασία συστημάτων αναπαράστασης και συμβολικών σχέσεων, μέσα από την οποία γίνεται αντιληπτή η πραγματική και φαντασιακή θέαση του κοινωνικού κόσμου.

Μια τέτοια αναπαράσταση λαμβάνει χώρα στο μυθιστορηματικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, το οποίο αποτέλεσε αναμφισβήτητα τη γέφυρα μεταξύ παλαιών και νέων λογοτεχνικών τάσεων και ρευμάτων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Στη διατριβή αυτή επιχειρούμε να εξετάσουμε τον τρόπο, με τον οποίο η πεζογραφία του Θεοτόκη ενσωματώνει τους ιδεολογικούς κώδικες της σοσιαλιστικής σκέψης και

τους μετατρέπει σε μυθοπλαστικό σύμπαν με πλοκή, ήρωες και αφηγηματικές τεχνικές. Με άλλα λόγια, προσπαθούμε να αποδείξουμε ότι το λογοτεχνικό έργο του Θεοτόκη δεν αποτελεί μια απλή αντανάκλαση των ιδεολογικών του απόψεων αλλά μια «συμβολική πράξη» που συμμετέχει στην παραγωγή της ιδεολογίας. Ακολουθώντας τη μεθοδολογία, που υπέδειξε ο θεωρητικός Fredric Jameson¹ για τη σχέση λογοτεχνίας και ιδεολογίας, εστιάζουμε στο ίδιο το «πολιτικό ασυνείδητο» της γραφής του Θεοτόκη και στις κοινωνικές του προεκτάσεις. Η προσπάθεια αυτή στηρίζεται στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στο «μοντέλο του ήρωα», εργαλείο το οποίο δημιουργεί ένα πεδίο προνομιακό για την εξέλιξη της πλοκής και βασίζεται σε ήρωες που συμπυκνώνουν «κοινωνικούς τύπους» και «φωνές-ιδέες», που αποτυπώνουν τη σχέση αλληλεπίδρασης του ατόμου και της κοινωνίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα διατριβή επιχειρεί –συν τοις άλλοις– τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους το πεζογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, και ειδικότερα το «κοινωνικό μυθιστόρημα», αποτελεί όχημα ιδεολογικής και κοινωνικής κριτικής, από το γύρισμα του 19^{ου} αιώνα ως τον μεσοπόλεμο.

2. Θεοτόκης και Διανόηση.

Μέχρι σήμερα, η φιλολογική έρευνα που σχετίζεται με την παρουσία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη στο εγχώριο λογοτεχνικό πεδίο έχει εστιάσει κατά βάση στα ιστορικά, τα ιδεολογικά και γραμματολογικά συμφραζόμενα της δραστηριότητας του λογοτέχνη. Τόσο ο Αιμίλιος Χουρμούζιος² όσο και ο Γιάννης Δάλλας³ προχώρησαν

¹ F. Jameson, *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*, London & New York, Cornell University Press, 1981

² Βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα. Ο άνθρωπος-το έργο*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1979².

³ Βλέπε ενδεικτικά, Γ. Δάλλας, «Γνώση και ανάγνωση της πεζογραφίας του Κ. Θεοτόκη: η αποκατάσταση μιας επαφής», *Διαβάζω*, τχ. 14, (10-11/1978), σ. 30-39., Γ. Δάλλας, «Αποκατάσταση επαφής με την πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Κατάδικος*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1990, σ. 163-185., Γ. Δάλλας, «Από τη μυθοπλασία των φανταστικών στην πεζογραφία των οριακών ηρώων», *Περιμετρική σπουδή της πεζογραφικής διαδρομής του Θεοτόκη*, στο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1991), σ. 281-291., Γ. Δάλλας, «Η κινητικότητα του βάθους κάτω από τη σταθερά της επιφάνειας στην πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο Κωνσταντίνος Θεοτόκης: *Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Κέρκυρα, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης-Μάρτης 1997), σ. 127-137., Γ. Δάλλας, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο Ι' (1900-1914)*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1997, σ. 182- 279., Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 2001.

σε μια ολιστική περιγραφή του πλαισίου μέσα στο οποίο έζησε και έγραψε ο Θεοτόκης. Σαφέστατα, από την ανάλυση αυτή δεν απουσιάζει η ηθογραφική προσπάθεια παρουσίασης του τύπου καταγωγής του, της Κέρκυρας, μια προσπάθεια που συμπληρώνουν με τις δικές τους προσεγγίσεις ο Απόστολος Μπενάτσης⁴ και η Ειρήνη Δενδρινού⁵.

Ένα μεγάλο κομμάτι της διανοητικής προσπάθειας εστίασε στη σχέση του Θεοτόκη με τον σοσιαλισμό, μια σχέση την οποία και προσπάθησε να αναλύσει. Ο Χαράλαμπος – Δημήτριος Γουνελάς,⁶ ο Δημήτρης Κόκορης,⁷ ο Κώστας Δαφνής,⁸ ο Αριστοτέλης Σίδερης⁹ επιχειρούν να ερμηνεύσουν τον «σοσιαλιστή Θεοτόκη». Ο Απόστολος Σαχίνης επισημαίνει ότι τα αντανακλαστικά της κριτικής απέναντι στην κοινωνική αδικία υπήρχαν ήδη μέσα του. Η θητεία του στη Γερμανία και η γνωριμία του με τον σοσιαλισμό συνέβαλαν στην εξωτερίκευση των στοιχείων και στο συγγραφικό του έργο.¹⁰ Την άποψη πως μέσα από τα έργα του, κατά την μετάβαση του «από την ηθογραφία προς το κοινωνικό μυθιστόρημα», μένει «ο Θεοτόκης πιστός στις σοσιαλιστικές ιδέες» εκφράζει και ο Γεώργιος Παγανός.¹¹

Η μετάβαση αυτή βέβαια προς την «κοινωνιογραφία» αποτελεί από μόνη της ένα ακόμη πεδίο μελέτης στο οποίο η βιβλιογραφική έρευνα απέδωσε ιδιαίτερη σπουδή. Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος χαρακτήρισε, στο ομώνυμο έργο του, τον Θεοτόκη ως τον «εισηγητή του κοινωνικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα»,¹² και ο Γιάννης Δάλλας υποστήριξε ότι η κριτική ανάλυση του Θεοτόκη περισσότερο θα ταίριαζε στην επιστήμη της κοινωνικής ανθρωπολογίας ή της ψυχολογίας παρά στην αντίστοιχη της

⁴ Βλ. Α. Μπενάτσης, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Πάθη- Δράση- Κώδικες*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1995.

⁵ Βλ. Ε. Δενδρινού, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τχ. 7-8 (15 Ιουλίου 1927-1 Αυγούστου 1927) σ. 421-425 και 459-464.

⁶ Βλ. Χ. Δ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1879-1912*, Αθήνα, Κέδρος 1984.

⁷ Βλ. Δ. Κόκορης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 9, (2019), σ. 203-213.

⁸ Βλ. Κ. Δαφνής, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και ο σοσιαλισμός», *Πόρφυρας*, τχ. 46, (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1988), σ. 259-264.

⁹ Βλ. Α. Σίδερης, «Η ζωή και το έργο του Κωνστ. Θεοτόκη», *Φιλότεχνος*, Βόλου, Δ' - Ε', (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1926), σ. 122-123.

¹⁰ Βλ. Α. Σαχίνης, «Ένα νέο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη: Η “Αγάπη παράνομη”», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 25 (Κέρκυρα 1981), σ. 169-170. Δες ακόμη, Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα: Ιστορία και κριτική*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1958.

¹¹ Βλ. Γ.Δ. Παγανός, «Η τιμή και το χρήμα», *Διαβάζω*, 92, (18 Απριλίου 1984), σ. 38.

¹² Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα. Ο άνθρωπος-το έργο*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1979².

λαογραφίας.¹³ Ο Θεοτόκης, ενώ ξεκίνησε ηθογραφώντας, εντούτοις οι πολιτικές του θέσεις τον οδήγησαν στην κοινωνική λειτουργία της λογοτεχνίας μέσω της νατουραλιστικής οπτικής, αναφέρει ο Άγγελος Τερζάκης.¹⁴ Ο Κώστας Μπαλάσκας υποστηρίζει ότι ο Θεοτόκης με το έργο του αναφέρεται στην «ανάγκη [...] που βάζει το νυστέρι της βαθιά στο κοινωνικό σώμα, αλλά και στην ψυχή του ανθρώπου, [...] που διερευνά τα σκοτεινά κίνητρα των συγκρούσεων μέσα από μια γόνιμη διασταύρωση του Νίτσε με τον Μαρξ – θα τολμούσα να πω και με τον Φρόιντ».¹⁵ Ο Γιάννης Κορδάτος τονίζει ότι ο Θεοτόκης περνούσε τις ιδέες του μέσα από τα έργα του, πράγμα που αδυνατούσε να κάνει στον ίδιο βαθμό στην καθημερινή του ζωή. Έλεγε ακόμη πως «δεν ήταν όμως καμωμένος για πολιτικός, ήταν λογοτέχνης».¹⁶ Ειδικότερα, την «διαδρομή» αυτή, εκτός από τους προαναφερθέντες, ερευνούν διεξοδικά ο Τάκης Καρβέλης,¹⁷ ο Κώστας Στεργιόπουλος¹⁸ ο οποίος μάλιστα του αποδίδει το ένστικτο του κοινωνικού παρατηρητή, καθώς κι ο Θεόφιλος Φραγκόπουλος που αναφέρει πως ο Θεοτόκης κατάφερε και «μπόλιασε τη λογοτεχνία με το όραμα μιας κοινωνικής πνευματικής ανάπλασης του λαού».¹⁹ Η ιδεολογική ωρίμανση του Θεοτόκη φαίνεται από την εξέλιξη των έργων του στα οποία αυτός αφήνει το ιδεολογικό του στίγμα, αναφέρει η Βασιλική Πάτσιου.²⁰ Την άποψη περί συγγραφής κοινωνικού μυθιστορήματος εκφράζει και η Ειρήνη Δενδρινού, η οποία υποστηρίζει ότι τα πρόσωπα των έργων του είναι γνωστά, υπαρκτά και «καυτηριάζονται αμείλιχτα».²¹

Ταυτόχρονα, η μέχρι τώρα έρευνα, εστίασε στις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται στα Επτάνησα και αποτυπώνονται στο έργο του Θεοτόκη, όπου η παρηκμασμένη αριστοκρατία δίνει τη σκυτάλη στην ανερχόμενη αστική τάξη. Τόσο ο

¹³ Βλ. Γ. Δάλλας, «Το πρόβλημα της εντοπιότητας στην πεζογραφία του Θεοτόκη» στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Διηγήματα [Κορφιάτικες ιστορίες]. Με έντεκα χαράγματα του Μάρκου Ζαβιτζιάνου*, (Γ. Δάλλας, εισαγ.), Αθήνα, Τυπογραφείο Κείμενα, 1978, σ. 19.

¹⁴ Βλ. Α. Τερζάκης, (επιμ.), *Θεοτόκης Κωνσταντίνος*, Βασική βιβλιοθήκη «Αετού», αριθ. 31, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ιωάννου Ζαχαρόπουλου, 1955, σ. 14.

¹⁵ Κ. Μπαλάσκας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο τραγικός του έρωτα και της ουτοπίας*, Αθήνα, Ειρμός 1993, σ. 21.

¹⁶ Γ. Κορδάτος, «Ο σοσιαλιστής», *Νέα Εστία*, τ. 28, τχ. 332, (15 Οκτωβρίου 1940), σ. 1283.

¹⁷ Βλ. Τ. Καρβέλης, *Δεύτερη ανάγνωση, Δοκίμια*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984.

¹⁸ Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πεζογραφίας του Θεοτόκη». Ανάτυπο από τα πρακτικά του Έθνη Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (17- 21 Μαΐου 1986), Αργοστόλι 1991.

¹⁹ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872-1923)», *Νέα Εστία*, 1344, (1 Ιουλίου 1983), σ. 837.

²⁰ Βλ. Β. Πάτσιου, «Διήγηση και ιστορία στο έργο του Κ. Θεοτόκη», *Τα Ιστορικά*, τχ. 4, (Δεκέμβριος 1985), σ. 332-334.

²¹ Ε. Δενδρινού, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τχ. 7-8 (15 Ιουλίου 1927-1 Αυγούστου 1927), ό.π., σ. 463.

Δημήτρης Αρβανιτάκης²² όσο και η Έρη Σταυροπούλου²³ επισημαίνουν πως ο Θεοτόκης αποδίδει πιστά την παρακμιακή κατάσταση στην οποία έχουν περιπέσει οι άνθρωποι της «ευγένειας» στα Επτάνησα στο γύρισμα προς τον 20^ο αιώνα, ενώ η Μαίρη Μικέ²⁴ εστιάζει -μέσα και από το θεοτοκικό έργο- στις μεταβολές που υφίσταται η δομή και η λειτουργία της οικογένειας κατά την ίδια περίοδο στον ελληνικό χώρο. Για το ίδιο ζήτημα ο Περικλής Παγκράτης²⁵ αναφέρει πως ο Θεοτόκης, στα πλαίσια της μετάβασης αυτής, στηλιτεύει την παθολογία των θεσμών, το λαθρεμπόριο, την τοκογλυφία και συνολικά την κοινωνική νόσο που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους την περίοδο εκείνη.

Η επιστημονική έρευνα για τον Θεοτόκη προσπάθησε ακόμη να ερμηνεύσει την σχέση των φύλων στα έργα του. Ειδικότερα, ο Νίκος Καββαδίας²⁶ και η Θεοδώρα Γλυκοφρύδη - Αθανασοπούλου²⁷ επιχείρησαν να εντοπίσουν τους μηχανισμούς της πατριαρχίας και τα όρια που αυτή θέτει στο πεδίο δράσης του γυναικείου φύλου, ενώ ο Γιάννης Παπακώστας²⁸ και ο Φώτης Τερζάκης²⁹ ερμηνεύουν την θεματική της βίας ως μια συνθήκη καθημερινότητας κυρίως στην σκληρή ζωή της κερκυραϊκής υπαίθρου, όπως αυτή αποδίδεται από τον Θεοτόκη.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η ερμηνευτική ανάλυση στον Θεοτόκη –αν εξαιρέσει κανείς το ζήτημα των αφηγηματικών τεχνικών– έχει έως σήμερα δώσει μεγάλη έμφαση στα ιδεολογικά στοιχεία του έργου του. Συγκεκριμένα, έχει δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα σε συγκεκριμένες αντιθέσεις ή αντιφάσεις τις οποίες ο Θεοτόκης προσπαθεί να συγκεράσει. Πράγματι, το ερμηνευτικό πλαίσιο των αναλύσεων περιλαμβάνει κυρίως τη διαλεκτική σχέση του ατόμου με την κοινωνία σε μια

²² Βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «Γατόπαρδοι, τσακάλια και ύαινες, σκηνές από την παρακμή του κόσμου της ευγένειας στο Ιόνιο», *Τα Ιστορικά*, τχ. 59 (Δεκέμβριος 2013), σ. 442-471.

²³ Βλ. Ε. Σταυροπούλου, «Από τους Οφιομάχους της Κέρκυρας στους Σαλίνα της Σικελίας: ένας κόσμος πεθαίνει», *Σύγκριση*, τχ. 27, (2017-2018), σ. 22-33.

²⁴ Μ. Μικέ, *Δοκιμασίες, Όψεις του οικογενειακού πλέγματος στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1922-1974*, Αθήνα, Gutenberg, 2019.

²⁵ Π. Παγκράτης, «Η τιμή και το χρήμα: Παρεκβάσεις θεσμών», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 414-419.

²⁶ Βλ. Ν. Καββαδίας, «Οι ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης - Μάρτης 1997), σ. 421-430.

²⁷ Βλ. Θ. Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου Θεοδώρα, *Από την Εξάρτηση στην Αυτοτέλεια. Στερεότυπες εικόνες γυναικών στο πεζογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη*, Αθήνα, Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2007.

²⁸ Βλ. Γ. Παπακώστας, *Που μας πάει αυτό το αίμα; Αναπαραστάσεις αυτοδικίας και βίας στη νέα ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Πατάκης, 2017.

²⁹ Βλ. Φ. Τερζάκης, «Σεξουαλικός συμβολισμός στον μεσογειακό κύκλο», στο *Τιμή και Ντροπή: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις-Αφιέρωμα*, (Επιμέλεια Δημητρίου Σωτήρης), τχ. 351, *Διαβάζω*, Απρίλιος 1995, σ. 126-131.

προσπάθεια αναζήτησης του αρχικού υπαιτίου για την παθολογία του ατόμου και της κοινωνίας. Ευθύνεται άραγε το «ατομικό ή το κοινωνικό είναι» για το ασφυκτικό πλαίσιο ζωής των ανθρώπων; Πάσχει δηλαδή ο άνθρωπος εξαιτίας των περιορισμών που θέτει η κοινωνία ή μήπως η κοινωνία νοσεί εξαιτίας της κακίας των ανθρώπων;

Η συνειδητοποίηση της παθολογίας δημιουργεί σαφέστατα την ανάγκη αναζήτησης των υπαιτίων μέσα σε ένα περιβάλλον μεταβάσεων, μέσα σε ένα περιβάλλον μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας. Το δίπολο αυτό αποτελεί μια συνήθη οπτική που συναντάμε στη σχετική με τον Θεοτόκη βιβλιογραφία. Ο συνεκτικός δεσμός, με τον οποίο καταφέρνει ο Θεοτόκης να διατηρήσει «ενεργή» την σχέση μεταξύ των δύο αυτών πόλων της αντίφασης, είναι ο έρωτας³⁰. Η κινητήριος αυτή δύναμη, που εξωτερικεύεται βιωματικά και με πάθος από τον Θεοτόκη, συνθλίβει στο πέρασμά της κανόνες, αποκλεισμούς και τάξεις μιας και η ίδια είναι από μόνη της δύναμη καταδυναστευτική. Ο Σπύρος Πλασκοβίτης επισημαίνει σχετικώς για τον Θεοτόκη πως «ο αριστοκράτης ιδεολόγος [...] είναι ερωτικός. Ζει σαν άλλος Τολστόι μέσα από τον πύργο του, στους Καρουσάδες, την πρωτόγονη, αμόρφωτη και πάμφτωχη αγροτιά. Αναρωτιέται κανείς πώς καταφέρνει να μπει στο πετσί της και να της χαρίσει τη μεγαλοσύνη του ερωτικού σπαραγμού- ενός δικού του σπαραγμού [...] Οι παθιασμένοι ερωτικοί χωριάτες και χωριάτισσες τα τινάζουν όλα στον αέρα κάποια κρίσιμη στιγμή –υπόληψη, συμφέρον, οικογένεια, συγγενείς και φίλους, φόβο θρησκευτικό και απειλή του νόμου– για να δοθούν στη σαγήνη της αμαρτίας».³¹

Η αναζήτηση του ιδανικού, αλλά ταυτοχρόνως η ωμή αποτύπωση της πραγματικότητας, δημιουργεί ακόμη μια αντίφαση, την οποία συναντούμε στις αναλύσεις για το Θεοτόκη. Η σύγκρουση ανάμεσα στη «ρεαλιστική σπουδή της εντοπιότητας» και στο εξιδανικευμένο όραμα για μια καλύτερη κοινωνία αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο ανάλυσης και ερμηνείας, το οποίο εξελίσσεται σε «σημείο αμφιλεγόμενο» από τους αναλυτές.

«Δεν είναι απολύτως διακριβωμένο και καθολικά αποδεκτό ότι ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης είναι “ο εισηγητής του κοινωνικού μυθιστορήματος” στη

³⁰ Βλέπε ενδεικτικά Κ. Μπαλάσκας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο τραγικός του έρωτα και της ουτοπίας*, Αθήνα, Ειρμός 1993 και Ε. Σταυροπούλου, «Οι ερωτευμένες ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη και οι λογοτεχνικές αδελφές τους: παραλλαγές μιας τυπολογίας», στο Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρέος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2019, σ. 131-303.

³¹ Σ. Πλασκοβίτης, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και τα διηγήματά του», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 409.

νεοελληνική αφηγηματική πεζογραφία, αλλά χωρίς ταλαντεύσεις μπορούμε να συμφωνήσουμε στο ότι είναι ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του»,³² αναφέρει ο Δημήτρης Κόκορης. Αντίθετα, ο Τάκης Αδάμος τον χαρακτηρίζει ως «“γενάρχη της πρωτοπόρας σοσιαλιστικής πεζογραφίας στη χώρα μας.” [...] που παρέμεινε “ιδεολογικά αδιάλλαχτος” και αφιερώθηκε ως το θάνατό του “στον σοσιαλισμό, στον αγώνα για πραγματική απολύτρωση του ελληνικού λαού και την κοινωνική αναγέννηση του τόπου”». ³³ Ο ίδιος αναφέρει επίσης πως «ο Θεοτόκης μπόρεσε να συλλάβει και να εκφράσει με θαυμάσιο καλλιτεχνικό τρόπο το βαθύτερο νόημα της εποχής, την ουσία των κοινωνικών σχέσεων και των φαινομένων της ελληνικής ζωής. [...] Μα δεν στέκεται στην επιφάνεια. [...] Πίσω από την ηθογραφική μορφή υπάρχει το κοινωνικό υπόβαθρο. Η επίμονη αναζήτηση των νόμων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων, των αιτιών που προκαλούν την κοινωνική ανισότητα, τις κοινωνικές συγκρούσεις. Ο Θεοτόκης δεν σταματάει στις θέσεις του κριτικού ρεαλισμού. Δεν τον φτάνει να επισημάνει και να στιγματίσει μόνο την κοινωνική αδικία και ανισότητα. Προχωρεί πολύ περισσότερο. Στο έργο του προβάλλει μια καινούργια κοινωνία, ανώτερη, πιο καλή και πιο δίκαιη».³⁴

Επίσης, ο Π. Καλοδίκης αναφέρει σχετικά: «Σκοπός του ήταν η κοινωνική αλλαγή, ο σοσιαλιστικός ανασχηματισμός της κοινωνίας... Προδιαγράφει τον αναπόφευκτο χαμό του παλιού κοινωνικού καθεστώτος... Είναι η καταδίκη του συστήματος της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας [...], η ψυχή του και όλο του το έργο είναι ποτισμένα απ’ έναν απέραντο σοσιαλιστικό ουμανισμό [...], οραματίζεται μια καινούρια κοινωνία, ένα κοινωνικό καθεστώς ευτυχίας, χαράς και ελευθερίας για όλη την ανθρωπότητα».³⁵

Αντίστοιχα, ο φίλος του Αριστοτέλης Σίδερης, τονίζει πως ο Θεοτόκης «δεν αποδεχόταν ούτε τη δημοκρατική μάσκα του καπιταλιστικού συστήματος, δεν απεχθανόταν απλώς και μόνο τη βάρβαρη πλευρά του καθεστώτος. Μισούσε βαθιά το αστικό καθεστώς. [...] Είδε τη μεγάλη τότε σοσιαλδημοκρατική κίνηση της Γερμανίας και εγύρισε αποφασισμένος σοσιαλιστής, παραιτώντας το φίλο του Μαμπίλη και την

³² Δ. Κόκορης, «Εισαγωγή» στο Κ. Θεοτόκης, *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*, (εισαγωγή-επιμ. Δ. Κόκορης), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 19.

³³ Α. Πρίφτης (επιμ.), *Σοσιαλιστικός Όμιλος Κέρκυρας*, Κέρκυρα-Αθήνα, Αλκίνοος, 2011, σ. 63.

³⁴ ό. π., σ. 64- 65.

³⁵ Π. Καλοδίκης, *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία*, (4 Τόμοι), Αθήνα, Gutenberg, 1961.

πατριωτική του ουτοπία της ηθικοποιήσεως του Έθνους μέσα στο αστικό καθεστώς».³⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσα αναφέρει σχετικά και ο κριτικός Απόστολος Σαχίνης: «Ο συγγραφέας δεν ανεβαίνει στο βήμα για να προπαγανδίσει ο ίδιος την ανάγκη της μεταβολής στην κοινωνική οργάνωση, μήτε τα πρόσωπά του διδάσκουν άτεχνα το ευαγγέλιο της κοινωνικής αναμόρφωσης με το σοσιαλισμό. Τείνει προς την συνειδητοποίηση αυτής της μεταβολής από τον αναγνώστη, κάνοντάς τον να αγανακτήσει, με την απεικόνιση μιας άθλιας ζωής και με την υπόδειξη της αιτίας της. Το συμπέρασμα, μέσω της προβολής της κοινωνικής αδικίας και της άνιση κατανομής πλούτου, ακολουθεί μόνο του».³⁷

Αν θα θέλαμε να κωδικοποιήσουμε τον τρόπο με τον οποίο έχει δει η παραπάνω βιβλιογραφία το ρόλο των ηρώων στο έργο του Θεοτόκη, θα διακρίναμε τρία μοντέλα : α) το εμπειρικό (ταύτιση των ηρώων με μορφές της Κερκυραϊκής κοινωνίας) β) το αφηγηματολογικό- σημειωτικό (ανάλυση δράσεων) β) το καθαρά ιδεολογικό (σύνδεση της δράσης του ήρωα με ένα συγκεκριμένο αξιακό επίπεδο). Στην πλούσια παρακαταθήκη που έχει αφήσει αυτή η βιβλιογραφία, διαπιστώνουμε πως οι ήρωες του Θεοτόκη είναι το όχημα της στροφής του συγγραφέα προς τον κοινωνικό ρεαλισμό – και συνακόλουθα, τον σοσιαλισμό. Δεδομένου ότι ο συγγραφέας έπρεπε να βασίσει την κοινωνική παρατήρηση στην αναπαράσταση και την ακριβή περιγραφή συγκεκριμένων μορφών, οι ήρωες έγιναν το κύριο όχημα της ρεαλιστικής συμπύκνωσης μιας ολόκληρης εποχής. Με άλλα λόγια, οι ήρωες του Θεοτόκη αναλύθηκαν σύμφωνα με την κλασική συνταγή του Ρεαλισμού. Όπως σωστά παρατηρεί η Ρεββέκα Συμεού, στην αντίστοιχη εργασία της, η κριτική εντόπισε στους ήρωες του Θεοτόκη «το μέρος και το όλον, το πράγμα και τις ιδιότητές του», «τη συγκροτημένη απόδοση χαρακτήρων», που αποδίδουν πιστά την κοινωνική ατμόσφαιρα.³⁸ Στη διατριβή της, ωστόσο, η ερευνήτρια, χρησιμοποιώντας, κυρίως, τα εργαλεία της αφηγηματολογίας και της διαλογικότητας, έδειξε πόσο σημαντικό είναι να μετατοπίσουμε την οπτική γωνία της έρευνας. Αναλύοντας τον ίδιο τον λόγο των ηρώων, η Ρεβέκκα Συμεού, έδειξε πως διαθλάται η ιδεολογία στην αφήγηση, αλλά και πώς τα ίδια τα σχόλια του αφηγητή αποτελούν μια τεχνική που φωτίζει ακόμη

³⁶ Α. Σίδερης, «Η ζωή και το έργο του Κωνστ. Θεοτόκη», *Φιλότεχνος*, Βόλου, Δ' - Ε' (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1926), σ. 122-123.

³⁷ Α. Σαχίνης, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Εστία, 1958.

³⁸ Ρ. Συμεού, *Η διαμόρφωση των ηρώων στην πεζογραφία του Θεοτόκη. Από την Τιμή και το Χρήμα στους Σκλάβους στα δεσμά τους*, διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία, 2012, σ. 13.

περισσότερο τον κόσμο του ήρωα. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, έγινε κατανοητό πως οι ήρωες του Θεοτόκη δεν είναι μόνο μια «σύμβαση αληθοφάνειας», κατ' απαίτηση του ρεαλισμού, αλλά ότι ο αφηγητής συχνά και συνειδητά επιλέγει «να παρουσιάζει τα γεγονότα μέσα από τη σκέψη των ηρώων», άλλοτε με μορφή εσωτερικών και άλλοτε με τη μορφή αφηγημένων μονολόγων.³⁹ Αυτή, άλλωστε, η αφηγηματική συνθήκη, υποστηρίζει η ερευνήτρια, συνδέεται με το μείζον πρόβλημα της «αυτονομίας» των υποκειμένων στο έργο του Θεοτόκη. Το εύρημα αυτό, μάς βοηθά να περάσουμε σε ένα νέο στάδιο της έρευνας γύρω από την πεζογραφία του Θεοτόκη. Αν θέλαμε να το διατυπώσουμε με ένα συνοπτικό ερώτημα θα ήταν το εξής : σε ποιο μέτρο και σε ποιο βαθμό, οι ήρωες του Θεοτόκη αποτελούν μια κατασκευή, στην οποία συγχωνεύεται το νόημα και η εμπειρία, η ατομικότητα και η σχέση με την κοινότητα, η μετάβαση από τον «παλαιό κόσμο» σε ένα σύμπλεγμα αλλαγών, στις οποίες η προσωπική επιλογή συνδέεται πλέον οργανικά με το μοντέλο της κοινωνικής οργάνωσης;

Η δική μου έρευνα εκκινεί από αυτή την αφετηρία. Απέναντι, δηλαδή, στη συχνή «βιογραφική» ταύτιση του Θεοτόκη με τις σοσιαλιστικές ιδέες, χρησιμοποιώ «το μοντέλο του ήρωα», προκειμένου να το εξετάσω ως κειμενικό «δείκτη» της ανάδυσης των ιδεολογιών και νοοτροπιών, στο μυθοπλαστικό σύμπαν του Θεοτόκη. Λαμβάνοντας υπόψιν μου τις συναφείς θεωρητικές αναλύσεις από διαφορετικούς στοχαστές του 20ού αιώνα, (M. M. Bakhtin, Raymond Williams, Michel Foucault) «ξεαναδιαβάζω» τα μείζονα έργα του Θεοτόκη, πέρα από την κλασική αφηγηματολογία αλλά και πέρα από τη θεωρία της αντανάκλασης, έτσι όπως αυτή μορφοποιήθηκε από την παραδοσιακή μαρξιστική κριτική. Στην προσπάθεια αυτή, το «μοντέλο του ήρωα» μού φανέρωσε ενδιαφέρουσες ιδεολογικές μεταβάσεις που σημειώνονται με βάση τη διαφορά πόλης και υπαίθρου, φύλου και πατριαρχίας, κανονικότητας και παρέκκλισης. Με άλλα λόγια, το «μοντέλο του ήρωα» αποτελεί στην προσπάθεια αυτή ένα «παρατηρητήριο» για να διαβάσω τις ιδέες, όχι αφηρημένα αλλά βιωμένες μέσα στην εμπειρία, στο λόγο και στις φωνές των ηρώων. Στην κατεύθυνση αυτή, υποστηρίζω πως εκείνο που δεν έχει προσεχθεί όσο έπρεπε στην έως τώρα έρευνα είναι πως ο Θεοτόκης πρωτοτυπεί με τη σύλληψη του μυθιστορήματος ως μια μορφή «μοντέρνας τραγωδίας», όπως θα αναλυθεί παρακάτω, Αυτή η υπόθεση εργασίας αποτελεί την

---

³⁹ ό .π, σ. 227.

απόπειρα συμβολής της διατριβής μου στη θεοτοκική βιβλιογραφία.

3. Η προοδευτική παράδοση στα Επτάνησα.

Προτού αναλυθεί οτιδήποτε άλλο, αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη του γόνιμου υποστρώματος πάνω στο οποίο «δημιουργεί» ο Θεοτόκης. Η σχέση του Κωνσταντίνου Θεοτόκη με τις κοινωνιστικές ιδέες και την πρόοδο δεν είναι άσχετη με την παράδοση των Επτανήσων. Ειδικότερα, από τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα είναι φανερή η τάση της κοινωνίας των Επτανήσων για ανανέωση αφού εξασθενούν οι παλιές οικονομικές μορφές και υπονομεύονται από την αστική τάξη.⁴⁰ Αρχικά, η αστική τάξη συμπορεύεται ιδεολογικά με τον αγροτικό πληθυσμό, αγωνιζόμενη ενάντια στην Αγγλοκρατία και στην αριστοκρατία,⁴¹ και προσπαθεί να δημιουργήσει μια φιλελεύθερη αστική ιδεολογία. Στην πορεία, με τη διάσπαση του συνασπισμού αυτού, οι οικονομικά ανεπτυγμένοι αστοί δεν ενστερνίζονται πλέον τα αιτήματα του λαού· προσαρμόζονται επιδιώκοντας να βρίσκονται σε συμφωνία με την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, αποβλέποντας στη μελλοντική τους αντικατάσταση από τους ίδιους.⁴² Έτσι, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παράλληλα με την αρχή της πτώσης της αριστοκρατίας ξεκινά η διαμόρφωση μιας αστικής τάξης, που εκμεταλλευόμενη την οικονομική της δύναμη και συνεργαζόμενη με τους Άγγλους κατακτητές, θα πρωταγωνιστήσει κατόπιν στην πολιτική ζωή του τόπου. Από την άλλη, υπάρχουν και οι μέσοι και οι μικροί αστοί, για τους οποίους η παρουσία των ξένων δυνάμεων αποτελεί τη βασική αιτία της κοινωνικής παρακμής του τόπου και δεν αποδέχονται τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που προτείνονται. Επιδίωξή τους είναι να εγκαθιδρύσουν το δημοκρατικό πολίτευμα και να διασφαλίσουν την κοινωνική ισότητα. Η συσπείρωσή τους δημιουργεί το πρωτοπόρο «Ριζοσπαστικό κόμμα»,⁴³ το οποίο εκφράζοντας τα λαϊκά αιτήματα επιδιώκει την απελευθέρωση, την εθνική

⁴⁰ Γερ. Χυτήρης, «Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος XX, Κέρκυρα, 1976, σ. 92.

⁴¹ Λόγω της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνίας των Επτανήσων, η ύπαιθρος ήταν διαχωρισμένη από την πόλη. «*Η δε καθαρότητα της αριστοκρατικής κάστας και το αίσθημα της ρατσιστικής ανωτερότητας*» δεν άφηνε περιθώρια επικοινωνίας ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και τους καλλιεργητές, επισημαίνει ο Γερ. Χυτήρης, *ό.π.*, σ. 155.

⁴² *ό.π.*, σ. 97.

⁴³ Γερ. Χυτήρης, *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Έκδοση της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, 1988, σ. 12.

ανεξαρτησία και την κοινωνική δικαιοσύνη,⁴⁴ διαδραματίζοντας εν τέλει σημαντικό ρόλο στην ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.⁴⁵

Στην πολιτική σκηνής της Κέρκυρας και των Επτανήσων, αναδύεται πλέον μια νέα ιδεολογία. Λόγω των επιδράσεων από τη Δύση, οι Επτανήσιοι έδειξαν από νωρίς φιλελεύθερες και ριζοσπαστικές τάσεις. Ο φιλελευθερισμός και η διακήρυξη των ιδεών της ισότητας και της ελευθερίας από την Γαλλική Επανάσταση αφύπνισε τις συνειδήσεις τους και δημιουργήθηκαν ισχυρές ριζοσπαστικές δυνάμεις. Η αντίδραση στη συντηρητική και καταπιεστική πολιτική των Βρετανών, οι προσπάθειες να αποδεσμευθεί η πολιτική ηγεσία του τόπου από την εξουσία των ξένων και η συμμετοχή του λαού των Ιονίων Νήσων στην Ελληνική Επανάσταση, επιβεβαιώνουν πως υπάρχει πλέον ριζοσπαστικό κίνημα στα Επτάνησα.⁴⁶ Ο πολιτικός λόγος του επανησιακού ριζοσπαστισμού εκφράζεται αρχικά κυρίως μέσω εφημερίδων και ριζοσπαστικών εντύπων και κατόπιν (1850), εμφανίζεται ως κόμμα στην Θ΄ Βουλή.

Η επίσημη εμφάνιση του «επτανησιακού ριζοσπαστισμού»⁴⁷, πέτυχε μεταξύ άλλων την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας. Έτσι, το 1849 εκδίδονται εφημερίδες για πρώτη φορά στα Επτάνησα. Το προβάδισμα, όπως ήταν φυσικό, είχε ο ριζοσπαστικός Τύπος. Ο *Φιλελεύθερος* του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου και η *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφεράτου ήταν τα κορυφαία ριζοσπαστικά έντυπα που θεμελίωσαν το κίνημα πολιτικά, ιδεολογικά και φιλοσοφικά.⁴⁸

Ειδικότερα, όσον αφορά τον περιοδικό Τύπο της εποχής, πέρα από την πολιτική του διάσταση φαίνεται πως είχε και λογοτεχνική και φιλολογική γενικότερα. Το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα δεν είχαν ακόμη προσδιοριστεί και οριοθετηθεί πλήρως οι στόχοι του περιοδικού Τύπου, με αποτέλεσμα η σχέση του με την λογοτεχνία να είναι κατά το διάστημα αυτό σύνθετη. Η παράλληλη ανάπτυξή τους είχε ως συνέπεια την αλληλοτροφοδότησή τους. Το γεγονός αυτό πιστοποιεί η έκδοση εφημερίδας στα Επτάνησα από τους Μεταρρυθμιστές, *Το Μέλλον*, φέροντας τον υπότιτλο *Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική*, υποδηλώνοντας σε γενικές γραμμές, έναν

⁴⁴ Γερ. Χυτήρης, «Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης...», ό.π., σ. 104.

⁴⁵ Α. Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, Περίπλους, Αθήνα, 2019.

⁴⁶ Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα, 1991, σ. 267.

⁴⁷ Για το κίνημα του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού, αναλυτικά, βλ. Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2008.

⁴⁸ ό.π., σ. 145-147.

συνολικό πληροφοριακό και εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, με σαφείς επιρροές από το ρεύμα του Διαφωτισμού.⁴⁹

Στο κρίσιμο αυτό σημείο για την ιστορία των Επτανήσων, φαίνεται πως η επτανησιακή διανόηση αποτελούμενη από μορφωμένους αστούς ή αριστοκράτες, διαδραμάτισε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ο συνδυασμός ανατολικών και δυτικών προσμειξέων με την τοπική δημιουργικότητα, δημιούργησαν το κράμα του επτανησιακού πολιτισμού, που άνθισε από τον 17^ο αι. και έφτασε στο απόγειό του τα χρόνια ως την ένωση των Επτανήσων.⁵⁰ Χαρακτηριστικά δείγματα της πνευματικής παραγωγής των Επτανήσων είναι η Ιόνιος Ακαδημία, όπου συσπειρώνονται πνευματικές δυνάμεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού,⁵¹ η «Επτανησιακή Σχολή»,⁵² ο «αιρετικός» Ανδρέας Λασκαράτος, η δημοσιογραφία των μεταρρυθμιστικών (*Μέλλον, Πατρίς, Φιλαλήθης* κ.α.) και των ριζοσπαστικών εντύπων (*Φιλελεύθερος, Αναγέννησις* κ.α.). Μέσα από τις πνευματικές και πολιτικές μορφές των Επτανήσων και από το σύνολο των ριζοσπαστών διανοουμένων (Κάλβος, Σολωμός), επιτυγχάνεται ξεκάθαρα η έκφραση των εθνικών και κοινωνικών ζητημάτων της εποχής. Είναι φανερό, λοιπόν, πως το πνευματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο είναι σαφώς προωθημένο και παρόλο που δεν ήταν δυνατή η υλοποίηση των ευρύτερων οραματισμών, υπήρξαν καθοριστικοί για τη μετέπειτα νεοελληνική ζωή.⁵³

Ωστόσο, τα μηνύματα και οι ιδέες της επτανησιακής διανόησης βρήκαν περιορισμένους αποδέκτες, λόγω της αντίθεσής τους με τις καθεστηκυίες πολιτειακές δομές των Επτανήσων και της οικονομικής και κοινωνικής τους συγκρότησης. Ο Γ. Λεοντσίνης αναφέρει σχετικά: «Ενώ η πνευματική παραγωγή καταπιάνεται με τις

⁴⁹ Ο. Πολυκανδριώτη, «Εφημερίδες και Λογοτεχνία: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα», στο *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα: Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Λ. Δρούλια (επιμ), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, 2002, σ. 169-171

⁵⁰ Γ. Π. Κασσιμάτης, «Περί Επτανησιακού Πολιτισμού», Ανάπτυπον εκ των πρακτικών του Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου, τ. Α', 1967, σ. 23-24 και Δ. Ζακυθινός, «Αι ιστορικά τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου Εν Αθήναις*, 1966, σ. 370-379.

⁵¹ Σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη, η «Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας» του Γεωργίου Τυπάλδου Ιακωβάτου (1982) αποτελεί την αυθεντικότερη μαρτυρία του πνευματικού κλίματος της σχολής που είναι τόσο αισθητή η πνοή του Διαφωτισμού. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Επτανησιακός διαφωτισμός: Τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ.Α', Αθήνα, 2004, σ. 253.

⁵² Λ. Μπαρτζελιώτης, «Συμβολή των Επτανησίων Φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της Ελληνικής Εθνικής Συνειδήσεως» στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Αργοστόλι – Ληξούρι, 1966, τόμος 4ος, σ. 579-592.

⁵³ Γ. Π. Κασσιμάτης, «Η Συμβολή της Επτανήσου στη νεοελληνική αναγέννηση», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Τ. XV, Κέρκυρα, 1970, σ. 17, 18.

κοινωνικές και τις εθνικές ανάγκες του επτανησιακού πληθυσμού, λόγω της επικράτησης των αστικών και με ολιγαρχική νοοτροπία στοιχείων στην πολιτική ζωή, εμποδίζεται το σύνολο της επτανησιακής κοινότητας να συμπορευθεί με το νέο οικοδόμημα της πνευματικής ζωής της πόλης ή των αστικών κέντρων γενικά. Με νέες μορφές επικοινωνίας, κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής δραστηριότητας αναπαράγονται ή απλώς εν μέρει διαφοροποιούνται τα αριστοκρατικά πρότυπα του βενετικού παρελθόντος. Τα άτομα δε λειτουργούν σε ανοικτούς χώρους, όπως κατά την περίοδο του Διαφωτισμού` δραστηριοποιούνται σε αστικού τύπου ομάδες, σε “συντροφικές ευγενών και λογίων”, σε λέσχες, εταιρείες και *Litterary Institutions*....».⁵⁴

Παρ’ όλα αυτά, τον 19^ο αιώνα η επιρροή του Διαφωτισμού υπήρξε καθοριστική σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, πολιτική, κοινωνική, φιλοσοφική, πολιτισμική. Ιδιαίτερα, σε επίπεδο τεχνών και πιο συγκεκριμένα, στην επτανησιακή θεατρική παράδοση παρατηρείται την περίοδο αυτή έντονη δραματουργική παραγωγή. Παράλληλα με τους ιταλικούς δραματικούς θιάσους, ερασιτεχνικοί θίασοι ανεβάζουν έργα στην ελληνική, όπως ο θίασος του Ν. Τυπάλδου-Ξυδιά στο Ληξούρι.⁵⁵ Οι προσπάθειες την περίοδο αυτή να οικοδομηθούν θέατρα και να συγκροτηθούν θίασοι, αποδεικνύουν την έντονη θεατρική δραστηριότητα στα Επτάνησα.⁵⁶ Από τους πολυγραφότερους επτανήσιους δραματουργούς υπήρξε ο Ιωάννης Ζαμπέλιος (1787-1856). Η θεματική των έργων του επικεντρώνεται κυρίως σε επιφανή πρόσωπα του αγώνα, όπως τον Ι. Καποδίστρια, τον Γ. Καραϊσκάκη, τον Ο. Ανδρούτσο κ.α.⁵⁷ Ιδιαίτερη περίπτωση των επτανησιακών γραμμάτων αποτελεί η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832). Από το ευρύ έργο της ξεχωρίζει ως το πιο ώριμο το θεατρικό *Ο Φιλάργυρος*, το οποίο παρουσιάζει μια άρτια δραματουργική τεχνική.⁵⁸ Εξέχουσα θέση στην επτανησιακή δραματουργία κατέχουν τα τρία έργα του Ανδρέα Λασκαράτου (1811-1901), *Ιππίας*, *Θηραμένης* και *Δαναΐδες*,⁵⁹ ενώ από τις κορυφαίες στιγμές όχι μόνο της επτανησιακής αλλά και γενικότερα της νεοελληνικής

⁵⁴ Γ. Λεοντσίνης, «Πνευματική Ζωή στα Επτάνησα» στο *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 531, 532.

⁵⁵ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και την λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τόμ.1, *Βιογραφικά, βίων ιστορία, δημοσιεύματα*, Αθήνα, Π. Λεωνής, 1904, σ. 642.

⁵⁶ Σπ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία, 1600-1900*, (Διατριβή επί διδακτορία ΕΚΠΑ), Αθήνα, 1970, σ. 165-166.

⁵⁷ Π. Κοντομήχης: *Το θέατρο στη Λευκάδα (1800-1940)*, Αθήνα, Νεφέλη, 2003, σ. 29-39.

⁵⁸ Ν. Κονόμος, «Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου», *Επτανησιακά Φύλλα* 10, 1947, σ. 141-156.

⁵⁹ Γ. Π. Πεφάνης, «Ο Ανδρέας Λασκαράτος και το θέατρο. Οι δρόμοι της σάτιρας και τα μονοπάτια της ειρωνείας», στο *Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, σ. 151-275.

δραματουργίας είναι το έργο του Αντώνιου Μάτεσι (1794-1875), *Βασιλικός*. Το έργο εκδόθηκε το 1859 και εκ τότε έχει επανεκδοθεί πολλάκις.⁶⁰

Τα χρόνια που ακολουθούν μέχρι την Ένωση, θα παρουσιαστούν και άλλα δραματουργικά έργα. Συνολικά, την εποχή του ριζοσπαστισμού στα Επτάνησα το επτανησιακό θέατρο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο τόσο στην κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου όσο και στη γενικότερη ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου· η συνεχής επικοινωνία του με την ευρωπαϊκή θεατρική κουλτούρα, η δημιουργική αφομοίωση των νέων στοιχείων, η αξιοποίηση του λαϊκού στοιχείου, οδήγησαν στη δημιουργία πρωτότυπων εκφραστικών μορφών. Παρά την πολυμορφία του και τις πλούσιες εκφάνσεις του, παρέμεινε συμπαγές διατηρώντας την πολιτιστική συνέχεια.

Εν κατακλείδι, στα Επτάνησα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, στους φορείς των σοσιαλιστικών ιδεών συγκαταλέγονται και οι επίγονοι του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού. Οι αρχές της «κοινωνικής δημοκρατίας»⁶¹ μεταδίδονται και γίνονται κτήμα από ομάδες «ριζοσπαστών» της Επτανήσου οι οποίοι προβάλλουν μια σειρά αιτημάτων κοινωνικής αλλαγής με προμετωπίδα τα δικαιώματα της γυναίκας. Μετά την Ένωση, εμφανίζονται κάποιοι διανοούμενοι οι οποίοι επιδιώκουν την εκλαΐκευση των σοσιαλιστικών ιδεών, προκρίνοντάς τες ως λύση για το εθνικό πρόβλημα. Για την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής σκέψης στα Επτάνησα καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι εργατικές ενώσεις που αποκτούν πολιτική παρουσία και αναμειγνύονται με το «Σοσιαλιστικού Κέντρου» (1911) στην Κέρκυρα, που καθοδηγεί τον «Εργατικό Σύνδεσμο» και εκδίδει την εβδομαδιαία εφημερίδα *Εργάτης*.⁶² Προϊόν του «Σοσιαλιστικού Κέντρου» αποτελεί ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος Κέρκυρας» και ο «Αλληλοβοηθητικός Εργατικός Σύνδεσμος Κέρκυρας» (1911) με στόχευση να μετεξελιχθεί σε ένα εργατικό σοσιαλιστικό κόμμα. Πρωταγωνιστικό ρόλο κατά την ίδρυση αυτών των οργάνων διαδραματίζει ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης.⁶³

⁶⁰ Γ.Π. Πεφάνης, «Ρίζες και άνθη του επτανησιακού θεάτρου. Ο *Βασιλικός* του Αντώνιου Μάτεσι», στο *Τοπίο της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*, ό.π. (15-75), σ. 73-75.

⁶¹ Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Τόμος Α΄. Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρόιμης κοινωνικής κριτικής (1875- 1907)*, Γνώση, Αθήνα, 1995, σ. 46-47.

⁶² ό.π., σ. 49.

⁶³ ό.π., σ. 411-418.

4. Ο Θεοτόκης ανάμεσα στον Νίτσε και στον Μάρξ. Από την «ηθογραφία στο «κοινωνικό μυθιστόρημα».

Η επιρροή της νιτσεικής φιλοσοφίας συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση ιδεολογικών και μορφικών προτύπων, αφού προσέφερε στους λογοτέχνες, που την ασπάζονταν, τη δυνατότητα ένωσης του «ουσιαστικού» με το «φανταστικό», του «φθαρτού» με το «άφθαρτο», εκφράζοντας έτσι την «κοινωνική αναμόρφωση». Η ιδέα του Νίτσε για την «αέναη επάνοδο» οδηγεί στη διαμόρφωση χαρακτήρων στη νεοελληνική λογοτεχνία, που συμβολίζουν την «πράξη», καθώς η μοιρολατρία καταδικάζεται και δικαιώνεται η δραστηριότητα, η πράξη, η οποία αποφασίζεται από το άτομο.⁶⁴

Οι νιτσεικές και οι σοσιαλιστικές ιδέες, που ήταν σε απόλυτη σύνδεση αρχικά, έγιναν γνωστές στον ελληνικό λογοτεχνικό χώρο μέσα από πολιτικά και φιλοσοφικά άρθρα των περιοδικών *Η Τέχνη* (1898-1899), *Το περιοδικό μας* (1900), *Ο Διόνυσος* (1901-1902), *Ο Νουμάς* (1903),⁶⁵ με στόχο την κοινωνική αλλαγή. Μάλιστα, στο περιοδικό *Τέχνη* δημοσιεύθηκε, το 1899, το *Πάθος* του Κ. Θεοτόκη, ένα μυθιστόρημα καθαρά νιτσεικού χαρακτήρα, που αποτελεί πιστή απήχηση του φιλοσοφικού έπους του Νίτσε, *Ζαρατούστρα*. Την εποχή αυτή, είναι εμφανής η επιρροή του λογοτέχνη από τη νιτσεική φιλοσοφία. Υιοθετώντας το πρότυπο του νιτσεικού Υπερανθρώπου, ο Θεοτόκης φαίνεται να πιστεύει πως το άτομο μπορεί να εξυψωθεί πνευματικά και πως είναι δυνατή η ηθική ανύψωση του λαού. Η επιρροή της φιλοσοφίας του Νίτσε, κατά την εποχή εκείνη, υπήρξε σημαντική στην ευρύτερη πνευματική αλλαγή που συντελούνταν στο εγχώριο λογοτεχνικό πεδίο. Μάλιστα, αρκετοί Έλληνες λογοτέχνες επηρεάστηκαν σε τέτοιο βαθμό ως προς την ιδεολογική τους διαμόρφωση, ώστε να δημιουργηθεί ταύτιση του λογοτεχνικού ρόλου με εκείνου του κοινωνικού μεταρρυθμιστή.⁶⁶

Όμως, τα ταξίδια του Θεοτόκη και η επιμόρφωσή του σε πανεπιστήμια της

⁶⁴ Για τη σχέση «μοιρολατρίας και δράσης» στη νεοελληνική λογοτεχνία βλ. Χ. Δ. Γουνελάς, ό. π., σ. 104.

⁶⁵ Σχετικά με τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στον *Νουμά* μεταξύ 1907 και 1909, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, (επιμ.), *Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής, 1976.

⁶⁶ Για τον ρόλο του κοινωνικού μεταρρυθμιστή βλ. Χ. Δ. Γουνελάς, ό. π., σ. 14, 39.

Ευρώπης, καθώς και η επαφή του με τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και την κίνηση των σοσιαλιστών της εποχής⁶⁷, τον οδηγούν στον ασπασμό των ιδεών του Μαρξ⁶⁸. Η φιλομάθειά του, οι γνώσεις που απέκτησε μελετώντας στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, η σχέση που ανέπτυξε με τον λαό γνωρίζοντας και συμμετέχοντας στα προβλήματά του,⁶⁹ αλλά και η επαφή του με προσωπικότητες όπως ο Λορέντζος Μαβίλης,⁷⁰ ο οποίος του εμφύσησε το πατριωτικό αίσθημα, συνετέλεσαν στο να αφήσει πίσω του την αριστοκρατική συνείδηση και να αλλάξει νοοτροπία και ιδεολογία. Από το σημείο αυτό και έπειτα, θα αγωνιστεί ενάντια στην πολιτική διαφθορά επιδιώκοντας την «ηθική ποιότητα της πολιτικής ζωής».⁷¹

Όπως είναι γνωστό, το πεζογραφικό έργο του Κων. Θεοτόκη αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις για να παρακολουθήσει κανείς την ειδολογική μετάβαση από την ηθογραφία στο κοινωνικό μυθιστόρημα. Άλλωστε, όπως έχει δείξει ο Bakhtin Mikhail, τα είδη αποτελούν πολιτισμικές συμβάσεις, που στην αφηγηματική ποιητική τους (συνθεσιακή δομή, ύφος και περιεχόμενο)⁷² εγγράφονται τα ιστορικά, κοινωνικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα μιας ολόκληρης εποχής.⁷³ Η μετάβαση αυτή, επομένως, δεν είναι μόνο ειδολογική αλλά και ιστορική. Άλλωστε, η ιστορία και η λογοτεχνία είναι στενά συνδεδεμένες, σύμφωνα με τον Fredric Jameson. Η ενσωμάτωση συμβολισμών και νοητικών σχημάτων στην αφηγηματική λειτουργία αντανακλά πτυχές της πραγματικότητας που εξιστορείται.⁷⁴ Στα έργα, που εστιάζουν στις συγκρούσεις της κοινωνίας, συντελείται η μετάλλαξη της κοινωνικής πραγματικότητας και η διαμόρφωση του πολιτικού ασυνείδητου μέσω των κοινωνικών

⁶⁷ Μέσω της αλληλογραφίας του με το Χατζόπουλο (1909-1911), διακρίνεται η απόφαση του Θεοτόκη να δώσει αγώνα για να διαδοθεί η σοσιαλιστική ιδεολογία στην Ελλάδα, βλ. Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, Αθήνα 2001, Σοκόλης, σελ. 307-308.

⁶⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ειρήνη Δενδρινού: «[...] Διαβάζει τα βιβλία του Karl Marx και πείθεται πως η κοινωνία έχει ανάγκη από μια πλατύτερη δικαιοσύνη, από μια πραγματικότερη ισότητα υλική και ηθική με την ίδια ευθύνη στην οικονομική ύπαρξη και με τα ίδια δικαιώματα». Βλ. Ε. Δενδρινού, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, Κέρκυρα 1953, ό.π. σ. 423.

⁶⁹ Σχετικά με την επαφή του Θεοτόκη με τους χωρικούς και τη διαμόρφωση ενός «τολστοϊκού τρόπου ζωής» βλ. Κ. Μπαλάσκας, ό.π., σ. 47.

⁷⁰ Για τη σχέση του Θεοτόκη με τον Λ. Μαβίλη, βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 18-20.

⁷¹ Κ. Μπαλάσκας, ό.π., σ. 55.

⁷² Μ. Bakhtin, *Δοκίμια Ποιητικής*, (μτφ. Γ. Πινακούλας), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2014, σ. 79-143.

⁷³ ό.π.

⁷⁴ Για τον ρόλο των συμβολισμών και των νοητικών σχημάτων στην αφηγηματική λειτουργία, βλ. D. J. Hale, "Marxist Approaches" στο D. J. Hale (ed.), *The Novel: An Anthology of Criticism and Theory 1900-2000*. Oxford, Blackwell Publishing Professional, 2006, σ. 352-353. Βλ. επίσης F. Jameson, ό.π., σ. 157-158.

αντιφάσεων. Το πολιτικό αυτό ασυνείδητο λειτουργεί καθοδηγητικά για την ανίχνευση του κοινωνικού ιδεώδους μέσα από τα αφηγηματικά επίπεδα.

Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, λαμβάνουν χώρα ανακατατάξεις σε πολλούς τομείς της κρατικής οργάνωσης και της κοινωνικής δραστηριότητας, κάποιες από τις οποίες εκφράζονται και περιγράφονται μέσα από τη ζωή και τη δράση των ηρώων στα λογοτεχνικά έργα του Θεοτόκη. Οι μεταβάσεις αυτές αφορούν στις γαιοκτητικές σχέσεις και τη συνολική εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος⁷⁵ στην Ελλάδα, στο δημογραφικό ζήτημα,⁷⁶ στα μεγάλα δημόσια έργα⁷⁷ καθώς και στην εξέλιξη της ελληνικής ατμοκίνητης ναυτιλίας⁷⁸ και βιομηχανίας.⁷⁹

⁷⁵ Για την εξέλιξη του «αγροτικού ζητήματος» στην Ελλάδα και τις επιρροές του στη κοινωνία, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 121 και Κ. Καραβίδας, *Τα Αγροτικά*, Αθήνα, επανέκδοση Παπαζήση, 1982, σ. 111-112. Η μεταβολή του γαιοκτητικού συστήματος διατάραξε τις σχέσεις της παραγωγής, κυρίως στη Θεσσαλία, βλ. Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982, σ. 425. Για τη διατήρηση του αναχρονιστικού θεσμού των «κολλίγων», την οργάνωση του αγροτικού κινήματος και τις επαναστάσεις, βλ. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1964, σ. 15, 19 και Β. Πατρώνης, «Μεγάλη γαιοκτησία και αγροτικό κίνημα: Η περίπτωση της Θεσσαλίας (1881-1923)» στο Α. Μωυσίδης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19ο αιώνα ως σήμερα*, Αθήνα, νήσος/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2011, σ. 71, καθώς και Θ. Ψύρρας, *Κιλετέρ. Στον ήλιο μοίρα. Από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2010, σ. 35.

⁷⁶ Τα προβλήματα της δημογραφικής εξέλιξης, εντοπίζονται κυρίως στην επαρχία και τους ορεινούς όγκους. Σχετικά βλ. Σ. Πετμεζάς, «Δημογραφία», στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι Απαρχές*, Τόμος Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 45-47.

⁷⁷ Για την κατασκευή των μεγάλων δημοσίων έργων της εποχής, βλ. Β. Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999 και Ε. Παπαγιαννοπούλου, *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1989. Για το εύρος των κοινωνικών μεταβολών, που προκάλεσε η κατασκευή του δικτύου των σιδηροδρόμων, αλλά και για το οικονομικό κόστος της προσπάθειας αυτής, βλ. Α. Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982, σ. 141, και Γ. Γ. Β. Δερτιλής, «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, (εισαγ.-επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αι.)*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σ. 291.

⁷⁸ Η μετάβαση της ναυτιλίας από τα ιστία στην εποχή του ατμού προκάλεσε ραγδαίες μεταβολές τόσο στις εφοπλιστικές όσο και στις συνακόλουθες κοινωνικές σχέσεις. Σχετικά βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Ναυτιλία, κράτος και πολιτική στο 19ο αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σ. 134-135, και Τ. Χαρλαύτη, «Ναυτιλία», στο Κ. Κωστής-Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 448. Γενικά για την μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια δεξ και Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1993.

⁷⁹ Για την προσπάθεια υποκατάστασης των εισαγωγών από την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή, βλ. Χ. Χατζιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 81, και Γ. Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σ. 73-74. Οι μικρές παραγωγικές μονάδες οδηγούνται σε υπερπαραγωγή, χωρίς ωστόσο να καταφέρουν να σηκώσουν στις πλάτες τους την «εθνική βιομηχανία». Σχετικά βλ. Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο-Εμπορική Τράπεζα, 1986, σ. 281, και Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο 1980, σ. 216-235. Η ουσιαστική δυναμική ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου

Πρόκειται αναμφίβολα για μια περίοδο κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική οικονομική και κοινωνική⁸⁰ ελληνική φυσιογνωμία καθώς διαμορφώνονται στη χώρα οι δομές του καπιταλιστικού συστήματος.⁸¹ Βέβαια, οι παθογένειες της πρότερης κρατικής και κοινωνικής συγκρότησης δεν άφηναν ιδιαίτερα περιθώρια στη διαμόρφωση ενός καπιταλιστικού πυρήνα αντίστοιχου με αυτών που άνθιζαν και άκμαζαν στη δυτική Ευρώπη.⁸² Στην ελληνική κοινωνία των αρχών του 20ού αιώνα, συντηρείται ακόμα η πατριαρχική οργάνωση της οικογένειας, η κρατική μηχανή υπερδιογκώνεται εξαιτίας της «ευνοημένης δημοσιούπαλληλίας», η πολιτική ζωή είναι αυτονομημένη⁸³ από τις κοινωνικές συγκρούσεις και η κοινωνική ζωή διαπλέκεται με την πολιτική μέσα από τα συστήματα προστατευτισμού και τους μηχανισμούς της πατρωνίας.⁸⁴

Ένα μεγάλο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου αυτής στρέφεται προς την κοινωνική πεζογραφία, εκφράζοντας και αποτυπώνοντας το μέγεθος των σημαντικών γεγονότων της κοινωνικής και εθνικής ζωής, των αντιφάσεων και ταλαντεύσεων, των κοινωνικών συγκρούσεων, των εθνικών περιπετειών και των αγώνων του λαού, των προοδευτικών εξορμήσεων και των πρώτων σκιρτημάτων για πολιτική χειραφέτηση των υποτελών κοινωνικών στρωμάτων. Όπως ήταν φυσικό, το

κατά τον 19ο αιώνα έλαβε χώρα κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Σχετικά δες και Χ. Αγριαντώνη, ό. π., σ. 109-203.

⁸⁰ Για τις νέες αστικές ιεραρχίες, βλ. Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *Η Διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -20ός αιώνας*, ό. π., σ. 509-514.

⁸¹ Η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων και η οργανωμένη διαχείριση κεφαλαίων θέτουν τις βάσεις για την καπιταλιστική οικονομική οργάνωση της χώρας. Βλέπε σχετικά, Λ. Τσουλιφίδης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2009, σ. 198, και Γ. Στασινόπουλος, «*Νόμισμα και τράπεζες*», στο Κ. Κωστής-Σ. Πετμεζάς Σωκράτης. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 391. Για τον διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό που αντιμετωπίζει η «Ελληνική Οικονομία» στα αγροτικά προϊόντα, δες και Χ. Αγριαντώνη, «*Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909*», στο Β. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, τόμος 5ος Αθήνα, 2003, σ. 56. Για το ίδιο θέμα δες και Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 292.

⁸² Σχετικά με τις προσπάθειες «αφομοίωσης του ελλαδικού χώρου στην παγκόσμια οικονομία», βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, χ.ό., 1979, σ. 115.

⁸³ Για την αυτονομία της πολιτικής ελίτ και την ταξική πάλη, βλ. Ν. Μουζέλης, «*Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας*», στο Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής, (εισαγ.-επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αι.)*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκουλα, 1991, σ. 238. Για τις κοινωνικές αντιπαράθεσεις της δεκαετίας του 1910, βλ. Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *Η Διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -20ος αιώνας*, ό. π., σ. 573- 580.

⁸⁴ Σχετικά με τις παθογένειες της κρατικής μηχανής της χώρας, δες και Χ. Αγριαντώνη, «*Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Περιοδολόγηση, προβλήματα ολοκλήρωσης*» στο Γ. Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, (εισαγ.-επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.)*, ό. π., σ. 397-398. Για το ζήτημα της πολιτικής αποτελέματωσης κατά την περίοδο 1898- 1913, βλ. Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *Η Διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος -20ος αιώνας*, ό. π., σ. 492- 502.

«κοινωνικό πρόβλημα», η πάλη των τάξεων και το ιδανικό της κοινωνικής αλληλεγγύης απασχόλησε πολλούς λογοτέχνες της εποχής. Ως εκ τούτου, οι κοινωνικοί προβληματισμοί και οι σοσιαλιστικές ιδέες είναι στοιχεία εμφανή στα έργα τους.

Ο Κ. Θεοτόκης τονίζει με το έργο του την αναγκαιότητα να μελετηθούν αντικειμενικά οι δομές της κοινωνίας και να εξετασθούν τα αίτια της κοινωνικής εξαθλίωσης του ατόμου, καθιστώντας φανερό πόσο εξαρτάται από τις οικονομικές συνθήκες το άτομο και ιδιαίτερα η γυναίκα. Κινούμενος εντός αυτών των ιδεολογικών πλαισίων, ο λογοτέχνης γίνεται εκφραστής του αιτήματος της εποχής για κοινωνική αναμόρφωση.⁸⁵ Εισάγοντας μ' αυτόν τον τρόπο ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης το «κοινωνιστικό μυθιστόρημα» στην Ελλάδα, στέκεται δίπλα από τους Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Κώστα Παρορίτη. Στο έργο τους, εντός ενός ρεαλιστικού πλαισίου όπου αναδύεται και εγκαθιδρύεται σταδιακά η νέα αστική τάξη, επιδιώκεται μια πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας εστιάζοντας ιδιαίτερα στο σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών και ταξικών διαφορών και ανισοτήτων, οι οποίες ανισότητες διαμορφώνουν αναλόγως την συμπεριφορά των ηρώων τους. Ο Κ. Χατζόπουλος πέρα από την διεύρυνση των ορίων της ηθογραφίας, σημάδεψε το νεοελληνικό μυθιστόρημα με την ρεαλιστική και την νατουραλιστική του γραφή. Στόχος του ήταν να αναδειχθούν οι κοινωνικές καταστάσεις της εποχής και η αναγκαιότητα να ανατραπούν, ώστε να αναδιαμορφωθεί η κοινωνία και να είναι πιο δίκαιη για όλους. Στόχευε μέσα από το έργο του να δώσει διέξοδο στους κοινωνικούς προβληματισμούς του αποκαλύπτοντας μερικές πληγές της σκληρής επαρχιακής ζωής αλλά και της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο Κώστας Παρορίτης (ψευδώνυμο του Λεωνίδα Σουρέα) προσπάθησε, επίσης, να διευρύνει τα στενά πλαίσια της ελληνικής ηθογραφίας και να δώσει διέξοδο στους κοινωνικούς προβληματισμούς οικοδομώντας τα έργα του μέσα από την κοινωνιστική οπτική. Σε αυτά, ασχολείται περισσότερο με τους ανθρώπους του μόχθου, της βιοπάλης και αποδίδει με ρεαλισμό τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης τους. Οι κοινωνικές ανισότητες δημιουργούν ένα ασφυκτικό πλαίσιο δράσης για τους ήρωές του οι οποίοι παρουσιάζονται βασανισμένοι και τσακισμένοι από την σκληρή και άνηση

---

⁸⁵ Σύμφωνα με τον Δ. Γουνελά, κύρια επιδίωξη του Θεοτόκη ιδιαίτερα μετά το 1890 είναι η δημιουργία κοινωνικής συνείδησης παρά η τέρψη του αναγνώστη, βλ. Χ. Δ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, ό.π., σελ. 151.

καθημερινότητα η οποία τους θυματοποιεί.⁸⁶ Το έργο του υπήρξε «σημείον αμφιλεγόμενον» για τους κριτικούς αφού άλλοι του απέδιδαν έλλειψη μαρξιστικής κατάρτισης κι άλλοι του καταλόγιζαν πιστή έως φανατική σοσιαλιστική στράτευση. Οπωσδήποτε με το έργο του, ο Κώστας Παρορίτης γίνεται ένας από τους βασικούς εισηγητές του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα αφού «συνέτεινε στην αποκόλληση του νεοελληνικού διηγήματος από την λυρική αισθηματολογία, μεταφέροντας το από την ειδυλλιακή ατμόσφαιρα του αγροτικού χώρου και προσγειώνοντας το, κυριολεκτικά, μέσα στις κοινωνικές αντιφάσεις και τα τραγικά αδιέξοδα της μικροαστικής τότε Ελλάδας»⁸⁷.

Στην περίπτωση, ιδιαίτερα, του Κωνσταντίνου Θεοτόκη η δράση είναι τοποθετημένη είτε στην επαρχία είτε στο ίδιο το άστυ της Κέρκυρας στις αρχές του 20ού αιώνα, και αναπαριστά τη σταδιακή αλλαγή των κοινωνικών δομών, την κατάρρευση της παλιάς αριστοκρατίας, την ανάδυση της νέας αστικής τάξης, την όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων και των ανισοτήτων.⁸⁸ Η Κέρκυρα, εξάλλου, παρουσιάζει ειδικότερο ενδιαφέρον, στο μέτρο και στον βαθμό που η τοπικότητα συμυκνώνει ευρύτερους μετασχηματισμούς στον χώρο των Επτανήσων : την ένωση με τον κορμό της ηπειρωτικής Ελλάδας, τη μετάβαση από την παλαιά φεουδαρχία στην νέα αγροτική γεωκτησία και παραγωγή,⁸⁹ τους πολιτισμικούς ανταγωνισμούς αλλά και τις γέφυρες με το εθνικό κέντρο.⁹⁰ Εισάγοντας το ζήτημα της αλλαγής σε τοπικό επίπεδο, θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο επτανησιακός χώρος είναι ένας χώρος με κλίση στις αλλαγές και στις νέες ιδέες, που προέρχονται από τη Δύση. Στον επτανησιακό χώρο είχαν ήδη παρατηρηθεί στοιχεία επαναστατισμού, με τις εξεγέρσεις των αγροτών

⁸⁶ Απόστολος Σαχίνης, «*Το αστικό μυθιστόρημα*». *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 278-279.

⁸⁷ Αλέξης Ζήρας, «Κώστας Παρορίτης», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, Τομ. 8, σ.179.

⁸⁸ «Αυτό το νέο κοινωνικό-πολιτικό πλέγμα, Αστική τάξη - Κόμμα - Κράτος, ήταν έτσι το δημιουργήμα και ταυτόχρονα ο δημιουργός των νέων νομικών συστημάτων και κανόνων, της νέας οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, των νέων ιδεολογικών μηνυμάτων». Βλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 225- 226.

⁸⁹ Οι παραγωγικές σχέσεις στο εμπόριο και τη γεωργία παραμένουν συντηρητικές σε κάθε δραστηριότητα παρά την άνοδο και την ανάπτυξη της αστικής τάξης. «Αν και οι παραγωγικές σχέσεις ανάμεσα στον αγρολήπτη και στο χωρικό διαφοροποιούνται, όμως ο φεουδαλικός τρόπος παραγωγής παραμένει». Βλ. Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 292. Για τις συντηρητικές παραγωγικές σχέσεις την περίοδο 1864-1911 και τους λόγους αδυναμίας εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής δεξ και Ξ. Βλάχος, «*Από την Ένωση ως σήμερα*», Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας, (επιμ. Θ. Γ. Παππάς), Αθήνα 2000, σ. 195 - 219.

⁹⁰ Για την πολιτιστική σχέση και ειδικότερα για το ζήτημα της «συνέχειας» μεταξύ της κυρίως Ελλάδας και των Επτανήσων, βλ. Γ. Π. Κασσιμάτης, «Η πολιτιστική αφομοίωση της Επτανήσου με την υπόλοιπη Ελλάδα μετά την Ένωση», στο *Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI, Κέρκυρα 1982, σ. 16- 18.

και των αστών και έτσι, ο κόσμος ήταν «ανοικτός» και πιο δεκτικός στις νέες ιδέες της Δύσης.⁹¹ Η διακήρυξη των ιδεών της ελευθερίας και της ισότητας με την Επανάσταση στη Γαλλία και το γενικότερο πνεύμα φιλελευθερισμού ριζοσπαστικοποιεί τις συνειδήσεις των κατοίκων των Επτανήσων. Δεδομένης της σύνδεσης που υπάρχει μεταξύ της πραγματικότητας και της τέχνης, οι εκάστοτε αλλαγές αποτυπώνονται με ιδιαίτερο τρόπο μέσω των έργων τέχνης. Στη λογοτεχνία εν προκειμένω, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζεται η τεχνοτροπία του ρεαλισμού, η οποία και προκύπτει ως απόρροια των ιδεολογικών,⁹² πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων. Οι λογοτέχνες της εποχής επιδιώκουν να αποτυπώσουν την πραγματικότητα όπως είναι, ασκώντας ταυτόχρονα κοινωνική κριτική. Ο προοδευτισμός και ο φιλελευθερισμός, που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή, η έντονη επιθυμία για ελευθερία τόσο σε πολιτικό όσο και σε ατομικό επίπεδο και η αναθεωρημένη στάση των ατόμων, μετατρέπει το λογοτεχνικό έργο από απλή μυθοπλασία σε «μεταγραφή σύγχρονων ηθών».⁹³ Σκοπός του ρεαλιστικού μυθιστορήματος δεν είναι να «φωτογραφίσει» την πραγματικότητα, αλλά μέσα από την αναπαράσταση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων και του περιβάλλοντός τους, να βοηθήσει τον αναγνώστη να αντιληφθεί και να κατανοήσει την πραγματικότητα που αποτυπώνεται. Οι ρεαλιστές λογοτέχνες παρατηρούν τον κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περίγυρό τους και πλάθουν ήρωες που αντανakλούν με πιστότητα τα νέα ήθη και τα πάθη, που προκύπτουν ως αποτέλεσμα των επιδράσεων και των συνθηκών της εποχής.⁹⁴ Τα έργα, επομένως, του Κωνσταντίνου Θεοτόκη προσφέρουν γόνιμο έδαφος για να εξετάσει κανείς, μεταξύ άλλων, τον τρόπο που η πεζογραφία «συνομιλεί» με τον κοινωνικό κόσμο εντός του οποίου παράγεται αλλά και προσλαμβάνεται. Έτσι και ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, με τη δημιουργία καταστάσεων και ανθρώπινων τύπων, δεν αρκείται στο να αντιγράψει τα ήθη της εποχής, αλλά επιτυγχάνει την πιστή αποτύπωση της σύγχρονης του

⁹¹ Ειδικότερα, στην Κεφαλονιά η ύπαρξη του συλλόγου των Ιακωβίνων όξυνε τις αντιθέσεις μεταξύ αστών, οι οποίοι ασπάζονταν τις ιδέες του Διαφωτισμού, και ευγενών, οι οποίοι στήριζαν το καθεστώς. Απόρροια των αντιθέσεων αυτών, όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή, είναι το πολιτικοκοινωνικό φαινόμενο του ριζοσπαστισμού που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα (1848-1864), ένα κίνημα με χαρακτήρα δημοκρατικό και αστικό, εμπνευσμένο από τα ιδανικά των μεγάλων επαναστάσεων στη Γαλλία (1879, 1848). Για τη διακίνηση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην Ελλάδα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. 53.

⁹² Για τον συσχετισμό λογοτεχνίας και πολιτικής στα Επτάνησα και την Ελλάδα στον καιρό της Μ. Ιδέας, βλ. Γ. Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά Πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 125- 137.

⁹³ Μ. C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών από την κλασική αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1989, σ. 279.

⁹⁴ Σχετικά με τον ρεαλισμό, βλ. D. Grant, *Ρεαλισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1972, σ. 51- 52.

πραγματικότητας, συνδυάζοντας στοιχεία της ηθογραφίας και του ρεαλισμού. Δίχως να εξωραΐζει ή να μεγαλοποιεί τίποτα, εκφράζει τον προβληματισμό του, την επιδίωξη του να προβληματίσει τον αναγνώστη για τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα και το όραμά του να ανυψωθεί ο άνθρωπος πνευματικά και κοινωνικά. Μάλιστα, αυτό το πετυχαίνει με τρόπο τέτοιο ώστε να μη φαίνεται ξεκάθαρα η κοινωνιστική πρόθεσή του.⁹⁵ Η λεπτομερής περιγραφή του εξωτερικού περιβάλλοντος αποσκοπεί στο να τονίσει την καταλυτική επίδραση των κοινωνικοπολιτικών μεταβολών στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της στάσης του ατόμου. Με την αφήγησή του, ο Θεοτόκης εξετάζει το πραγματικό αντιμετωπίζοντάς το ρεαλιστικά, καταρρίπτοντας την υποκρισία των συμβάσεων της κοινωνίας και καταδεικνύοντας την δύναμη του ενστίκτου.

Ο χαρακτηρισμός του Θεοτόκη από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο ως «εισηγητή του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα»⁹⁶ παραμένει σταθερός στις περισσότερες προσεγγίσεις, οδηγώντας, ωστόσο, και σε μια ερμηνευτική μονομέρεια, καθώς το είδος μοιάζει να «ανοίγει» και ταυτόχρονα να «κλείνει» τη συζήτηση γύρω από την επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών στο έργο του Θεοτόκη. Στην προσέγγιση, που προτείνεται στην παρούσα μελέτη, τα είδη δεν εκλαμβάνονται ως ταξινομικές κατηγορίες μιας λογοτεχνικής τυπολογίας αλλά θεωρούνται ως «ειδολογικές μορφές εκφωνημάτων» που προέρχονται από «διάφορες σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας».⁹⁷ Όπως υποστηρίζει ο Bakhtin Mikhail, «η γλώσσα εισέρχεται στη ζωή μέσω συγκεκριμένων εκφωνημάτων (που την πραγματώνουν) αλλά και η ζωή εισέρχεται επίσης στη γλώσσα μέσω συγκεκριμένων εκφωνημάτων».⁹⁸ Μέσα σε αυτές τις διαλογικές ζώνες του μυθοπλαστικού σύμπαντος, πραγματώνεται η «ατομικότητα του ομιλητή» αλλά και η ιστορική διαμόρφωση της σχέσης του με τον κοινωνικό κόσμο. Αυτό, επομένως, που πρέπει να εξετάσουμε εκ νέου δεν είναι απλώς η ειδολογική μετάβαση του Θεοτόκη από την ηθογραφία στο μυθιστόρημα αλλά το πλάσιμο των ηρώων του, οι αφηγηματικές φωνές τους, οι χαρακτήρες τους, οι «ανταποκριτικές θέσεις τους» με τον κόσμο που τους περιβάλλει. Με άλλα λόγια, πρέπει να φωτίσουμε το πορτρέτο των ηρώων του.

⁹⁵ Κατά τον Βελουδή, τα λογοτεχνικά έργα, που σχετίζονται με τις σχέσεις εργασίας, την υλική παραγωγή και τις ανισότητες, αντιμετωπίζονται από τη μαρξιστική θεωρία ως φορείς ιδεολογίας και ανάγονται από αυτή σε στρατευμένη μορφή τέχνης. Βλ. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία - Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2011, σ. 79.

⁹⁶ Α. Χουρμούζιος, ό. π., σ. 9.

⁹⁷ Μ. Bakhtin, *Δοκίμια Ποιητικής...*, ό. π., σ. 84.

⁹⁸ ό. π., σ. 85.

5.α Ο Bakhtin Mikhail, το μοντέλο του ήρωα και η μετάβαση από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα.

Το «μοντέλο του ήρωα» έχει αναλυθεί συστηματικά και από διάφορες όψεις στη θεωρία της Αφηγηματολογίας. Στις περισσότερες από αυτές τις αναλύσεις, ωστόσο, παρουσιάζεται ως μια αφαιρετική «δομική» λειτουργία που προωθεί την εξέλιξη της πλοκής στο μυθοπλαστικό σύμπαν. Στην παρούσα προσέγγιση, θα ακολουθηθεί η μπαχτινική θεωρία για τους ήρωες ως «χαρακτήρες» που βρίσκονται σε διαλογική σχέση με την κοινωνία και ενσαρκώνουν κοινωνικές δομές, αξιακά συστήματα, ιδεολογικές θέσεις και ταξικά συμφέροντα. «Δεν πρέπει όμως η διαλογικότητα του Bakhtin να συγχέεται με τη διαλεκτική του Hegel ή του Lukacs, εφόσον η πρώτη προϋποθέτει την πολλαπλότητα και την ποικιλία, ενώ η δεύτερη τη μοναδικότητα και την ενότητα. Αλλά πέρα από αυτό, η βασική τους διαφορά έγκειται στο ότι η διαλογικότητα δεν είναι τελεολογική ενώ η διαλεκτική είναι». ⁹⁹ Ο μηχανισμός της αφήγησης συναιρεί το ατομικό με το συλλογικό, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την αλληλεπίδραση των ατόμων με τις εκάστοτε ομάδες. Σύμφωνα με τον Jameson, κρίνεται σκόπιμο να αντικατασταθεί η ιστορική πραγματικότητα από έναν ρεαλισμό εξισοροποιητικό. Μολαταύτα, ακόμα και η πιο γραμμική αφήγηση μπορεί να αποκλίνει, σε επίπεδο συνοχής και πειστικότητας, από την υπόθεση που εξιστορείται, αντανακλώντας την πραγματική κοινωνία. ¹⁰⁰

Κατά τον Bakhtin, το μυθιστόρημα είναι το κατεξοχήν λογοτεχνικό είδος, το οποίο μπορεί να επιτρέψει την ύπαρξη «πολυφωνίας», καθώς συνδέεται οργανικά με την αναπαράσταση της ίδιας της κοινωνικής ολότητας, τις διαφορετικές κοινωνιολέκτους, τις διαφορετικές ιδεολογικές θεάσεις του κοινωνικού κόσμου. «Το κύριο αντικείμενο του μυθιστορηματικού είδους [...] είναι ο άνθρωπος που ομιλεί και ο λόγος του», ¹⁰¹ γράφει ο Bakhtin. «Στο μυθιστόρημα, ο άνθρωπος μπορεί να δρα, όχι λιγότερο απ' όσο στο δραματικό είδος ή το έπος, η δράση του όμως φωτίζεται πάντοτε

⁹⁹ Δ. Τζιόβας, *Το Παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης, Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 126

¹⁰⁰ Για την εξέταση της αντανάκλασης της κοινωνίας στην λογοτεχνική αφήγηση βλ. D. J. Hale ό. π., σ. 355.

¹⁰¹ M. Bakhtin, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και αισθητικής*, (μτφρ. Γ. Σπανός), Αθήνα, Πλέθρον, 2003, σ. 198.

ιδεολογικά, συνδέεται πάντοτε με το λόγο (έστω εν δυνάμει), με ένα ιδεολογικό κίνητρο, και κατέχει μια καθορισμένη ιδεολογική θέση».¹⁰² Αν, λοιπόν, «ο ομιλών στο μυθιστόρημα είναι πάντοτε, σε διάφορους βαθμούς, ένας *ιδεολόγος*, και τα λόγια του είναι πάντοτε ένα *ιδεολόγημα* (ideologème)»,¹⁰³ τότε μπορούμε να συλλάβουμε τις αφηγηματικές φωνές των ηρώων ως προνομιακό σημείο της ανάλυσης της ιδεολογίας σε μια μυθοπλαστική αφήγηση. Εφόσον κάθε ατομικό εκφώνημα είναι παράλληλα ένα κοινωνικό εκφώνημα, η ίδια η συγκρότηση των ηρώων είναι καθοριστική για την παραγωγή νοήματος. «Και τούτο γιατί δεν υπάρχει ένα ύφος ή μια γλώσσα σε ένα μυθιστόρημα μιας και το μυθιστόρημα είναι ένας γλωσσικός και υφολογικός κυκεώνας. Κι είναι αυτός ακριβώς ο πλουραλισμός φωνών, γλωσσών και υφών που εμποδίζει το μυθιστοριογράφο από το να επιβάλει μία και μοναδική κοσμοθεωρία στους αναγνώστες του, ακόμη και αν το ήθελε [...] Το μυθιστόρημα είναι για τον Bakhtin το λογοτεχνικό είδος που κατεξοχήν αναδεικνύει τη διαλογική φύση της γλώσσας. Υπάρχει μάλιστα μια τάση εκ μέρους του να υπαγάγει κάθε προοδευτική, απελευθερωτική και πλουραλιστική εκδήλωση σε γραπτό λόγο κάτω από την ομπρέλα του μυθιστορήματος. Χρησιμοποιεί, δηλαδή, τον όρο «μυθιστόρημα» για οποιαδήποτε δύναμη μέσα σε ένα λογοτεχνικό σύστημα που εκθέτει τους περιορισμούς ή τις τεχνητές συμβάσεις του συστήματος. Έτσι δεν μιλάει απλώς για μυθιστόρημα αλλά και για «μυθιστορηματοποίηση» (novelization) εννοώντας φυσικά κάθε αντικανονιστική ροπή, η οποία αποκαλύπτει και υπονομεύει τη νομοτέλεια των λογοτεχνικών συστημάτων».¹⁰⁴

Η πολυφωνία επεξηγείται και αναλύεται μέσα από τη μελέτη του Bakhtin για το μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκι με τίτλο *Ζητήματα του έργου του Ντοστογιέφσκι/ Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* (διορθωμένη έκδοση),¹⁰⁵ η οποία αποτελεί και το βασικό εγχειρίδιο της μπαχτινικής θεωρίας δόμησης και διαμόρφωσης των ηρώων. «Το στοιχείο που καθιστά εν τέλει διαλογικό ένα μυθιστόρημα δεν είναι τόσο η απλή παρουσία διαφορετικών υφών και διαλέκτων όσο η διαλογική γωνία με την οποία αυτά τα ύφη συμπαρατίθενται και αντιπαρατίθενται μέσα στο έργο [...] Η πολυφωνικότητα ενός μυθιστορήματος δεν συνίσταται απλώς και μόνο στην

¹⁰² ό. π., σ. 199.

¹⁰³ ό. π., σ. 198.

¹⁰⁴ Δ. Τζιόβας Δημήτρης, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης...*, ό. π., σ. 130

¹⁰⁵ Μ. Bakhtin, *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, (μτφρ. Α. Ιωαννίδου-επιμ. Β. Χατζηβασιλείου-επίμετρο Δ. Τζιόβας), Αθήνα, Πόλις, 2000.

ετερογλωσσία των προσώπων, αλλά στην αδυναμία του μυθιστοριογράφου να επιβάλει μια μοναδική και ενιαία κοσμοαντίληψη».¹⁰⁶

Συγκεκριμένα, στη μελέτη του Bakhtin για το πολυφωνικό μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκι, η σημασία της εξέλιξης των ηρώων αλλά και η σχέση τους με την κοινωνία, αναλύεται κυρίως στο δεύτερο κεφάλαιο, στο οποίο αναφέρεται η σχέση του συγγραφέα με τον ήρωα. Αντίστοιχα, σχολιάζεται και στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου εξετάζεται η σχέση του ήρωα τόσο με τον εαυτό του όσο και με τους άλλους. Αν θέλαμε να κωδικοποιήσουμε τις βασικές θέσεις του Bakhtin για το «μοντέλο του ήρωα», θα λέγαμε πως ο Bakhtin βρίσκει στον Ντοστογιέφσκι το πρότυπο ενός συγγραφέα που προσφέρει την απαιτούμενη ελευθερία στους ήρωές του να αναπτύξουν συνείδηση και μια σχετική αυτονομία από τον συγγραφέα. Γράφει σχετικά ο Bakhtin: «Δε βλέπουμε πια το ποιος είναι ο ήρωας, αλλά το πώς αποκτάει συνείδηση του εαυτού του· η καλλιτεχνική μας θεώρηση τοποθετείται όχι μπροστά από την πραγματικότητα του ήρωα αλλά μπροστά από την καθαρή διαδικασία συνειδητοποίησης αυτής της πραγματικότητας».¹⁰⁷

Στη μπαχτινική θεωρία, η θεματική της αυτοσυνειδησίας του ήρωα αποτελεί βασική παράμετρο, όπως φαίνεται στο έργο του Ντοστογιέφσκι. Ο ίδιος ο ήρωας και η αντίληψή του για την κοινωνία τίθενται στο επίκεντρο και η διαλογική του σχέση με τους άλλους τον βοηθά να εξελίσσεται φθάνοντας στην αυτογνωσία.¹⁰⁸ Βέβαια, «η αυτογνωσία ως κυρίαρχο στοιχείο στη δόμηση της εικόνας του ήρωα προϋποθέτει μια ριζικά νέα συγγραφική θέση για τον απεικονιζόμενο άνθρωπο».¹⁰⁹ [...] «Έχοντας επιλέξει τον ήρωα και το κυρίαρχο στοιχείο της απεικόνισής του, ο συγγραφέας έχει ήδη δεσμευτεί από την εσωτερική λογική της επιλογής του, αυτής που θα πρέπει να αποκαλύψει στην περιγραφή του. Η λογική της αυτογνωσίας επιτρέπει συγκεκριμένα μόνον καλλιτεχνικά μέσα αποκάλυψης και απεικόνισης. Μπορεί κανείς να αποκαλύψει και να απεικονίσει τον ήρωα μόνο μέσα από την ανάκριση και την πρόκληση, και όχι προκαθορίζοντας και παγιώνοντας το πορτραίτο του. [...] Με αυτόν τον τρόπο η ελευθερία του ήρωα είναι ένα στοιχείο του συγγραφικού σχεδιασμού. Ο λόγος του ήρωα κατασκευάζεται από τον συγγραφέα έτσι ώστε να μπορεί να αναπτύξει μέχρι τέλους την εσωτερική του λογική και αυτονομία ως λόγος ενός άλλου, ως ο λόγος του

¹⁰⁶ Δ. Τζιόβας Δημήτρης, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης...*, ό. π., σ. 136.

¹⁰⁷ ό. π., σ. 77.

¹⁰⁸ Για την απελευθέρωση και την αυτοσυνειδησία του ήρωα, βλ. ό. π., σ. 81.

¹⁰⁹ ό. π., σ. 92.

ίδιου του ήρωα». ¹¹⁰ Ο συγγραφέας παραμένει αποστασιοποιημένος δίνοντας τον κατάλληλο χώρο και χρόνο στους ήρωές του να ξεδιπλώσουν τις σκέψεις τους, να διαψευστούν ή να συντριβούν φθάνοντας στην απόλυτη συνειδητοποίηση των πραγμάτων, όντες όμως αυτεξούσιοι. Άλλωστε όπως ο ίδιος διατυπώνει: «[...] είναι απαράδεκτο να μετατρέπει κανείς έναν ζωντανό άνθρωπο σε άφωνο αντικείμενο μιας αντίληψης που τον διαμορφώνει και τον παγιώνει ερήμην του. Στον άνθρωπο ενυπάρχει πάντα κάτι που μόνον αυτός από μόνος του μπορεί να αποκαλύψει μέσα από την ελεύθερη διαδικασία της αυτογνωσίας και του λόγου του και που δεν υποτάσσεται σε ορισμούς που τον εκθέτουν ερήμην του.» ¹¹¹ Η διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του ήρωα και η εξέλιξή του, είναι μια δυναμική διαδικασία που λαμβάνει χώρα σταδιακά μέσα στο έργο κάθε φορά που οι συνθήκες το επιτρέπουν.

Η αναζήτηση της ιδέας κι η εξεύρεση της λύσης ¹¹² στις σκέψεις που τον απασχολούν, αποτελούν κοινό παρονομαστή των ηρώων του Ντοστογιέφσκι και της μπαχτινικής θεωρίας διαμόρφωσης του μοντέλου του ήρωα. «Αν τους αφαιρέσεις την ιδέα μέσα στην οποία ζουν (οι ήρωες), η εικόνα τους θα καταστραφεί ολοκληρωτικά». ¹¹³ Με τον τρόπο αυτό, ο ήρωας σφυρηλατεί ο ίδιος την προσωπικότητά του, αποκτά συνείδηση και παράγει στη συνέχεια καινούριες ιδέες είτε μέσα από συγκρούσεις κι αντεγκλήσεις με άλλα πρόσωπα (φωνές) είτε μέσα από δευτερογενείς προσωπικές αναζητήσεις, χωρίς ο συγγραφέας να τις παραθέτει έτοιμες ο ίδιος. Έτσι, η ιδεολογική θέαση του κόσμου στον Ντοστογιέφσκι ολοκληρώνεται μέσα από την συνδιαμόρφωση της φωνής του αφηγητή με τη φωνή του ήρωα, με τον διάλογο του συγγραφέα και του ήρωα, αλλά και με τον διάλογο του ήρωα με τους άλλους. Η δική του φωνή είναι αυτή που του υποδεικνύει τον τρόπο που ο ίδιος αφουγκράζεται κι αντιλαμβάνεται τα γεγονότα, ενώ οι άλλες φωνές είναι αυτές που λειτουργούν ως «σύμβολο μιας συγκεκριμένης λύσης στα ιδεολογικά προβλήματα που τον βασανίζουν» ¹¹⁴ και του δίνουν το ερέθισμα να εκκινήσει μία διαλογική πορεία προς τη συνειδητοποίηση της πραγματικότητας ή μιας εκδοχής της πραγματικότητας που μέχρι τότε δεν έβλεπε. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ήρωας

¹¹⁰ ό. π., σ. 104-105.

¹¹¹ ό. π., σ. 93.

¹¹² Κατά τον Bakhtin, οι ήρωες στον Ντοστογιέφσκι βρίσκονται σε μια διαρκή «εντρυφή» με την ιδέα που έχουν συλλάβει, αφού «Μέσα στον καθένα τους βρίσκεται μια σκέψη που δεν έχει βρει τη λύση της». ό. π., σ. 137.

¹¹³ ό. π.

¹¹⁴ ό. π., σ. 383.

ενδιαφέρεται τόσο για το δικό του καλό όσο και για την πρόοδο του συνόλου της κοινωνίας. Αυτή η στάση ζωής προϋποθέτει την αυτογνωσία, η οποία χτίζεται κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων με τις άλλες φωνές, και με τις διαφορετικές αξιολογήσεις που προκύπτουν από τις νέες οπτικές,¹¹⁵ που εισάγουν οι δεύτερες και τρίτες φωνές. Άλλωστε ο «ντοστογιεφσκικός» ήρωας διαλέγεται ενίοτε με τον αφηγητή είτε για να συμφωνήσει είτε για να αντιπαρατεθεί μαζί του, χωρίς ωστόσο ο αφηγητής να παραγκωνίζει τη φωνή του ήρωα.

Με άλλα λόγια, η αυτοσυνειδησία του ήρωα της μπαχτινικής θεωρίας επιτυγχάνεται ουσιαστικά μέσα από τη διαλογική του σχέση με την κοινωνία. Ο διάλογος αυτός, που είναι δυναμικός, συμβάλει καθοριστικά στη βαθύτατη διερεύνηση του συνόλου της προσωπικότητας του ήρωα βοηθώντας τον να εκδηλώσει συνειδητά την ιδεολογία του, να κατακρίνει ήθη και παρωχημένες αξίες, να καταγγείλει αναχρονιστικούς θεσμούς και να φανερώσει τις κοινωνικές δομές του κόσμου μέσα από τις συγκρούσεις με τους άλλους ήρωες, δηλαδή τις άλλες φωνές, μέσα από την «αντιπαράθεση ανθρώπου με άνθρωπο».¹¹⁶ Η διαλογική αυτή σχέση του ατόμου με την κοινωνία «γεννά» κάθε φορά τους αντίστοιχους «κοινωνικούς τύπους» ηρώων, ανάλογα με τη στάση ζωής που αυτοί ενσαρκώνουν, αλλά και την αντίστοιχη κουλτούρα βάσει της οποίας οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων «ενεργοποιούνται μέσα από τις σχέσεις, τις συμβάσεις και τους θεσμούς».¹¹⁷

5.β Από τον «χαρακτήρα» του ήρωα στον «κοινωνικό τύπο». Ο Raymond Williams και ο Michel Foucault.

Πώς όμως πραγματοποιείται αυτή η διαδικασία «αυτοσυνειδησίας» του ήρωα

---

¹¹⁵ «Ορίζοντας την εστίαση ως τη σχέση ανάμεσα στο πρόσωπο που βλέπει και σε ό,τι εστιάζεται, η Bal τονίζει ότι οι δύο πόλοι αυτής της σχέσης (υποκείμενο και αντικείμενο) πρέπει να μελετώνται ξεχωριστά. Ενώ ο Genette και όλοι οι προηγούμενοι προσέγγισαν το θέμα της εστίασης από την πλευρά του εστιάζοντος, η Bal προσπαθεί να δει τις λεπτές διαφορές που ακόμη και η διάκριση σε εξωτερική και εσωτερική εστίαση ενέχει. Η εξωτερική εστίαση, λόγου χάρη, προϋποθέτει ένα αντικείμενο όρασης ενώ η εσωτερική προϋποθέτει ένα υποκείμενο. Γι' αυτό λοιπόν η Bal προτείνει τη μελέτη της αφηγηματικής εστίασης και τις εναλλαγές της με βάση τη σχέση αντικειμένου-υποκειμένου, επισημαίνοντας ότι η μηδενική εστίαση διαφέρει από την εξωτερική μόνο σε σχέση με το αντικείμενό της και όχι σε σχέση με το υποκείμενό της. Δεν είναι μόνο το εστιάζον πρόσωπο που πρέπει να ενδιαφέρει, αλλά και το εστιαζόμενο». Βλ. Τζιόβας Δημήτρης, *Το Παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης*, ό. π., σελ. 41.

¹¹⁶ M. Bakhtin, *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 406.

¹¹⁷ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, (μτφ. Β. Αποστολίδου), Αθήνα, Γνώση, 1994, σ. 179.

μέσα στο μυθοπλαστικό σύμπαν; Κεντρικό επιχείρημα στη διερεύνηση της σχέσης του ατόμου και της κοινωνίας είναι η ύπαρξη ενός σταθερού μοτίβου του «χαρακτήρα» των ηρώων του Θεοτόκη, μέσα από το οποίο συγκροτείται η διαλογική τους σχέση με τον κόσμο που τους περιβάλλει. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, θα πρέπει να γίνει μια ειδικότερη αναφορά στο θεωρητικό σχήμα του Raymond Williams για τη σχέση ατόμου και κοινωνίας, καθώς συμπληρώνει, από διαφορετικό δρόμο και με διαφορετική αφετηρία, τη μπαχτινική οπτική για τον «χαρακτήρα» του ήρωα. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της μελέτης του ατόμου και της κοινωνίας στη λογοτεχνία, ο Raymond Williams παρουσιάζει μια νέα διαμεσολαβητική έννοια, αυτή του «κοινωνικού χαρακτήρα». Με τον όρο αυτό, περιγράφεται η διαδικασία ενσωμάτωσης της κοινωνικής συμπεριφοράς στην προσωπικότητα του ατόμου, ο επιλεκτικός τρόπος ανταπόκρισης του ατόμου στην εμπειρία της κοινωνίας, καθώς και η «λογική» μέσα από την οποία το άτομο μαθαίνει να σκέφτεται και να δρα εντός της κοινότητας στην οποία ζει. Η κοινότητα μεσολαβεί ώστε να ενσωματωθεί ο επιθυμητός κοινωνικός χαρακτήρας στα άτομα, και εάν αυτό γίνει με επιτυχία, τότε ακολουθεί ταύτιση της κοινωνικής δραστηριότητας του ατόμου και των προσωπικών του επιθυμιών. Έτσι, το άτομο «καταλήγει να δρα σύμφωνα με τις πρακτικές ανάγκες του αλλά και για να αντλήσει ψυχολογική ικανοποίηση από τη δραστηριότητά του». ¹¹⁸ Η ύπαρξη αυτή του κοινωνικού χαρακτήρα αποτελεί ουσιαστικά τον δείκτη της εξάρτησης της προσωπικότητας ενός ατόμου από τις κοινωνικές διαδικασίες. Το άτομο δεν είναι πλέον «αφηρημένο», αλλά αποτελεί προϊόν μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και ιστορικής κατάστασης και ο « “κοινωνικός χαρακτήρας” είναι επιλεκτική αντίδραση στην εμπειρία, ένα σύστημα σκέψης και δράσης που μαθαίνεται σε μια ορισμένη κοινωνία». ¹¹⁹

Στο πλαίσιο ενός κοινωνικού περιβάλλοντος, με την έννοια «κοινωνικός χαρακτήρας» και «πολιτισμικό μοντέλο», περιγράφεται ο τρόπος που επιλέγουν τα άτομα να αντιδρούν στις εμπειρίες με τις οποίες έχουν μάθει να σκέφτονται και να δρουν στη συγκεκριμένη κοινωνία. Συνήθως, κάθε μοντέλο βρίσκεται σε συμφωνία με τα περισσότερα μέλη του κοινωνικού συνόλου, τα οποία μαθαίνουν να λειτουργούν ως μέλη της κοινωνίας, εκφράζοντας συγχρόνως την ατομικότητά τους. Ωστόσο, κάθε μοντέλο είναι πιθανό να μην ταιριάζει σε μερικά άτομα, στα οποία παρουσιάζεται

---

¹¹⁸ ό. π., σ. 189.

¹¹⁹ ό. π., σ. 190.

άρνηση προσαρμογής ή προσαρμογή εις βάρος των προσωπικών τους επιθυμιών. Βέβαια, οι εκάστοτε κοινωνικές μορφές είναι απαραίτητο να βιωθούν ενεργητικά προκειμένου να μετατραπούν σε κοινωνική συνείδηση. Συχνά, οι καθορισμένες (κοινωνικές) μορφές βρίσκονται σε διάσταση, σε ασυμφωνία με την (ατομική) εμπειρία ή μπορεί απλώς να μην αναγνωρίζονται. «Η πρακτική συνείδηση είναι σχεδόν πάντα διαφορετική από την επίσημη συνείδηση και τούτο δεν είναι μόνο ζήτημα σχετικής ελευθερίας ή ελέγχου. Γιατί πρακτική συνείδηση είναι αυτό που πραγματικά βιώνεται, και όχι μόνον αυτό που πιστεύεται ότι βιώνεται».¹²⁰

Δεδομένης της ύπαρξης συγκεκριμένων ανισοτήτων σε κάθε κοινωνία, για την κατανόηση της δόμησης των «κοινωνικών τύπων», θα τονιστεί ότι σε μια κοινωνία αναγνωρίζεται η έννοια της κυριαρχίας μιας κοινωνικής τάξης και της υποτέλειας των υπολοίπων. Η «ηγεμονία»,¹²¹ λοιπόν, αποτελεί ένα σύνολο από πρακτικές και προσδοκίες που αφορούν όλες τις εκφάνσεις της ζωής, ένα σύστημα από νοήματα και αξίες, βιωμένο και διαμορφωτικό· αποτελεί κάτι το απόλυτο, «συνιστά μια αίσθηση της πραγματικότητας»,¹²² δεδομένης, βέβαια, της δυσκολίας μετάβασης των μελών του κοινωνικού συνόλου πέρα από την βιωμένη πραγματικότητα. Η κυρίαρχη κουλτούρα είναι υπεύθυνη για την παραγωγή και οριοθέτηση των δικών της μορφών αντι-κουλτούρας. Επομένως, η πολιτισμική διαδικασία έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζεται και να επεκτείνεται, ενσωματώνοντας ποικίλες τομές στο εσωτερικό της, από την ακραία απομόνωση και την υποταγή, μέχρι την επαναστατική δράση και την εξέγερση.

Περιγράφοντας τη κοινωνική διαδικασία δημιουργίας «υποκειμένων», θεωρείται δεδομένη η ύπαρξη ποικίλων έμφυτων δυνατοτήτων στα άτομα και επομένως η πρόσληψη των κοινωνικών επιδράσεων γίνεται με διαφορετικό τρόπο. Ωστόσο, ακόμα και στην περίπτωση ενός κοινού πολιτισμικού μοντέλου, οι μοναδικές δυνατότητες κάθε ατόμου, η κοινωνική του ιστορία και η αλληλεπίδραση μεταξύ τους, οδηγεί στη δημιουργία ενός αυτόνομου οργανισμού ικανού για αυτο-έλεγχο. Η ανάπτυξη αυτού του αυτόνομου υποκειμένου μέσα στην κοινωνική διαδικασία, δέχεται σαφώς επιδράσεις, οι οποίες όμως καθορίζονται από τον βαθμό της

---

¹²⁰ ό. π., σ. 329.

¹²¹ «Πρόκειται για ένα σύνολο πρακτικών και προσδοκιών που αγγίζει ολόκληρη τη ζωή: τις αισθήσεις μας και τα αποθέματα ενέργειας που διαθέτουμε, τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας και τον κόσμο.» ό. π., σ. 300

¹²² ό. π.

κατακτημένης αυτονομίας, έτσι ώστε το άτομο να είναι σε θέση να μεταβάλει αυτή την κοινωνική διαδικασία.

Η καθοδήγηση του ατόμου από τους κοινωνικούς κανόνες ενδέχεται να οδηγήσει σε καταπίεση μιας ιδιαιτερότητάς του, ενώ αντίστροφα η αποδοχή από το κοινωνικό σύστημα ορισμένων ιδιαιτεροτήτων μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή τους. Οι μορφές της απείθειας, πάντως, αλλά και αυτές της προσαρμογής, ποικίλλουν. Σύμφωνα με τον Raymond Williams, αναλύοντας συγκεκριμένες μορφές σχέσεων μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, προκύπτουν οι ακόλουθοι «κοινωνικοί τύποι», που όμως δεν είναι πάντοτε απόλυτοι ως περιγραφικοί όροι: «μέλος, υπάλληλος, εξόριστος, περιπλανώμενος, υποτελής, εξεγερμένος» και κάποιες παραλλαγές τους με μικρές διαφορές από τους βασικούς τύπους, όπως: «υπαρξιστής, μεταρρυθμιστής, αμφισβητίας κ.ά.»

Ο Foucault, από την άλλη, μέσα από τα θεωρητικά έργα του και κυρίως το έργο του *Οι μη κανονικοί*,¹²³ αναδεικνύει ένα άλλο πεδίο δράσης, αυτό της «οριακότητας». Το «πεδίο του μη κανονικού», όπως λέγεται διαφορετικά, παρουσιάζεται από τον Foucault ως ένα πεδίο απόλυτα σχετιζόμενο με την πολιτική αλλά και την αισθητική νεωτερικότητα. Ο ίδιος καταφέρνει και κατηγοριοποιεί τρία συγκεκριμένα μοτίβα συμπεριφοράς με ίδιες ιδιότητες και με κοινές συνισταμένες, που χαρακτηρίζουν τους τύπους αυτούς, που ο ίδιος ονομάζει «μη κανονικούς». Ειδικότερα, οι τύποι αυτοί άλλοτε αναδεικνύουν τη ροπή τους προς το έγκλημα, άλλες φορές φτάνουν στην τρέλα, με την έννοια της παραφροσύνης και της μανίας, κι άλλες φορές επιδεικνύουν «παρεκκλίνουσα» σεξουαλικότητα. Άλλωστε, η παράνοια, οι παράνομες πράξεις, η τιμωρία, η σεξουαλική απόκλιση και εν γένει η βία, αποτέλεσαν κεντρικές θεματικές της έρευνας του Foucault και ενσωματώθηκαν στη μελέτη των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων. Βέβαια, όπως θα δούμε στο κύριο μέρος της διατριβής, το πεδίο της «μη κανονικότητας», όπως αναλύεται από τον Foucault, δε λογίζεται ως ένα πεδίο στατικό που περιθωριοποιεί ή αποκλείει την ετερότητα, αλλά ως ένα πεδίο που παράγει σχέσεις και παρέχει τη δυνατότητα στον «μη κανονικό» να συνομιλεί με την εξουσία και τους κατασταλτικούς και βίαιους θεσμούς της.

¹²³ Μ. Foucault, *Οι μη κανονικοί, Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974 – 1975*, (μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2019³.

Τέλος, ως εργαλείο για να ερμηνευτεί η συγγραφική ιδέα του Θεοτόκη, η οποία δεν αποτελεί μια προκατασκευασμένη αντίληψη περί σοσιαλιστικού ανθρωπισμού αλλά μια διαλογική και συνάμα «τραγική» θέση-θέαση του κόσμου, χρησιμοποιείται η έννοια της «μοντέρνας τραγωδίας»,¹²⁴ έτσι όπως έχει αναπτυχθεί από τον Raymond Williams. Η έννοια αυτή έχει αναπτυχθεί προκειμένου να περιγράψει τη σχέση του μυθιστορήματος με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της νεωτερικής εποχής. Για την έννοια της «μοντέρνας τραγωδίας» θα μιλήσουμε αναλυτικά παρακάτω.

6. «Ορισμός των αφηγηματικών έργων που αποτελούν το κύριο πεδίο της έρευνας και αιτιολόγηση της επιλογής με βάση την πλοκή, το ρόλο των ηρώων, τον άξονα των ιδεών.»

Για τη μελέτη του ιδιότυπου σοσιαλισμού του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, επιλέγονται από το λογοτεχνικό του έργο τα ακόλουθα αφηγηματικά έργα: *Κορφιάτικες ιστορίες*, *Η τιμή και το χρήμα*, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, *Κατάδικος*, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*.¹²⁵ Στα έργα αυτά, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την ιδεολογική εξέλιξη του λογοτέχνη καθώς σε αυτά αποτυπώνονται οι σοσιαλιστικές του ιδέες, οι κοινωνικές του ανησυχίες και επιπλέον, μέσα από αυτά παρατηρείται η εξελικτική του μετάβαση από την ηθογραφία στην κοινωνική πεζογραφία. Τόσο στο διήγημα *Η τιμή και το χρήμα* όσο και στο μυθιστόρημα *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* αποτυπώνεται η ταξική διάρθρωση και οι ανισότητες σε μια κοινωνία που αλλάζει. Με τα άλλα δύο μεγάλα αφηγήματά του, τον *Κατάδικο* και το *Η ζωή και ο θάνατος του*

¹²⁴ R. Williams, *Modern Tragedy*, (P. Mc Callum ed.), Peterborough, Broadview Press, Ont., 2006.

¹²⁵ Οι παραπομπές γίνονται στις εξής εκδόσεις: Κ. Θεοτόκης, *Η Τιμή και το Χρήμα*, *Διήγημα. Με έξι εικονογραφίες χαραγμένες από το Μάρκο Ζαβιτζιάνο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1993, [1914]. Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, (εισαγωγή Γ. Δάλλας), Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1990. Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, Αθήνα, Εστία, 2016, [1920]. Κ. *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2010, [1922]. Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα [Κορφιάτικες ιστορίες]*, (Εισαγωγή Γ. Δάλλας, σημείωμα-γλωσσάρι: Φ. Βλάχος, χαράγματα: Μ. Ζαβιτζιάνος), Αθήνα, Κείμενα, 1978, [1935]. Συμπληρωματικά, αξιοποιούνται οι εισαγωγές και τα σχόλια από επανεκδόσεις του έργου του Θεοτόκη.

Καραβέλα, ο Κ. Θεοτόκης επιχειρεί μια σύνθεση των δύο πρώτων φάσεων¹²⁶ της πεζογραφίας του. Στην πρώτη φάση, την ηθογραφική, καταγράφει τις συμπεριφορές γύρω του, ενώ στη δεύτερη, με βάση πάντα τον κοινωνικό περίγυρο της Κέρκυρας, επιχειρεί μια κριτική ανάλυση της αστικής κοινωνίας. Μετά τη δεύτερη φάση, ακολουθεί η τρίτη στην οποία ο συγγραφέας παρουσιάζεται πιο ώριμος ιδεολογικά και περισσότερο κατασταλαγμένος στη σύνθεση.

Ειδικότερα, με τις *Κορφιάτικες ιστορίες*, αναδεικνύεται η πρώτη πεζογραφική φάση του Θεοτόκη, η καθαρά ηθογραφική. Ωστόσο, ακόμα και στο εν λόγω έργο, ο Θεοτόκης προσπαθεί να προχωρήσει πέρα από την επιφάνεια και να εισχωρήσει στον ψυχισμό του ανθρώπου.¹²⁷ Το συγκεκριμένο έργο του επιλέχθηκε και συμπεριλήφθηκε στο ερευνητικό δείγμα της παρούσας διατριβής, καθώς με αυτό σηματοδοτείται η στροφή «από τον ρομαντισμό στον ρεαλισμό και τον νατουραλισμό».¹²⁸ Εξετάζοντας εις βάθος το διήγημα της συλλογής *Πίστομα*, διαπιστώνουμε πως αποτελεί την αρχή της ρεαλιστικής γραφής του Θεοτόκη καθώς αποδίδει τη ζωή στην ελληνική ύπαιθρο της εποχής χωρίς καμία διάθεση ωραιοποίησης, αλλά με παραστατικότητα και ζωντάνια. Στα διηγήματα της συλλογής αυτής, ο συγγραφέας είναι στραμμένος προς την εντοπιότητα και την πραγματική ζωή. Έτσι, παρουσιάζονται τα ήθη της εποχής, τα πάθη και οι προλήψεις που κινούν τους ήρωες. Ο Θεοτόκης δημιουργεί γνήσιους τύπους της υπαίθρου της Κέρκυρας και περιγράφει τον κοινωνικό τους βίο, μέσα από τη μελέτη των συνθηκών και των εσωτερικών συγκρούσεων των χαρακτήρων που πλάθει, εστιάζοντας στο βάθος της ψυχής τους και στην ουσία των πραγμάτων.

Ο ρόλος των ηρώων του και τα βασικά θέματα, που τίγονται στα διηγήματα αυτά, πρόκειται να παρουσιαστούν αναλυτικότερα και περισσότερο σύνθετα στα μελλοντικά και πιο ώριμα έργα του. Ο πυρήνας, γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται η πλοκή, είναι πάντοτε ο άνθρωπος και το δράμα του, η σύγκρουση του ατόμου με την κοινωνική πραγματικότητα και η παθολογία της κοινωνίας. Μέσα από την καταγραφή της, ο συγγραφέας αναδεικνύει τη συντριβή του ανθρώπου, που διαθέτει αξίες και ιδανικά, από τους σκληρούς κοινωνικούς μηχανισμούς, υπογραμμίζοντας παράλληλα

¹²⁶ Για τα ζητήματα της κριτικής προσέγγισης των «φάσεων» στο συγγραφικό έργο του Θεοτόκη βλ. Α. Αφεντουλίδου, «Εισαγωγή» στο Κ. Θεοτόκη, *Πεζά και Ποητικά, «Διηγήματα»*, (εισαγ.-επιμ. Α. Αφεντουλίδου), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 38-48.

¹²⁷ Για την «διανοητική» προσπάθεια του Θεοτόκη να εισχωρήσει στα μύχια της ψυχής των ηρώων του βλ. Καρβέλης Τάκης, *Δεύτερη ανάγνωση. Δοκίμια*, ό. π., σ. 121-131.

¹²⁸ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 103.

τον ρόλο του περιβάλλοντος στη διαιώνιση της «κοινωνικής νόσου».

Μετά το σύνολο των *Κορφιάτικων Ιστοριών* του, οι κοινωνικές ανησυχίες και αναζητήσεις του Θεοτόκη και η υιοθέτηση των σοσιαλιστικών ιδεών, πρόκειται να αφήσουν ανεξίτηλο το σημάδι τους στα αφηγηματικά έργα της πιο ώριμης περιόδου (*Η τιμή και το χρήμα*, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, *Κατάδικος*, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*). Μέσα από τα έργα *Η τιμή και το χρήμα* και *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, αναδεικνύεται ο τρόπος που διαρθρώνεται ταξικά η κοινωνία της εποχής του Θεοτόκη, μια κοινωνία ανισοτήτων και αλλαγών. Στον *Κατάδικο* και στο *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, ο λογοτέχνης επιχειρεί να συνθέσει την ηθογραφία, καταγράφοντας τις συμπεριφορές των ηρώων στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο και την κριτική ανάλυση της κοινωνίας, ενώ εμφανίζεται η πλέον ώριμη αφηγηματική τεχνική του.

Η τιμή και το χρήμα επιλέγεται στην παρούσα διατριβή για διεξοδικότερη μελέτη, καθώς αποτελεί έκφραση της συνείδησης του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Με άλλα λόγια, «αποτελεί αναμφίβολα την απαρχή της ώριμης και της πιο σημαντικής συγγραφικής περιόδου του». ¹²⁹ Τα γεγονότα, που εξιστορούνται, αποτελούν, δηλαδή, έκφραση των διαχρονικών αξιών που καθοδηγούν τον άνθρωπο προς την αυτοπραγμάτωση. Με τον τρόπο αυτό, καταδεικνύεται η διαδικασία, κατά την οποία η ύπαρξη του ανθρώπου ωριμάζει και εξυψώνεται, καθώς υπερβαίνει τα όριά της και εξυμνείται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία μπορεί να παραμείνει ακέραιη υπερβαίνοντας τα κοινωνικά και τοπικά χωροχρονικά σύνορα. Στο έργο αυτό, η αφηγηματική τέχνη του Θεοτόκη, αποδίδει με δραματικότητα και με ρεαλισμό την ατμόσφαιρα μιας κοινωνίας άλλης εποχής, ενώ η αντικειμενική του διάθεση είναι εμφανής και στην αποτύπωση των ηρώων του, δημιουργώντας ένα ολοκληρωμένο σύνολο. ¹³⁰ Χάρη στην δεισδυτική του ματιά και τη λογοτεχνική του επιδεξιότητα, τα γεγονότα αφήνονται να μιλήσουν τα ίδια στον αναγνώστη, ώστε να νιώσει το δράμα των χαρακτήρων και να προβληματιστεί.

Η ζωή του συγγραφέα αποτελεί αντανάκλαση της ιστορίας της Κέρκυρας, καθώς τα παλιά προνόμια της κερκυραϊκής αριστοκρατίας έχουν πια χαθεί.

¹²⁹ Κ. Θεοτόκης, *Πεζά και Ποητικά, Η τιμή και το χρήμα*, (εισαγ.-επιμ., Ε. Γαραντούδης), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 15.

¹³⁰ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αφηγηματική τέχνη του Θεοτόκη, βλ. Γ. Δάλλας, «Αποκατάσταση επαφής με την πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1990, σ. 164-170.

Ενταγμένος λοιπόν, στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής του, με τα προβλήματα και τις ανακατατάξεις της, ο Θεοτόκης προβάλλει στο *Η τιμή και το χρήμα* την κοινωνική αδικία, τις ανισότητες, τη διαφθορά και τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα του χρήματος, μέσα από παραστατικές ρεαλιστικές περιγραφές. Συστατικό στοιχείο της πλοκής του έργου αποτελεί η ανάγλυφη απεικόνιση της τοπικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία συνδυάζει τη γραφικότητα μιας πιο παλιάς εποχής και τη νοσηρότητα μιας αναδύομενης διεφθαρμένης κοινωνίας. Παράλληλα με την κοινωνική ζωή των ηρώων, παρουσιάζονται οι κοινωνικές τάξεις, αναδύονται οι κοινωνικές ανισότητες, αλλά και η διαφθορά της ηθικής και πολιτικής έκφρασης. Χαρακτηριστικό στοιχείο της πλοκής του έργου αποτελεί η κοινωνική αδικία, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις συγκρούσεις των ηρώων, καθώς η ιστορία εξελίσσεται. Στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, το σύνολο των θεσμών και των οικονομικών αναγκών διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη στάση, τη συμπεριφορά και τις πεποιθήσεις των ηρώων, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που κάνει τους ήρωες να μοιάζουν δέσμοί του. Ως εκ τούτου, το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, όπως παρουσιάζεται από τον Θεοτόκη, αποτελεί σημαντική αιτία για την δυστυχία των ηρώων.

Στο έργο αυτό, η παρουσίαση των ηρώων γίνεται μέσω των συμπεριφορών τους, των λόγων και των πράξεών τους ώστε παράλληλα με την εξέλιξη της ιστορίας να αναδύεται πειστικά ο κάθε χαρακτήρας. Σε γενικές γραμμές, η εικόνα των ηρώων του Θεοτόκη στο *Η τιμή και το χρήμα*, είναι αυτή των μοιραίων θυμάτων μιας άδικης κοινωνίας, τα οποία υποτάσσονται στη μοίρα τους. Μόνο που στην περίπτωση τους η μοίρα καθορίζεται από το κοινωνικό σύστημα, στο οποίο αυτοί είναι παραδομένοι, και άρα εμφανίζονται ανίκανοι να σπάσουν τα δεσμά τους. Η προσωπική ευθύνη για τη δυστυχία τους «απουσιάζει». Ωστόσο, οι πρωταγωνίστριες του έργου (Ρήνη, σίώρα Επιστήμη), διαφέρουν, χάρη στο ήθος τους, τον δυναμισμό και την αγωνιστικότητά τους απέναντι σε ό,τι τις κρατά υποταγμένες. Ο Θεοτόκης στο έργο αυτό μοιάζει να μελετά και να στοχάζεται πάνω στα κοινωνικά ζητήματα, παρουσιάζοντας με ρεαλιστικό τρόπο την πορεία προς τη γυναικεία χειραφέτηση και την απελευθέρωσή της από τα κοινωνικά δεσμά. Δείχνει, ακόμα, στο πλαίσιο του κοινωνικού ρεαλισμού,¹³¹ πως η στάση, οι συμπεριφορές και ο χαρακτήρας των ανθρώπων

¹³¹ «[...] είναι η εποχή του κοινωνικού προσανατολισμού του. Τρανό δείγμα του πόσο η ιδεολογική στάση ενός συγγραφέα και η πολιτική του τοποθέτηση μπορεί να επιδράσει στην καλλιτεχνική δημιουργία [...], πόσο η τέχνη σαν εκδήλωση του ιδεολογικού επιστεγάσματος επηρεάζεται από τις

πλάθεται και διαμορφώνεται από τις κοινωνικές συνθήκες. Ο άνθρωπος δηλαδή, δεν είναι εκ φύσεως κακός, αλλά γίνεται από το περιβάλλον του. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα επικεντρώνεται στο πώς η εκ φύσεως καλοσύνη των ανθρώπων αλλοιώνεται και διαστρεβλώνεται από τον κοινωνικό τους περίγυρο και τις κοινωνικές συνθήκες.

Μέσα από το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο γράφτηκε το έργο, αναδεικνύεται παράλληλα και το ιδεολογικό του υπόβαθρο. Γράφεται στα χρόνια 1911-1912, την περίοδο δηλαδή της έντονης επιρροής που ασκεί η σοσιαλιστική ιδεολογία στον Θεοτόκη, ο οποίος αναπτύσσει συνακόλουθα ενεργή κοινωνική δράση. Αυτό που επιδιώκει να καταδείξει μέσα από το *Η τιμή και το χρήμα* είναι ο βαθμός αλλοίωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα από το χρήμα και το προσωπικό συμφέρον, στα πλαίσια του τότε κοινωνικού συστήματος. Οι σοσιαλιστικές ιδέες είναι εμφανείς στο έργο. Ωστόσο, ο σοσιαλισμός του Θεοτόκη συνδυάζει την αγάπη για τον άνθρωπο και τη συμπόνια για τον λαό που υποφέρει, αναγνωρίζοντας τον ταξικό διαχωρισμό δίχως όμως επαναστατικότητα. Όταν οι κοινωνικές τάξεις αντιπαρατίθενται στο έργο, ο συγγραφέας εκδηλώνει χωρίς επιφυλάξεις τη συμπάθειά του προς τον λαό, εκφράζοντας τη συμπόνια του για το δράμα του. Οι γλαφυρές περιγραφές του καθημερινού αγώνα των ανθρώπων για επιβίωση αλλά και ο επιτονισμός του μόχθου τους, που ποτέ δεν δικαιώνεται, με αποτέλεσμα να διαστρέφεται η ηθική τους και η αγνότητα της ψυχής τους, αποτελούν έκφραση του πόνου του Θεοτόκη για την παρακμή της ελληνικής κοινωνίας και για την αθλιότητα που επικρατεί στον κόσμο γύρω του. Επιθυμεί λοιπόν, ο Θεοτόκης την αλλαγή και προσδοκά την ανύψωση των ανθρώπων και της κοινωνίας.

Την περίοδο διαμόρφωσης της συνείδησης του Θεοτόκη συντελείται και η διαμόρφωση των αξιολογικών του κριτηρίων, με αποτέλεσμα να αναχθεί η κοσμοθεωρία του σε εργαλείο μελέτης της πραγματικότητας. Ο κοινωνικός προσανατολισμός του έργου του καταδεικνύει μέσα από κάθε ιστορία τους παράγοντες εκείνους που αποτελούν την κύρια αιτία της δυστυχίας των ανθρώπων,¹³² παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό σύστημα, όπως η αδικία, η διαφθορά, οι προλήψεις κ.ά. Οι κοινωνικοί προβληματισμοί του Θεοτόκη αποτυπώνονται στο έργο του, καθώς

γενικότερες κοινωνιολογικές πεποιθήσεις του πνευματικού ανθρώπου», Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 92.

¹³² Το ζήτημα της ανθρώπινης δυστυχίας αναλύεται στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, ΙΤ., 1975, σ. 427.

αναζητά τις αιτίες της αθλιότητας του κόσμου και οραματίζεται την κοινωνική και ηθική ανύψωση του λαού.¹³³ Για τους παραπάνω λόγους, *Η τιμή και το χρήμα* αποτελεί βασικό πεδίο έρευνας κατά τη μελέτη των σοσιαλιστικών ιδεών του Θεοτόκη. Εξίσου σημαντικό ρόλο κατέχει και το αφηγηματικό έργο *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*. Το εν λόγω έργο ανήκει στη ρεαλιστική ηθογραφική πεζογραφία και αποτελεί ένα είδος χρονικού της τότε κοινωνίας της Κέρκυρας.¹³⁴ Το υλικό του αντλείται από τον καθημερινό βίο και την πραγματικότητα της εποχής και προβάλλει όλες τις πτυχές της. Με ρεαλιστικό τρόπο και δυναμισμό, αποτυπώνει την κρίση των αρχών του 20ού αιώνα στην Ελλάδα, σε μια εποχή μεταβάσεων, καθώς αλλάζουν οι ιδέες, οι θεσμοί και οι αντιλήψεις. Η πρόθεση του συγγραφέα υποδηλώνεται από τον τίτλο του έργου. Συγκεκριμένα, ο Θεοτόκης επιχειρεί να αναδείξει τον φαύλο κύκλο μεταξύ της κοινωνίας και των μελών της αλλά και τον ρόλο που διαδραματίζει η κοινωνία (οι κοινωνικές συμβάσεις, οι θεσμοί κλπ.) στη διαμόρφωση στάσεων και συμπεριφορών των ατόμων, ενώ τέλος ο Θεοτόκης εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρούν τα άτομα με την ίδια την κοινωνία.

Από τους ήρωες του μυθιστορήματος *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, άλλοι ανήκουν στην παλιά αριστοκρατία, άλλοι στη νέα αστική τάξη που έχει επιβληθεί σε όλους τους τομείς, εκτοπίζοντας το παλιό φεουδαρχικό σύστημα, και άλλοι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Σκιαγραφώντας ισοδύναμα¹³⁵ και φωτίζοντας τον ψυχισμό των ηρώων του, ο Θεοτόκης αποδίδει και την πραγματικότητα της εποχής του. Η τραγική πλοκή του έργου εκτυλίσσεται σε ένα αφηγηματικό πλαίσιο, το οποίο είναι ο αγώνας μεταξύ του παρελθοντικού (αριστοκρατία) και του νέου κόσμου, στον οποίο η αστική τάξη αναδύεται διεκδικώντας τη θέση της. Στο ενδιάμεσο των δύο αυτών κόσμων, βρίσκονται ο λαός και οι διανοούμενοι.

Οι σκλάβοι στα δεσμά τους σηματοδοτούν τη μετάβαση του Θεοτόκη από τον μυθικό κόσμο στην ιδεολογία του σοσιαλισμού. Ωστόσο, κεντρικό θέμα του αφηγήματος είναι η πραγματικότητα που βιώνει εσωτερικά ο Άλκης Σωζόμενος, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την εξωτερική πραγματικότητα. Ο ιδεαλιστής αυτός ήρωας, θεωρεί πως αληθινή είναι μόνο η εσωτερική του πραγματικότητα, ενώ αντίθετα

¹³³ Το ζήτημα της ηθικής ανύψωσης του λαού εξετάζεται αναλυτικά στο Θ. Δ. Φραγκόπουλος, ό. π., σ. 837.

¹³⁴ Η τότε κοινωνία της Κέρκυρας απεικονίζεται παραστατικά στο Α. Χουρμούζιος *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 117.

¹³⁵ Για περισσότερα σχετικά με τον ψυχισμό των ηρώων του Θεοτόκη, ό. π., σ. 108-109.

ο εξωτερικός κόσμος στερείται μορφής και νοήματος. Συνεπώς, είναι αναμενόμενο πως ένας τέτοιος τύπος αποφεύγει τις συγκρούσεις και τείνει προς μια περισσότερο παθητική στάση. Την ίδια στιγμή, απογοητεύεται βαθιά αφού γνωρίζει ότι είναι μάταιο να ελπίζει πως η ιδεατή ζωή, που ονειρεύεται, θα μπορέσει να επικρατήσει έναντι της εξωτερικής πραγματικότητας, της πραγματικής ζωής. Γνωρίζει με βεβαιότητα πως πρόκειται να ηττηθεί, αφού φαίνεται πως η παθητικότητα, που αποτελεί χαρακτηριστικό του γερασμένου κόσμου όπου ζει, επηρεάζει τα άτομα όλων των κοινωνικών τάξεων.

Βασικό στοιχείο του περιεχομένου του έργου, λοιπόν, αποτελεί η συνειδητοποίηση του ήρωα σχετικά με τη ματαιότητα να αγωνιστεί για τις ιδέες του, καθώς ο κόσμος που τον περιβάλλει στερείται αξιών, κάτι που είναι αδύνατο να αλλάξει. Δεδομένου ότι ο Άλκης ταυτίζεται με τον Θεοτόκη,¹³⁶ εκφράζεται μέσω αυτού η απογοήτευση του συγγραφέα, καθώς συνειδητοποιεί πως δεν είναι εφικτό να επέλθουν οι κοινωνικές αλλαγές που έχει οραματιστεί. Εκφράζεται η απογοήτευση του Θεοτόκη από τη σοσιαλιστική κίνηση της εποχής του και η απόσυρσή του από αυτή, όχι όμως και από την ουσία του σοσιαλισμού. Παραμένει πιστός στο όραμά του για έναν καλύτερο και πιο δίκαιο κόσμο, ξεπερνώντας όμως τον αγωνιστικό ενθουσιασμό και την πίστη σε μια επανάσταση που θα αλλάξει την κοινωνία.

Οι ιδεολογικές διακυμάνσεις του Θεοτόκη φτάνουν σε μια φάση ωριμότητας, στα έργα *Κατάδικος* και *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*,¹³⁷ τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο πεδίο έρευνας της παρούσας διατριβής. Με τη μετάβαση του Θεοτόκη στον σοσιαλισμό, η δημιουργία των χαρακτήρων του συντελείται εντός συγκεκριμένων τοπικών και χρονικών πλαισίων, προκειμένου να αποδώσει πιστά την εικόνα της κοινωνίας της εποχής. Συγκεκριμένα, στον *Κατάδικο* παρουσιάζονται δύο τύποι ανθρώπου, οι οποίοι συγκρούονται και πάνω στις αντιθέσεις τους αναπτύσσεται η πλοκή του έργου. Είναι ο «σαρκικός»¹³⁸ άνθρωπος από τη μία, που υποτάσσεται στις αισθήσεις και τα ένστικτά του, και ο πνευματικός άνθρωπος από την άλλη. Με τη δημιουργία τύπων «τοπικού περιβάλλοντος»,¹³⁹ ο λογοτέχνης προχωράει από το

¹³⁶ Ο Άλκης είναι το μυθιστορηματικό αντίστοιχο του συγγραφέα με αυτοβιογραφικές αναφορές και ιδέες του Θεοτόκη «έκφραση απολογητικής ανάγκης, μια μορφή αυτοκριτικής». Βλ. Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 156.

¹³⁷ Για την ενδελεχή μελέτη των ιδεολογικών διακυμάνσεων του Θεοτόκη, βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα* ό. π., σ. 122.

¹³⁸ Γ. Σπαταλάς, «Ο Κατάδικος», *Μαύρος Γάτος*, (Δεκέμβρης 1919), σ. 111.

¹³⁹ Α. Φουριώτης, «Ο ηθογράφος», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 92, (1 Δεκέμβρη 1951), σ. 729-730.

εξωτερικό προς το εσωτερικό, διεισδύει βαθύτερα στον ψυχισμό των ηρώων του, αναδεικνύοντας μέσα από τις αντιθέσεις τους τη σκοτεινή πλευρά του ανθρώπου, ούτως ώστε μέσα από την αντιπαραβολή με το κακό να αναδυθεί η καλή, η φωτεινή πλευρά της ζωής. Εντός των συγκεκριμένων κοινωνικών πλαισίων και εφαρμόζοντας τις συμβάσεις του ρεαλισμού, ο Θεοτόκης δημιουργεί ένα περίπλοκο μυθοπλαστικό σύμπαν, στο οποίο αντιπαραβάλλει το καλό με το κακό, δημιουργώντας μια έντονα υποβλητική ατμόσφαιρα που έλκει τους αναγνώστες.¹⁴⁰ Το όλο μυθιστόρημα περιγράφει την εξέλιξη του εσωτερικού κόσμου του ήρωα και καταγγέλλει συνάμα την εξέλιξη και διαμόρφωσή του σε έναν «ευνουχιστικό τύπο της αδράνειας και της υποταγής στη μοίρα».¹⁴¹

Ειδικότερα, ο βασικός ήρωας του έργου, ο Τουρκόγιαννος, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδιοπομπαίου τράγου της κοινωνίας. Ο χαρακτήρας και η συμπεριφορά του διακρίνονται από απλοϊκότητα, αθωότητα, καλοσύνη και αγάπη, χαρακτηριστικά που τον καθιστούν διαφορετικό, παράξενο, μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον όπου κυριαρχεί η ιδιοτέλεια, η αδικία και η διαφθορά. Προκειμένου, λοιπόν, το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο να διατηρήσει τη σταθερότητα και τη συνοχή του, χρειάζεται να είναι ομοιόμορφο, εξαλείφοντας κάθε διαφορετικό στοιχείο, κάθε τάση για ανεξαρτησία. Η διατήρηση της μοναδικότητας λειτουργεί απειλητικά για το σύστημα. Έτσι, ο Τουρκόγιαννος αποτελεί απειλή, καθώς επιλέγει να μην προσαρμοστεί στην ηθική κατάπτωση, την υποκρισία και το κακό που επικρατεί στην κοινωνία. Στον αντίποδα αυτών, ο Τουρκόγιαννος αντιτάσσει το ήθος του, προσπαθεί να απελευθερωθεί από τα ανθρώπινα πάθη και μέσα από την ηθική του ανύψωση να βρει την εσωτερική του αρμονία. Η στάση αυτή του ήρωα αποτελεί ανατροπή των αξιών που το κοινωνικό σύστημα προβάλλει. Συνεπώς, η μετατροπή του Τουρκόγιαννου σε αποδιοπομπαίο τράγο,¹⁴² ως αποτέλεσμα της βαθιάς κοινωνικής κρίσης, είναι αναπόφευκτη.

Στον *Κατάδικο* είναι εμφανής η ωριμότητα της τεχνικής του Θεοτόκη, καθώς τα ανθρώπινα πάθη και ο έλεγχος των συναισθημάτων συνθέτουν ένα άλλο πεδίο της

¹⁴⁰ Περισσότερα για την ατμόσφαιρα που δημιουργούν τα έργα του Θεοτόκη, βλ. Φ. Αμπατζοπούλου, *Η γραφή και η βάση, Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2000, σ. 157.

¹⁴¹ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα* ό. π., σ. 157.

¹⁴² Για περισσότερα σχετικά με την αποδιαπόμπευση του Τουρκόγιαννου, βλ. Φ. Αμπατζοπούλου ό. π., σ. 189.

ανθρώπινης δοκιμασίας. Πράγματι, «ο *Κατάδικος* αποτελεί από αφηγηματική άποψη, οπωσδήποτε, ένα από τα αρτιότερα πεζογραφήματα του Θεοτόκη. Μολονότι ως προς την έκταση κατατάσσεται στο είδος της νουβέλας, το πεζογράφημα φέρει τον υπότιτλο “διήγημα”». ¹⁴³ Σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα έργα, στον *Κατάδικο* δε δεσπόζει πλέον το χρήμα, άλλα ο παράνομος έρωτας της Μαργαρίτας, της γυναίκας του Γιώργη Αράθυμου, με τον Πέτρο Πέπονα και η γεμάτη από χριστιανική αγάπη, ανιδιοτέλεια του Τουρκόγιαννου. Μέσω αυτού του «αποκλίνοντος ήρωα», ο Κ. Θεοτόκης επιδιώκει την υπονόμηση των κοινωνικών συμβάσεων και την ανατροπή της παραδοσιακής εικόνας του κόσμου. Οι κοινωνικές ιδέες και ανησυχίες του Θεοτόκη, που ήταν τόσο εμφανείς στα δύο προηγούμενα έργα, *Η τιμή και το χρήμα* και *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, στον *Κατάδικο* συναντώνται μόνο αποσπασματικά. Κεντρικό θέμα του έργου είναι η ευτυχία του ανθρώπου και η λύτρωσή του από τα κοινωνικά δεσμά, κάτι που όμως πλέον δεν αποτελεί μαζικό-πολιτικό ζήτημα, αλλά ατομικό-εσωτερικό. ¹⁴⁴

Φαίνεται λοιπόν, πως ο Θεοτόκης, την περίοδο αυτή, έχει «παραιτηθεί οριστικά από τη σοσιαλιστική προοπτική του». ¹⁴⁵ Στον *Κατάδικο*, η ανθρωπιστική φόρτιση του σοσιαλισμού του Θεοτόκη, μετουσιώνεται σε ηθική στάση απέναντι στον κόσμο, στάση την οποία διατηρεί πλέον ο συγγραφέας ύστερα από τις διαψεύσεις και τις απογοητεύσεις του από την πολιτική της χώρας, και με παθητικότητα παρακολουθεί τα γεγονότα γύρω του. Όπως ο Τουρκόγιαννος ταλαντεύεται ανάμεσα στο να επιλέξει να εξεγερθεί ή να υποταχθεί, προκειμένου να λυτρωθεί από τη δυστυχία και τον πόνο που του προκαλεί το κακό που επικρατεί στην κοινωνία, έτσι και ο Θεοτόκης ταλαντεύεται στο να αποδεχθεί ή να απορρίψει την βία, στο όνομα της επανάστασης η οποία θα φέρει αλλαγή στον κόσμο. ¹⁴⁶ Εν τέλει, επιλέγονται ειρηνικές λύσεις, σύμφωνα με το ανθρωπιστικό πνεύμα του σοσιαλισμού του Θεοτόκη. ¹⁴⁷

¹⁴³ Ο. Μπεζαντάκου, «Εισαγωγή» στο Κ. Θεοτόκης, *Πεζά και Ποητικά, Κατάδικος*, (εισαγ.-επιμ.-γλωσσάρι-σχόλια, Ο. Μπεζαντάκου-φιλολογική επιμέλεια Γ. Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 18.

¹⁴⁴ Στο σημείο αυτό αναλύεται πώς η ανθρώπινη ευτυχία και η λύτρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της κοινωνίας μετατρέπεται από μαζικό ζήτημα σε ατομικό και από πολιτικό σε εσωτερικό. Βλ. Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 170-171,

¹⁴⁵ ό.π., σ. 171.

¹⁴⁶ Σχετικά με την ταύτιση των απόψεων του Τουρκόγιαννου και του Θεοτόκη, όπως έχει επισημανθεί από την κριτική, βλ. Θ. Πυλαρινός, «Από την αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Ειρήνης Δεντρινού», Από την αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Ειρήνης Δεντρινού», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, ό. π., σ. 190.

¹⁴⁷ Σχετικά με τον ανθρωπισμό του σοσιαλισμού, βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β΄, Αθήνα, Εκδόσεις «Γνώση» 1994, σ. 408-410, 412. Βλ. συγκεκριμένα τα κεφάλαια «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και ο σοσιαλισμός» και «ο Κ. Θεοτόκης, ένας σοσιαλιστής ανθρωπιστής».

Στον *Καραβέλα*, έργο το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα νατουραλισμού, ο Θεοτόκης, με έναν φωτογραφικό ρεαλισμό, περιγράφει τα κοινωνικά και ατομικά ήθη μέσα σε ένα ηθογραφικό πλαίσιο. Μένοντας προσηλωμένος στην πραγματικότητα και στο ανθρώπινο δράμα, πλάθει χαρακτήρες που κινούνται προς το καλό ή το κακό με βάση το ένστικτό τους, απεικονίζοντας έτσι την κοινωνική πραγματικότητα σε όλη της την αγριότητα. Η σύγκρουση φαντάζει αναπόφευκτη προκειμένου να επέλθει η λύση. Στο έργο αυτό, επιτυγχάνεται η εξισορρόπηση των καλλιτεχνικών και των ιδεολογικών προθέσεων του συγγραφέα, ο οποίος εμφανίζεται ωριμότερος ιδεολογικά και περισσότερο κατασταλαγμένος σε επίπεδο γραφής, δίνοντας έτσι μια γνησιότερη εικόνα της γύρω του πραγματικότητας.¹⁴⁸ Ως εκ τούτου, το αφήγημα αυτό του Κ. Θεοτόκη αποτελεί ψυχολογική σπουδή της εντοπιότητας.¹⁴⁹

Οι ήρωες του έργου έχουν απλό, επίπεδο χαρακτήρα, δε βιώνουν εσωτερικές συγκρούσεις και συμπεριφέρονται στερεοτυπικά. Αποτελούν χαρακτηριστικούς τύπους της ελληνικής υπαίθρου της εποχής. Εξαίρεση αποτελεί ο βασικός ήρωας, ο Καραβέλας, ο οποίος είναι αταίριαστος με το περιβάλλον του και βιώνει μια αέναη σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και το κακό, επιλέγοντας εν τέλει το κακό προκειμένου να ανακτήσει τη χαμένη του αξιοπρέπεια. Μέσα σε μια ανταγωνιστική και υποκριτική κοινωνία, το άτομο παγιδευμένο στους κοινωνικούς μηχανισμούς, όπως και ο Καραβέλας, δε μπορεί να αποφύγει τη συντριβή του. Με τον τρόπο αυτό, ο Θεοτόκης καταδεικνύει τις πιέσεις του περιβάλλοντος στα άτομα. Παρά την απελπισία του για το ανθρώπινο δράμα, ελπίζει συγχρόνως πως είναι δυνατή η δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας μέσα από την έκθεση των μελανών σημείων της.

Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα, είναι ένα αφήγημα, που από την αρχή μέχρι το τέλος υπονομεύει τις κοινωνικές συμβάσεις και καταδεικνύει τη διαφθορά της κοινωνίας και του ατόμου. Οι ήρωες οδηγούνται αναπόφευκτα σε αδιέξοδα και σε συγκρούσεις, με αποτέλεσμα τα ένστικτα να απελευθερώνονται και τελικά να επέρχεται η συντριβή. Ταυτόχρονα όμως, ο Θεοτόκης, πλάθοντας τη Μαρία,

¹⁴⁸ Για περισσότερα σχετικά με το πώς ο Θεοτόκης αποδίδει μέσα από το έργο του *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, την γύρω του πραγματικότητα, βλ. Τ. Καρβέλης, *Δεύτερη Ανάγνωση, Δοκίμια*, ό. π., σ. 128-131.

¹⁴⁹ Για τους λόγους που το έργο του Θεοτόκη, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, αποτελεί ψυχολογική σπουδή της εντοπιότητας βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μωθιστορήματος στην Ελλάδα* ό. π., σ. 67 - 71, 105, 122.

«αναδεικνύει μέσω της ηρωίδας αυτής την αύξουσα σήψη της αστικής τάξης και τη διείσδυση της νοσηρότητάς της στην ύπαιθρο, παρότι η εκτύλιξη του μυθιστορήματος πραγματοποιείται στο χωριό».¹⁵⁰

Συνολικά, αποβλέποντας στον εξανθρωπισμό της κοινωνίας –γεγονός που συνιστά την ανθρωπιστική διάσταση του σοσιαλισμού του λογοτέχνη– ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης εστιάζει στην ανάλυση του ατόμου, αυτού που υποφέρει λόγω του κοινωνικού ελέγχου και των κοινωνικών δεσμών. Αυτή η εστίαση του βλέμματός του φαίνεται μέσα από τους βασικούς ήρωες των έργων του που επιλέχθηκαν για την παρούσα μελέτη. Μέσα από τα έργα του, *Κορφιάτικες ιστορίες, Η τιμή και το χρήμα, Οι σκλάβοι στα δεσμά τους, Κατάδικος, Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, βλέπουμε τον άνθρωπο, που υποφέρει, ζώντας μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, όπου κυριαρχεί η ιδιοτέλεια, η υποκρισία και η διαφθορά. Τα παραπάνω αφηγηματικά έργα αποτελούν εξαιρετο συνδυασμό κοινωνιογραφίας και ανθρώπινης ψυχογραφίας.¹⁵¹

Οι λογοτεχνικοί ήρωες των έργων αυτών εκφράζουν διαφορετικούς «κοινωνικούς τύπους» της εποχής, αντιπροσωπεύοντας αντίστοιχες μορφές κοινωνικής εμπειρίας. Ειδικότερα, παρουσιάζεται με παραστατικότητα η αναπόφευκτη σύγκρουση ανάμεσα στην ατομική τους βούληση και τους φραγμούς και τα εμπόδια που θέτει το κοινωνικό σύστημα. Μέσω της σύγκρουσης αυτής, αναδεικνύεται το «κοινωνικό ζήτημα» και η παθολογία των θεσμών, που τόσο απασχόλησε τον Θεοτόκη σε όλη τη ζωή του. Ειδικότερα, μέσα από την τραγική πλοκή, στην οποία παρουσιάζονται ανάγλυφα οι ιδέες των ηρώων, προσφέρεται κατάλληλο έδαφος ώστε να αναλυθούν οι κοινωνικές ανισότητες, οι ταξικές διακρίσεις και η πατριαρχία. Δημιουργείται επίσης το κατάλληλο περιβάλλον ώστε να εξετασθεί το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής, η ιδέα της κοινωνικής μεταρρύθμισης και το αίτημα του συγγραφέα για μια «δίκαιη κοινωνία». Μέσα από τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα φαίνεται προοδευτικά η πορεία των κοινωνικών ανησυχιών του Θεοτόκη αλλά και οι «μεγάλες κανονικότητες» της εποχής πάνω στις οποίες δομείται ο σύγχρονός του κόσμος, στοιχεία που συνθέτουν προοδευτικά τη «Μοντέρνα

¹⁵⁰ Θ. Πυλαρινός, «Εισαγωγή» στο Κ. Θεοτόκη, *Πεζά και Ποιητικά, Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, (εισαγ.-επιμ. Θ. Πυλαρινός), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 18.

¹⁵¹ Για τον συνδυασμό κοινωνιογραφίας και ανθρώπινης ψυχογραφίας, βλ. Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 226.

Τραγωδία».¹⁵²

7. Η «Μοντέρνα Τραγωδία» ως νεωτερικό στοιχείο της «κοινωνιστικής» αφηγηματικής πεζογραφίας. Σύντομη περιγραφή των κεφαλαίων της διατριβής.

Η παρούσα διατριβή διαιρείται σε τέσσερα αυτοτελή κεφάλαια. Τα κεφάλαια αυτά παρουσιάζουν μια κοινή θεματική, που αφορά το μοντέλο του ήρωα, όπως αυτό παρουσιάζεται τόσο στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* όσο και στα μεταγενέστερα πεζογραφήματα του Θεοτόκη, στο *η Τιμή και το χρήμα*, στον *Κατάδικο*, στο *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, και κυρίως στο έργο *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσονται και αναλύονται οι «υποτελείς» ήρωες, στο δεύτερο οι εξεγερμένοι και στο τρίτο οι «μη κανονικοί». Το τρίπτυχο αυτό μοντέλο συναντάται –όπως υποστηρίζουμε στην παρούσα μελέτη– σταθερά στην πεζογραφία του Θεοτόκη. Το μεγαλύτερο μέρος των ηρώων του Θεοτόκη κατακτά την αυτοσυνειδησία μέσα από το μοτίβο της απόγνωσης. Κάποιοι από αυτούς τους ήρωες υποφέρουν εξαιτίας του καταπιεστικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής νόσου κι άλλοι θυσιάζονται, συνθέτοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη «Μοντέρνα Τραγωδία»¹⁵³ στην οποία οι ήρωες συντρίβονται λόγω των κοινωνικών δομών, των ιεραρχιών και των ανισοτήτων. Η ανάλυση αυτής της τραγικής πλοκής, στην οποία συμπυκνώνεται η μοντέρνα τραγωδία, αποτελεί το τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής.

Χρησιμοποιώντας τα θεωρητικά εργαλεία που αναλύθηκαν παραπάνω, στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής η ανάλυσή μας θα εστιάσει στην αναπαράσταση των κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες δημιουργούν ένα πλαίσιο ασφυκτικό που αποκλείει και περιθωριοποιεί ορισμένους χαρακτήρες. Οι «υποτελείς» ήρωες συμπυκνώνουν όλους όσους αδυνατούν να παρακολουθήσουν την κοινωνική εξέλιξη και βρίσκονται εκ προοιμίου στο περιθώριο λόγω των ταξικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που

¹⁵² R. Williams, *Modern Tragedy*, (Mc Callum Pamela ed.), Peterborough, Ontario, Broadview Press Inc, 2006.

¹⁵³ ό. π.

εκτυλίσσονται στο γύρισμα του αιώνα. Το δεύτερο πεδίο, πάνω στο οποίο δομούνται στο κεφάλαιο αυτό οι «υποτελείς», είναι το ζήτημα της πατριαρχίας. Οι έμφυλες ταυτότητες, που αναλύονται εκτενώς στο κεφάλαιο αυτό, διαμορφώνουν αντίστοιχα το πεδίο της υποτέλειας και του αποκλεισμού για ορισμένες ηρωίδες του Θεοτόκη, οι οποίες υποτάσσονται δουλικά στην πατριαρχία.

Παρακολουθώντας και εξετάζοντας παράλληλα τους «υποτελείς» αλλά και τις μορφές υποταγής, προκύπτει η ανάγκη για αντίσταση και αντίδραση απέναντι στην αδικία και την ανισότητα. Την αντίδραση αυτή ενσαρκώνουν οι «εξεγερμένοι» ήρωες, τους οποίους αναλύουμε διεξοδικά στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής. Ο εξεγερμένος αντιπροσωπεύει τη ρήξη με τις κυρίαρχες ιδεολογίες και νοοτροπίες της εποχής. Το μοντέλο του «εξεγερμένου» ερμηνεύεται στο δεύτερο κεφάλαιο μέσα σε τρία θεματικά πεδία, που σχετίζονται με την ανάληψη της «ηθικής ευθύνης» των ατόμων απέναντι στους καταπιεστικούς κοινωνικούς περιορισμούς, με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στη νεωτερική ταξική συνείδηση και με τα κατάλοιπα και τις ρωγμές της πατριαρχίας. Ειδικότερα για τους γυναικείους εξεγερμένους ήρωες του Θεοτόκη, επιχειρούμε μια ερμηνεία, η οποία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνθήκη υποκειμενοποίησης με στόχο την κοινωνική αλλαγή. Αντίθετα, η αξιολόγηση αφορά τη συμπεριφορά του γυναικείου φύλου κάθε φορά που οι ταυτότητες των αντρών-ηρώων, που δομούνται από τον Θεοτόκη είναι ανίσχυρες, και διαμορφώνουν ένα προνομιακό πεδίο ανατροπής των παραδοσιακών ρόλων του αντρικού και του γυναικείου φύλου.

Η αντίσταση των «εξεγερμένων» δύναται πολλές φορές να λάβει «οριακό» χαρακτήρα στην πεζογραφία του Θεοτόκη και να οδηγήσει ενίοτε στη βία, στην παράνοια και στο έγκλημα. Ο Θεοτόκης, θέλοντας να καυτηριάσει τις μεγάλες «κανονικότητες» της εποχής, πάνω στις οποίες έχει δομηθεί ο κόσμος, δημιουργεί τους «μη κανονικούς». Οι «μη κανονικοί» ήρωες του τρίτου κεφαλαίου βιώνουν «οριακές» καταστάσεις και ξεπερνούν τα όρια του επιτρεπτού και της λογικής. Τους ήρωες αυτούς τους καθοδηγεί το θυμικό, τα στερεότυπα «περί της τιμής», είτε ως κώδικας αξιοπρέπειας είτε ως «ντροπή» και προσβολή, ο παράνομος ή απαγορευμένος έρωτας και η αυτοδικία. Η θεματική της βίας είναι σύμφυτη με τη ζωή και τη δράση των «μη κανονικών», οι οποίοι άλλες φορές προβαίνουν σε εγκλήματα πάθους ή τιμής, άλλες φορές αυτοτιμωρούνται και αυτοκτονούν ή καταλήγουν να γίνονται «αλλόκοτοι» και παράφρονες.

Η έννοια της «υποτέλειας», της «εξέγερσης» και της «οριακότητας» συμπτυκνώνουν στο έργο του Θεοτόκη συγκεκριμένες συνειδήσεις και φωνές ηρώων. Άλλωστε, το σύμπαν του Θεοτόκη αποτελείται από ένα σύνολο συνειδήσεων και φωνών, που αλληλοσυγκρούονται ή αλληλοσυμπληρώνονται, δίνοντας την εντύπωση ότι στο έργο του η ανθρώπινη τραγωδία συντελείται παράλληλα με την κοινωνική τραγωδία –και ορισμένες φορές, εξαιτίας της. Η «μοντέρνα τραγωδία» του τετάρτου κεφαλαίου σχετίζεται με την «τραγική πλοκή», η οποία αναλύεται με βάση την έννοια της απόγνωσης, του ανυπόφορου και της θυσίας. Κατά κάποιο τρόπο, στο έργο του Θεοτόκη, η πλοκή εκτυλίσσεται κάθε φορά ως μια περιπέτεια ιδεών, στην οποία το άτομο αναμετράται με τη σκληρή πραγματικότητα και οδηγείται στην απόγνωση, υποφέρει και θυσιάζεται. Με άλλα λόγια, η τραγωδία στον Θεοτόκη επέρχεται από τη συντριβή των ατόμων, λόγω των παθών τους, αλλά και από τη συντριβή των ατόμων λόγω των κοινωνικών δομών, των ιεραρχιών και των ανισοτήτων.

ΚΕΦ. 1 ΟΙ ΣΚΛΑΒΟΙ (ΚΑΙ ΟΙ ΣΚΛΑΒΕΣ) ΣΤΑ ΔΕΣΜΑ ΤΟΥΣ

Αφηγήσεις της υποτέλειας

1.1. Η ιστορία των υποτελών: μια συνοπτική θεωρητική γενεαλογία.

Η έννοια του «υποτελούς» (*subaltern*) εμφανίζεται στις επεξεργασίες που περιέχονται στα περίφημα *Τετράδια της Φυλακής*¹⁵⁴ του Αντόνιο Γκράμσι, στα οποία αρχικά ο συγγραφέας αποδίδει τον όρο με την κυριολεκτική του έννοια, δηλαδή αυτή του «υπαλλήλου» ή την «κατώτερη βαθμίδα του στρατιωτικού». Η συγκεκριμένη «γκραμισιανή» κατηγορία, ωστόσο, περιλαμβάνει στη συνέχεια και άλλες μορφές εξάρτησης, όπως αυτή της περιθωριοποίησης. Το *ζήτημα του Νότου*, στο οποίο ο Γκράμσι αναλύει τη σχέση ιταλικού βορρά των γαιοκτημόνων και του νότου της ευρείας εργατικής και αγροτικής τάξης, ως προς τα ζητήματα πλούτου, εξουσίας και εξάρτησης, είναι ίσως η πιο εμβληματική απόδειξη των διαδοχικών προσεγγίσεων αλλά και της ευπλασίας του όρου *subaltern*. Κατά τον Γκράμσι, το ζήτημα της υποτέλειας είναι μια συνθήκη ιδεολογική αλλά και πολιτισμική, όπως αντίστοιχα είναι η ηγεμονία και η κυριαρχία. Στις σχετικές αναλύσεις του, υποστηρίζει πως ο τρόπος εκείνος –βίαιος ή όχι– με τον οποίο επιλέγεται από τους άρχοντες να ασκείται η εξουσία προς τους αρχόμενους συνιστά μια προσπάθεια επιβολής μιας ιδεολογίας, αλλά και μιας πολιτισμικής κανονικοποίησης.

---

¹⁵⁴ A. Gramsci, *Selections from the prison notebooks*, (edited and translated by Q. Hoare and G. Nowell Smith), New York, International Publishers, 1971. Για την αναλυτική παρουσίαση της θεματολογίας των Τετραδίων βλ. Α. Γκρούππι, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 79.

Η δύναμη αυτή της άρχουσας τάξης να επιβάλει την κυριαρχία της δεν εξαντλείται μόνο στην κατάκτηση της εξουσίας αλλά στο γεγονός ότι η ίδια η εξουσία πρέπει να υφίσταται ως συνειδητή συνθήκη από την πλευρά των αρχομένων, οι οποίοι αποδέχονται και «κατανοούν» την εξουσία των αρχόντων. Η δύναμη αυτή ορίζεται από τον Γκράμσι ως «ηγεμονία».¹⁵⁵ Άλλωστε, όπως τονίζει ο συγγραφέας, «η πραγματική δύναμη του συστήματος δε βρίσκεται στη βία της άρχουσας τάξης ή στην κατασταλτική εξουσία των κρατικών του μηχανισμών, αλλά στην αποδοχή από τους αρχόμενους μιας “κοσμοαντίληψης,” η οποία ανήκει στους κυρίαρχους. Η φιλοσοφία της κυρίαρχης τάξης περνά διαμέσου ενός πλήρους ιστού σύνθετων εκλαϊκεύσεων, που εμφανίζεται ως “κοινή λογική”: αυτό είναι η φιλοσοφία των μαζών, που αποδέχονται την ηθική, τα έθιμα, τη θεσμοποιημένη συμπεριφορά της κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν.»¹⁵⁶ Οι γκραμσιανές τοποθετήσεις για τον ρόλο της ιδεολογίας στη δημιουργία κυρίαρχων και υποτελών τάξεων βασίζεται στο γεγονός ότι η πνευματική και ηθική συγκρότηση όλων των τάξεων σε μια κοινωνία επιτρέπει την ανάδειξη μιας ηγεσίας και τη συνειδητή αποδοχή της υπεροχής της από τις «υπάλληλες». Κομβικό ρόλο, ωστόσο, στον βαθμό εμπέδωσης της ιδεολογίας διαδραματίζουν οι διανοούμενοι.¹⁵⁷ Η οργανωτική λειτουργία των τελευταίων και η ανάμειξή τους με τα όργανα της εξουσίας, την κουλτούρα και την πολιτική διοίκηση είναι υψίστης σημασίας.

Προεκτείνοντας αυτή την κατεύθυνση, ο Raymond Williams υποστηρίζει πως ο «υποτελής»,¹⁵⁸ «πρέπει, με οποιοδήποτε προσωπικό κόστος, να δεχτεί τον τρόπο ζωής της κοινωνίας του και τη δική του υποδειγμένη θέση σε αυτή, γιατί δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος να επιβιώσει. [...] Δεν είναι με κανέναν τρόπο ο δικός του τρόπος ζωής, αλλά πρέπει να προσαρμοστεί σε αυτόν για να ζήσει».¹⁵⁹ Για αυτόν, η κοινωνία αποτελεί ένα οικοδόμημα, στο οποίο βρίσκεται και αυτός τη θέση του. Λιγότερο σκληρή αλλά εξίσου αναπόδραστη είναι η πίεση που ασκείται και στον «υπάλληλο». Ενώ ο «υποτελής» δεν έχει περιθώρια επιλογής και καμία ψευδαίσθηση, αφού γνωρίζει καλά πως είναι υποχρεωμένος να υπακούσει, ο «υπάλληλος»¹⁶⁰ έχει την ψευδαίσθηση

¹⁵⁵ Α. Γκράμσι *Τετράδια της Φυλακής*, ό. π., σ. 55

¹⁵⁶ Φ. Τζουζέπε, *Αντόνιο Γκράμσι, η Ζωή Ενός Επαναστάτη*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1977, σ. 271.

¹⁵⁷ Κατά τον Γκράμσι οι διανοούμενοι είναι δύο ειδών, οι οργανικοί και οι παραδοσιακοί. Οι πρώτοι διεκπεραιώνουν οργανωτικές ανάγκες και έχουν επωμιστεί το ζήτημα της παραγωγής, ενώ οι δεύτεροι έχουν αναλάβει τα ζητήματα της κουλτούρας, των γραμμάτων και των τεχνών. Βλ. Α. Γκράμσι, *Τετράδια της Φυλακής*, ό. π., σ. 11, 12. Για τον ρόλο των διανοούμενων στην «Ηγεμονία» της κυρίαρχης τάξης, βλ. και S. A. Sassoon, *Gramsci's Politics*, London, Croom Helm 1980, σ. 136, 137.

¹⁵⁸ ό. π., σ. 197.

¹⁵⁹ ό. π., σ. 199.

¹⁶⁰ ό. π., σ. 197.

της επιλογής, νιώθει να ταυτίζεται με την κοινωνία και θεωρεί πολλές φορές τον εαυτό του μέλος της κοινωνίας. Είναι όμως μια προσποιητή ταύτιση· σαν να παίζει έναν ρόλο. Όταν κάποια στιγμή το άτομο συνειδητοποιήσει την αληθινή αίσθηση του εαυτού του, η ταύτιση αυτή θα καταρρεύσει. Η κοινωνία για τον «υποτελή» είναι ένα σύστημα που του έχει επιβληθεί, και η θέση του σε αυτό θεωρείται δεδομένη.

Νέα ώθηση στη μελέτη των υπάλληλων κοινωνικών υποκειμένων, ομάδων και τάξεων έδωσαν οι μετα-αποικιακές σπουδές. Ορμώνονοι από την γκραμισιανή λογική και την εννοιολόγηση του όρου «υπάλληλο υποκείμενο», ορισμένοι μελετητές της αποικιοκρατίας και του μετα-αποικιακού φαινομένου εγκαινίασαν, στη δεκαετία του '80, με σημαντικές ακαδημαϊκές μελέτες και παρεμβάσεις, την «Ιστορία των υπάλληλων τάξεων». Πρόκειται για ένα ιστοριογραφικό πρόγραμμα με πρωτεργάτη τον Ranajit Guha. Στο πρόγραμμα αυτό, (Subaltern Studies: Writings on Indian History and Society) προσεγγίζονται κριτικά οι κυρίαρχες εκδοχές της ιστορίας της Ινδίας. Η προσπάθεια αυτή είχε ως στόχο την εναλλακτική οπτική και προσέγγιση των ιστορικών δεδομένων της ιστορίας της Ινδίας, όπως αυτά αποτυπώθηκαν από τον καιρό της αποικιοκρατίας, και καθόρισαν τις κοινωνικές τάξεις και τις σχέσεις εξουσίας στη Νότια Ασία. Κυρίαρχο ζητούμενο της ερευνητικής παρέμβασης των subalternists ήταν η ανάδειξη των ποικίλων εκδοχών του όρου «υπάλληλο υποκείμενο» στα πλαίσια των γεωγραφικών ορίων της Ινδίας, αλλά και η αποστασιοποίηση από τη μέχρι πρότινος οπτική των αντι-αποικιακών αγώνων.

Μεταπλάθοντας την γκραμισιανή λογική σχετικά με την ύπαρξη και δράση των «υπάλληλων τάξεων», ο Guha καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι εξεγέρσεις των αγροτών στην Ινδία ήταν αποτέλεσμα των όσων είχαν μέχρι τότε βιώσει τα λαϊκά στρώματα από την αποικιοκρατία. Συνεπώς, δε θα μπορούσαν οι εξεγέρσεις αυτές να συσχετιστούν με τις παραδοσιακές «ανταρσίες» της κοινωνίας· ως κατάλοιπα, δηλαδή, των προηγούμενων παραδοσιακών κοινωνικών δομών. Οι νέες υπαρκτές δομές εξουσίας δε χαρακτηρίζονταν, επομένως, από τη συναίνεση των λαϊκών στρωμάτων, γεγονός που καθιστούσε τις σχέσεις αυτές της εξουσίας ως μια κυριαρχία χωρίς ηγεμονία.

Οι Σπουδές της Υποτέλειας εστιάζουν κυρίως στη «δυναδική σχέση» μεταξύ των υποτελών και των κυρίαρχων τάξεων. Καταγράφουν, δηλαδή, την αλληλεπίδραση κυριαρχίας και υποταγής στα αποικιακά συστήματα, (κυρίως στην Ινδία), σχήμα που θα λειτουργήσει ως «πρωτότυπο εργαλείο» για να ερμηνευθούν οι σχέσεις

«υπαλληλίας» σε άλλες ιστορικές περιόδους και σε άλλες χώρες. Η κύρια όμως στόχευση της ομάδας των subaltern studies ήταν να εξετάσει την θέση της κατώτερης τάξης μέσα στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας. Ο Ranajit Guha, στο *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*¹⁶¹ (Στοιχειώδεις όψεις της εξέγερσης των αγροτών στην αποικιακή Ινδία) επιχειρεί να περιγράψει από την οπτική γωνία των αγροτών τις πιέσεις, τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, αλλά και της ενδεχόμενης επαναστατικής τους αντίδρασης. Μέσα από την παρουσίαση της εξέγερσης των αγροτών, ο Guha επιχειρεί να αναδείξει την μεροληπτική διάθεση της ινδικής λαογραφίας, όπως αυτή έχει καταγραφεί από τις εθνικιστικές ομάδες και τους φιλικά προσκείμενους μηχανισμούς της αποικιοκρατικής Βρετανίας. Οι ιστορικοί του κινήματος της «ιστορίας από τα κάτω», ερμηνεύοντας τα γεγονότα της Ινδίας, συνήθως χαρακτήριζαν τη συνείδηση των αγροτών ως «φεουδαρχική». Η πρωτοβουλία των subalternists, και κυρίως ο Guha, απέρριψαν αυτές τις διατυπώσεις σχετικά με την πολιτική συνείδηση των αγροτών. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν πως οι «ντόπιοι» αγρότες ήταν σύγχρονοι με τους αποικιοκράτες. Επομένως, άξιζαν ίση μεταχείριση και αντιμετώπιση από άποψη σημασίας στην εξέλιξη της πολιτικής ιστορίας. Οι subalternists προσπάθησαν να διορθώσουν αυτή την ιστορική αδικία και μεροληψία, σε μια συγκυρία «που κυριαρχείται από τον ελιτισμό-τον αποικιοκρατικό ελιτισμό και τον αστικοεθνικιστικό ελιτισμό».¹⁶²

Η διερεύνηση και η ερμηνευτική αναζήτηση γύρω από την γκραμισιανή τοποθέτηση των «υπάλληλων υποκειμένων» συνεχίστηκε, λαμβάνοντας κάθε φορά διαφορετικό χαρακτήρα ανάλογα με το πεδίο στο οποίο αναφερόταν η σχέση «υπαλληλίας». Για παράδειγμα, ο Chakrabarty Dipesh στο έργο του “Provincializing Europe”¹⁶³ διερευνά στην ιστοριογραφία της Ινδίας την πορεία της αστικής τάξης, των αγροτών και τη μεταξύ τους σχέση, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης ένα σταθερό σημείο αναφοράς, την Ευρώπη. Η ερμηνεία των υπάλληλων υποκειμένων, κατά την γκραμισιανή λογική, ενισχυμένη αυτή τη φορά με τη θεωρία της αποδόμησης, συνεχίστηκε και από τη Gayatri Spivak. Η Spivak άσκησε κριτική στη μέχρι τότε ερευνητική ανάλυση και προσέγγιση της subaltern history, καθώς η ίδια θεωρούσε ότι

¹⁶¹ R. Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*, Durham, Duke University Press, 1999.

¹⁶² R. Guha, “On Some Aspects of the Historiography of Colonial India.” Στο *Postcolonialisms: An Anthology of Cultural Theory and Criticism*, 1982, [η μετάφραση δική μου], σ. 403.

¹⁶³ D. Chakrabarty, “Provincializing Europe: Postcoloniality and the Critique of History”, *Cultural Studies*, vol. 6, no. 3, 1992, σ. 337-357.

δεν είχε εις βάθος ερευνηθεί η θέση του γυναικείου φύλου ως «υπάλληλου υποκειμένου» στις αγροτικές επαρχίες της Ινδίας. Η ίδια παρεμβαίνει στην μετααποικιακή λογοτεχνική σκέψη με το δοκίμιό της «Can the Subaltern Speak?»¹⁶⁴ στο οποίο θέτει το πρόβλημα της εκπροσώπησης του γυναικείου φύλου, αναδεικνύοντας την σύγκλιση αποικιοκρατίας και πατριαρχίας. Στο δοκίμιο αυτό, περιγράφονται οι συνθήκες γύρω από την αυτοκτονία (αυτό-πυρπόληση) μιας νεαρής γυναίκας από την Βεγγάλη. Η αυτοκτονία αυτή ήρθε ως αποτέλεσμα αδυναμίας να κατανοηθούν οι επιδιώξεις της νεαρής στο πλαίσιο της πατριαρχίας. Η Spivak υπαινίσσεται δηλαδή πως οι πατριαρχικές δομές «φιμώνουν» το υποδεέστερο, το «υπάλληλο» γυναικείο φύλο και δεν του επιτρέπουν να μιλήσει. Στην οπτική της Spivak, αποκαλύπτεται μια ουσιαστική διχοτόμηση μεταξύ των κυρίαρχων και των υπάλληλων τάξεων. Μάλιστα, με μετααποικιακούς όρους, η Spivak διευρύνει την αναλογία μεταξύ των μη «έμφωνων» υποκειμένων και της καταπίεσης της εργατικής τάξης : «ό,τι έχει περιορισμένη ή καθόλου πρόσβαση στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό, είναι υποδεέστερο –ένας χώρος διαφοράς. Τώρα ποιος θα έλεγε ότι είναι οι μόνοι καταπιεσμένοι; Η εργατική τάξη καταπιέζεται. Δεν είναι υποδεέστερη».¹⁶⁵ Σε ανάλογη κατεύθυνση, ο Pandey Gyanendra στο έργο του, *Unarchived Histories: The “Mad” and the “Trifling” in the Colonial and Postcolonial World*¹⁶⁶ επεξεργάζεται την έννοια της «υπάλληλης» ύπαρξης στο πλαίσιο όμως της «στενής, μικρής καθημερινότητας», που αφορά την παρέκκλιση από την «κοινωνική νόρμα» και την «κοινή λογική» (η φιγούρα του τρελού), την κακοποίηση εντός της οικογένειας ή την καταπίεση του γυναικείου φύλου και των κατώτερων στρωμάτων στην εργασία.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως μέσα στον 20ό αιώνα, οι Σπουδές της Υποτέλειας επικεντρώθηκαν σε ζητήματα ετερότητας κυρίως στο πεδίο της τάξης, του φύλου, της φυλής αλλά και της «κοινωνικής νόρμας», αναδεικνύοντας παράλληλα τον ρόλο της κουλτούρας στην ενσωμάτωση και τη «μεταβίβαση» των σχέσεων καταπίεσης, εξάρτησης και αποκλεισμού. Δίνοντας έμφαση στο ρόλο των αγροτικών και των μεταφουδαρχικών κοινωνιών, οι Σπουδές της Υποτέλειας άνοιξαν έναν νέο ερμηνευτικό

¹⁶⁴ G. Spivak Chakravorty, “Can the Subaltern Speak?” στο C. Nelson-La. Grossberg, (eds). *Marxism and the interpretation of Culture*. Chicago, University of Illinois Press, 1988, σ. 271- 313.

¹⁶⁵ L. de Kock. “Interview with Gayatri Chakravorty Spivak: New Nation Writers Conference in South Africa.” *Ariel: A Review of International English Literature*, 23:3 (July 1992), σ. 29. [η μετάφραση δική μου]

¹⁶⁶ G. Pandey “Unarchived Histories: The ‘Mad’ and the ‘Trifling’ στο G. Pandey (ed.), *Unarchived Histories: The “Mad” and the “Trifling” in the Colonial and Postcolonial World*, New York, Routledge 2014.

δρόμο για να διαβαστούν οι λεγόμενες «περιθωριακές φιγούρες» στα μυθιστορήματα. Η ερμηνεία αυτή εστίασε στην ίδια τη διαδικασία, κατά την οποία οι υποτελείς προσπαθούν να αποκτήσουν τη δική τους «φωνή». Η διαδικασία αυτή δεν είναι μια μονοσήμαντη πράξη. Περιλαμβάνει πολλές και ενδιάμεσες στάσεις, (υποταγή, παθητική αντίσταση, διαπραγμάτευση) απέναντι στα κυρίαρχα ιδεολογικά και πολιτισμικά μορφώματα μιας εποχής, ιδίως κατά τα μεταβατικά στάδια «εκμοντερνισμού» της κοινωνίας, της οικονομίας και της πολιτικής.

Με αφετηρία το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις «αφηγήσεις της υποτελείας» στο έργο του Κων. Θεοτόκη, υποστηρίζοντας πως το βίωμα της υποτελείας είναι ένας από τους κυρίαρχους θεματικούς άξονες, που συνέχει τη δράση των ηρώων του, και συχνά αποτελεί την προϋπόθεση της εξέγερσής τους. Η έννοια, άλλωστε, του «σκλάβου» / της «σκλάβας» είναι μια εμβληματική έννοια στον Θεοτόκη, καθώς, σε πολλά από τα διηγήματα και τα μυθιστορήματα, η αφηγηματική ακολουθία (το μοντέλο της δράσης) στηρίζεται στη ρήξη που γίνεται, όταν οι υποτελείς συνειδητοποιούν τα δεσμά τους και προσπαθούν να αποκτήσουν την ελευθερία τους. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Pandey Gyanendra, οι αφηγήσεις των «σκλάβων και οι ιστορίες των υποτελών (slave narratives / subaltern histories) δεν είναι πάντα και δεν είναι μόνο ιστορίες αγώνων.¹⁶⁷ Είναι ταυτόχρονα και ιστορίες ονείρων, ελπίδων, προσδοκιών· ακόμη και «θαυμάτων» που οδηγούν σε μια λύτρωση. Από αυτή την άποψη, το όραμα της επανάστασης (*Σκλάβοι στα δεσμά τους*), δεν είναι τόσο μακριά από τη συνειδητοποίηση της Ρήνης (*Η Τιμή και το χρήμα*) αλλά και τη λύτρωση του Τουρκόγιαννου (*Κατάδικος*). Οι ιστορίες της υποτελείας, δηλαδή, όπως και οι ιστορίες της εξέγερσης εγγράφονται οργανικά στις «μοντέρνες τραγωδίες», που έφερε στο προσκήνιο το νεωτερικό κοινωνικό μυθιστόρημα. (βλ. κεφ. 4). Δεδομένου μάλιστα ότι το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο εκτυλίσσονται οι περισσότερες ιστορίες του Θεοτόκη, είναι ένα περιβάλλον μετασχηματισμού και μετάβασης από την αγροτική οικονομία στην εξαστισμένη εμπορική οικονομία, στο έργο του μπορούμε να παρακολουθήσουμε ορισμένες πολύ κρίσιμες όψεις των μεταβολών (διακρίσεων και αποκλεισμών) που λαμβάνουν χώρα στις υπάλληλες κοινωνικές ομάδες, ιδίως στο επίπεδο της καθημερινότητας.¹⁶⁸

¹⁶⁷ G. Pandey, ό. π., σ. 12-13.

¹⁶⁸ ό. π., σ. 14-15.

1.2. Οι «δέσμιοι» του Θεοτόκη.

Εκκινώντας, λοιπόν, από τις παραπάνω αφετηρίες, σε αυτό το κεφάλαιο θα εστιάσουμε στους «υποτελείς» ήρωες του πεζογραφικού έργου του Θεοτόκη, όπως αυτοί εμφανίζονται τόσο στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* όσο και στα μεταγενέστερα πεζογραφήματά του, στο *η Τιμή και το χρήμα*, στον *Κατάδικο*, στο *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, και κυρίως στο έργο *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, εξετάζεται η αναπαράσταση των κοινωνικών ανισοτήτων η οποία οδηγεί τους υποτελείς στον αποκλεισμό και το περιθώριο. Με τον όρο του «υποτελούς», στο πρώτο αυτό μέρος, περιγράφονται και οι όψεις του «άλλου» κοινωνικού περιθωρίου όπως οι ρέμπελοι, οι αλκοολικοί, οι οικονομικά και κοινωνικά αποκλεισμένοι και οι «δούλοι» της αγροτικής υπαίθρου. Η στάση του Θεοτόκη και η κριτική του απέναντι στο καθεστώς της φεουδαρχίας και την αστική τάξη που αναδύεται, είναι ολοφάνερα αρνητική στην πρώτη περίπτωση και απαισιόδοξη στην άλλη. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τη δόμηση των ηρώων του πεζογραφικού του έργου, με άξονα τη θεματική της υποτελείας στα πλαίσια των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως αυτές αποτυπώνονται μέσα από τους ταξικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα στο γύρισμα του αιώνα. Ανεξάρτητα από τη σύνθεση των κοινωνικών δομών, ο Θεοτόκης μας παρουσιάζει στα έργα του ορισμένους από τους ήρωες να μάχονται για την κοινωνική αλλαγή και στο τέλος να φθάνουν στην αυτοσυνειδησία, αντιλαμβανόμενοι την ύπαρξη ή όχι των περιθωρίων που έχει το άτομο να αλλάξει την κοινωνία. Πλάι όμως σε αυτούς του ήρωες, ο λογοτέχνης τοποθετεί και πρόσωπα, τα οποία άλλοτε συνειδητά κι άλλοτε ασυνείδητα, αναγνωρίζουν την «ηγεμονεύουσα» δύναμη στην οποία υποτάσσονται, αποδεχόμενοι την απόλυτη ή τη μερική κυριαρχία που αυτή ασκεί πάνω τους. Σαφώς, επηρεασμένος από τους μετασχηματισμούς και τις εξελίξεις, που λαμβάνουν χώρα σε όλα τα επίπεδα (κοινωνικό, πολιτικό, πνευματικό, λογοτεχνικό), και φέροντας επιρροές από τη μαρξιστική φιλοσοφία, ο Θεοτόκης αποτυπώνει στα πεζογραφήματά του όλο αυτό το πνεύμα που προτάσσει το δίπολο «ηγεμονία – υποτελεία». Έτσι, ο Θεοτόκης αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα για να κατανοήσει κανείς σε ποιο βαθμό η

ιδεολογική στάση ενός συγγραφέα και η πολιτική του τοποθέτηση μπορεί να επιδράσει στην καλλιτεχνική δημιουργία». ¹⁶⁹

Η βάση των έργων, πάνω στην οποία αναπτύσσεται η δράση και σχηματοποιούνται οι «υποτελείς» ήρωές του, είναι ο κοινωνιολογικός του προβληματισμός. Είναι αισθητή η φιλόανθρωπη στάση και η συμπόνια του απέναντι στον φτωχό λαό που βασανίζεται, αναγνωρίζοντας ως αιτία της καταπίεσης και της υποταγής του, τον ταξικό διαχωρισμό. «Ο ίδιος βλέπει το έργο του σα μια δειλή διαμαρτυρία ενάντια σ' ένα τόσο άτοπο καθεστώς που για να υπάρχει χρειάζεται τον παράλογο φόνο και την ατυχία τόσων πλασμάτων [...]». ¹⁷⁰

Μέσα στο έργο του Θεοτόκη, καθίσταται σαφές πως οι παραδοσιακές τοπικές κοινωνίες είχαν διαμορφώσει μια κατακερματισμένη πολιτική πρόταση εξουσίας, αδιαπέραστη από την ταξική κινητικότητα. Μάλιστα, η ταξική κινητικότητα είχε δημιουργήσει την ψευδαίσθηση σε ορισμένους εκπροσώπους του απλού λαού, πως κάποτε θα μπορούσαν και οι ίδιοι να συμμετέχουν στους μηχανισμούς της εξουσίας. Η σύγχρονη αστική τάξη είχε ενσωματώσει ένα εθνικό σύστημα εκλογικής επανεκκίνησης, το οποίο έκανε δυσδιάκριτο πολλές φορές στον απλό λαό το γεγονός ότι ήταν αποκομμένος με κάθε τρόπο από την εξουσία. Ελπίζοντας και καρτερώντας την αλλαγή, τη βελτίωση του κοινωνικού συστήματος και των ατόμων που το συγκροτούν, στο έργο του Θεοτόκη είναι διάχυτο το αίτημα του ανθρωπισμού. Δεδομένου ότι η σπουδή του ατόμου και της κοινωνίας από τον Θεοτόκη δε γίνεται μονόπλευρα αλλά πραγματοποιείται σε μια διαλεκτική βάση, ο ανθρωπισμός αυτός που χαρακτηρίζει τα έργα του, έχει διπλή έννοια. Συνεπάγεται ότι μπορεί να εξανθρωπιστεί από τη μία ο άνθρωπος -μέσω ενός ατομικού, εσωτερικού, ψυχικού αγώνα- και από την άλλη, η κοινωνία -μέσω ενός συλλογικού αγώνα που θα επιφέρει ουσιώδεις αλλαγές σε θεσμικό και πολιτικό επίπεδο. Σε αυτή τη διαλεκτική βάση, παρατηρεί και μελετά ο Θεοτόκης το άτομο και την κοινωνία. Ορμώμενος από αυτή του τη διάθεση, ο Θεοτόκης συνθέτει τους «υποτελείς» του ήρωες μέσα από την καταγραφή της αθλιότητας της τοπικής κοινωνίας αλλά και την παθολογία των ταξικών ανισοτήτων.

Στο κεφάλαιο αυτό, επίσης, η ανάλυση περιστρέφεται γύρω από τη σύσταση και τη δημιουργία του μοντέλου του «υποτελούς» ήρωα, όπως αυτό διαμορφώνεται

¹⁶⁹ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 92.

¹⁷⁰ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 132.

από τις «έμφυλες ανισότητες,»¹⁷¹ οι οποίες εκδηλώνονται σε μια κοινωνία ανδροκρατική και πατριαρχική, στην Κέρκυρα των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η κοινωνία

¹⁷¹ Η Σηφάκη επισημαίνει ότι «με την πάροδο του χρόνου αναπτύχθηκε η συνείδηση ότι οι έμφυλες ταυτότητες και διαφορές δια-πλάθονται σε συνάρτηση με άλλους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική τάξη, η φυλετική, εθνική και εθνοτική καταγωγή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η θρησκεία κλπ.» Ε. Σηφάκη, *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, σ. 59. Διαθέσιμο εδώ: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5721>

Ανακτήθηκε 23/11/2023

Στην κριτική διαλεκτική της, σχετικά με τις έμφυλες ανισότητες η Μποβουάρ θα ορίσει τον άνδρα ως «Υποκείμενο/Εαυτό», ενώ τη γυναίκα ως «Αντικείμενο/Άλλο», αυτό δηλαδή που δεν είναι ο άντρας. Βλ. Σ. Μποβουάρ, *Το δεύτερο φύλο*, (μτφρ. Τ. Κωνσταντίνου), Αθήνα, Μεταίχιμο, 2009, σ. 17. Η αναγνωστική αυτή πρακτική, στηρίζεται επί της ουσίας στη δυνατότητα ή όχι του αυτοπροσδιορισμού ενός όντος εντός των κοινωνικών ορίων. Στις κοινωνίες των αρχών του 20ού αιώνα, «το Υποκείμενο, ο άνδρας, συμβολίζει το υπερβατικό, την υπεράνω σώματος αξία, ενώ η γυναίκα, το Αντικείμενο που αντιπροσωπεύει την εμμένεια και βρίσκεται παγιδευμένη στις βιολογικές εξαρτήσεις που της υποβάλλει το αδύναμο σώμα της». Βλ. Α. Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”». Εισαγωγή στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 19. Στην πατριαρχική αυτή διάρθρωση, η οποία στηρίζεται πάνω στις αντιθέσεις που επισημαίνει η Μποβουάρ, ο άνδρας είναι ο μόνος που έχει το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού, ενώ η γυναίκα είναι αυτή που αναγκαστικά θα ετεροπροσδιοριστεί μέσω του άντρα, ως μια απαξιωμένη, δευτερεύουσα αξία ανθρώπινη οντότητα, δηλαδή ως το «Δεύτερο φύλο», που καθίσταται αδύνατο να αποτελέσει μια ανεξάρτητη ύπαρξη είτε πρόκειται για μια «νεαρή κοπέλα» είτε για «παντρεμένη», «μητέρα» ή «ερωτευμένη» γυναίκα. Οι ανισότητες ανάμεσα στα φύλα, όπως υποστηρίζει η νεότερη φεμινιστική θεωρία, είναι ζήτημα κοινωνικού και όχι βιολογικού προσδιορισμού. Σύμφωνα με τη Σιμόν ντε Μποβουάρ, θεσμοί και πολιτικές πρακτικές εντείνουν τις ανισότητες και δημιουργούν ένα κοινωνικό πρότυπο που υποδηλώνει θεμελιώδεις πατριαρχικές προκαταλήψεις σχετικά με την έννοια του κοινωνικού φύλου (“gender”). Σε αυτές τις πατριαρχικές κοινωνίες, η βιολογία εργαλειοποιείται από τους παράγοντες εξουσίας και δημιουργεί μια ψευδοεπίγραφη αιτιοκρατία κυριαρχίας του άνδρα επάνω στη γυναίκα. Αυτό, όμως, που ξεκάθαρα δηλώνει η Μποβουάρ, είναι πως «δεν γεννιέσαι γυναίκα αλλά γίνεσαι» και πως το φύλο είναι απλά μια «υποκριτική κοινωνική σύμβαση» που δημιουργεί ανισότητες και στερεότυπα. Όλη της η διανοητική προσπάθεια συνίσταται στην έρευνα της εξέλιξης του φύλου μέσα από τις κοινωνικές και θεσμικές μεταβολές που ουσιαστικά αίρουν και το ζήτημα της επικράτησης μέσω της βιολογικής αιτιοκρατίας. Έτσι, κατά την άποψή της, η στρατηγική ήττα του γυναικείου φύλου επισφραγίστηκε με την ενίσχυση και θεσμοθέτηση της βαριάς χειρωνακτικής εργασίας, καθώς τότε ο άντρας άρχισε να έχει στη δούλεψη του άλλους άντρες. Με τον τρόπο αυτό απέκτησε ατομική ιδιοκτησία και έγινε ιδιοκτήτης και της γυναίκας. Βλ. Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 91. Για την αιτιοκρατία της έμφυλης ανισότητας υπό το πρίσμα της Μποβουάρ, δεξ και Α. Αθανασίου, ό. π., σ. 22. Εκτός από αυτού του είδους την κυριαρχία του ενός φύλου έναντι του άλλου, όπως ισχυρίζεται η Αμερικανή ανθρωπολόγος Rubin Gayle, τα επιβαλλόμενα πρότυπα «σεξουαλικής συμπεριφοράς, τα οποία πρέπει να εκδηλώνονται μόνο στο πλαίσιο του γάμου, αποκλειστικά ετεροφυλοφιλικά», όταν παρακάμπτονται, έχουν άλλο αντίκτυπο για τον άνδρα κι άλλο για τη γυναίκα. Βλ. R. Gayle, “The traffic in women: Notes on the political economy of sex”, στο R. Reiter, *Toward an Anthropology of Women*, New York, Monthly Review Press, 1975, σ. 182. Οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα περνούν μέσα από τη σχέση πολιτικής σκέψης και πράξης, όπως αυτές προκρίνονται από τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της εποχής. Ο διαχωρισμός της κριτικής φεμινιστικής σκέψης σε υποπεριπτώσεις, όπως σε ριζοσπαστικό, σοσιαλιστικό και φιλελεύθερο, δεν είναι προς τη σωστή κατεύθυνση -κατά την Maynard- αφού το σχήμα διερεύνησης που προσφέρει είναι περιορισμένο. Βλ. M. Maynard, “Beyond the big three: The development of feminist theory into the 1990s”, *Women’s History Review*, 4(3), (1995), σ., 270-272. Η σκέψη, ωστόσο, της Μποβουάρ δε λαμβάνει άκριτα υπόψη αυτές τις υποπεριπτώσεις, αλλά η διανοητική της προσπάθεια επικεντρώνεται στον διαχωρισμό μεταξύ των δύο φύλων σε «υποκείμενο/αντικείμενο». Βέβαια, σύμφωνα με τη Judith Butler, «η έννοια της ενσωμάτωσης της υποκειμενικότητας που επεξεργάστηκε η Μποβουάρ είναι αντίθετη με την καρτεσιανή ιδέα του κυρίαρχου εαυτού, αφού η εμφυλοποίηση πραγματοποιείται μέσα σε συμφραζόμενα κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας που περιορίζουν την ελευθερία του υποκειμένου». Βλ. Α. Αθανασίου, ό. π., σ. 19.

κατά τον λογοτέχνη, αναμένει έναν ενδεδειγμένο πρότυπο κανόνα συμπεριφοράς από το άτομο, ανάλογα με τις περιστάσεις και το γένος. Τα στερεότυπα συμπεριφοράς, τα οποία προφυλάσσονται και άλλες φορές αναδεικνύονται ως «φυσικά» μέσω των κοινωνικών θεσμών, παράγονται και αναπαράγονται ανάλογα με το γένος. «Οι άνθρωποι δεν εξεγείρονται ενάντια σ' αυτό που είναι φυσικό, άρα και αναπόφευκτο»¹⁷² και έτσι διατηρείται η «έμφυλη ταυτότητα» ως απόρροια της γέννησης ως αρσενικού ή θηλυκού μέλους της κοινωνίας.

Ο Θεοτόκης στηλιτεύει το αξίωμα αυτό, ότι δηλαδή η «γυναικεία φύση», αυτή καθαυτή, δε δύναται να νοηθεί ως φορέας δράσης και να προσεγγιστεί πρακτικά, αλλά γίνεται κατανοητή ως ετερότητα μέσα σ' ένα ανδροκρατούμενο περιβάλλον. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Θεοτόκης παρουσιάζει στα έργα του τη γυναίκα να υποτάσσεται προκειμένου να επιβιώσει και να υπομένει την καταπίεση. Η γυναικεία καταπίεση «νομιμοποιείται» κι επιβάλλεται μέσα από κανόνες¹⁷³ και θεσμούς όπως η οικογένεια, που δεν αφήνει περιθώρια για την αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος ή για τον αυτοπροσδιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας.

Με άξονα, λοιπόν, τους γυναικείους χαρακτήρες, τη στάση των αρσενικών ηρώων, αλλά και τον κοινωνικό έλεγχο που ασκείται στο γυναικείο φύλο, θα εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους ο Θεοτόκης παρουσιάζει ανάγλυφα το πατριαρχικό μοντέλο διάρθρωσης της οικογένειας στο γύρισμα του 20ού αιώνα, καθώς και τις συνέπειες της εφαρμογής αυτού του μοντέλου στην κοινωνική οργάνωση και στη διαμόρφωση των ηρώων του, που δηλώνουν την υποτέλειά τους στις δομημένες έμφυλες ανισότητες.¹⁷⁴

¹⁷² C. Delphy, *Close to Home: A Material Analysis of Women's Oppression*, London, Hutchinson, 1984, σ. 21. Η αδικία σε βάρος του γυναικείου φύλου καθίσταται ευδιάκριτη στις διχοτομίες «εμπειρία – λόγος» αλλά και «υποκειμενικότητα – εξουσία», όπως τις παρέχει το διανοητικό αυτό πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας, ως πολιτική φιλοσοφία. Άλλωστε, «η κριτική ανάλυση της εμπειρίας του να ζεις ως γυναίκα στην πατριαρχική κοινωνία ήταν αναγκαία προϋπόθεση της κριτικής γνώσης του συστήματος της ανδρικής κυριαρχίας». Βλ. ό. π., σ. 20.

¹⁷³ Ο κοινωνιολόγος Anthony Giddens, προσπαθώντας να ερμηνεύσει και κυρίως να υποστηρίξει την άποψη ότι το ζήτημα του «γένους», δηλαδή του κοινωνικού φύλου, είναι αυτό που δημιουργεί στερεότυπους κανόνες συμπεριφοράς στα κοινωνικά δρώμενα, επιστρατεύει τη σκέψη του γάλλου κοινωνιολόγου Émile Durkheim, και ισχυρίζεται ότι σε κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης, υπάρχουν κώδικες και αρχές πάνω στα οποία στηρίζεται η ενδεδειγμένη ηθική και η κοινωνική συμπεριφορά. «[...] το ίδιο συμβαίνει και με την κοινωνική ζωή. Η κοινωνία είναι μια οργάνωση κοινωνικών σχέσεων, και εξ αυτού ακριβώς του γεγονότος απαιτεί την ρύθμιση συμπεριφορών βάσει καθιερωμένων θεμελιωδών αρχών, οι οποίες στην περίπτωση της κοινωνίας δύνανται να είναι μόνον οι ηθικοί κανόνες». Βλ. A. Giddens, *Capitalism and modern social theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, σ. 117, (η μετάφραση δική μου).

¹⁷⁴ Ο Δάλλας υποστηρίζει ότι η «μετάβαση προς την κοινωνική πεζογραφία σημειώνεται εξελικτικά [...]

1.3. Όψεις του «άλλου» κοινωνικού περιθωρίου.

«Έπρεπε να υποταχτώ χωρίς παράπονο σε μια Μοίρα που δεν όριζα να την αλλάξω.»

Βασισμένο στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, το έργο του Θεοτόκη, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, αποτελεί καλλιτεχνική μετουσίωση του τρόπου που εξελίσσεται η κοινωνία. Φαίνεται η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το ατομικό στο συνολικό, από τις μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων στο κοινωνικό σύνολο ως ομάδα, καθώς είναι η κοινωνία που κινείται ομαδικά, και οι πράξεις τους δεν έχουν «την αυθυπαρξία της ατομικής περιπέτειας».¹⁷⁵ Στους ήρωες του έργου, αναγνωρίζονται κοινωνικά σύμβολα και, παράλληλα με την εξέλιξή τους, εξελίσσεται και το ίδιο το μυθιστόρημα. Το στοιχείο της παρακμής της φεουδαρχίας και της δυναμικής ανάδυσης της αστικής τάξης αναδεικνύεται από τη δράση των ηρώων. Ο Θεοτόκης ρίχνει φως στην ψυχολογία τους, και συγχρόνως στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής του. Μέσα από την ιστορία της οικογένειας των Οφιομάχων, παρουσιάζεται η κατάρρευση της κοινωνικής τάξης που εκπροσωπούν, δηλαδή η παλιά αριστοκρατία. Στο πλαίσιο αυτό, όπως τόσο εύγλωττα αναφέρεται στον τίτλο του έργου, κάθε ήρωας παραμένει «σκλάβος» στα δεσμά του, δεσμά διαφορετικά για τον καθένα, σχετιζόμενα όλα, όμως, με τις νέες προσλαμβάνουσες, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Πρόκειται, επομένως, για τα δεσμά αυτά, τα οποία επιβάλλονται από τις εκάστοτε κοινωνικές δομές, ενώ ανάγονται σε εδραιωμένα κοινωνικά δίκτυα που συνθλίβουν το άτομο και το καθυποτάσσουν.

Παρά το γεγονός ότι, σε γενικές γραμμές, σχεδόν όλοι οι ήρωες στους *Σκλάβους* εμφανίζονται ανίσχυροι να διεκδικήσουν και να αποκτήσουν ό,τι επιθυμούν, στο πρόσωπο του Γιώργη Οφιομάχου συμπυκνώνεται η χαρακτηριστικότερη περίπτωση «υποτελούς» ήρωα που αποτελεί προϊόν των κοινωνικών ανισοτήτων και των μετασχηματισμών. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά παθητικό ήρωα που, ενώ

και δηλώνει μια βαθύτερη μεταστροφή: ιδεολογική από τον Νίτσε προς τον Μαρξ και θεματική από τις συνθήκες της υπαίθρου προς την αστική ζωή και κοινωνία με τους διαβρωτικούς μηχανισμούς του χρήματος.» Γ. Δάλλας, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο Ι' (1900-1914)*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1997, σ. 203.

¹⁷⁵ Κ. Μπαλάσκας ό. π. σ. 106.

γνωρίζει την ύπαρξη πολλών οικονομικών προβλημάτων στην οικογένειά του, δεν προβαίνει σε καμία ενέργεια για να τα αντιμετωπίσει. Για την εξόφληση των χρεών, κάποια από τα οποία μάλιστα δημιούργησε κι ο ίδιος με τις πολυετείς σπουδές του στο εξωτερικό, προκρίνει το ξεπούλημα της πατρικής περιουσίας ή την εναλλακτική του γάμου συμφέροντος της αδερφής του, μπρος στον οποίο τηρεί ουδέτερη στάση αντί να εναντιωθεί μιας και η αδερφή του αντιδρά. Η παθητική του στάση και ο υποτακτικός του ρόλος αντικατοπτρίζονται επίσης στην ερωτική του σχέση με την αρκετά μεγαλύτερή του και παντρεμένη με άλλον άντρα, Αιμιλία, από την οποία ο Γιώργης είναι εξαρτημένος. Τα δικά του δεσμά είναι το υπέρμετρο πάθος, το οποίο νιώθει για την Αιμιλία, η οποία έχει έναν μοναδικό τρόπο να μαγνητίζει τους άνδρες και να τους χειρίζεται. Άλλωστε, «τρία χρόνια τον εβαστούσε σκλάβο σιμά της και τα δεσμά του εγενόνταν τώρα ολοένα σφιχτότερα [...] και δεν έχει τη δύναμη να επαναστατήσει ενάντια σ' εκείνη τη σκλαβιά, κι ας μην ήταν εκείνη ούτε η πρώτη ούτε η μόνη του αγάπη [...] και η δύναμη της θέλησής τον εκυβερνούσε, τον είχε κάμει δικό της, χωρίς βούληση ελεύθερη και συχνά χωρίς λογικό».¹⁷⁶

Η υποταγή όμως του Γιώργη, όπως θα φανεί μετά τον θάνατο του νόμιμου συζύγου της Αιμιλίας, δεν αφορά μονάχα στα ερωτικά θέληγτρα της Αιμιλίας, αλλά κυρίως στους πατροπαράδοτους κανόνες και στους νόμους που ο κοινωνικός έλεγχος επιβάλλει. Χαρακτηριστικά είναι τα παθητικά λόγια του Γιώργη Οφιομάχου: «έπρεπε να υποταχτώ χωρίς παράπονο σε μια Μοίρα που δεν όριζα να την αλλάξω»,¹⁷⁷ όπως και: «Τα πράγματα τραβούν το δρόμο τους... δε μας ρωτούν... μας υποτάζουν στην ανάγκη... και μας παν όπου θέλουν».¹⁷⁸ Η Αιμιλία είναι πλέον η πλούσια χήρα του Περικλή Βαλσάμη, ενώ ο Γιώργης, ένας φτωχός και ξεπεσμένος αριστοκράτης, που η τιμή και η περιουσία της οικογένειάς του σώθηκε από έναν γάμο συμφέροντος που έκανε η αδερφή του. Τα χρήματα και η ανισότητα, που προκύπτει από αυτά, καθοδηγούν τη συνείδηση του Γιώργη και του υποδεικνύουν να δώσει τέλος στη σχέση του με την Αιμιλία. Ο Γιώργης υποτάσσεται σε ό,τι ο κοινωνικός έλεγχος ορίζει. Δεν αντέχει να συγκρουστεί με όλα όσα θα του προσάψει η κοινωνία, σε περίπτωση που γίνει γνωστή η σχέση του με την πολύ μεγαλύτερη και πολύ πλουσιότερή του Αιμιλία. Τα χρήματα και οι κοινωνικές ανισότητες καθυποτάσσουν τον Γιώργη και κερδίζουν το πάθος του για την Αιμιλία.

¹⁷⁶ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 79

¹⁷⁷ ό. π., σ. 183.

¹⁷⁸ ό. π., σ. 208.

«Τα αγνά βασιλεμένα μάτια».

Η ανάγκη της κοινωνικής μεταρρύθμισης στο έργο *Η τιμή και το χρήμα*, αποτυπώνεται μέσα από μια «παρέκβαση», κατά την οποία ο Θεοτόκης κατακεραυνώνει τον πολιτικό «αμοραλισμό» της εποχής, καθώς στον βωμό της κομματικής επιβίωσης «ξηλώνονται και ράβονται θεσμοί και όργανα». Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο έργο: «Έπειτα από φτο που μας εσυνέβηκε, επήα στα' Αθάγιας και τσ είπα: Να βγάλετε αυτόν το νωματάρχη από δω. Δε βοηθάει το κόμμα. [...] Κι έτσι επήαμε αμαζί στο τελεγραφείο και τελεγράφησε τ' αντρός τση του πουργού, και του 'ρθε αμέσως η μετάθεση.»¹⁷⁹ Η ίδια η επιλογή του τίτλου και του θέματος του έργου –ο τρόπος που επιδρά το δίπολο χρήμα\τιμή στη ζωή των ανθρώπων, καθώς και ο τρόπος που σκιαγραφείται ένα διαφορετικό γυναικείο πρότυπο, το οποίο αντιτίθεται στο περιθώριο, που επιβάλλουν οι καθιερωμένες δομές– αποδεικνύει την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στο έργο του Θεοτόκη. Η παρουσίαση των ηρώων στις πραγματικές διαστάσεις τους, υπό το πρίσμα της διαρκούς αλλαγής τους, αναλόγως των συνθηκών και των βιωμάτων τους, μας δείχνει ανθρώπους απλούς, με πάθη, με αδυναμίες. Όπως θα σχολιαστεί και στη συνέχεια, οι άνθρωποι αυτοί είναι άλλοτε υποταγμένοι στις κοινωνικές συνθήκες κι άλλοτε στις δομές της πατριαρχικής οργάνωσης.

Η ανθρωπιστική και σοσιαλιστική προσέγγιση και σκέψη του Θεοτόκη καθίσταται εμφανής μέσα από τη στηλίτευση των ανισοτήτων. Ο ίδιος αναφέρει πως οι κοινωνικές ανισότητες και η δημιουργία τάξεων προκύπτουν από την ύπαρξη και τη διάθεση χρημάτων. Αυτά καθορίζουν συμπεριφορές, συναισθήματα και ανθρώπινες σχέσεις και δημιουργούν χάσματα και σχέσεις υποταγής. Στο έργο αυτό, το χάσμα αποτυπώνεται στην ταξική προέλευση, που δημιουργεί την ανισότητα, και δεν επιτρέπει την αποτίναξη των αναχρονιστικών αυτών νοοτροπιών. Μέσα από την ανάλυση του κοινωνικού συστήματος και των κοινωνικών ανισοτήτων, διαφαίνεται η εξάρτηση της μοίρας των ανθρώπων από το χρήμα, το οποίο είναι στενά συνδεδεμένο με το υφιστάμενο καθεστώς.

Η αντρική φιγούρα του έργου, που συμπυκνώνει το πορτρέτο του «υποτελούς», είναι ο σύζυγος της Επιστήμης, ο Τρίνκουλος. Αυτός είναι τυπικά ο αρχηγός της οικογένειας, ωστόσο ο λόγος του δεν έχει καμία βαρύτητα. Απεναντίας, η σύζυγός του

¹⁷⁹ Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 20

τον κατηγορεί για τις αλκοολικές¹⁸⁰ του τάσεις, τη ροπή του στη χαρτοπαιξία και τη γενικότερη απάθεια και έλλειψη ενεργητικότητας που δείχνει για τις οικογενειακές τους υποθέσεις. Πρόκειται για ένα παθολογικό άτομο, παραιτημένο και πλήρως υποταγμένο στις διαμορφωμένες συνθήκες. Ο τρόπος που συζητά και συμπεριφέρεται στην ταβέρνα του «Τραγούδη», φανερώνει το μέγεθος της παθητικότητάς του. Ειδικότερα, η ταβέρνα την εποχή εκείνη προσφέρει στο αντρικό φύλο τη δυνατότητα να διασκεδάσει, να συζητήσει, να ασκήσει κριτική για τα πολιτικά ζητήματα. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν χώρο έκφρασης πάσης φύσεως ανησυχίας και προβληματισμού για τα τεκταινόμενα της τοπικής και όχι μόνο κοινωνίας. Η παρουσία του Τρίγκουλου στην ταβέρνα σχεδιάζεται από τον Θεοτόκη σχεδόν γελοιογραφικά. Ο Τρίγκουλος δεν ενδιαφέρεται για κανένα ζήτημα από όσα ακούγονται. Αυτό που τον νοιάζει είναι να πει και να γυρίσει στην ώρα του, ώστε να μην του βάλει τις φωνές η γυναίκα του. Για τους υπόλοιπους άντρες της ταβέρνας, ο ίδιος έχει χάσει την αντρική του ταυτότητα αφού δεν προστατεύει τα παιδιά του ούτε την τιμή της κόρης του, για την οποία μιλάει δημόσια στην ταβέρνα. Στα μάτια της κοινής γνώμης, είναι απλά ο άντρας της Επιστήμης. Είναι άλλωστε η σύζυγός του που διαπραγματεύεται σθεναρά με τον γαμπρό την προίκα της κόρης τους, καθότι ο Τρίγκουλος ήταν έτοιμος να υποταχθεί και να παραχωρήσει ό,τι ο γαμπρός του ζητούσε. Στο σημείο αυτό, ο Θεοτόκης δεν του αποδίδει καλοκαγαθοσύνη, αλλά παραίτηση και υποταγή. Είναι ένας πατέρας, που παρουσιάζεται έτοιμος να ενδώσει σε οποιαδήποτε απαίτηση του γαμπρού, όταν κινδυνεύει η τιμή του παιδιού του, εξαιτίας κάποιας εγκυμοσύνης, γεγονός ανύπαρκτο στις πρώτες συζητήσεις περί προίκας. Ο Τρίγκουλος ελπίζει στην αίσια έκβαση της συζήτησης μεταξύ Επιστήμης και Αντρέα περί προίκας ώστε να επιστρέψει χωρίς αντιρρήσεις στον χώρο όπου νιώθει οικεία, στην ταβέρνα.

1.4. Υποτέλεια και πατριαρχία (ύπαιθρος).

«Η γυναίκα του αντρός της».

¹⁸⁰ Για την παθολογική κατάσταση του «αλκοολικού» βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφεενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό» στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1994, σ. 240-243.

Στα διηγήματα του Θεοτόκη, που εκτυλίσσονται στην κερκυραϊκή ύπαιθρο, γίνεται φανερό πως ο κοινωνικός έλεγχος επιβάλλει αυστηρό και στενό πλαίσιο κινήσεων στη γυναίκα, καθιστώντας την καθημερινότητά της επίπονη και απαιτητική. Στα διηγήματά του αισθητοποιείται δηλαδή η «έμφυλη ιεραρχία που διέπει τον λόγο περί φύσης/πολιτισμού, στον οποίο η φύση αναπαρίσταται κατ' αναλογία του θηλυκού, ως παθητική πρώτη ύλη και άλογη υλικότητα που επιδέχεται κατάκτηση και νοσηματοδότηση από τον ορθό λόγο και την ενεργό δράση του ανδρικού πολιτισμού».¹⁸¹ Την εποχή εκείνη ήταν σαφές πως η συμπεριφορά και η δραστηριότητα της γυναίκας οφείλει να ακολουθεί το πρότυπο που έχει σχηματιστεί από τις κοινωνικές συνθήκες και της έχει κληροδοτηθεί από την προηγούμενη γενιά. Πρόκειται για ένα πλαίσιο που παραπέμπει σε καθήκοντα και υποχρεώσεις, τα οποία η κοινωνική θεωρία αναγνωρίζει ως τον παραδοσιακό, πολυδιάστατο ρόλο της γυναίκας. Οι ανισότητες των δύο φύλων, πάντα σε βάρος της γυναίκας, γίνονταν ορατές σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής. Η εργασία εκτός οίκου για τις γυναίκες της, κυρίως της υπαίθρου, θεωρούταν καταδικαστέα, καθώς «τις αποσπούσε από τον 'φυσικό τους' προορισμό, δηλαδή τη μητρότητα και την προσφορά υπηρεσιών προς την οικογένεια».¹⁸² Έτσι, οι γυναίκες περιορίζονταν στις οικιακές υποθέσεις και ασχολούνταν αποκλειστικά με την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού και του συζύγου τους. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό στερεότυπο επέβαλλε την άποψη πως ο άντρας είναι ηθικός και τίμιος, μέχρι αποδείξεως του εναντίου, ενώ αντίθετα η γυναίκα καλούταν συνεχώς να αποδεικνύει πως είναι κατάλληλη, ώστε να μη βιώνει την κοινωνική κατακραυγή, σε κάθε πτυχή της ζωής της, ως έφηβος, ως κόρη, ως σύζυγος, ως μάνα ενώ ταυτόχρονα θεωρούταν το αδύναμο πλάσμα.

Όπως σημειώνει ο Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, «πρόκειται για έναν κόσμο σκληρό, περιχαρακωμένο, στα στενά όρια του οποίου συμπίεζονται και αποχαλινώνονται με βιαιότητα τα πάθη που δημιουργούν ο έρωτας και το συμφέρον. Αυτού του κόσμου, αυτής της μικρής κοινωνίας βαρυσήμαντα συμβάντα, σκληρές συγκυρίες και δύσκολες καταστάσεις αποτελούν τον θεματικό πυρήνα των σύντομων

¹⁸¹ Ο ανθρωπολόγος Λέβι-Στρος διατύπωσε τη «δομιστική διάκριση φύσης\ πολιτισμού» αντλώντας τη «σε μεγάλο βαθμό από τον Ζαν- Ζακ Ρουσό». Βλ. Α. Αθανασίου, ό. π., σ. 26-27.

¹⁸² Μ. Γκασούκα, «Έμφυλες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας», στο *Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές, Λογοτεχνία και Φύλο*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 29, 30/ 11-01/12/2002, (επιμ. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 722-723.

Κορφιάτικων ιστοριών [...]».¹⁸³ Σε αυτές τις σύντομες ιστορίες, γίνεται καταφανής η προσπάθεια του Θεοτόκη, μέσα από τους υποτελείς του ήρωες, να καταδείξει την καταπίεση του γυναικείου φύλου και να στηλιτεύσει «νόμους» πατροπαράδοτους που διαμορφώνουν ανισότητες ανάμεσα στο κυρίαρχο, αυτοπροσδιοριζόμενο αντρικό φύλο, και στο γυναικείο που ετεροκαθορίζεται. Η κριτική ματιά του Θεοτόκη καθίσταται εμφανής απέναντι στην έμφυλη ιεραρχία, που διέπει τον ανθρώπινο πολιτισμό και καθιστά ως παθητικό δέκτη τη γυναίκα, η οποία δε ζει, αλλά απλώς υπάρχει για να συμπληρώνει τον αντρικό κόσμο.

Στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* του, ο Θεοτόκης περιγράφει το μέγεθος και την έκταση της γυναικείας καταπίεσης στην Κέρκυρα της μετάβασης από τον 19^ο στον 20^ό αιώνα, στηλιτεύοντας την πατριαρχία. Η τοπική κοινωνία ενσαρκώνει ένα μοντέλο πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο καταπιέζει και ελέγχει το γυναικείο φύλο σε όλες τις μορφές και τις εκφάνσεις της ζωής του. Η καταπίεση εντοπίζεται αρχικά στις σεξουαλικές σχέσεις μέσα από την «επαναλαμβανόμενη σεξουαλική πράξη που λειτουργεί ως κυριαρχία»¹⁸⁴ από την πλευρά του άντρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων αναπαραστάσεων είναι το διήγημα *Αγάπη παράνομη*, στο οποίο ο πεθερός «σαν τρελός εμίσηψε από τον τόπο, και κανείς στο Δαφνύλα δεν έμαθε πια τι είχε απογένει».¹⁸⁵ Ο πεθερός είχε επιδοθεί στον κατ' εξακολούθηση βιασμό της νύφης του, όσο καιρό ο γιος του απουσίαζε ως φαντάρος.

Οι κοινωνικές δομές της πατριαρχικής διάρθρωσης επέβαλλαν στη γυναίκα ένα πλαίσιο ζωής και δράσης, πλήρως εξαρτημένο από τον άντρα, πολλές φορές σε τέτοιο σημείο, ώστε ο κοινωνικός περίγυρος να μη γνωρίζει ούτε καν το όνομά της. Για παράδειγμα, η ανωνυμία της γυναίκας-ηρωίδας αποτελεί βασική ένδειξη της υποβαθμισμένης θέσης και της υποτέλειας της γυναίκας στο διήγημα *Ακόμα*; –όπως και στο *Πίστομα* στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω– όπου η ηρωίδα αναφέρεται απλώς ως «η γυναίκα του αντρός της». Το γεγονός ότι η ανήθικη πράξη της υποτιθέμενης μοιχείας δεν ντροπιάζει την ίδια αλλά τον σύζυγό της στα μάτια της κοινής γνώμης, φανερώνει ακόμη περισσότερο τις αντιλήψεις της εποχής γύρω από τις

¹⁸³ Κ. Γ. Παπαγεωργίου, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κορφιάτικες ιστορίες», Λέσχη Ανάγνωσης Βαφοπούλειου, http://lesxianagnwsisvafopouleiou.blogspot.com/2012/01/blog-post_5197.html, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 29/09/2006, ημερομηνία δημοσίευσης άρθρου: 22/01/2012 (ημερομηνία ανάγνωσης: 21/10/2019).

¹⁸⁴ Κ. Millet, *La politique du mâle, Traduit de l'Américain par Elisabeth Gifle*, Paris, Editions Stock, 1971, [Κ. Millet, *Sexual politics*, 1970], 1971, σ. 51.

¹⁸⁵ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα [Κορφιάτικες Ιστορίες]*, ό. π., σ. 175.

έμφυλες σχηματιζόμενες ταυτότητες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της εξάρτησης και των έμφυλων ανισοτήτων, μέσα από αυτού του είδους την καταπίεση και την παθητική στάση του γυναικείου φύλου, ο Θεοτόκης στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* θα μας παρουσιάσει τις «ηρωίδες» που καταπιέζονται, που αδυνατούν να αντισταθούν έναντι των πατριαρχικών δομών, συνθέτοντας το μοντέλο του «υποτελούς».

Στην *Υπόληψη* η «υποτελής» είναι μια γυναίκα, η Μαρία, η οποία παρακάμπτει τους πατριαρχικούς νόμους και συνάπτει προγαμιαία σχέση. Η ερωτική συνύπαρξη εκτός γάμου θέτει αμέσως το ζήτημα της τιμής «εν αμφιβόλω». Το γεγονός ότι η τοπική κοινωνία ξεσηκώνεται και επιζητά την αποκατάσταση της κοπέλας, μέσω του γάμου, σχεδόν παραλληλίζεται με τον ξεσηκωμό προς αποκατάσταση της αδικίας σε βάρος ενός αδύναμου. Βέβαια, στο διήγημα αυτό, η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας αναδεικνύεται μέσα από τις κοινωνικές ανισότητες που διέπουν τη ζωή και τη δράση και των υπόλοιπων ηρώων, αφού ο Θεοτόκης παρουσιάζει ξεκάθαρα τις προοπτικές που αποφέρει η μεγάλη προίκα στην παντρεία και το μέλλον μιας νέας γυναίκας, όπως η Κατερίνα. Αντιθέτως, η Μαρία που είναι «κακοντυμένη και λιγδερή»,¹⁸⁶ χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη προίκα, θα δυσκολευτεί να καλοπαντρευτεί. Ο ετεροκαθορισμός της ευτυχίας της γυναίκας από τον άνδρα, που έχει δίπλα της, αποδεικνύει πως η ζωή και η τύχη της γυναίκας θα εξαρτηθεί από τον σύζυγο που θα παντρευτεί. Με άλλα λόγια, η εκάστοτε γυναίκα παραδίδει τη στάθμη της ευτυχίας της στα χέρια του υποψήφιου συζύγου της. Βέβαια, ένας «καλός γάμος» απαιτεί και την «ακεραιότητα της γυναικείας τιμής». Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, η γυναίκα θα καταστεί αντικείμενο χλεύης και θα καταδικαστεί στη δυστυχία.

1.5. Από το χωριό στο άστυ και από το διήγημα στο μυθιστόρημα.

Ο Θεοτόκης στα διηγήματά του, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, επιτυγχάνει να αποδώσει το ηθογραφικό στοιχείο του επτανησιακού χώρου της εποχής του, μέσα από μια σοσιαλιστική οπτική. Μάλιστα, η κριτική του ματιά συσχετίζει τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων με τις αλλαγές που βιώνει η κλειστή αγροτική οικονομία της υπαίθρου. Στη μετάβαση από το χωριό στην πόλη και με τη μεταβολή της κοινωνικής δομής με το πέρασμα από την αριστοκρατία στον αστισμό, ο συγγραφέας επιδιώκει μια

¹⁸⁶ ό. π., σ. 91.

διερεύνηση των βαθύτερων αιτίων της κοινωνικής εξαθλίωσης της γυναικείας φύσης. Με επίκεντρο το σοσιαλιστικό πρίσμα θεώρησης του κόσμου, επισημαίνει με κριτικό και κοινωνικό ρεαλισμό¹⁸⁷ την παθολογία τόσο της αγροτικής υπαίθρου όσο και της νέας αστικής τάξης σχετικά με την οικονομική και κοινωνική προοπτική του θεσμού του γάμου. Ο γάμος, με τον τρόπο που συνάπτεται, αποτελεί συχνά πεδίο εγκλεισμού και περιορισμού της γυναικείας ύπαρξης στην πατριαρχική κοινωνία.

Εκτός αυτού, ο Θεοτόκης «επιδιώκοντας περισσότερο να ενεργοποιήσει κοινωνικά τον αναγνώστη και λιγότερο να τον τέρψει»,¹⁸⁸ θέτει μέσα στο έργο του το ζήτημα της οικονομικής ανεξαρτησίας μέσω της εργασίας, αφού σαφέστατα θεωρεί πως η μισθωτή εργασία αποτελεί τον ασφαλέστερο δρόμο για την κοινωνική αλλά και τη σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας της εποχής. Άλλωστε, τα ζητήματα φύλου και «οι σεξουαλικές σχέσεις είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας που ενδέχεται να αλλάξει στο μέλλον, αν και εφόσον αλλάξουν οι όροι παραγωγής».¹⁸⁹ Η πεποίθησή του αυτή, σε συνδυασμό με την ταχύτατη πρόοδο της βιομηχανίας, που ωθεί το άτομο να επαναπροσδιορίσει τη στάση του απέναντι στις οικονομικές δυνάμεις, τον οδηγεί μέσα από τη σύνθεση των λογοτεχνικών του ηρώων να προχωρήσει στη «μεταγραφή σύγχρονων ηθών».¹⁹⁰

Ο Θεοτόκης φαίνεται υποψιασμένος ως προς αυτό κι έτσι δημιουργεί το προφίλ των ηρώων του άρρηκτα συνυφασμένο με το οικονομικό μοντέλο οργάνωσης του περιβάλλοντος όπου τους τοποθετεί, καθώς ο τρόπος παραγωγής και η «υλιστική φιλοσοφία» είναι αυτά που καθορίζουν την κοινωνική, την προσωπική και κατ' επέκταση τη σεξουαλική ζωή του ανθρώπου. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να αγνοηθεί από τον Θεοτόκη η κλασική μαρξιστική προσέγγιση γύρω από αυτά τα ζητήματα, σύμφωνα με την οποία η δημιουργία των θεσμών μιας κοινωνίας εξαρτάται κυρίως από

¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Αιμ. Χουρμούζιο, ο Θεοτόκης προσπάθησε στα διηγήματά του να τοποθετήσει τον σύγχρονο άνθρωπο στο μοτίβο ζωής που υποδείκνυε η συγκυρία, δηλαδή, πλάι στα «μικροσυμφέροντα, τις προκαταλήψεις, τα ερωτικά ένστικτα και τις συμπεριφορές του χωριού». Στη συνέχεια, «έφυγε από το χωριό και τον τοποθέτησε στο άστυ», δίνοντας ευρύτερες διαστάσεις στον «διαβρωτικό ρόλο του χρήματος και του προσωπικού συμφέροντος». Βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα, Ο άνθρωπος – το έργο*, ό. π., σ. 121- 123.

¹⁸⁸ Χ. Δ. Γουνελάς, ό. π., σ. 151.

¹⁸⁹ V. Bryson, *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, (μτφ. Ε. Πανάγου), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005, σ. 100, 102.

¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον Monroe C. Beardsley, η ρεαλιστική λογοτεχνική δημιουργία επηρεάζεται από τα καθημερινά γεγονότα και ενίοτε λειτουργεί ως κοινωνική κριτική, η οποία δε σχετίζεται με την πεζογραφία της χαλάρωσης και της διασκέδασης αλλά αξιολογεί την εξέλιξη των ηθών και των κοινωνικών συμπεριφορών. Βλ. C. M. Beardsley, ό. π., σ. 279.

την παραγωγή και τη (σεξουαλική) αναπαραγωγή.¹⁹¹ Επομένως, ο αέναος αγώνας για επικράτηση είτε στο ένα είτε στο άλλο πεδίο, είναι αυτός που δημιουργεί θεσμούς καταπίεσης και μηχανισμούς αντιθέσεων τόσο μεταξύ των ανθρώπων όσο και μεταξύ των δύο φύλων.¹⁹²

Στην Ελλάδα, στις αρχές του 20ού αιώνα,¹⁹³ παρά το πλήθος των κοινωνικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα και περιλαμβάνουν την υποτυπώδη αναβάθμιση του γυναικείου ρόλου στο κοινωνικό στερέωμα, οι έμφυλες διακρίσεις στις πόλεις παραμένουν εντονότερες και φυσικά περισσότερο σύνθετες. Στα αστικά κέντρα, αλλά και στα προάστια, όπως στο Μαντούκι της Κέρκυρας, για το οποίο κάνει λόγο ο Θεοτόκης, με την εγκαθίδρυση της γυναικείας μισθωτής εργασίας, παρατηρείται μια μορφή αστικοποίησης, κυρίως από τις γυναίκες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων της υπαίθρου με σκοπό την εργασία στην πόλη. Στο γεγονός αυτό της μαζικής έλευσης των γυναικών από την κερκυραϊκή ύπαιθρο στο άστυ με σκοπό την εργασία, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας, συνέτεινε και μια βαθιά πεποίθηση των αντρών της πόλης που θεωρούσαν ντροπή να ξενοδολεύουν οι γυναίκες τους.¹⁹⁴

Αποτέλεσμα της στερεοτυπικής αυτής αντίληψης του αποκλεισμού της γυναίκας της πόλης από την εργασία, είναι η ανυπαρξία τεχνικής αλλά και θεωρητικής εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου, με μικρές εξαιρέσεις τους γόνους των πολύ πλούσιων οικογενειών. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η γυναικεία εργασία είναι μια υπαρκτή πραγματικότητα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, συνεχίζει να

¹⁹¹ Ε. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, (εισαγωγή Ε.Β. Λήκοκ), Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 80.

¹⁹² Σύμφωνα με τον Ένγκελς, η πρώτη ταξική αντίθεση, που εμφανίζεται στην ιστορία, συμπίπτει με την ανάπτυξη «του ανταγωνισμού του άντρα και της γυναίκας στη μονογαμία» και η πρώτη ταξική καταπίεση με «την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το αντρικό». Φ. Ένγκελς, *ό. π.*, σ. 177.

¹⁹³ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις στις οποίες συμμετέχει η Ελλάδα, οι πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές αλλά και οι οικονομικές αντιξοότητες που προκύπτουν στην Ελλάδα και τον κόσμο, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μεταβάλλουν τις κοινωνικές αντιλήψεις γύρω από τα ζητήματα φύλου. Παρά το γεγονός πως «θα περίμενε κανείς ότι η Γαλλική Επανάσταση θα άλλαζε το πεπρωμένο της γυναίκας. Δε συνέβη απολύτως τίποτα». Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως αφού «δεν ξεκίνησαν αυτές την επανάσταση, δεν έδρεψαν αυτές και τους καρπούς της». Βλ. Σ. Μποβουάρ, *ό. π.* σ. 174. Η άποψη αυτή, όμως, δεν έχει αδιαμφισβήτητη αποδεικτική ισχύ καθώς αργότερα, η «έλλειψη εργατικών χεριών την περίοδο του Α' παγκοσμίου πολέμου 1914-18 και η κρίση που προκλήθηκε από αυτόν, επιτάχυναν τον ρυθμό εξέλιξης της γυναικείας εργασίας σε ολόκληρο τον κόσμο», αποδεικνύοντας πως δεν ήταν το ζήτημα συμμετοχής ή όχι της γυναίκας σε εμπόλεμες διαμάχες, αυτό που καθήλωνε το γυναικείο φύλο και το κρατούσε στο παρασκήνιο. Βλ. *ό. π.*, σ. 187.

¹⁹⁴ Κατά την Κολλοντάι, η γυναικεία συμπεριφορά αλλάζει και η γυναίκα ξεκινά να απελευθερώνεται συναισθηματικά και πνευματικά, αντιλαμβανόμενη την αυτονομία που της προσφέρει η εργασία. Όπως είναι λογικό, οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, οι οποίες αναγκάζονται να στραφούν στη μισθωτή εργασία για τον βιοπορισμό τους, αποτελούν το πρότυπο αυτής της αλλαγής. Βλ. Α. Κολλοντάι, *Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, Αθήνα, Πύλη, 1978, σ. 99- 102.

διατηρείται και να εδραιώνεται ο θεσμός της προίκας ως αντιστάθμισμα της ενδεχόμενης απουσίας της γυναίκας-συζύγου από την εργασία. Μέσα από αυτό το «παζάρεμα» της συνοδευόμενης γαμήλιας προίκας, αναδεικνύεται κι ένας ακόμη θεσμός, αυτός του «προξενιού», που συνοδεύει την προίκα. Έρωτας και αγάπη γίνονται αντικείμενα συναλλαγής εξαιτίας της ενδεχόμενης ανέχειας ή της ηθικής διάβρωσης που μπορεί το χρήμα να επιφέρει. Καθίσταται σαφές λοιπόν πως στο γύρισμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, με τον κοινωνικό έλεγχο να είναι ασφυκτικός και την κοινωνική κριτική να μην αφήνει και πολλά περιθώρια για «ελεύθερες επιλογές συντρόφων», το «προξενιό» παραμένει η πιο ασφαλής και ενδεδειγμένη λύση για τη διασφάλιση μιας καλής προίκας για την οικογένεια του γαμπρού. Ταυτόχρονα, παραμένει μια ασφαλής επιλογή για την αποκατάσταση του «νέου γυναικείου μέλους» για την οικογένεια της νέφης. Στη νουβέλα, που εγκαινιάζει τις εκτενέστερες συνθέσεις του Θεοτόκη, στην *Τιμή και το Χρήμα*, είναι χαρακτηριστική η επιμονή του θείου του Αντρέα, Σπύρου, να παντρευτεί ο ανιψιός του την κόρη της Σάββαινας, την οποία του προξένευαν. Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του «φτωχόπαιδου» με το οποίο προξένευαν τη Ρήνη. Η οικονομική όμως αυτή εξάρτηση από το αντρικό φύλο συνιστά βασικό παράγοντα αδυναμίας έκφρασης και ευόδωσης της γυναικείας προσωπικής ζωής, ακόμη και της ερωτικής της βούλησης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ο Θεοτόκης μας συστήνει έναν «πολυδιάστατο» χαρακτήρα, τη Ρήνη, η οποία λειτουργεί σε δύο επίπεδα, αυτό της «υποτέλειας» και στη συνέχεια της «εξέγερσης». Ενώ, δηλαδή, παρουσιάζεται αρχικά από τον Θεοτόκη ως ένας ήρωας «υποτελής», πιστός στο κοινωνικό πρότυπο που καθορίζει τη γυναικεία συμπεριφορά, στη συνέχεια θα εναντιωθεί σ' αυτού του είδους την εξάρτηση, σπάζοντας τα δεσμά της πατριαρχίας. Η Ρήνη, παρά τη συντηρητική, πατριαρχικής υφής γαλούχηση που έχει δεχτεί από τη μητέρα της, δεν αποδέχεται παθητικά τη θέση της, όπως τη συμβουλεύει η Επιστήμη, αλλά «καταφέρνει να σπάσει τον ασφυκτικό κλοιό των συνθηκών και του περιβάλλοντος και να προτείνει μια άλλη στάση»¹⁹⁵ όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο της διατριβής.

Όσο βρίσκεται στο πρώτο επίπεδο, αυτό της υποταγής και της υποτέλειας, η δύναμη της ερωτικής επιθυμίας και του πάθους την τυφλώνουν, την κάνουν ευάλωτη και χαλαρώνουν το αισθητήριό της. Άλλωστε, η κοινή γνώμη θεωρεί πως «για τη

---

¹⁹⁵ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 138.

γυναίκα, [...], έρωτας σημαίνει ολοκληρωτική απάρνηση του εαυτού της προς όφελος του κυρίαρχου άντρα».¹⁹⁶ Παρά το γεγονός ότι η Ρήνη, αρχικά, έχει αποφασίσει να παντρευτεί το φτωχόπαιδο, δείχνει συγκατάβαση προς τον Αντρέα όταν αυτός έρχεται να την κλέψει και τελικά του παραδίνεται άνευ όρων. Ενώ υποψιάζεται τους λόγους επιστροφής του Αντρέα και τα οικονομικά του κίνητρα («Θα γυρέψεις περσότερα: γι' αυτό θέλεις να φύγω») φεύγει από το σπίτι μαζί του. Οι αυταπάτες, ωστόσο, της Ρήνης, που προκύπτουν, ως απότοκο του πόθου της, δεν είναι «μόνιμες και καθηλωτικές»,¹⁹⁷ αφού έστω και αργά αντιλαμβάνεται τη ρηχότητα του, σταματά να τον εξιδανικεύει και να τον αντιμετωπίζει ευνοϊκά.

Χαρακτηριστική είναι η επιμονή και η υπομονή της Ρήνης ως ερωτευμένης γυναίκας, στάση που αγγίζει τα όρια της υποτέλειας. Η ίδια πιστεύει ότι με τη δύναμη της αγάπης και του έρωτα θα καταφέρουν αυτή και ο Αντρέας να ζήσουν ευτυχισμένοι. Η Ρήνη, ακόμα και στις δύσκολες μέρες της συγκατοίκησης της με τον Αντρέα, παραμένει προσηλωμένη στον άντρα της, αναζητώντας τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει να ζήσει μαζί του. Η συμπεριφορά της αυτή είναι απόλυτα συμβατή με τον κοινωνικό έλεγχο, αφού τα χρόνια εκείνα μια γυναίκα «είναι ούτως ή άλλως καταδικασμένη στην εξάρτηση, παρά να υπακούει σε τυράννους-γονείς, σύζυγο, προστάτες-, προτιμά να υπηρετεί έναν θεό [...] Μέσα από τη σάρκα της, τα συναισθήματά της, τη συμπεριφορά της θα εκθειάσει στον μέγιστο βαθμό τον αγαπημένο της, θα τον παρουσιάσει ως την υπέρτατη πραγματικότητα και αξία, μπροστά του θα εκμηδενιστεί. Ο έρωτας γίνεται για αυτήν θρησκεία».¹⁹⁸

«Η γυναίκα αφήνει τις ιδέες να περνούν από την καρδιά και όχι από το κεφάλι.»

Σύμφωνα με τον Θεοτοκά, στο έργο *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*, ο Θεοτόκης «κόντεψε να συλλάβει τύπους, περισσότερους από έναν, μα του ξέφυγαν από τα χέρια»,¹⁹⁹ καθώς πολλές φορές η ψυχοσύνθεση και η νοοτροπία των ηρώων του δε

¹⁹⁶ Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 884.

¹⁹⁷ Σύμφωνα με την Μποβουάρ, «αν η νεαρή κοπέλα δοθεί σε κάποιον “κατώτερο”, σημαίνει ότι πάει γυρεύοντας να υποβιβαστεί, γιατί δεν θεωρεί τον εαυτό της άξιο του έρωτα. Κανονικά αναζητά τον άντρα στο πρόσωπο του οποίου επιβεβαιώνεται η υπεροχή του αρσενικού, δεν αργεί όμως να διαπιστώσει ότι πολλά άτομα του εκλεκτού φύλου είναι θλιβερά τυχαία και γήινα, αλλά στην αρχή είναι ευνοϊκά προκατειλημμένα απέναντί τους». ό. π., σ. 886.

¹⁹⁸ ό. π. σ. 885.

¹⁹⁹ Κατά τον Θεοτοκά, ο συγγραφέας οφείλει στο έργο του να πλάθει τους ήρωες ζωντανούς, μοναδικούς, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τους κάνουν να ξεχωρίζουν. Η ευρηματικότητα του Θεοτόκη, κατά τη σύνθεση των χαρακτήρων των ηρώων του ήταν, σύμφωνα με τον

συνάδει με την κοινωνική τους θέση και τάξη. Εντούτοις οι γυναικείοι χαρακτήρες φαίνονται να «ταιριάζουν» με τα ήθη του τόπου και της εποχής, όπως προκύπτει από τις συμπεριφορές τους. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Θεοτόκης προσπάθησε να καταστήσει ως σύμβολα της εποχής πρόσωπα και χαρακτήρες, τα οποία «αλίευσε» από το οικογενειακό του περιβάλλον και τον κοινωνικό του περίγυρο, όπως μαρτυρεί ο αδερφός του Σπύρος Θεοτόκης.²⁰⁰ Θέλησε, δηλαδή, διεισδύοντας στους κοινωνικούς χαρακτήρες της εποχής του, να καταγράψει μέσα από τους «υποτελείς» αλλά και τους άλλους ήρωες, τους σύγχρονους προβληματισμούς και την αγωνία των ανθρώπων αυτών για το μέλλον.²⁰¹ Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η αναγωγή των διακρίσεων της ερωτικής επιθυμίας από τον Θεοτόκη στο πειστικό οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο λειτουργεί και ως αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η εκτόνωση της ερωτικής επιθυμίας αποτελεί βασικό πεδίο ανάδειξης των «έμφυλων» διακρίσεων, όπως αυτές σκιαγραφούνται στο μυθοπλαστικό έργο του Θεοτόκη με τη δράση των χαρακτήρων της αστικής κερκυραϊκής κοινωνίας. Ενώ, λοιπόν, για τον άνδρα η σεξουαλική επιθυμία λογίζεται, εκτός από βιολογική ανάγκη, ως στοιχείο επιβολής και κυριαρχίας, για τη γυναίκα το σεξουαλικό ζήτημα αποκτά ηθική νομιμοποίηση μόνο στο πλαίσιο του γάμου. Η ηθική της γυναίκας κρίνεται σε κάθε περίπτωση και σε κάθε ρόλο. Την ανισότητα στο πεδίο αυτό επιτείνουν τόσο η αστική τάξη όσο και η αστική ιδεολογία.²⁰² Οι γυναικείοι τύποι, που παρουσιάζονται

Θεοτοκά, μοναδική και παροιμιώδης. Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Το ελεύθερο πνεύμα*, (επιμ. Κ.Θ. Δημαράς), Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 50.

²⁰⁰ Σ. Θεοτόκης, *Τα νεανικά χρόνια του Κωνσταντίνου Θεοτόκη*, (εισαγ.-σχόλια Τ. Κόρφης), Αθήνα, Πρόσπερος, 1983, σ. 34. Όπως υποστηρίζει ο Χουρμούζιος, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* είναι ένα έργο «με ιδεολογικές προεκτάσεις που αγκαλιάζουν ολόκληρη την ελληνική αστική κοινωνία, με πρόσωπα που μόλις και με δυσκολία καλύπτει ο διάφανος πέπλος της ψευδωνυμίας, με γεγονότα και πράξεις εξακριβωμένες από την ιδιωτική τους ζωή, με ατμόσφαιρα που τη δημιούργησε η πραγματική ύπαρξη των περιγραφόμενων προσώπων προτού ο συγγραφέας τη μετουσιώσει στην αφήγηση του». Βλ. Α. Χουρμούζιος *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 117-118. Ο Άλκης Σωζόμενος έχει θεωρηθεί (μαζί με το Γιώργη) ως το «alter ego» του Θεοτόκη. Βλ. Α. Πρίφτης ό. π., σ. 205. Η γυναίκα, λοιπόν, που τον διατηρούσε ζωντανό, ψυχικά και σωματικά, παντρεύεται τον γιατρό του, τον Στεριώτη. Στην παθολογική αυτή αγάπη του Άλκη προς την Ευλαλία αντανάκλαται το πάθος του Θεοτόκη προς την Ειρήνη Δεντρινού, πάθος το οποίο έλαβε τα χαρακτηριστικά «ενός ανεκπλήρωτου έρωτα» εξαιτίας και του πρόωρου θανάτου του. Βλ. Ο. Αλεξάκης «Ο ποιητής Κωνσταντίνος Θεοτόκης», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, ό. π., σ. 258. Δες και Θ. Πυλαρινός «Από την αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Ειρήνης Α. Δεντρινού», ό. π., σ. 188.

²⁰¹ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, ό. π., σ. 837.

²⁰² Η Αλεξάνδρα Κολλοντάι έχει υποστηρίξει πως η ιδέα της ατομικής ιδιοκτησίας καλλιέργησε, παράλληλα, και την ιδέα επιβολής δικαιωμάτων εξουσίας και ιδιοκτησίας του άντρα προς τη γυναίκα ως εργαλείο οικογενειακής σταθερότητας και κοινωνικής δύναμης. Βλ. Α. Κολλοντάι, *Οι σχέσεις των δύο φύλων και ο Μαρξισμός*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1984, σ. 13-14. Αν συνυπολογίσουμε ακόμη ότι η αστική

στο μυθιστόρημα *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*, προέρχονται από την παλιά αριστοκρατία του φεουδαρχισμού, που κάμπτεται εξαιτίας της επέλασης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της αστικής τάξης, όπως αναλύθηκε προηγουμένως. Στο πλαίσιο αυτό, ο Θεοτόκης θα επιδιώξει να ωθήσει στα άκρα τις ηρωίδες του, δημιουργώντας το ασφυκτικό, κοινωνικά και οικονομικά, πλαίσιο ώστε αυτές να ανακαλύψουν τα όρια στα ανθρώπινα πάθη και να ισορροπήσουν μεταξύ ερωτικής επιθυμίας και οικογενειακής τιμής ή μεταξύ ερωτικής απόλαυσης και αντεκδίκησης. Για παράδειγμα, η Ευλαλία, σε αντίθεση με τη Ρήνη στο *Η τιμή και το χρήμα*, παρά την αρχική της βούληση, δε θα καταφέρει να αυτονομηθεί, να κατακτήσει την κοινωνική απελευθέρωση και να αποτελέσει έναν λογοτεχνικό ήρωα που εξεγείρεται και κατακτά την αυτοδυναμία του. Ως χαρακτήρας προσιδιάζει περισσότερο στην κυρία Φωτεινή Σωζόμενου που «ο πατέρας της, δεν είχε διστάσει ούτε στιγμή να την παντρέψει μ' εκείνον [Αγησίλαο Σωζόμενο] αν και καθόλου δεν τον γνώριζε πρώτα». Ο παράγοντας «τύχη» ήταν αυτός που καθόριζε την ευτυχία της νεόνυμφης, με την κυρία Φωτεινή να στέκεται, σε αντίθεση με την Ευλαλία, τυχερή, αφού «μαζί του είχε περάσει θεάρεστα τη ζωή της και ποτέ της δεν είχε γνωρίσει καμιά στενοχώρια».²⁰³

Η πλήρης υποταγή και η χωρίς παρεκκλίσεις υπακοή στους κανόνες βρίσκει εφαρμογή στα «αδύναμα μέλη», τις γυναίκες. Η οριοθέτηση των δομών, μέσα στις οποίες μπορεί η γυναίκα να κινηθεί, λαμβάνει χώρα σε πρώτο στάδιο στο οικογενειακό πλαίσιο. Εκεί συντελείται η πρώτη μύηση στις έμφυλες διακρίσεις με τη μορφή της νουθεσίας ή του «εμπράγατου παραδειγματισμού» από μητέρα σε κόρη. Γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, η Μαρία Οφιομάχου πίεζε την κόρη της Ευλαλία να παντρευτεί τον γιατρό Στεριώτη. Την ίδια πίεση, άλλωστε, είχε δεχτεί και η ίδια στην ηλικία της κόρης της. Στο σημείο αυτό, ο Θεοτόκης, με την έμφασή που δίνει στους γάμους συμφέροντος, επιδιώκει να στηλιτεύσει το «θεσμοποιημένο πρόσωπο της συναλλαγής».²⁰⁴ Ταυτόχρονα, ο Αλέξανδρος Οφιομάχος επιδιώκει την «υποτέλεια»

τάξη ανέπτυξε ένα σύστημα αξιών που «στοχεύει στην κριτική εξέταση των σχέσεων εξουσίας που διέπουν την έμφυλη υποκειμενικότητα και στην υπέρβαση των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, των ιδεολογιών και των επιστημολογιών που εγκαθιδρύουν και νομιμοποιούν τους κοινωνικούς περιορισμούς και αποκλεισμούς της γυναικείας υποκειμενικότητας», θα αντιληφθούμε ότι η κοσμοθεωρία αυτή «επιθυμεί και επιδιώκει την κηδεμονία και τον έλεγχο της» γυναίκας, διευρύνοντας τις έμφυλες διακρίσεις. Βλ. Α. Αθανασίου ό. π., σ. 14.

²⁰³ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 23.

²⁰⁴ Π. Παγκράτης, «Η τιμή και το χρήμα: παρεκβάσεις θεσμών», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα*, ό. π., σ. 417.

της Ευλαλίας έχοντας υιοθετήσει τον ρόλο του άντρα-«εκμεταλλευτή».²⁰⁵ Η πίεση, που θα ασκήσει στην Ευλαλία ώστε αυτή να συμπράξει σ' αυτόν τον «διαταξικό γάμο»,²⁰⁶ λαμβάνει τη μορφή ψυχολογικού εκβιασμού, αφού όπως τονίζει ο Οφιομάχος από την απόφαση της Ευλαλίας θα εξαρτηθεί η σωτηρία της ξεπεσμένης αριστοκρατικής τους οικογένειας. Άλλωστε, οι Οφιομάχοι είναι «συνηθισμένοι» να σώζονται από τη «γυναικεία παρέμβαση». Έτσι, η Ευλαλία όφειλε να καταπνίξει την ερωτική της επιθυμία και να συνηθίσει στον έγγαμο βίο με τον γιατρό Στεριώτη, έναν άντρα που δεν αγαπούσε, όπως ακριβώς η μητέρα της στεφανώθηκε χωρίς αντίρρηση τον πατέρα της, «σώζοντάς» τον με την παχυλή της «προίκα». Η Μαρία, η σύζυγος του Οφιομάχου, παρά το γεγονός ότι ήταν γόνος εύπορης οικογένειας, δεν είχε, επίσης, λόγο και άποψη στην επιλογή του συζύγου της, αφού ήταν, όπως όριζαν τα κοινωνικά στερεότυπα, «ένα κορίτσι αθώο τότες, χωρίς θέληση και απαίτηση καμία», και ο Οφιομάχος, ενώ «είχε πληρώσει από την προίκα της του πατέρα το χρέος»,²⁰⁷ όταν εκείνη ζήτησε να μάθει μετά από χρόνια την πορεία των οικονομικών της οικογένειας, της αποκρίθηκε: «όσο που ζω νοικοκύρης είμαι εγώ!».²⁰⁸ Φαίνεται στο σημείο αυτό πως ένας ακόμη παράγοντας μειονεξίας του γυναικείου φύλου, που εμποδίζει ακόμη και την ερωτική επιθυμία, είναι η οικονομική εξάρτηση της γυναίκας από τον άντρα στο πλαίσιο του γάμου. Ο Οφιομάχος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, αφού συνέχισε μετά τον γάμο τους τη ζωή που όριζε το «αριστοκρατικό» πρωτόκολλο με τα χρήματα της Μαρίας, δημιουργώντας μια συζυγική σχέση βασισμένη στην «επιβολή και τον ατομικισμό κι όχι στην αγάπη»,²⁰⁹ συνάπτοντας έναν γάμο συμφέροντος.

Στην περίπτωση της Ευλαλίας, η γυναίκα λογίζεται και πάλι ως «Αντικείμενο», ως το «Άλλο» που θα «ετεροπροσδιοριστεί» με βάση την αντρική βούληση και θα συμβιβαστεί, ακολουθώντας τα κελεύσματα της πατριαρχίας. Με τον τρόπο αυτό, ο Θεοτόκης έχει «χτίσει» ένα περιβάλλον καταπίεσης, μέσα στο οποίο θα γίνει

²⁰⁵ Η Μποβουάρ υποστήριξε «ότι οι γυναίκες ποτέ δεν αντιπαρέθεσαν τις γυναικείες αξίες στις αντρικές, αυτός ο διχασμός ήταν επινόηση των αντρών, που ήθελαν να διατηρήσουν αμείωτα τα αντρικά προνόμια. [...] Η αντρική δραστηριότητα, δημιουργώντας αξίες, καθιέρωσε ως αξία και την ίδια την ύπαρξη. Την επέβαλε στις σκοτεινές δυνάμεις της ζωής του. Υποδούλωσε τη φύση και τη γυναίκα». Σ. Μποβουάρ ό. π. σ. 108.

²⁰⁶ Η Καστρινάκη με την αναφορά της στους «διαταξικούς γάμους», καθιστά σαφές πως ένας γάμος αταίριαστος, «παράταιρος», μεταξύ μιας αριστοκράτισσας κι ενός αστού με τα χαρακτηριστικά που του προσδίδει ο Θεοτόκης, είναι καταδικασμένος να αποτύχει και να οδηγήσει το ζεύγος στη δυστυχία. Α. Καστρινάκη, ό. π., σ. 65.

²⁰⁷ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 34.

²⁰⁸ ό. π., σ. 66.

²⁰⁹ R. Garaudy, *Pour l'avènement de la femme*, Paris, Editions Albin Michel, 1980, σ. 47.

εναργέστερη η συμπεριφορά του «υποτελούς» γυναικείου τύπου. Έτσι, θα παρουσιάσει την Ευλαλία, αρχικά, να εναντιώνεται με κάθε τρόπο στις επιδιώξεις του πατέρα της να την παντρολογήσει με το Στεριώτη και να θυσιάσει την αγάπη της για τον Άλκη, ώστε να λυθεί το οικονομικό πρόβλημα της οικογένειας. Μάλιστα η άρνησή της φαίνεται τελεσίδικη: «Ποτέ! αποκρίθηκε με απόφαση τώρα η Ευλαλία, μπλέκοντας τα δάχτυλά της και κοιτάζοντας χάμου. [...] Ποτέ! ξαναφώναξε. Δεν παίρνω εκείνον τον άνθρωπο. Δεν μπορώ».²¹⁰ Η Ευλαλία βιώνει την καταπίεση στην ερωτική της βούληση και ξεσπά. Θεωρεί μάλιστα ότι αυτό, που της ζητάνε να πράξει, εναντιώνεται στα δικαιώματα τα οποία έχει ως άνθρωπος και «τα μάτια της αστράφτουν»,²¹¹ αφού ο έρωτας για τον Άλκη την κατευθύνει, οπλίζοντάς την αρχικά με δυναμισμό και πάθος για να υποστηρίξει τη βούλησή της. Έτσι, λοιπόν, επιχειρηματολογεί εναντίον της επικείμενης αδικίας αλλά και της παράλογης απαίτησης του πατέρα της. Μάλιστα, τολμά να αμφισβητήσει τις επιλογές των δύο της αδερφών που θα μπορούσαν να δουλέψουν και να αποτρέψουν την οικογενειακή καταστροφή που πλησίαζε. Στο σημείο αυτό ο Θεοτόκης σαφέστατα κατακρίνει τα κοινωνικά στερεότυπα περί εργασίας, τους κοινωνιολογικούς παράγοντες της ανθρώπινης δυστυχίας αλλά και «το καταθλιπτικό βάρος της ηθικής αθλιότητας».²¹²

Κάθε απόπειρα, όμως, της Ευλαλίας να αντισταθεί στην πατριαρχία αποδεικνύεται αυταπάτη, αφού η ίδια θα συμβιβαστεί και θα υπακούσει στο πατρικό πρόσταγμα, από αγάπη για την οικογένειά της, η οποία κινδυνεύει να χάσει τα πάντα. Η αντίδρασή της είναι επίπλαστη και παροδική αφού μένει μόνο στα λόγια. Η Ευλαλία είναι το ιδανικό πρότυπο γυναίκας της αριστοκρατικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από την υπακοή στους κανόνες και την πλήρη υποταγή πρώτα στο πατρικό κι έπειτα στο συζυγικό πρόσταγμα. Αυτές οι αρχές, με τις οποίες έχει γαλουχηθεί, την οδηγούν να ακολουθήσει την πατρική βούληση και να παντρευτεί τον Στεριώτη, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τα συναισθήματά της και θυσιάζοντας την αγάπη της για τον Άλκη. Στο πρόσωπο της Ευλαλίας συμπυκνώνεται ο άνθρωπος που γίνεται σκλάβος της ανάγκης, που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην αγάπη (ατομική επιθυμία) και στην ευθύνη και, τελικά, πέφτει θύμα της παράλογης ανάγκης για ικανοποίηση των αναγκών των άλλων. Υποκύπτοντας η ηρωίδα στη μοιρολατρία του πατέρα της, παραγκωνίζει τα

²¹⁰ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 58.

²¹¹ ό. π., σ. 58.

²¹² Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος. Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 117.

συναισθήματά της και «θυσιάζεται» δεχόμενη να παντρευτεί τον Αριστείδη Στεριώτη: «Ω τότε παίρνω!...είπε άξαφνα σμίγοντας τα χέρια της μπροστά στο στήθος της μ' ένα αναφιλητό...Δεν έχω τη δύναμη να σας βλέπω σε τόση συφορά!...»²¹³

Η πατριαρχική δομή επιβάλλει την καταστολή της πρώιμης αντίδρασης και φέρει τη ματαίωση ενός έρωτα. Πρόκειται για σαφέστατη καταπίεση της γυναικείας προσωπικής βούλησης, αφού η ίδια αδυνατεί να επιλέξει ελεύθερα τον σύζυγό της και καλείται να συμμορφωθεί στις επιταγές των γονέων της όσο και σε αυτές του κοινωνικού της κύκλου. Η Ευλαλία παρουσιάζεται πλήρως εγκλωβισμένη στα πατροπαράδοτα κοινωνικά πρότυπα, από τα οποία δεν μπορεί να ξεφύγει. Η κοινωνική θέση της γυναίκας παραμένει μειονεκτική «εφόσον είναι ούτως ή άλλως καταδικασμένη στην εξάρτηση, υπακούοντας σε τυράννους-γονείς, σύζυγο-προστάτες»,²¹⁴ όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Η ίδια έχει γαλουχηθεί ώστε να τιθασεύει κάθε της επιθυμία, ερωτική ή μη, και να διατηρεί την ηθικότητα αλλά και τον σεβασμό της οικογένειας και του κοινωνικού της περίγυρου. Ο κοινωνικός έλεγχος της εποχής επιβάλλει, όπως προαναφέρθηκε, την υποταγή της γυναίκας σε σχήματα και στερεότυπα τα οποία σχετίζονται με την τιμή της. Η Ευλαλία γνωρίζει πως πρέπει να υποταχθεί για να διατηρήσει την ηθικότητά της.

Η επιβαλλόμενη πατριαρχική ιδεολογία και ο έλεγχος, που ασκεί στην ερωτική επιθυμία και βούληση της γυναίκας, «δημιουργεί έντονες εξάρσεις του θυμικού ή λειτουργεί ως εσωτερική συναισθηματική καταπίεση στο γυναικείο φύλο. [...] Η γυναίκα αφήνει τις ιδέες να περνούν από την καρδιά και όχι από το κεφάλι».²¹⁵ Ο ανεκπλήρωτος έρωτας της Ευλαλίας την οδηγεί σε μια βαθιά ενδοσκόπηση, χάρη στην οποία αντιλαμβάνεται και συνειδητοποιεί τα λάθη της, αλλά αδυνατεί να τα διορθώσει. Καταλήγει, λοιπόν, ένας χαρακτήρας «παραιτημένος»,²¹⁶ συναισθηματικά «τσακισμένος» και αδύναμος, καθώς αφενός αδυνατεί να προστατέψει την αδερφή της από τη σεξουαλική αποπλάνηση του Αρκούδη κι αφετέρου να αλλάξει την κατάσταση, όταν η Αιμιλία διεκδικεί τον άντρα της για να εκδικηθεί τον Γιώργη.

²¹³ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 135.

²¹⁴ Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 885.

²¹⁵ G. Lombroso, *L'âme de la femme*, Paris, Payot, 1922, σ. 129.

²¹⁶ Η Μποβουάρ επισημαίνει ότι η γυναίκα όταν μετατραπεί σε τρόπαιο ή σε σαρκικό αντικείμενο, τότε η ίδια παύει να λατρεύει τον εαυτό της, γίνεται αδύναμη και αποξενώνεται. Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 891.

«Η νοικοκυρά του Γιώργου Αράθου.»

Ο Θεοτόκης παρουσιάζει τη Μαργαρίτα να κινείται με μια σχετική ελευθερία στον εξωτερικό χώρο, γεγονός που αποτελεί μια εκδοχή «παρέκκλισης» απέναντι στο καθιερωμένο πατριαρχικό πρότυπο. Παρόλα αυτά, η εν λόγω παρέκκλιση χρησιμοποιείται από τον Θεοτόκη όχι τόσο για δηλωθεί η οποιαδήποτε αντίσταση της ηρωίδας έναντι της πατριαρχίας, αλλά περισσότερο για να φανεί εναργέστερα η μεταστροφή της συμπεριφοράς της μετά το θάνατο του Αράθου. Ειδικότερα, η Μαργαρίτα, παρουσιάζεται να επιδρά καταλυτικά στη ζωή των άλλων, ενσαρκώνοντας έναν τύπο ενεργητικό που τα θέλει όλα χωρίς καμία παραχώρηση και που εκμεταλλεύεται καταστάσεις προκειμένου να τα αποκτήσει. Προβληματίζεται όμως για τον κοινωνικό έλεγχο, την απόκλιση από τα καθιερωμένα και τη συνεπακόλουθη περιθωριοποίηση κι ο φόβος αυτός καθορίζει τις επιλογές της. Στην προσπάθειά της να διαμορφώσει τη ζωή της σύμφωνα με την προσωπική της βούληση, δε «σπάει» τα καλούπια του κοινωνικού ελέγχου ούτε καταφέρνει να επιβάλει τη δική της θέληση στο πλαίσιο της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας, στην οποία ζει. Μάλιστα, στην πορεία των πραγμάτων, χάνει εντελώς τον έλεγχο των καταστάσεων και αυτό της προκαλεί έντονη ανησυχία και αβεβαιότητα, με αποτέλεσμα να παλινδρομεί συστηματικά και να βρίσκεται σε διαρκή εκκρεμότητα.

Η Μαργαρίτα, αναμφισβήτητα, αποτελεί μια ιδιάζουσα περίπτωση, έναν αμφιλεγόμενο χαρακτηρισολογικό τύπο, που επιδεικνύει αντιφατική συμπεριφορά ως προς την ερωτική επιθυμία. Παρότι ο Θεοτόκης αρχικά «ετεροπροσδιορίζει» τη Μαργαρίτα, παρουσιάζοντάς την ως «Αντικείμενο», ως «νοικοκυρά του Γιώργου Αράθου», δίνοντας την εντύπωση μιας υποταγμένης, πιστής και αγνής ύπαρξης, όπως άλλωστε υποδηλώνει και το όνομά της,²¹⁷ εντούτοις μας αναφέρει πως για πέντε ολόκληρα χρόνια εκείνη διατηρεί κρυφές εξωσυζυγικές σχέσεις κι εμφανίζεται ως γυναίκα που ξέρει καλά να χρησιμοποιεί την «πονηράδα» της για να λαμβάνει μερίδιο από τις επίγειες απολαύσεις της ζωής. Το γεγονός ότι έσωσε από την οικονομική καταστροφή τον Αράθου, που «εθυμότουν πως τον είχε βγάλει από τες στενοχώριες και τες συφορές που εφοβέριζαν το σπίτι του»,²¹⁸ της δίνει τη δυνατότητα να κινείται

²¹⁷ Ο Χουρμούζιος υποστηρίζει ότι το όνομα της Μαργαρίτας συμβολίζει γενικά την αγνότητα αλλά και την αποκατάσταση των σχέσεων του Τουρκόγιαννου με τους ανθρώπους που τον αδίκησαν και τον παίδεψαν. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μινιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 139.

²¹⁸ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 24.

στα όρια του κοινωνικού ελέγχου και να εργάζεται εκτός του οίκου της. Εντέχνως, ο αφηγητής παρουσιάζει τα «παιχνίδια» μεταξύ της Μαργαρίτας και του Πέπωνα να λαμβάνουν χώρα στα χωράφια, τη στιγμή της εργασίας, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο τους κινδύνους που διατρέχει μια γυναίκα και τους πειρασμούς στους οποίους μπορεί να υποπέσει εκτός του οίκου της, σύμφωνα πάντα με τον κοινωνικό έλεγχο.

Η Μαργαρίτα αντιλαμβάνεται πως δεν μπορεί να χωρίσει από τον άντρα της και να υποστεί την κοινωνική κατακραυγή της μοιχείας στην κλειστή επαρχιακή κοινωνία όπου ζει. Άλλωστε, όπως θα έλεγε η Μποβουάρ, «ο αρμονικός συνδυασμός γάμου και έρωτα είναι τόσο μεγάλο κατόρθωμα, που για να επιτευχθεί απαιτείται τουλάχιστον κάποια θεϊκή παρέμβαση».²¹⁹ Αδυνατεί, λοιπόν, εξαιτίας του πάθους της, να χωρίσει και από τον εραστή της και έτσι εγκλωβίζεται ανάμεσα στο αχαλίνωτο πάθος και τον φόβο της κοινωνικής κριτικής, έχοντας «τώρα δύο άντρες εν τη ζωή».²²⁰ Οι σκέψεις και οι πράξεις της καθοδηγούνται από δύο παράγοντες: το ερωτικό πάθος και τον φόβο του κοινωνικού ελέγχου. Από τη μία, ευχαριστιέται που η γοητεία της καθηλώνει τους άντρες απ' τους οποίους περιτριγυρίζεται. Από την άλλη, φοβάται μήπως το μυστικό της μοιχείας αποκαλυφθεί και η ντροπή για την υπόληψή της γίνει αβάσταχτη. Ωστόσο, λειτουργεί με πλήρη συνείδηση των πράξεων της. Άλλωστε, η Μαργαρίτα είχε μάθει να χειρίζεται τους άντρες από μικρή ηλικία, όταν είχε διαπιστώσει ότι ήταν πολλοί αυτοί που ζητούσαν να την παντρευτούν, πληρώνοντας «όσο-όσο» στον πατέρα της για την οικονομική ζημιά που θα του έκαναν στερώντας τον από δύο εργατικά χέρια.

Μετά τον γάμο, η Μαργαρίτα παύει να είναι κυρίαρχος των επιλογών της, υποτάσσεται στον σύζυγό της, δίχως να αντιστέκεται και μετατρέπεται σε «υποταγμένη γυναίκα, κλεισμένη στον οικιακό χώρο», «υποχρεωμένη να δέχεται τον άντρα ακόμη και αν είναι φονιάς». «Δεν την ήθελε αυτήν την άσχημη, την τρομερή του αγάπη, που γι' αυτήνε ήταν μαρτύριο».²²¹ Τελικά, συμμορφώνεται με τις νόρμες της κοινωνίας και γίνεται δέσμια των κοινωνικών συμβάσεων. Η δυναμική αυτή ηρωίδα, συνειδητοποιώντας το αδιέξοδό της, υποτάσσεται στη μοίρα της, μεταμορφώνεται σε ένα παθητικό πλάσμα, σε ένα «κρύο λείψανο», μεταβαίνει από την εξουσία και τον έλεγχο στον συμβιβασμό και στην υποτέλεια.

²¹⁹ Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 603.

²²⁰ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 30.

²²¹ ό. π., σ. 142.

«Ένα είναι το σπίτι, ένας θα ' ναι πικεφαλής!»

Όπως στον *Κατάδικο*, έτσι και στο μυθιστόρημα *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, η θέση της γυναίκας στην αγροτική ζωή της Κέρκυρας καθορίζει τη δημιουργία των λογοτεχνικών χαρακτήρων του έργου. Ο Θεοτόκης τοποθετεί έναν άνδρα, τον Αργύρη, να ζητά από τη νύφη του, τη Μαρία, να εγκαταλείψει κάθε ηθική αξία και άμυνα και να συμμαχήσει μαζί του στην προσπάθεια εκμετάλλευσης του Καραβέλα. Η γυναίκα χρησιμοποιείται, όπως και σε άλλα έργα του Θεοτόκη, ως αντικείμενο συναλλαγής ή διαπραγμάτευσης. Όμως, στην περίπτωση της Μαρίας, το γυναικείο φύλο εκπίπτει ακόμη περισσότερο, αφού οι εξουσιαστικές της τάσεις αλλά και η πλεονεξία της ίδιας την οδηγούν να λειτουργήσει συγκαταβατικά στα σχέδια του Αργύρη και ν' ακολουθήσει ευλαβικά το σχέδιό του «ξελογιαζοντας» τον Καραβέλα.

Στο έργο αυτό ο Θεοτόκης, ασκώντας συνολική κριτική στις κοινωνικές πρακτικές, αναδεικνύει παράλληλα τον υποβαθμισμένο ρόλο της γυναίκας. Το δίπολο «Υποκείμενο – Αντικείμενο», για τον άντρα και τη γυναίκα αντίστοιχα, κάνει και σ' αυτό το έργο την εμφάνισή του. Το «αντικείμενο», όμως, στο οποίο συμπυκνώνεται ο «υποτελής» ήρωας δεν είναι η Μαρία, αλλά η συννυφάδα της, η Χρυσάνθη. Πρόκειται για τον ορισμό της τυπικής γυναικείας φιγούρας του χωριού της εποχής εκείνης, απόλυτα υποταγμένης στον άντρα της και άβουλης. Η οπτική γωνία, από την οποία βλέπει τον άντρα της τον Αργύρη και οι χαρακτηρισμοί που του αποδίδει, φανερώνουν την πλήρη εξάρτησή της από εκείνον και την απόλυτη υποτέλειά της. Η άποψή της ότι ο Αργύρης είναι του «σπιτιού το τεμόνι»,²²² καθώς κι ότι ο ίδιος βοηθά τον Καραβέλα από οίκτο κι ανιδιοτέλεια, μαρτυρούν το βαθμό στον οποίο χειραγωγείται από τον άνδρα της.

Αντίθετα με τις περιγραφές της συζύγου του, ο Αργύρης θα αποδειχτεί πλεονέκτης, ιδιαίτερα πονηρός και ύπουλος,²²³ προσιδιάζοντας στον χαρακτήρα της

²²² Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 91.

²²³ Ο Θεοτόκης ενίοτε επιλέγει να παρουσιάσει τους ήρωές του ως κακόβουλους, μίзерους και υστερόβουλους, ωθούμενος από λύπη κι αγανάκτηση για τη ματαιοδοξία των ανθρώπων και την πτώση της ηθικής στάθμης της κοινωνίας της εποχής του. Θέλει με αυτόν τον τρόπο να στηλιτεύσει τα κακώς κείμενα και να προβάλλει το αίτημα για μια πιο δίκαιη κοινωνία. Βλ. Μ. Τσούτσουρα, «Υστατη οικείωση».

Μαρίας. Αυτός επιδιώκει κάθε τόσο να επιβάλλει την τάξη και στη γυναίκα του και στη φαμίλια του, ως αρχηγός της οικογένειας, μιας και είναι το μεγαλύτερο σε ηλικία αρσενικό μέλος της, όπως ορίζουν τα στερεότυπα, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Ένα είναι το σπίτι, ένας θα'ναι πικεφαλής! Δεν μπορεί να κάνει καθένας εδώ μέσα του Θεού τον! Καλά που σας αφήνω να'χετε χώρια τες κότες σας, τα αρνιά σας η κάθε μία, τη γίδα της: τώρα χώρια καθένας και το πουγγί του;»²²⁴ Με την πατριαρχική αντίληψη της ανδρικής ανωτερότητας και της αρχηγίας του μεγαλύτερου εν ζωή άνδρα της οικογένειας φαίνεται να συμφωνεί και ο μικρότερος αδερφός, ο Γιάννης, ο οποίος λέει: «δεν κάνω τίποτα, χωρίς τον αδερφό μου... Πως θα πλερώσω; αυτός βαστάει του σπιτιού το τεμόνι».²²⁵ Ο Αργύρης είναι αυτός που επιβάλλει την στρατηγική του στη γυναίκα του και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας με σκοπό τη διεύρυνση της οικογενειακής παρουσίας, που φαίνεται να αποτελεί ανδρική υπόθεση.

1.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.

Ο Bakhtin έχει εκφράσει τον προβληματισμό ότι η αφηγηματική «φωνή» του ήρωα είναι μια διφωνική και υβριδική ζώνη, στην οποία «ακούγεται» και η φωνή του συγγραφέα. Στο πολυφωνικό μυθιστόρημα, ο ήρωας θέτει στους διαλόγους του μια σειρά ερωτημάτων, τα οποία είτε προκαλούν είτε δημιουργούν τροφή για προβληματισμό και σκέψη είτε καλλιεργούν τις προϋποθέσεις, ώστε ο ήρωας αυτός να έρθει πιο κοντά με τα τρίτα πρόσωπο του έργου. Η συνείδηση του συγγραφέα είναι σαφώς πανταχού παρούσα, χωρίς ωστόσο να περιορίζει ή σε άλλες περιπτώσεις να παραγκωνίζει εντελώς τους ήρωές του, όπως συμβαίνει κατά τον Bakhtin στα μονολογικά μυθιστορήματα. Σε αντίθεση με αυτού του είδους τα μυθιστορήματα, στα οποία οι ήρωες λαμβάνουν εν αγνοία τους να διαδραματίσουν έναν ρόλο a priori, στο πολυφωνικό μυθιστόρημα ο συγγραφέας «ανοίγει τα χαρτιά του» στους ήρωες με τους οποίους επικοινωνεί σε επίπεδο συνείδησης. Έτσι οι ήρωες, προκειμένου να φτάσουν στην αυτογνωσία, αντιδρούν, συγκρούονται, και σε κάθε περίπτωση συνομιλούν μεταξύ τους αναζητώντας την αλήθεια.

Η Μποβαρύ του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, ό. π., σ. 295.

²²⁴ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 22.

²²⁵ ό. π., σ. 92.

Σχετικά με τα πολυφωνικά μυθιστορήματα, ο Bakhtin επισημαίνει: «Για το Ντοστογιέφσκι, το να σκέφτεσαι σημαίνει να ρωτάς και να ακούς, να διερευνάς τις διάφορες σχέσεις, συνδυάζοντας τις μεν και αποκαλύπτοντας τις δε. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στο ντοστογιεφσκικό κόσμο και η συμφωνία διατηρεί διαλογικό χαρακτήρα: δεν οδηγεί δηλαδή ποτέ σε ταύτιση φωνών και αληθειών ή σε μια και μοναδική απρόσωπη αλήθεια, όπως συμβαίνει στο μονολογικό κόσμο».²²⁶ Οι ήρωες δεν αποτελούν απλούς παρατηρητές ή χειραγωγήσιμες φιγούρες που ο συγγραφέας τις χρησιμοποιεί ως φερέφωνά του. Αντίθετα, μεταξύ του συγγραφέα και των ηρώων του υπάρχει μια δυναμική διαλογική σχέση, η οποία έχει ως στόχο με κάθε τρόπο, ακόμα και με τη διαφυγή, τη συνειδητοποίηση της αλήθειας. Ο Bakhtin τονίζει ότι «η δυνατότητα διαφυγής διαταράσσει σημαντικά τη σχέση του με τον εαυτό του. Ο ήρωας δε γνωρίζει τίνος η θέση και η άποψη προσδιορίζουν εντέλει τη δική του κρίση: η μετανιωμένη και αυτοεπικριτική προσωπική του γνώμη, ή αντιθέτως, η επιθυμία για την εκβιασμένη γνώμη του άλλου, ο οποίος τον αποδέχεται και τον δικαιώνει; [...] Η αυτοκαταδίκη και η αυτοδικαίωση όταν μοιράζονται ανάμεσα σε δύο φωνές- εγώ καταδικάζω τον εαυτό μου και ο άλλος με δικαιώνει-, αλλά εκφράζονται από μία, δημιουργούν αμφιταλαντεύσεις και εσωτερικό διχασμό».²²⁷ Στο πολυφωνικό μυθιστόρημα, όλα σχετίζονται με την διαλογική αντιπαράθεση. Ο ήρωας διαλέγεται με τον εαυτό του, τους άλλους ήρωες, τον συγγραφέα αλλά και με τον αναγνώστη.²²⁸ «Το βασικό σχήμα του διαλόγου στον Ντοστογιέφσκι είναι απλό: αντιπαράθεση ανθρώπου με άνθρωπο, αντιπαράθεση του *εγώ* με τον *άλλο*».²²⁹

Συμπερασματικά, κατά τον Bakhtin, στα πολυφωνικά μυθιστορήματα οι ήρωες είναι αυτοί που κάνουν πολλές φορές τον συγγραφέα φερέφωνό τους κι όχι το αντίστροφο. Συνήθως, όμως, η συμβατική σχέση συγγραφέα και ήρωα καταλύεται αφού το ζήτημα της κατάκτησης της αυτογνωσίας δομεί ένα διαλεκτικό μυθιστόρημα. Στα αφηγηματικά έργα του Θεοτόκη, που είδαμε παραπάνω, οι διαφορετικές

²²⁶ M. Bakhtin, *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 152.

²²⁷ ό. π., σ. 376, 377.

²²⁸ «Το να μιλάει για τον εαυτό του σημαίνει να απευθύνεται με το λόγο του στον εαυτό του, το να μιλάει για τον άλλο σημαίνει να απευθύνεται στον άλλο, το να μιλάει για τον κόσμο σημαίνει να απευθύνεται στον κόσμο. Ωστόσο, όσο μιλάει με τον εαυτό του, με τον άλλο και με τον κόσμο, απευθύνεται συγχρόνως και σε κάποιον τρίτο: στρέφει το βλέμμα του στο πλάι, στον ακροατή, στον μάρτυρα ή στον δικαστή». ό. π., σ. 380.

²²⁹ ό. π., σ. 406.

συνειδήσεις επιτυγχάνονται μέσα από τις διαλογικές σχέσεις, οι οποίες δομούν τα έργα του.

Στο κεφάλαιο αυτό παρατηρήσαμε την οπτική, μέσα από την οποία, ο Θεοτόκης συνθέτει διαλογικά το «πορτρέτο» των «υποτελών» του. Κατά την εξέταση του ατόμου και της κοινωνίας, υπό το πρίσμα της αναπαράστασης των κοινωνικών ανισοτήτων και των πατριαρχικών δομών, κατέστη σαφές ότι το παλαιό καθεστώς παρακμάζει ενώ η μεσαία κοινωνική τάξη αρχίζει να ισχυροποιείται και να αναδύεται ως νέα αστική τάξη, προωθώντας άλλες ιδεολογίες και μηχανισμούς. Ο νέος αστός διεκδικεί τη θέση που δικαιούται στην κοινωνία, αγωνίζεται για τη διαφύλαξη της ατομικότητάς του, για την ελευθερία και ευδαιμονία του, για την δυνατότητά του να μπορεί να αναπτύσσει τις δημιουργικές του δυνάμεις, να εκφράζει την ατομική του ύπαρξη σε κάθε τομέα της ζωής. Αυτού του είδους η έξαρση του ατομικισμού θα μπορούσε να επιβάλει κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές προβάλλοντας την ιδέα του «ατομικού», «του απλού ανθρώπινου όντος, ως το κοινό στοιχείο που θα μπορούσε να υπονομεύσει κάθε είδος καταναγκασμού και κτήσης, για να απαλλαγούν από τους περιοριστικούς και πεπαλαιωμένους ορισμούς του “status” [...] για να μετασχηματίσουν το νόμο, την Εκκλησία, την οικονομία, τη διοίκηση».²³⁰

Η διάκριση των τάξεων και οι μεταξύ τους συγκρούσεις, όπως παρουσιάζονται από τον Θεοτόκη, στοχεύουν, μεταξύ άλλων, στο να αναδείξουν τη θεματική της «υποτέλειας» ως την τρανή απόδειξη ενός αγώνα «ουτοπικού», μιας μάχης χαμένης, «μιας επαγγελίας της αδύνατης επανάστασης». Ο Θεοτόκης συγγράφει «με θλίψη για το κατάντημα μιας μερίδας της ανώτερης κοινωνίας και με την αγανάκτηση που γέννησε στην ψυχή του ελεύθερου και ανώτερου ανθρώπου η θέα της κουφότητας, της αγραμματοσύνης, της κακοήθειας, και συχνά της ασημότητας, που ανεβαίνει στον αφρό με αξίωση επιβολής και με την ανεκτικότητα των ταπεινών».²³¹ Η ιδεολογία αυτή, η οποία διακρίνεται από έναν χαρακτήρα αμφισβήτησης, απαρτισμένη από ετερόκλητα στοιχεία όπως ο νιτσεισμός, ο χριστιανισμός και ο μαρξισμός, με ποικίλες κατά περίπτωση αναλογίες, φέρει το όνομα «κοινωνισμός». Ο κοινωνισμός αυτός, ενώ καταδίκασε την αδικία και την εκμετάλλευση, κατά βάση στράφηκε εναντίον ξεπερασμένων ιδεών και αντιλήψεων που επικρατούσαν στην ελληνική ύπαιθρο,

²³⁰ R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π. σ. 207.

²³¹ E. Δενδρινού, ό. π., σ. 463.

εκφράζοντας μια περισσότερο ελαστική αντίληψη περί ηθικής, που συμβάδιζε με την ταχέως αστικοποιούμενη ελληνική κοινωνία. Οι νεοαστοί, που πρόσφατα είχαν καταφύγει στις πόλεις, και οι διανοούμενοι, που ακόμη και αν ζούσαν σε χωριά, όπως ο Θεοτόκης στους Καρουσάδες της Κέρκυρας, είχαν μια ευρωπαϊκή κουλτούρα, ένιωθαν την ανάγκη να ξεφορτωθούν κάποιες αντιλήψεις, κυρίως περί ανισοτήτων ή περί τιμής, που τις θεωρούσαν αναχρονιστικές και τις χτύπησαν αλύπητα. Όπως χαρακτηριστικά έχει αναφέρει η Ειρήνη Δενδρινού για τον Θεοτόκη, «κανένα του βιβλίο δεν έχει θέση σοσιαλιστική και τούτο γιατί ο Θεοτόκης είναι περισσότερο καλλιτέχνης παρά προπαγανδιστής. [...] Γι' αυτό τα έργα του, γραμμένα στο σημερινό αστικό καθεστώς, περιγράφοντας ανθρώπους σημερινούς, κοινωνία σύγχρονη, όρους της ζωής όπως διαμορφώθηκαν μέσα στην σημερινή κοινωνία, με νομοθεσία εξυπηρετική της ίδιας, δεν προκαλεί την αντίδραση παρά μόνο με το αίσθημα της φρίκης και της αγανάκτησης, που γεννάει η αθλιότητα και το ασφυχτικό της μικροζωής μαζί με την κυριαρχία του χρήματος. Δεν ζητάει [...] την κοινωνική αναμόρφωση, μας δείχνει μόνο τη ρεαλιστική τραγικότητα και τις βαριές αλυσίδες που αλυσοδέουν σκλάβια τη σημερινή κοινωνία».²³²

Μέσα από τους υποταγμένους και «υποτελείς» του ήρωες, ο Θεοτόκης επιδιώκει να δείξει επίσης ότι η κοινωνική αλλαγή αποτελεί βασική παράμετρο για την ευτυχία των ανθρώπων καθώς η κοινωνική «ευημερία» έχει αναχθεί σε βασικό δείκτη αλλά και απόλυτο σημείο αναφοράς της επιμέρους ατομικής ευτυχίας. Ίσως, θα πρέπει ο άνθρωπος να σταματήσει να θεωρεί την κοινωνία ως τον «γενικευμένο άλλο» και να τη σκέφτεται ως το «γενικευμένο εγώ».²³³ Αυτό συνεπάγεται την αναγνώριση της μοναδικότητας του καθενός αλλά και την αντιμετώπιση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ τους, όχι σαν ξεχωριστές καταστάσεις, αλλά σαν αλληλένδετες ζωντανές διαδικασίες. Είναι εμφανές ότι ο Θεοτόκης καταγγέλλει την κατάσταση που επικρατεί στον κόσμο και θέλει να αλλάξει. Μέσα από το έργο, εκφράζεται η επιθυμία να ρυθμιστούν οι σχέσεις των ανθρώπων με βάση την αξιοπρέπεια του ατόμου και αισθήματα αγάπης, που θα βαραίνουν περισσότερο από το ατομικό συμφέρον και το χρήμα. Είναι φανερό η επιθυμία του λογοτέχνη να συμβάλει στη βελτίωση και την ανύψωση της ελληνικής κοινωνίας, τα προβλήματα της οποίας φαίνεται να κατανοεί. Μέσα από τα «δεσμά», στα οποία είναι εγκλωβισμένος κάθε ήρωάς του, αναδεικνύεται

²³² ό. π. σ. 425.

²³³ R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π., σ. 213.

ο κοινωνικός χαρακτήρας του έργου του Θεοτόκη, που εμβαθύνει συγχρόνως στην κοινωνία και στον ψυχισμό των ατόμων.

Μέσα από αυτούς τους ήρωες, ο λογοτέχνης δείχνει πως ο άνθρωπος δεν είναι ούτε φύσει καλός ούτε φύσει κακός, αλλά διαμορφώνεται από τις συνθήκες της κοινωνίας που ζει. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, είναι επιβεβλημένη η αλλαγή των κοινωνικών συστημάτων. Η αγάπη του προς τον άνθρωπο και η πίστη του στο δίκαιο, δε χάνονται. Υποστηρίζει την απελευθέρωση των ανθρώπων από τα πάθη, με στόχο πάντοτε την λύτρωσή τους και την ηθική τους εξύψωση. Εφόσον ο άνθρωπος βελτιωθεί σε ηθικό επίπεδο, λειτουργώντας σύμφωνα με το δίκαιο και με αγνή αγάπη προς τον συνάνθρωπο, τότε και η κοινωνία θα πάψει να εκμεταλλεύεται και να συνθλίβει τα άτομα. «Υποστηρίζει ότι μόνο μέσα από έναν προηγμένο λαό μπορούν να βγουν μεγάλοι άνθρωποι [...] επομένως, το ζητούμενο είναι η μόρφωση και η ανύψωση του λαού».²³⁴ Βλέποντας τον άνθρωπο ως συνισταμένη θετικών και αρνητικών ιδιοτήτων, από τη μία τον αντιμετωπίζει με συμπάθεια που πάσχει και υποφέρει, και από την άλλη, δε σταματά να επισημαίνει τη θυματοποίηση ενός ατόμου εντός ενός κοινωνικού συστήματος που διαρκώς τον εκμεταλλεύεται.

Από τα σημαντικότερα προβλήματα της εποχής του φαίνεται πως ήταν η «αποσύνθεση» του κόσμου, αφού οι ηθικές και κοινωνικές αξίες διέρχονταν κρίση. Ταυτόχρονα, ένα εξίσου σημαντικό πρόβλημα της εποχής του Θεοτόκη ήταν τα στενά περιθώρια για ατομική δράση, αφού η αξία του ατόμου περιοριζόταν στην ύπαρξή του και μόνο. Προβάλλεται, ωστόσο, η σημασία της αλλαγής και των προσπαθειών των ατόμων να αντικαταστήσουν τις παλιές αξίες με νέες, για τη δημιουργία ενός νέου κόσμου. Δεδομένης της έμφυτης τάσης του ανθρώπου για δράση, για την απόκτηση νοήματος στη ζωή του και για την επιβεβαίωση της αξιοπρέπειάς του, είναι δυνατόν οι εξωτερικές συνθήκες –πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές– να καταπιέσουν αυτή την τάση ή ακόμη και να την υποτάξουν.

Η επιθυμία της αλλαγής, το αίτημα για μια περισσότερο δίκαιη κοινωνία, γεννιέται στο μεταίχμιο, όπου ένας κόσμος αποσυντίθεται, δίνοντας την ελπίδα για την ανάδυση ενός νέου κόσμου. *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* είναι ίσως το έργο, που αποτυπώνει εναργέστερα το τέλος της έως πρότινος άρχουσας τάξης των αριστοκρατών, και την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής τάξης, της αστικής, γεγονός, που

---

²³⁴ Κ. Μπαλάσκας, ό. π. σ. 61.

συνιστά μια νέα δομή της αίσθησης. Ανάμεσα στις δύο αυτές τάξεις, ο λαός εξακολουθεί να καταπιέζεται και να αδικείται, τόσο από την αριστοκρατία όσο και από τον αστισμό, δεδομένου ότι η ανηθικότητα και η διαφθορά δεν έπαψαν να υφίστανται. Συνεχίζουν επομένως οι σχέσεις «υποτέλειας» να καταπιέζουν τον αδύναμο λαό κι έτσι προκύπτει η ιδέα για κοινωνική μεταρρύθμιση και το αίτημα για μια δίκαιη κοινωνία. Ανάμεσα στους δυο αυτούς κόσμους βρίσκονται –εκτός από τον λαό— και οι διανοούμενοι²³⁵ όπως είναι και ο Άλκης Σωζόμενος. Στο αφήγημα, παρουσιάζεται η διάσταση μεταξύ της πραγματικότητας του εξωτερικού περιβάλλοντος –που είναι χωρίς νόημα και μορφή– και του εσωτερικού κόσμου του ήρωα, που για αυτόν αποτελεί τη μοναδική αλήθεια και ουσία. Σε μια τέτοια αντιπαραβολή, στην οποία η πραγματική ζωή βρίσκεται απέναντι στην ιδεατή, η ήττα είναι αναπόφευκτη²³⁶ και αυτό ο ήρωας το γνωρίζει. Αναγνωρίζοντας τη ματαιότητα του να αγωνίζεται κανείς για έναν καλύτερο κόσμο, απογοητεύεται. Αν και ο Άλκης, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, αποτελεί έναν «εξεγερμένο» ήρωα, εντούτοις η αίσθηση της ηττοπάθειας και η άρνηση του εαυτού και του προσωπικού του αγώνα, τον συνθλίβουν. Έτσι, επέρχεται ο θάνατός του, πρώτα ο ιδεολογικός και έπειτα, ο φυσικός. Αυτή η διάψευση των ονείρων, του οράματος για ένα καλύτερο μέλλον, η συνειδητοποίηση του αδιεξόδου, της ηθικής κατάπτωσης και της μάταιης προσπάθειας για να ανυψωθεί η ανθρώπινη ζωή αποτελεί την επαγγελία μιας αδύνατης επανάστασης. Το γεγονός, πάντως, ότι ο Θεοτόκης είχε επιλέξει αρχικά ως τίτλο του έργου το «Άλκης Σωζόμενος» και στη συνέχεια τον τίτλο «Περιττή θυσία»,²³⁷ καθιστά σαφές πως ο στόχος του ήταν να δοθεί έμφαση στις σχέσεις υποτέλειας, στις κοινωνικές συγκρούσεις και στον αγώνα του Άλκη για την κοινωνική αλλαγή ή στη στηλίτευση της πατριαρχίας μέσα από την καθήλωση και υποταγή ενός νέου κοριτσιού που θυσίασε την αγάπη της για να υπακούσει

²³⁵ Ο διανοούμενος χρησιμοποιείται από κάθε σύστημα διακυβέρνησης για την εμπέδωση και τη μετάδοση της ιδεολογίας του. Βλ. Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα, Στοχαστής, 1978, σ. 53. «Το πρόβλημα της δημιουργίας ενός νέου στρώματος διανοούμενων, οφείλεται κατά συνέπεια στη κριτική επεξεργασία της διανοητικής δραστηριότητας, που υπάρχει στον καθένα σε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης, ώστε να τροποποιηθεί η σχέση της με τη νευρομυϊκή προσπάθεια, σα στοιχείο μιας γενικής πρακτικής δραστηριότητας που ανανεώνει συνέχεια το φυσικό και κοινωνικό κόσμο να γίνει η βάση για μια νέα και ολοκληρωμένη κοσμοαντίληψη. [...] Ο τρόπος ύπαρξης του νέου διανοούμενου δεν μπορεί να βασίζεται πια στην ευλωτία, που είναι προσωρινό και πρόσκαιρο κίνητρο συγκινήσεων και παθών, αλλά στη δραστήρια ανάμειξη του στην πρακτική ζωή». ό. π., σ. 59

²³⁶ Ο Λούκατς χαρακτηρίζει ως «συνειδητή ουτοπία» των ηρώων, την αναζήτηση της ιδανικής ζωής έναντι της πραγματικής. Βλ. Γ. Λούκατς, *Η θεωρία του μυθιστορήματος, Ιστορικοφιλοσοφικό δοκίμιο για τις μορφές της μεγάλης επικής λογοτεχνίας*, (μτφ. Σ. Βελέντζας), Αθήνα, Εκδόσεις Άκμων, 1978, σ. 121.

²³⁷ *Περιττή Θυσία* (5 και 9), ανέκδοτη μορφή του πέμπτου κι ένατου κεφαλαίου της αυτόγραφης, προεκδοτικής μορφής του μυθιστορήματος *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, με εισαγωγικό σημείωμα του Γ. Δάλλα, στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα*, σ. 292-310.

στους πατροπαράδοτους νόμους. Η τελική επιλογή του τίτλου *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* υποδηλώνει ξεκάθαρα την πρόθεση του συγγραφέα να τονίσει αφενός ότι κάθε ήρωας στο έργο του διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και αφετέρου πως κουβαλά ο καθένας τους «έναν σταυρό μαρτυρίου» και είναι εγκλωβισμένος στα δικά του δεσμά, που για τον καθένα είναι διαφορετικά. Για την Ευλαλία τα δεσμά είναι οι πατροπαράδοτοι νόμοι και η πατριαρχία. Νιώθοντας υποχρεωμένη να υπακούσει σε αυτούς, θυσιάζει τον έρωτά της για να σωθεί η οικογένειά της. Ο Γιώργης είναι δέσμιος της τιμής, όπως αυτή στοιχειοθετείται από όσα προστάζει ο κοινωνικός έλεγχος, κι έτσι θεωρεί ντροπιαστικό να παντρευτεί μια γυναίκα μεγαλύτερή του με πολλά περισσότερα χρήματα από εκείνον. Το μεγάλο πάθος του για την Αιμιλία συγκρούεται με τον φόβο της εξάρτησης από αυτή. Η συνειδησιακή κρίση, την οποία βιώνει, συμβάλλει στον χωρισμό τους και οδηγεί την Αιμιλία να εκδικηθεί την οικογένειά του.

Συνοψίζοντας, μέσα από την αναπαράσταση των κοινωνικών ανισοτήτων, των μηχανισμών της πατριαρχίας και τη ματαιότητα μιας «καταδικασμένης επανάστασης», ο Θεοτόκης παρουσιάζει τους «υποτελείς» ήρωές του και αναδεικνύει την ανάγκη της κοινωνικής αλλαγής. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως, παρά την απογοήτευσή του, αφού υποστηρίζεται «πως σε τούτο το κράτος είναι αδύνατον να προκόψει κάτι, γιατί ο κόσμος είναι βουτηγμένος στο ψέμα και στην αμάθεια»,²³⁸ ο βαθύς ανθρωπισμός του Θεοτόκη και η πίστη του στα σοσιαλιστικά ιδανικά, δεν τον αφήνουν να παραιτηθεί από το όραμά του για μια περισσότερο ανθρώπινη και δίκαιη κοινωνία.

Αυτό που κατορθώνει ο Θεοτόκης μέσα από τους «υποτελείς» του ήρωες είναι η καλλιτεχνική μετουσίωση του φαινομένου της εξέλιξης του κοινωνικού συστήματος. Γράφει χαρακτηριστικά ο Τ. Αδάμος: «Ο Θεοτόκης μπόρεσε να συλλάβει και να εκφράσει με θαυμάσιο καλλιτεχνικό τρόπο το βαθύτερο νόημα της εποχής, την ουσία των κοινωνικών σχέσεων και των φαινομένων της ελληνικής ζωής. [...] Μα δεν στέκεται στην επιφάνεια. [...] Πίσω από την ηθογραφική μορφή υπάρχει το κοινωνικό υπόβαθρο. Η επίμονη αναζήτηση των νόμων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων, των αιτιών που προκαλούν την κοινωνική ανισότητα, τις κοινωνικές συγκρούσεις. Ο Θεοτόκης δεν σταματάει στις θέσεις του κριτικού ρεαλισμού. Δεν του φτάνει να επισημάνει και να στιγματίσει μόνο την κοινωνική αδικία και ανισότητα. Προχωρεί πολύ περισσότερο. Στο έργο του προβάλλει μια καινούργια κοινωνία, ανώτερη, πιο

---

²³⁸ Κ. Μπαλάσκας, ό. π. σ. 61.

καλή και πιο δίκαιη.»²³⁹ Ο ίδιος χαρακτηρίζει τον Θεοτόκη ως: «“γενάρχη της πρωτοπόρας σοσιαλιστικής πεζογραφίας στη χώρα μας” [...] που παρέμεινε “ιδεολογικά αδιάλλαχτος” και αφιερώθηκε ως το θάνατό του “στον σοσιαλισμό, στον αγώνα για πραγματική απολύτρωση του ελληνικού λαού και την κοινωνική αναγέννηση του τόπου”».²⁴⁰ Ο φίλος του Αριστοτέλης Σίδερης, αναφέρει: «είδε τη μεγάλη τότε σοσιαλδημοκρατική κίνηση της Γερμανίας και εγύρισε αποφασισμένος σοσιαλιστής, παραιτώντας το φίλο του Μαμπίλη και την πατριωτική του ουτοπία της ηθικοποιήσεως του Έθνους μέσα στο αστικό καθεστώς».²⁴¹

Τον συγκινούσε βαθύτατα κάθε εκδήλωση γενναιότητας, ηρωισμού, αρετής και ηθικού μεγαλείου. Άνθρωποι που τον γνώριζαν καλά, όπως φαίνεται παραπάνω, αναφέρουν όλοι πως υπήρξε ένας ριζοσπάστης. Η γνώση του χρέους του στη ζωή ήταν στέρεη, όπως και η πεποίθησή του πως η μη εκτέλεση του χρέους του καθενός συνιστά μεγάλη αθλιότητα, ατομική, και κατ’ επέκταση κοινωνική. Μέσα από την υποταγή και την καταπίεση των «υποτελών» ηρώων του, κηρύσσει την ανάγκη ενός νέου κόσμου, ηθικού και ανθρώπινου, ο οποίος όμως απαιτεί την αλλαγή του υπάρχοντος καθεστώτος, την απαλλαγή από τις αδυναμίες και το τέλος της αμάθειας του λαού. Ο ανθρωπισμός του και το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης διατρέχει όλο το πολυδιάστατο έργο του, μέσα από το οποίο απευθύνει ένα δριμύ κατηγορώ προς το κοινωνικό κατεστημένο της εποχής του, που εκμεταλλεύεται τον λαό. Προσβλέποντας σε μια καινούργια, ανώτερη ηθικά κοινωνία, κατόρθωσε να μετουσιώσει την ευαισθησία του σε κοινωνική διαμαρτυρία και καταγγελία. Αυτό υπήρξε άλλωστε και το διαχρονικό²⁴² του αίτημα, η ηθική ανάπλαση του ατόμου και της κοινωνίας.

²³⁹ Α. Πρίφτης ό. π., σ. 64- 65.

²⁴⁰ ό. π., σ. 63.

²⁴¹ Α. Σίδερης, ό. π., σ. 122 - 123.

²⁴² Παρά τη χρονική απόσταση που υπάρχει από την εποχή που αναπαρίσταται στα λογοτεχνικά έργα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη μέχρι σήμερα, η σημασία τους παραμένει αναλλοίωτη και διαχρονική, καθώς το τελικό συμπέρασμα που εξάγεται αφορά τον άνθρωπο όλων των εποχών και των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών συγκυριών. Η αξία τους στη σύγχρονη εποχή, υπογραμμίζεται από την καταλυτική δήλωση του Σπύρου Πλασκοβίτη, σε ομιλία του το 1991: «Η νέο-καπιταλιστική έφοδος στον κόσμο, τα τελευταία χρόνια, ο τεχνολογικός ίλιγγος, η καταναλωτική φιληδονία, ο ατομικισμός και τα αδιέξοδα στον αγώνα για οικονομική επικράτηση και κοινωνική ισχύ, είχαν σαν συνέπεια ν’ αναστρέψουν το αγωνιστικό φρόνημα της πεζογραφίας, που edίδαζε με το υψηλό παράδειγμά του ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης. [...] Αν δεν ήταν από πολλά χρόνια μακριά του κόσμου τούτου ο Κ. Θ., θ’ άκουγε σίγουρα, από κάποιον κριτικό της ρουτίνας ότι το έργο του δεν αποπνέει «αύρα μαγείας», ότι ιδεολογίες δεν υπάρχουν πια και συνεπώς δεν αξίζει τον κόπο να έχουμε ιδέες γράφοντας για την κοινωνία του καιρού μας. [...] θα έκριναν ακόμα το πάθος και τη δύναμη του Κ. Θ. ρητορικά σχήματα και θ’ αναζητούσαν σ’ αυτόν νοσταλγίες και χαμηλούς τόνους που δεν διαθέτει. Θα τον θεωρούσαν πιθανότατα “προγραμματισμένον”, τις γνώσεις και τις εμπειρίες του πολύ λόγιες και άρα, μη

“αυθόρμητον”. Τέλος, θα του καταλόγιζαν και την κατάρρευση του “υπαρκτού σοσιαλισμού”, ως καταδίκη για το “πιστεύω: του και για τον ... άδικο κόπο να διοχετεύσει ένα τέτοιο πιστεύω στις σελίδες της πεζογραφίας του... Το να νιώθεις όμως την ομορφιά, τον αέρα της αλήθειας, όθε κι αν προέρχεται, είναι κάτι που δεν εξηγείται και δεν χαρίζεται άκοπα σε κανέναν. Αν έχεις τέλεια βυθιστεί στην πολυθόρυβη σύγχυση αισθητικής και... αναισθητικής, που κατακλύζει τη διασκεδαστική εποχή μας, δύσκολα θ’ ακούσεις την τίμια και πονεμένη φωνή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη». Βλ. Θεοτόκης Κωνσταντίνος, Κερκυραίοι Κομμουνιστές-Αγωνιστές, 2019. Διαθέσιμο εδώ: <https://corfucommunists.gr/%CE%BA%CE%B5%CF%81%CE%BA%CF%85%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%82/%CE%B8%CE%B5%CE%BF%CF%84%CE%BF%CE%BA%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%82>

Ημερομηνία ανάκτησης 1/12/2020.

ΚΕΦ. 2 ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Οι εξεγερμένοι ήρωες

2.1. Σύνοψη των εξεγερμένων

Όπως ήδη έχει τονιστεί, μια σταθερή θεματική δεσπόζουσα στο έργο του Θεοτόκη είναι το αίτημα για μια περισσότερο δίκαιη κοινωνία. Έτσι, εάν στην περίπτωση των «υποτελών» ηρώων, κατέστησαν εμφανείς οι μορφές υποταγής και κοινωνικής καθυπόταξης στο έργο του Θεοτόκη, μπορούμε τώρα να δούμε πώς το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής εκφράζεται κυρίως μέσα από ήρωες που εξεγείρονται απέναντι στην αδικία, στις ανισότητες και στις κοινωνικές παθογένειες. Στο κεφάλαιο αυτό, θα μελετήσω τον κοινωνικό τύπο του «εξεγερμένου», επιχειρώντας να δείξω πώς αποτυπώνεται ο «σοσιαλιστικός ανθρωπισμός» του συγγραφέα μέσα από το συγκεκριμένο μοντέλο του ήρωα. Το μοντέλο αυτό μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα ως ιδεολογικό σημείο γιατί, όπως υποστηρίζει στη σχετική μελέτη του ο Raymond Williams, «ο εξεγερμένος έχει συνδέσει τον εαυτό του με κάποιους κοινωνικούς στόχους και έχει ταυτίσει την προσωπική του ύπαρξη με ένα ορισμένο μοντέλο κοινωνικής προσπάθειας». ²⁴³ Εξεγείρεται ενάντια στην οργάνωση της κοινωνίας, επιδιώκοντας συγχρόνως την καθιέρωση μιας άλλης. ²⁴⁴ Με άλλα λόγια, ο εξεγερμένος

²⁴³ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., 202, 203, 206

²⁴⁴ Όπως παρατηρεί ο Raymond Williams, ο κοινωνικός τύπος του «εξεγερμένου», δεν πρέπει να συγχέεται με εκείνον του αμφισβητία, ο οποίος επιθυμεί την αλλαγή μιας πλευράς του γενικού τρόπου ζωής αλλά η επιθυμία του αυτή συμβαδίζει με το αξιακό του σύστημα και με την αίσθηση ενότητάς του με την κοινωνία. Η αίσθηση αυτή τον κάνει να πιστεύει πως είναι δυνατή η επίτευξη των σκοπών του εντός του πλαισίου των υφιστάμενων κοινωνικών δομών. Από την άλλη μεριά, στο μοντέλο του «επαναστάτη», η αίσθηση ότι ανήκει και συμμετέχει σε μια κοινωνία απουσιάζει. Συγκρούεται ανοιχτά με την κοινωνία, διότι τη θεωρεί «σφάλμα» και επιδιώκει μια διαφορετική. Χτυπά το κοινωνικό οικοδόμημα σε καίρια σημεία, αν και εκτεθειμένος σε κινδύνους, προκειμένου να πραγματοποιήσει τα

αποτελεί τον κοινωνικό τύπο που επιδιώκει την αλλαγή, μια αλλαγή που σχετίζεται με τα ήθη και τις αξίες, αλλά και με την ταξική και πολιτική οργάνωση, με την οποία διαρθρώνεται μια κοινωνία. Ταυτόχρονα, ο εξεγερμένος αντιπροσωπεύει τη ρήξη με τις κυρίαρχες ιδεολογίες και νοοτροπίες της εποχής. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο καθώς ο τύπος του εξεγερμένου συμπυκνώνει προνομιακά την εποχή των μεταβάσεων, των εκκρεμών διλημάτων αλλά και των ανοιχτών επιλογών, σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή.²⁴⁵

Οι συγκρούσεις ανάμεσα στη θέληση του ήρωα και στους περιορισμούς που θέτει η κοινωνία, η διάσταση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει, είναι η κύρια μορφή κοινωνικής εμπειρίας που αντιπροσωπεύει ο εξεγερμένος κοινωνικός τύπος. Ήδη από τις *Κορφιάτικες Ιστορίες* του αλλά και στα έργα του *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, *Η τιμή και το χρήμα*, *Κατάδικος*, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, ο συγγραφέας εστιάζει στο άτομο, που πάσχει, εξαιτίας του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζει. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο συγγραφέας μάς συστήνει τους κεντρικούς εξεγερμένους ήρωές του : τον Άλκη Σωζόμενο και την Αιμιλία Βαλσάμη (*Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*), τη Ρήνη και την Επιστήμη (*Η τιμή και το χρήμα*) τον Τουρκόγιαννο (*Κατάδικος*), τον Καραβέλα και τη Μαρία (*Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*). Συνολικά, ο τύπος του «εξεγερμένου» απηχεί τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς του συγγραφέα αναφορικά με το άτομο και την ηθικοπολιτική κρίση της κοινωνίας. Όπως αναφέρει ο Αιμ. Χουρμούζιος: «Η παντοδυναμία του κακού που είναι συνέπεια της ανταγωνιστικής διάρθρωσης της σημερινής κοινωνίας, ακόμη και στο περιορισμένο πλαίσιο του χωριού, δημιουργεί ανθρώπους-κτήνη, χωρίς καμιά εμπιστοσύνη στην αξία του καλού, εξαγριώνει τα ένστιχτα, κοιμίζει τις καλές προθέσεις, αλλοιώνει κάθε έννοια ανθρωπισμού, φθείρει την αρετή, εισάγει την υποουλόγηση και δουλώνει κάθε σκέψη στην ταπεινή προσπάθεια της ικανοποίησης του ατομικού συμφέροντος».²⁴⁶ Πράγματι, τα κύρια χαρακτηριστικά των κοινωνικών παθογενειών, που παρουσιάζονται στην πεζογραφία του Θεοτόκη, είναι οι σχέσεις

ιδεώδη και τις αξίες του. ό. π., σ. 201. Ας σημειωθεί προκαταρκτικά πως, ενώ συχνά η κριτική κάνει λόγο για τον ρομαντικό τύπο του «επαναστάτη», στο έργο του Θεοτόκη, υιοθετώ την ανάλυση του Raymond Williams για τον «εξεγερμένο», λόγω της περιγραφικής της ακρίβειας.

²⁴⁵ Στο σημείο αυτό, αξιοποιώ την παρατήρηση του Δημ. Τζιόβα σχετικά με τον *Κατάδικο*, θεωρώντας ότι έχει συνολικότερη ισχύ για το έργο του Θεοτόκη. Βλ. σχετικά Δ. Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της νεοελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 159.

²⁴⁶ Α. Χουρμούζιος, *Κριτική Πορεία Ε'. Κωνστ. Θεοτόκης. Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα. Ο άνθρωπος-Το έργο*, ό. π., σ. 131.

συμφέροντος, η οικονομική εξάρτηση, η διαφθορά, η εκμετάλλευση, η ασφυκτική και συχνά ανορθολογική πίεση του εθιμικού δικαίου, η πατριαρχία. Από αυτή την άποψη, τα περισσότερα άτομα, που εμφανίζονται στις σελίδες του, παρουσιάζονται ως μοιραία και ανεύθυνα θύματα του άδικου και σκληρού κοινωνικού μηχανισμού.²⁴⁷ Ωστόσο, μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, ορισμένοι ήρωες εξεγείρονται και προβάλλουν την ατομική τους βούληση· έστω κι αν στο τέλος συντρίβονται από τους ανελέητους μηχανισμούς και την κοινωνική αναλγησία.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία, άλλωστε, προβάλλεται και η «ψυχική οικονομία» της υποκειμενικότητας των εξεγερμένων. Η μοίρα του ανθρώπου, που εξεγείρεται και συνθλίβεται στις συμπληγάδες των σκληρών και ανελέητων κοινωνικών μηχανισμών, παραμένει στο επίκεντρο των έργων του Θεοτόκη. Η ατομική στάση των ηρώων επιβεβαιώνει το γεγονός πως η διαμόρφωση της ατομικής συνείδησης είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα που σχετίζεται συγχρόνως με την κοινωνία αλλά και με την ψυχή του ανθρώπου. Ακόμη και στην πρώτη φάση της πεζογραφίας του, την ηθογραφική, ο Θεοτόκης δε μένει στην επιφάνεια αλλά προσπαθεί «να συλλάβει την πραγματική ψυχή του ανθρώπου, με τα πάθη της και τις αδυναμίες της».²⁴⁸ Η στροφή, μάλιστα, του Θεοτόκη «προς τη σπουδή της εντοπιότητας σημαίνει στροφή προς την πραγματικότητα και προς τη ζωή»,²⁴⁹ μετάβαση στο ρεαλιστικό τρόπο αφήγησης, παρατήρηση των συνθηκών συλλογικής συμβίωσης αλλά και ανάλυση των εσωτερικών συγκρούσεων των ηρώων. Κοιτώντας στη βαθύτερη ουσία των πραγμάτων και των ψυχών, «ο Θεοτόκης ενδοσκοπεί και ενδοσκοπείται» επιχειρώντας «γόνιμες ψυχοκοινωνικές διασυνδέσεις».²⁵⁰ Αυτό που επιχειρεί να δείξει είναι πως η πορεία των ηρώων προς την εξέγερση, ανεξάρτητα από την έκβασή της, είναι μια παράλληλη πορεία προς την κατάκτηση της αυτογνωσίας και της αυτοσυνειδησίας.

Εδώ έγκειται άλλωστε και η ιδιαιτερότητα του εξεγερμένου. Όπως επισημαίνει σχετικά ο Raymond Williams, ο εξεγερμένος πολεμά τον τρόπο ζωής της κοινωνίας του γιατί ο ίδιος *προσωπικά* την θεωρεί λάθος.²⁵¹ Ωστόσο, «η νέα πραγματικότητα

²⁴⁷ Για τον ωμό και κυνικό ρεαλισμό που αισθητοποιεί τη ζωή στην ύπαιθρο, βλ. Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1958, σ. 196-199.

²⁴⁸ Τ. Καρβέλης, *Δεύτερη ανάγνωση. Δοκίμια*, ό. π., σ. 121.

²⁴⁹ Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 103.

²⁵⁰ ό. π., σ. 128.

²⁵¹ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 202. Η υπογράμμιση δική μου.

που προτείνει είναι κάτι περισσότερο από προσωπική· την προσφέρει ως έναν νέο τρόπο ζωής». ²⁵² Σε αυτό το σημείο, στο σημείο, δηλαδή, της διασταύρωσης της ατομικής βιωματικής εμπειρίας με την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα εργαλεία που μάς παρέχει η σύγχρονη μελέτη της υποκειμενικότητας. Περιγράφοντας την ιστορική μελέτη της υποκειμενικότητας, η Λουίζα Πασσερίνι εστιάζει στην «ικανότητα του ατόμου να αποφασίζει για τη ζωή του, έστω κι αν η ικανότητα αυτή περιορίζεται από τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες». ²⁵³ Η ικανότητα αυτή δεν είναι μια «φυσική» ούτε μια ενδιάθετη κλίση των ατόμων αλλά είναι το αποτέλεσμα των στρατηγικών επιλογών που προκύπτουν από το πλέγμα αυτοπροσδιορισμών και ετεροπροσδιορισμών, εντός των οποίων αναπτύσσονται οι δράσεις και οι αντιδράσεις των υποκειμένων. Έτσι, οι ταυτότητες δεν αντιμετωπίζονται πια ως παγιωμένες μορφές αλλά ως ένα πεδίο αμοιβαίων ανταλλαγών ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό επίπεδο. ²⁵⁴ Στο ίδιο υποκείμενο μπορούμε, επομένως, να διακρίνουμε την πολλαπλότητα των ταυτίσεων αλλά και τη δυνατότητα της αμφισβήτησης ορισμένων ρόλων, την πιθανότητα της αντίδρασης, την εκδήλωση της κριτικής. Μέσα από αυτή ακριβώς τη διαρκή διαπραγμάτευση, η υποκειμενικότητα εμφανίζεται ως ένα πεδίο άσκησης της εξουσίας ²⁵⁵ αλλά μπορεί ταυτόχρονα να γίνει και φορέας μιας ενδεχόμενης κοινωνικής αλλαγής, άλλοτε με συνειδητούς και άλλοτε με ασυνείδητους τρόπους. ²⁵⁶

Η αναπαράσταση της υποκειμενικότητας του εξεγερμένου είναι συστατικό στοιχείο της πεζογραφίας του Θεοτόκη. Στο κεφάλαιο αυτό, θα εξετάσω το μοντέλο του εξεγερμένου ήρωα, έτσι όπως αυτό αποτυπώνεται σε τρία κεντρικά θεματικά πεδία του θεοτοκικού έργου : την ανάληψη της «ηθικής ευθύνης» των ατόμων απέναντι στους καταπιεστικούς κοινωνικούς περιορισμούς, τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στη νεωτερική ταξική συνείδηση, τα κατάλοιπα και τις ρωγμές της πατριαρχίας. Και τα τρία αυτά πεδία συνδέονται με την ανάδυση του εξεγερμένου ήρωα, καθώς ο χαρακτήρας του προϋποθέτει τη ρήξη με ποικίλες μορφές τυραννίας, εκμετάλλευσης

²⁵² ό. π., σ. 202.

²⁵³ Για το θέμα βλ. Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφ. Ο. Βαρόν-Βασάρ, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου), Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 17.

²⁵⁴ ό. π., σ. 14.

²⁵⁵ Αναφέρομαι κυρίως στη φουκωϊκή προσέγγιση της υποκειμενικότητας. Βλ. N. Mansfield, *Subjectivity. Theories of the self from Freud to Haraway*, Allen and Unwin, St. Leonards, 2000, σ. 51-65.

²⁵⁶ Για το θέμα βλ. Λ. Πασσερίνι, ό. π., σ. 13-19.

και κοινωνικού ελέγχου.²⁵⁷ Όπως έχει υποστηρίξει ο Γιάννης Δάλλας, στο σύνολο του πεζογραφικού έργου του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, «η επιβίωση της πατριαρχικής οικογένειας και νοοτροπίας, η κατάρρευση των φεουδαρχικών δομών στην οικονομία και κοινωνία γύρω από την αιχμή ή τις αντιφάσεις του χρόνιου αγροτικού προβλήματος, αναλύονται ακαλλώπιστα μέσα στα σκληρά τους περιβάλλοντα. Και ενώ η πιστότητα δεν προδίδεται και η αξία του ντοκουμέντου δε χάνεται, η τέχνη του έχει τη δύναμη, μέσα από τις αντιφάσεις του προβλήματος, την κρίση των τάξεων και το ιδεόγραμμα που δημιουργείται, να προβάλλει αρχέτυπους, όπως ο άντρας-αφέντης, ο έκπτωτος-άρχοντας, ο νεόπλουτος-αστός, ο ρομαντικός-επαναστάτης».²⁵⁸ Σύμφωνα μάλιστα με την Αγγέλα Καστρινάκη, ο Θεοτόκης αποδίδει σε ορισμένους από εκείνους τους ήρωές του, που σχετίζονται με την εξέγερση και την επανάσταση, αμφιλεγόμενα χαρακτηριστικά, θέλοντας να δείξει ότι η επανάσταση δεν έχει πάντα θετικό, αλλά ίσως και «αρνητικό χαρακτήρα».²⁵⁹ Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης, κεντρικό επιχείρημά μου σε αυτό το κεφάλαιο είναι πως, μέσα από την αμφισημία της ίδιας της εξέγερσης, περιγράφεται και η αντιφατική και περίπλοκη διαδικασία «υποκειμενοποίησης» (subjectification)²⁶⁰ των εξεγερμένων. Αυτό που υποστηρίζω επίσης είναι πως στο έργο του Θεοτόκη κυριαρχεί η έκκεντρη και εκκεντρική υποκειμενικότητα των εξεγερμένων· μια υποκειμενικότητα, που, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, συχνά διασαλεύει τη διανοητική και ψυχική συνοχή των ατόμων και τα οδηγεί στα άκρα.

Ο κόσμος του Θεοτόκη αναπαριστά τα δεδομένα και τους κοινωνικούς τύπους μιας υπαρκτής πραγματικότητας που είναι και σύγχρονή του και γνώριμή του.²⁶¹ Η ταξική κοινωνική διαστρωμάτωση, οι ανισότητες και οι διακρίσεις που αυτή συνεπάγεται, αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία ο συγγραφέας αναλύει την κατάρρευση της παλιάς φεουδαρχικής αριστοκρατικής τάξης, την άνοδο της νέας τάξης που στηρίζεται στο χρήμα (αστοί και νεόπλουτοι) καθώς και τον αναβρασμό των

²⁵⁷ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 206.

²⁵⁸ Γ. Δάλλας, «Γνώση και ανάγνωση της πεζογραφίας του Κ. Θεοτόκη: η αποκατάσταση μιας επαφής», *Διαβάζω*, τχ. 14 (1978), σ. 39.

²⁵⁹ Α. Καστρινάκη, ό. π., σ. 76.

²⁶⁰ Βλ. το λήμμα subjectification στο L. Lawlor, J. Nale (eds.), *The Cambridge Foucault Lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, σ. 496-502

²⁶¹ Σύμφωνα με τον Γιάννη Δάλλα, οι θεοτοκικοί ήρωες του περιθωρίου που εκτρέπονται ή παρεκτρέπονται, δεν είναι τύποι ενός περιθωρίου πλαστού και προκατασκευασμένου, όπως στην περίπτωση του «Ζορμπά» του Καζαντζάκη ή του «Ζητιάνου» του Καρκαβίτσα, αλλά αποτελούν υπαρκτούς κοινωνικούς τύπους. Βλ. Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, ό. π., σ. 221-222.

λαϊκών τάξεων. Όπως είναι αναμενόμενο, η μετάβαση από τη φεουδαρχία στη νεωτερική ταξική διάρθρωση γίνεται εντονότερα αντιληπτή στην πόλη απ' ότι στη ύπαιθρο. Καθώς η φεουδαρχία υποχωρεί και η αστική οικονομία αναπτύσσεται, δημιουργούνται εξελίξεις οι οποίες, εκτός από το γεγονός ότι επιβάλλουν μετακινήσεις πληθυσμών από την ύπαιθρο στην πόλη με σκοπό την εργασία, δημιουργούν ένα νέο ταξικό πλαίσιο, το οποίο περιλαμβάνει πλέον την ανομοιογενή «εργατική τάξη» της πόλης.

Έτσι, λοιπόν, στο νησί της Κέρκυρας, με ολοφάνερη την επιρροή της οικονομικής ανάπτυξης από τη Δύση, συντελείται αυτού του είδους η μεταβολή, η οποία στρέφει και το ενδιαφέρον του Θεοτόκη από την αναπαράσταση των μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας στην αναπαράσταση του αστικού βιώματος. Μέσα από την αλλαγή του χώρου παρατηρείται και η μεταστροφή στη θεματολογία του Θεοτόκη, «πέρα από το κλίμα των *Κορφιάτικων ιστοριών του*».²⁶² Πρόκειται για μια πολλαπλή μετάβαση: από το περιβάλλον της υπαίθρου και της πολιτισμικής καθυστέρησης προς την πόλη με τα σύγχρονα προβλήματα, από την κοινωνική στην αστική ηθογραφία, και από τα εκτενέστερα «αγροτικά» αφηγήματα στη «νουβέλα της περιπλοκής ενός συμπτώματος που εκτυλίσσεται γύρω απ' την κοινωνική ζωή ενός προαστίου».²⁶³ Η «διάκριση των τάξεων» και η διαφορά ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη²⁶⁴ φαίνεται εναργέστερα στην *Τιμή και το χρήμα* και στους *Σκλάβους στα δεσμά τους*. Αναλύοντας συνοπτικά αυτά τα αφηγήματα, μπορούμε να δούμε όχι μόνο τη δυναμική των οικονομικών μετασχηματισμών αλλά και την αλυσίδα των καταναγκασμών που προκύπτουν από αυτούς. Πίσω από την αλλαγή της κοινωνικής διάρθρωσης, μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε και τις προσαρμογές αλλά και τις νέες ανακατατάξεις, που λαμβάνουν χώρα τόσο στο επίπεδο των καθημερινών πρακτικών όσο και στο επίπεδο των συνειδήσεων. Μπορούμε, δηλαδή, να δούμε πώς μέσα από την υπόγεια δυναμική της ρήξης και της εξέγερσης αναδύεται ένας νέος τύπος ατομικής ευθύνης αλλά και ευρύτερης κοινωνικής αλληλεγγύης, που αντιστοιχεί στους πρώιμους σοσιαλιστικούς προσανατολισμούς του συγγραφέα.

²⁶² Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, ό. π., σ.111.

²⁶³ ό.π.

²⁶⁴ ό. π., σ. 112.

Στην ανάλυσή μου, θα υποστηρίξω πως οι εξεγερμένοι ήρωες του Θεοτόκη υπερβαίνουν τον «ρομαντισμό της απογοήτευσης»²⁶⁵ για να συναντηθούν βιωματικά²⁶⁶ με νέες και νεωτερικές εκδοχές κοινωνικής αλλαγής, πέρα από τις «οργανικές κληρονομικότητες»²⁶⁷ της παλαιότερης εποχής. Τόσο η περίπτωση της Ρήνης στην *Τιμή και το χρήμα* όσο και η περίπτωση του Άλκη Σωζόμενου στους *Σκλάβους στα δεσμά τους* θα μας απασχολήσουν εδώ ειδικότερα, καθώς, αν και ανήκουν σε διαφορετικούς ιδεολογικούς κόσμους και κοινωνικά στρώματα, οι δύο ήρωες εγγράφονται σε μια ενιαία «χαρακτηρολογία», στην οποία αναγνωρίζεται πως το αίτημα για την ηθική αυτονομία του υποκειμένου μπορεί να γίνει- προϋπόθεση για την κοινωνική αλλαγή και χειραφέτηση. Στην περίπτωση της Ρήνης, η εξέγερση είναι ατομική. Στην περίπτωση του Άλκη Σωζόμενου, η εξέγερση αποκτά κοινωνικό πρόσημο. Πίσω από το πορτρέτο των δύο ηρώων, πίσω, δηλαδή, από την ηθική υπεράσπιση της «τιμής» (Ρήνη) και το ουτοπικό όραμα μιας «δημιουργικής καταστροφής» (Άλκης), μπορούμε να δούμε τις δομές και τις διαδικασίες ενός συνολικότερου κοινωνικού μετασχηματισμού. Η εξέγερσή τους ανταποκρίνεται, επομένως, σε μια νέα ταξική συνείδηση που γεννιέται μέσα από την εναντίωση στην «αλλοτριωμένη» κοινωνική πραγματικότητα της καινούριας «αστικής εποχής» και της «πραγμοποίησης» που αυτή έχει επιφέρει.²⁶⁸ Θεωρώντας πως οι κεντρικοί ήρωες του Θεοτόκη στα δύο παραπάνω αφηγήματα εγγράφονται σε αυτή τη μορφή συνειδητοποίησης, θα εξετάσω την εξέγερσή τους ως ένα εννοιολογικό και ψυχογραφικό ρήγμα απέναντι στις συμβάσεις του προηγούμενου «παλαιού» κόσμου, κατά τη μετάβασή του από τη φεουδαρχία στην εμπορευματική και εκχρηματισμένη οικονομία.

Σε ό,τι αφορά τη δόμηση του γυναικείου κοινωνικού «εξεγερμένου» τύπου έναντι της πατριαρχίας, δε θα αξιολογήσω την εξέγερσή του ως μία ρωγμή απέναντι στους κανόνες της φεουδαρχίας ή ως μια συνθήκη υποκειμενοποίησης με στόχο την κοινωνική αλλαγή, αλλά θα αξιολογήσω τη στάση και συμπεριφορά του γυναικείου

²⁶⁵ Γ. Λούκατς, σ. 116-137.

²⁶⁶ Όπως, άλλωστε, υποστηρίζει ο Λούκατς, «δεν είναι παρά η βιωμένη εμπειρία που οδηγεί από τη μια πραγματικότητα στην άλλη». *Η θεωρία του μυθιστορήματος...*, ό. π., σ. 154.

²⁶⁷ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 213-217.

²⁶⁸ Για τη θεωρία της «πραγμοποίησης» και τις αντινομίες του αστισμού βλ. Γ. Λούκατς, *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, (μτφ. Κ. Καβουλάκος), Αθήνα, Εκκρεμές, 2006. Στο έργο αυτό ο Λούκατς θέτει το ερώτημα για το πώς μπορεί να ξεπεραστεί η «πραγμοποίηση» μέσω της συνειδητοποίησης και της επαναστατικής ενεργοποίησης των υποκειμένων της κοινωνικής αλλαγής. Βλ. επίσης, Γ. Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, (μτφ. Γ. Παπαδάκης), Αθήνα, Οδυσσεάς, 2001.

φύλου κάθε φορά που οι ταυτότητες των αντρών-ηρώων, που δομούνται από τον Θεοτόκη, είναι ανίσχυρες και διαμορφώνουν ένα προνομιακό πεδίο ανατροπής των παραδοσιακών ρόλων του αντρικού και του γυναικείου φύλου. Όπως υποστηρίζει ο Γιάννης Δάλλας, άλλοτε είναι «η Μαργαρίτα, σκεύος εκλογής του Τουρκόγιαννου, η Μαρία, πειρασμός του Καραβέλα, η Ευλαλία ή σε άλλες παραμέτρους η Λουίζα και προπάντων η Αιμίλια –χαρτιά που παίζονται γύρω από την ευτυχία και την καταρρέουσα υγεία ή δύναμη, αντίστοιχα, του Σωζόμενου ή των Οφιομάχων».²⁶⁹ Άλλοτε, όμως, η κυριαρχία του άντρα και οι εξουσιαστικές του τάσεις παρουσιάζουν μια «υστέρηση» και παρατηρείται μια οφθαλμοφανής αδυναμία επιβολής του αντρικού φύλου. Σε αυτή την περίπτωση, παρέχεται από τον Θεοτόκη μεγαλύτερο πεδίο δράσης στις γυναίκες-ηρωίδες του, όπως χαρακτηριστικά θα δούμε στην περίπτωση της Επιστήμης στην *Τιμή και το χρήμα*. Το ίδιο ανοιχτό πεδίο δράσης φαίνεται εναργέστερα στην περίπτωση της Αιμιλίας στους *Σκλάβους* αλλά και της Μαρίας στον *Καραβέλα*.

Σαφέστατα, ο άνθρωπος πάσχει εξαιτίας αυτού του άδικου και σκληρού πατριαρχικού, καταπιεστικού περιβάλλοντος στο οποίο ζει. Εξίσου, όμως, με τα άτομα πάσχει και το περιβάλλον, καθώς ο άνθρωπος, έχοντας ξεπέσει ηθικά, ωθείται από τα πάθη του, το χρήμα και τα συμφέροντα. Επομένως, πριν αναλυθεί η θεματική της «ανάληψης της ηθικής ευθύνης» από τα άτομα έναντι του καταπιεστικού κοινωνικού ελέγχου, καθώς και η θεματική της «διατάραξης» της πατριαρχίας, θα υποστηρίξω πως, όσο ακόμη ο δραματικός χρόνος των έργων του Θεοτόκη περιορίζεται στα όρια της υπαίθρου, αναδεικνύονται ιδιότυποι ήρωες. Οι εν λόγω ήρωες συμπυκνώνουν μεν τον χαρακτηριστικό «κοινωνικό τύπο του εξεγερμένου» απέναντι στο περιβάλλον στο οποίο ζουν, αντιπροσωπεύουν όμως συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής εμπειρίας, που μένουν στην ηθική διαμαρτυρία και δε μετουσιώνονται σε ταξική συνείδηση. Τέτοιοι ήρωες είναι ο Τουρκόγιαννος στον *Κατάδικο* κι ο Καραβέλας στο έργο *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*. Συγκεκριμένα, οι ήρωες αυτοί αντιτάσσουν ιδιότυπα –και ιδιότροπα– την ατομική τους βούληση και αγωνίζονται ώστε να μην αφομοιωθούν από την πραγματικότητα που διαμορφώνει ο περίγυρός τους: μια πραγματικότητα που δεν τους εκφράζει μιας και συντίθεται από αρχές, τις οποίες οι ήρωες δεν μπορούν να κατανοήσουν ή να ασπαστούν.

²⁶⁹ Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, ό. π., σ. 96.

Στα άλλα έργα του Θεοτόκη, η σύγκρουση ανάμεσα στην ατομική βούληση των ηρώων και στους φραγμούς που θέτει ο κοινωνικός περίγυρος, οδηγεί την εξέγερσή τους άλλες φορές σε νίκη κι άλλες τελικά σε ήττα. Όμως, σε ηθικό πεδίο, ο χαρακτήρας και το όραμά τους αφήνουν το αποτύπωμά τους, και οι ίδιοι οδηγούνται στην αυτοσυνειδησία. Στα κατοπινά μυθιστορήματα του Θεοτόκη (*Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα, Κατάδικος*), «η συντριβή του ατόμου μένει αδικαίωτη, γιατί το άτομο κινείται στην υπερβολή, κείται έξω από τα όρια».²⁷⁰ Στον *Κατάδικο*, αξιοσημείωτη είναι η συνειδητοποίηση των αντιφάσεων που ο ήρωας βιώνει, όπως και οι διορθωτικές προσπάθειές στις οποίες προβαίνει. Ο συγγραφέας επεξεργάζεται το στοιχείο της συνειδητοποίησης-διόρθωσης με πιο σύνθετο αφηγηματικό τρόπο στο *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*. Μέσα από τη ρεαλιστική και σχεδόν ωμή περιγραφή των ατομικών και κοινωνικών ηθών, γινόμαστε θεατές μιας σειράς σκανδαλωδών σκηνών αλλά και της εκκεντρικής εξέγερσης του Καραβέλα, που τα πάθη και τα ένστικτά του τον παρασύρουν και τον οδηγούν στην καταστροφή. Μέσω των αντιθέσεων και των διαρκών συγκρούσεων, αποκαλύπτεται ο πραγματικός του εαυτός, που παρουσιάζει διακυμάνσεις, αλλόκοτες συμπεριφορές, έντονες αντιφάσεις και συγκρούσεις ιδιοσυγκρασίας. Και στα δύο αυτά έργα, κυριαρχεί το στοιχείο του έντονου κοινωνικού ελέγχου και προβάλλονται ηθικά και φιλοσοφικά ζητήματα, ενώ τα πάθη, τα συμφέροντα και τα υλιστικά κίνητρα καθορίζουν την ιδιοσυγκρασία και δράση των ηρώων. Οι εξεγερμένοι ήρωες των μυθιστορημάτων αυτών βρίσκονται σε μια εύθραυστη ισορροπία και είτε λειτουργούν με τρόπο που αδυνατούν να κατανοήσουν οι κοινοί και λογικοί άνθρωποι (Τουρκόγιαννος) είτε η αδυναμία τους, τους εμπλέκει σε έναν μηχανισμό εκμετάλλευσης με τραγική κατάληξη (Καραβέλας). «Η κοινωνία κινείται με αναγκαίες σχέσεις και εξαρτήσεις, ιδεολογίες, ηθική και ανηθικότητα. Όλα υποτάσσονται σ' έναν σκληρό και αδυσώπητο νόμο: στην οικονομική ανάγκη που αποτελεί την έκφραση της κοινωνικής σκληρότητας του καιρού του και του καιρού μας».²⁷¹

2.2. Η έκκεντρη και εκκεντρική υποκειμενικότητα των εξεγερμένων.

«*Το άδικο εβασίλευε*»

²⁷⁰ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 162.

²⁷¹ Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 201.

Στον *Καραβέλα* υπαίτια για την ανθρώπινη δυστυχία είναι η κοινωνία. Στο έργο αυτό, παρουσιάζεται η εξουσία του περιβάλλοντος να επιβάλλεται πάνω στα άτομα, τα οποία αδυνατούν να ασκήσουν έναν στοιχειώδη έλεγχο στη ζωή τους και εκδηλώνουν αποκλίνουσες συμπεριφορές, λόγω του εγκλωβισμού τους στα πάθη και τις αδυναμίες τους. Η «υποκειμενοποίηση», που συντελείται στον *Καραβέλα*, συμπυκνώνεται μέσα στον κοινωνικό τύπο του ιδιότυπου «εξεγερμένου», ο οποίος δε συμφωνεί με τις αρχές και αξίες της κοινωνίας όπου ζει. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, αυτός ο ιδιότυπος «εξεγερμένος» δε φαίνεται να έχει αναπτυγμένο ένα δικό του αξιακό σύστημα ή να γνωρίζει ακριβώς ποια αλλαγή επιθυμεί. Εξακολουθεί να ζει στους κόλπους του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος, αν και το απορρίπτει. Σε αυτό το περιβάλλον, η ανενδοίαστη εκμετάλλευση του άλλου για την ικανοποίηση των ατομικών συμφερόντων είναι πανταχού παρούσα. Το κυνήγι του κέρδους δεν αφήνει χώρο για ευγενή αισθήματα. Τα πάντα αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής: η τιμή, η οικογένεια, τα αισθήματα. Χαρακτηριστική είναι η φιλονικία των δύο ζευγαριών (Γιάννης-Μαρία, Αργύρης-Χρυσάνθη) για τη διανομή της περιουσίας, ενώ περιμένουν ακόμα και τον θάνατο της γυναίκας του *Καραβέλα* για να πάρουν το σπίτι του. Ο συγγραφέας επιδιώκει να δείξει τον τρόπο που το χρήμα και το ατομικό συμφέρον επιδρούν στην ανθρώπινη ψυχή, διαστρέφοντάς τη και ωθώντας τους ανθρώπους σε αποτρόπαιες και απεχθείς πράξεις.

Η αθλιότητα της κοινωνίας, οι προκαταλήψεις, το κυνήγι του χρήματος και του κέρδους τούς παρασύρουν όλους στην πτώση. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο *Καραβέλας*: «Σ' έναν τέτοιον άδικον κόσμο, η καλοσύνη δεν είχε καμία ανταμοιβή· δεν θα'χε ούτε το κρίμα καμία τιμωρία... Το άδικο εβασίλευε! Για τούτο ως κι αυτός ήθελε να κάμει το κακό».²⁷² Θεωρώντας τον εαυτό του «άτυχο» και «αδύναμο», που υποφέρει εξαιτίας της κακίας των άλλων, καταλήγει να πιστεύει πως η καλοσύνη του μέχρι τώρα δεν τον βοήθησε καθόλου. Νιώθει φθόνο για όλους γύρω του, διότι όλοι μπορούν και νιώθουν τη χαρά, έχουν ανθρώπους που τους αγαπάνε· μόνο για εκείνον δεν υπάρχει έλεος. Ο ταραγμένος κόσμος του είναι ρευστός, γεμάτος από αντιφάσεις και η εξέγερσή του δε χαρακτηρίζεται από αξίες και αρχές, αλλά από υποχωρήσεις και αναβλητικότητα απέναντι στις απαιτήσεις της πραγματικότητας. Μέσα στο αδιέξοδο και την απογοήτευσή του, επαναστατεί και παίρνει την απόφαση να γίνει κακός και να πάρει εκδίκηση για όσα έχει υποφέρει. Αναζητά, λοιπόν, να αποκτήσει την αξιοπρέπεια

²⁷² Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 153.

που έχασε διεκδικώντας το κακό και με τον τρόπο αυτό εξεγείρεται. Σε αντίθεση με τον Τουρκόγιαννο, η δική του επανάσταση δεν είναι «αποστολική» αλλά στηρίζεται περισσότερο στο δόγμα «οφθαλμός αντί οφθαλμού». Σε έναν άδικο κόσμο, θεωρεί πως η καλοσύνη δεν του προσφέρει τίποτα. Επομένως, εάν αλλάξει και προσαρμοστεί με το περιβάλλον του, αν γίνει και αυτός κακός, τότε δε θα διαφέρει από το σύνολο και δε θα προκαλεί πια τον χλευασμό των άλλων. Δεδομένου του διαμορφωτικού και εκπαιδευτικού ρόλου του περιβάλλοντος, η αναγκαστική συμμόρφωση και προσαρμογή σε ένα κακό περιβάλλον συνεπάγεται την αναπαραγωγή των κακών στοιχείων που το χαρακτηρίζουν. Εφόσον λοιπόν, «το περιβάλλον διαμορφώνει και εκπαιδεύει»,²⁷³ είναι λοιπόν αναμενόμενο να γεννηθεί το κακό, καθώς το άτομο συμμορφώνεται αναγκαστικά σε ένα σαθρό περιβάλλον.

Παρά το γεγονός πως πρόκειται για μια πατριαρχική κοινωνία, ο κοινωνικός έλεγχος και ο εξαναγκασμός ισχύει και για τα αρσενικά της μέλη. Η συντριβή του ήρωα οφείλεται στο πάθος του αλλά και στο δόλιο και άπληστο περιβάλλον του. Όταν, το άτομο στερείται αξιών, κυριεύεται ευκολότερα από το πάθος του, χάνει την ταυτότητά του και την ελευθερία του. Όταν ο Καραβέλας παραδίνεται και υποδουλώνεται στη γυναίκα που ποθεί, χάνει –εκτός από την περιουσία του– τον αυτοσεβασμό και την αξιοπρέπεία του. Άλλωστε, ο ήρωας, χάνοντας την περιουσία του, χάνει και την υπόληψή του, αφού η τιμή του ατόμου καθορίζεται από την οικονομική του κατάσταση. Έτσι, μένει μόνος, στο περιθώριο, ξένος και αταίριαστος μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο που τον περιγελά. Εκ των υστέρων αποφασίζει να έρθει σε σύγκρουση με το σύνολο της κοινωνίας, αλλά και με τον ίδιο τον εαυτό του, αφού πραγματοποιεί την απόφασή του, για την οποία στη συνέχεια μετανιώνει και δίνει τέλος στη ζωή του.

«Ο Άη-Γιάννης ο Τουρκόγιαννος» και ο Πέτρος Πέπονας που «υποτάζει την τύχη του».

Οι ήρωες των νατουραλιστικών έργων του Θεοτόκη απηχούν τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς του αναφορικά με το άτομο και την ηθική διάσταση της

---

²⁷³ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 185.

κοινωνίας, τη μεταξύ τους σχέση, τον τρόπο που αλληλεπιδρούν τα μοντέλα – δημιουργήματα του ανθρώπινου μυαλού– με αυτά που αποτελούν αποτέλεσμα διαμόρφωσης του εθμικού δικαίου και των τυποποιημένων ανθρώπινων συμβάσεων. Οι χαρακτήρες αυτοί παρουσιάζονται συνήθως αδύναμοι να ελέγξουν τα πάθη τους, αφού τους παρασύρουν τα ένστικτά τους, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται από την κοινωνία και να έχουν τραγική κατάληξη.²⁷⁴ Είναι θύματα των εσωτερικών τους αδυναμιών, τους κινεί το συναίσθημα και γι' αυτό είναι παρορμητικοί. Σ' αυτή τη γραμμή δράσης κινείται ως νατουραλιστικός χαρακτήρας κι ο Τουρκόγιαννος, ο οποίος εύκολα ξεπερνάει τα όρια, παρεκτρέπεται και αποκλίνει από τα στερεότυπα, αποτελώντας τον περίγελο όλων. Η περιθωριοποίησή του, όπως και στην περίπτωση του Καραβέλα, και ο διαρκής εξευτελισμός του υπογραμμίζουν την αθλιότητα που χαρακτηρίζει την τοπική κοινωνία. Ταυτόχρονα, όμως, στον *Κατάδικο* στη φωνή του Τουρκόγιαννου συμπυκνώνεται η εξέγερση και η καταγγελία απέναντι στην αδικία και την καταπίεση. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο έργο αυτό ο συγγραφέας αποδίδει την ευθύνη για την ανθρώπινη αδικία όχι μόνο στο σύστημα, αλλά και στα ίδια τα άτομα.

Μέσω του ήρωά του, ο λογοτέχνης επιδιώκει να προβάλει την ανάγκη για ανατροπή των συμβάσεων των ανθρώπινων σχέσεων. Ο Τουρκόγιαννος εκφράζει ακριβώς αυτή την αντίσταση του ατόμου απέναντι στην πάσης φύσεως κοινωνική παθογένεια. Η αγνότητα, όμως, και η καλοσύνη, που χαρακτηρίζει τον ήρωα, συνθλίβεται από την «κοινωνική διάβρωση».²⁷⁵ Η συμπεριφορά του αυτή συμπυκνώνει μια ιδιαίτερη μορφή εξέγερσης έναντι της «μικροζωής», όπως αυτή έχει δομηθεί στο συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Αυτή, άλλωστε, είναι και η ιδιότυπη εξέγερσή του. Χωρίς να διαμαρτύρεται αλλά και χωρίς να του προκαλούνται συναισθήματα οργής ή πικρίας, ανέχεται την περιφρόνηση και την αδικία εις βάρος του, προβάλλοντας ένα ανώτερο και υψηλότερο αίσθημα μεγαλοφροσύνης.

Ο συγγραφέας, μέσω της «αποστολικής εξέγερσης» του Τουρκόγιαννου, προτρέπει εμμέσως τους ανθρώπους να αγωνιστούν μέχρι αυτοθυσίας και να δείξουν

²⁷⁴ Για τα στοιχεία και το σύνολο των χαρακτηριστικών των νατουραλιστικών ηρώων, βλ. Α. Αντωνοπούλου «Ο Γερμανικός Νατουραλισμός» στο Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, Β. Πάτσιου (επιμ.), *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις-Μετασχηματισμοί-Όρια*, Ελληνική Εταιρία Γενικής Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 200.

²⁷⁵ Η υψηλή ηθική στάθμη του Τουρκόγιαννου, η θρησκευτική του ευλάβεια και η αθωότητά του συντρίβονται από την φθοροποιό κοινωνική δύναμη. Βλ. Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 178-179.

«πίστη σ' έναν υπερατομικό προορισμό και συνείδηση πιο πλατιά του εγώ».²⁷⁶ Επιδιώκει δηλαδή να μεταδώσει ένα πιο αισιόδοξο μήνυμα μέσα από την καλοσύνη, την ηθική και τη μεγαλοψυχία του Τουρκόγιαννου, αποδίδοντας τη ροπή προς το καλό ή το κακό στο ανθρώπινο ένστικτο κι όχι μόνο σε τρίτους εξωγενείς ή κοινωνικούς παράγοντες. Μεταβαίνει, δηλαδή, ο Θεοτόκης στην πιστή απεικόνιση της ζωής, όπως την προσλαμβάνει, χωρίς να επιχειρεί να την αναλύσει ιδεολογικά. Αποδίδει τις συγκρούσεις στα ατομικά πάθη και στο ατομικό συμφέρον, βάσει του οποίου οι άνθρωποι πορεύονται, χαλιναγωγώντας με αυτό τον τρόπο την ιδεολογική του στράτευση κι εξισορροπώντας τη με το λογοτεχνικό του καθήκον.²⁷⁷ Είναι η εποχή που για τον Θεοτόκη έχει αρχίσει να κλονίζεται²⁷⁸ η πίστη του στους ανθρώπους, στους οποίους και καταλογίζει μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης απ' ότι στο σύστημα για την αμετροέπεια και την αδικία που επικρατεί στη κοινωνία.

Ο κόσμος των παθών συνεχίζει να καθορίζει τη ζωή των ηρώων. Έτσι, πλάι στον Τουρκόγιαννο, ο Θεοτόκης τοποθετεί τον Πέπονα. Η υψηλή ηθική στάθμη του Τουρκόγιαννου, η θρησκευτική του ευλάβεια και η αθωότητά του γίνεται ακόμη εναργέστερη όταν αξιολογείται αντιθετικά προς τον Πέπονα. Ο ήρωας αυτός εκφράζει τον υλισμό, τον ατομικισμό και τη συμφεροντολογία της εποχής καθώς είναι αδίστακτος, ανήθικος και δόλιος και η κοσμοθεωρία του δομείται με γνώμονα το προσωπικό συμφέρον. Ο Τουρκόγιαννος εκφράζει ακριβώς το αντίθετο. Προσωποποιεί δηλαδή την αντίσταση του ατόμου απέναντι σε αυτές τις συμπεριφορές κι αυτή τη νοοτροπία. Η αγνότητα όμως και η καλοσύνη, που χαρακτηρίζει τον ήρωα, συνθλίβεται από την «κοινωνική διάβρωση».²⁷⁹ Πρόκειται, δηλαδή, για τον άνθρωπο εκείνο που μέσα στη δίνη των υλιστικών και ιδιοτελών δυνάμεων της κοινωνίας, αγωνίζεται για την ισορροπία του και την ηθική του ανύψωση.

Η ατομική εξέγερση, που σχετίζεται με ευρύτερα κοινωνικά αιτήματα, είναι ένα μοτίβο που επανέρχεται στο έργο του Θεοτόκη, ακόμη και στα αφηγήματα που δεν έχουν προφανή «κοινωνιστικό» χαρακτήρα. Σε μια χαρακτηριστική σκηνή του

²⁷⁶ Σ. Πρωταίος, *Κατάθεση θανατασμού για τον Παπαδιαμάντη και τον Θεοτόκη*, Αθήνα, Εκδόσεις Τέχνης και Γραμμάτων, 1974, σ. 71.

²⁷⁷ Βλ. Τ. Καρβέλης, *Δεύτερη ανάγνωση, Δοκίμια*, ό. π., σ. 129-130.

²⁷⁸ Ο Θεοτόκης, βαθιά απογοητευμένος από την δολιότητα και την κακία των ατόμων, απαισιοδοξεί για την πορεία του βίου της ανθρώπινης ύπαρξης. Βλ. Α. Σαχίνης, «Το μυθιστόρημα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Νέα Εστία*, τ. 58, τχ. 681 (15 Νοέμ. 1955), σ.1501. (= *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1958).

²⁷⁹ Βλ. Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 178-179.

Κατάδικου θα βρούμε εκ νέου αυτή τη διαδικασία της υποτυπώδους, έστω, «συνειδητοποίησης» του ήρωα. Στον *Κατάδικο*, οι περισσότεροι ήρωες αγωνίζονται για την επιβίωσή τους σε ένα αγροτικό περιβάλλον. Ο μόχθος αποτελεί στοιχείο της καθημερινότητας, όπως και η κοινωνική αδικία, την οποία υφίστανται όλοι χωρίς να διαμαρτύρονται με τον ίδιο τρόπο ή την ίδια ένταση. Στο έργο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αιφνίδια εξέγερση του Πέπωνα, αφού, έτσι, αναδεικνύεται μια άλλη πτυχή της προσωπικότητάς του, που είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την υπόλοιπη στάση του. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που συμβαίνει στο καφενείο του χωριού, όπου ο Πέποντας πρωτοστατεί υπέρ του φτωχού αγρότη, ενάντια στην εξουσία του χωροφύλακα. Ο Πέποντας εγκαταλείπει αίφνης την ατομοκεντρική οπτική του. Ο θυμός, που νιώθει μπροστά στο θέαμα του κυνηγημένου, τον εξωθεί να αγωνιστεί όχι πια για τον εαυτό του αλλά εκπροσωπώντας το «δίκιο» μιας ευρύτερης κοινωνικής ομάδας και συλλογικότητας. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Ήμωνα μέσα στο μαγαζί, έπαιζα τα χαρτιά κ' επίναμε. Άξαφνα ένας άνθρωπος ερίχτηκε μέσα χλομός και λαχανιασμένος· δύο χωροφύλακες κι ο κλητήρας τον κυνηγούσαν, κ' ευρέθηκαν στη στιγμή στο μαγαζί και κείνοι. Απ' όξω είχε μαζευτεί κόσμος. Εθύμωσα! Επέταξα τα χαρτιά κ' εβγήκα στην πόρτα. Κ' εφώναξα: Είμαστε άτιμο χωριό, αν μας πάρουν τον άνθρωπο από μπρος μας! Κι ολομεμιάς ο κόσμος ανακατώθηκε, κ' επήρε στη στιγμή τον άνθρωπο από τα χέρια του κλητήρα, πώς δεν τον εσκότωσαν! Ποιος θα πει πως έκαμα κακό; Το χωριό μ' έχει τώρα για Θεόνε του. Μα οι χωροφύλακες με γυρεύουν για να με πάνε στη φυλακή... -Γιατί δεν επλέρωνε; είτε πάλε δειλά η Μαργαρίτα. -Γιατί δεν είχε! [...]».²⁸⁰

Στο σημείο αυτό, ο Πέποντας, με το ρίσκο της παραβατικότητας και της τιμωρίας (φυλακή), στηρίζει τους αγρότες που δεν πληρώνουν τις οφειλές τους γιατί δεν έχουν τα χρήματα να ανταπεξέλθουν στους φόρους. Το κίνητρο όμως του Πέπωνα δεν είναι μόνο οικονομικό. Η πράξη του είναι μια αντίδραση απέναντι σε ένα συνολικότερα αποδιαρθρωτικό φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται με τους τρόπους ιδιοποίησης των πλεονασμάτων στην φεουδαρχική κοινωνία. Ο Πέποντας δε θέλει «να' ρχονται κάθε μέρα στο χωριό οι κλητήρες, να παιδεύουνε τη φτώχεια, να κάνουνε κατασχέσεις... και να ξανάρθουμε έτσι στα παλιά τα χρόνια ραγιαδες οι χωριάτες του αρχόντου και του πλούτου».²⁸¹ Για τον Πέπωνα, ο σκληρός κόσμος της φεουδαρχίας

²⁸⁰ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 143-144.

²⁸¹ ό. π., σ. 143.

πρέπει να εκσυγχρονιστεί και να εξανθρωπιστεί για να μη θυμίζει τον παλαιό προ-νεωτερικό κόσμο της ραγιαδοσύνης, της συγκεντρωτικής παραγωγής, της εποχικής συμπίεσης των ανθρώπινων πόρων, της εξαντλητικής φορολογικής απαίτησης, της αγροτικής υπερχρέωσης. Αντίθετα, η Μαργαρίτα εκφράζοντας τον φόβο, την αφέλεια αλλά και την υποτέλεια των κοινωνικά αδύναμων, διαφωνεί : «Πώς θα ζήσει κι ο άρχοντας; Αν κανένας δεν πλερώνει, γίνεται κι αυτός σαν εμάς. Ο Θεός δεν το θέλει».²⁸² Στον παραδοσιακό κόσμο της φεουδαρχίας, οι κοινωνικές ιεραρχίες δεν είναι μόνο «φυσικές» αλλά ταυτόχρονα φαίνεται να απορρέουν από την «προνοιακή» αντίληψη του κόσμου, και με αυτή τη μορφή έχουν εγχαραχθεί στη σκέψη των υποτελών. Η διαχείριση της ανέχειας έχει ήδη ενσωματώσει νοοτροπικά και την εξουσιαστική δομή ενός κόσμου, στην οποία ο «άρχοντας» μοιάζει να είναι και αυτός μέρος του θεϊκού σχεδίου για τον κόσμο. Με αυτό τον τρόπο, η παραδοσιακή κοινότητα κωδικοποιεί την εθιμική δικαιοταξία, η οποία, βέβαια, διαπερνάται από συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Σε αυτόν τον αρχαϊκό κόσμο, ο Πέπονας ενσαρκώνει το νιτσεικό πρότυπο του «δυνατού άντρα»,²⁸³ που είναι αυτεξούσιος επειδή ξέρει να εξουσιάζει τόσο τον εαυτό του όσο και τους άλλους : «Υπάρχει στον κόσμο κι άλλη ευτυχία, κι αυτή είναι η αληθινή: του ανθρώπου που εξουσιάζει· εκείνος υποτάζει την τύχη του, η θέλησή του γίνεται, και νικάει όλα τα εμπόδια».²⁸⁴ Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στην περίπτωση του Πέποννα, η εξέγερση δεν προέρχεται μόνο μέσα από τους δεσμούς του ήρωα με μια δήθεν αυθεντική κοινότητα αλληλεγγύης, αλλά συνδέεται με την ίδια τη νιτσεική «θέληση για δύναμη».

2.3. Η ανάληψη της ατομικής «ηθικής ευθύνης» απέναντι στους καταπιεστικούς κοινωνικούς περιορισμούς.

«Είμαι δουλεύτρα. Ποιόνε έχω ανάγκη;»

Στην *Τιμή και το χρήμα*, ο ίδιος ο τίτλος της νουβέλας υπογραμμίζει τον κυρίαρχο ρόλο του χρήματος ως ρυθμιστικού παράγοντα των ανθρώπινων σχέσεων. Παράλληλα, παρουσιάζεται τόσο η πτώση των απογόνων παλιών αρχόντων και της παλιάς αριστοκρατικής τάξης, (που εκπροσωπείται από τον Αντρέα) όσο και η πρώτη οργάνωση του εργατικού κινήματος. Πλέον, η ισχυρή τάξη είναι η αστική, η οποία

²⁸² ό. π., σ. 144.

²⁸³ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 169.

²⁸⁴ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 157.

αξιοποιεί το κεφάλαιο : «[ο βιομήχανος είναι] ψωμοδότης του φτωχού, εκατό γυναίκες και κοπέλες κι εκατό άντρες ζούνε από τα χέρια του».²⁸⁵ Απέναντι σε αυτή τη νέα άρχουσα τάξη, αρχίζει να οργανώνεται η εργατική τάξη. Συζητώντας στην ταβέρνα για τους φόρους που «έβαζε η Κυβέρνηση, η κάθε Κυβέρνηση, ετοιμάζοντας πόλεμο, για να στέρνει του τόπου τα πλούτη, τον ιδρο του εργάτη, σε ξένα πουγγιά, των πλουσίων της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας...»,²⁸⁶ φαίνεται πως οι εργάτες αρχίζουν να συνειδητοποιούν τον ρόλο τους και να διεκδικούν τα αιτήματά τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η οπτική γωνία του συγγραφέα τον τοποθετεί δίπλα σε όσους παραδέχονται «πως είμαστε φτωχοί αθρώποι, αδύνατο μέρος, πως δεν έχουμε παρά του Θεού την ολπίδα και την υπόληψή μας».²⁸⁷ Η έννοια, άλλωστε, της «τιμής» ως ηθικού αντίβαρου στο χρήμα υποδηλώνει έναν αξιακό κώδικα που αντιστέκεται στον εκρηματισμό των συμβολικών αγαθών.

Στην *Τιμή και το Χρήμα*, ο Θεοτόκης επικεντρώνεται ιδιαίτερα στις περιγραφές των καθημερινών δραστηριοτήτων και στην πολυμορφία των νέων οικονομικών σχέσεων. Μέσα από αυτές τις περιγραφές, ξετυλίγεται το νήμα του νέου εργατικού ψηφιδωτού : «Η χαρακτηριστική κι όμορφη πλατεία της Σπηλιάς είταν γιομάτη κόσμο: εμπόρους που έκαναν τες δουλειές τους, βαστάζους που εκουβαλούσαν τσουβάλια και βαρέλια, κάρρα, που άλλα τα σέρναν άλογα, άλλα άνθρωποι, φορτωμένα δέρματα, σακιά, σανίδες, βαρέλια, κάσες ή και άδεια επηγαινοερχόνταν κάνοντας μεγάλον πάταγο, που ενωνότουν με τη βαβούρα των ανθρώπων».²⁸⁸ Δίπλα σε αυτούς υπάρχει ακόμα ο «καλοντυμένος κόσμος», οι «παλαιοί αρχόντοι, νιόπλουτοι, εμπόροι, γιατροί, δικηγόροι».²⁸⁹ Ο αφηγητής αναφέρει επίσης πως «κάθε βράδυ, πολλοί μαστόροι, που ασκόλαιναν από το έργο τους, έρχονταν από τη χώρα στο προάστειο: χτιστάδες με τα παλιά ξερά μισοκάπελά τους, τα ρούχα τους, τα ποδήματά τους ασβεστωμένα. Μαραγκοί, με τες καθημερινές τους φορεσιές. Εργάτες από διάφορα εργοστάσια σκεφτικοί, λιγνοί και σαν αλαλιασμένοι από τους κρότους της μηχανής. Ξυπόλυτοι χαμάληδες, βαρκάρηδες, χωριάτες κι άλλοι άνθρωποι κάθε τέχνης. Κι είχε αυτήν την ώρα ο δρόμος ζωή, γιατί όλοι πηγαινοερχόνταν πολλά αμάξια και κάρρα της εξοχής και της χώρας. Άλλοι επήγαιναν σπίτι τους, άλλοι στην ταβέρνα για να δειπνήσουν και να

²⁸⁵ Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 37.

²⁸⁶ ό. π., σ. 33.

²⁸⁷ ό. π., σ. 41.

²⁸⁸ ό. π., σ. 94.

²⁸⁹ ό.π.

ξεφαντώσουν με τους συντρόφους τους». ²⁹⁰ Χαρακτηριστικό είναι επίσης το απόσπασμα στο οποίο ένα απόγευμα, οι γυναίκες στην πλατεία συζητούν και σχολιάζουν μοιρολατρικά τα πρώτα αυτοκίνητα που κυκλοφορούν: «Ω, αυτοί οι πλούσιοι! Τα έχουνε όλα», «έτσι έκαμε ο Θεός τον κόσμο του... κι εμείς οι φτωχοί θα ζήσουμε μαζί με τσοι πλούσιοι». ²⁹¹

Όπως υποστηρίζει στη θεμελιώδη μελέτη του για τον Ραμπελαί ο Bakhtin, αυτός ο «πλατεϊστικός λόγος», που διασώζει ρεαλιστικά εικόνες, φιγούρες και μορφές της δημόσιας σφαίρας, συνδέει την υλική και σωματική εγγραφή των υποκειμένων με την τάξη τους. Ταυτόχρονα μέσα από αυτές τις σκηνές αποτυπώνεται η σταδιακή εκθρόνιση της παλαιότερης καθεστηκυίας τάξης και η εμφάνιση μιας νέας. ²⁹² Το θέαμα του δρόμου, η ένδυση, το «ξεφάντωμα», οι ώρες της εργασίας αλλά και τηςσχόλης συγκροτούν μια «διαλογική» σύλληψη της κοινωνικής αλλαγής, στην οποία, βέβαια, δε λείπει και το «καρναβαλικό» στοιχείο. ²⁹³ Η καθημερινή κοινωνική ζωή, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσω των συζητήσεων των εργατών, των τραγουδιών τους και των αναφορών τους στις έγνοιες της επιβίωσης προβάλλεται αντιστικτικά απέναντι στην ηθική κατάπτωση του «παλαιού κόσμου», στις κοινωνικές ανισότητες, στο κυνήγι του κέρδους, στην πολιτική διαφθορά. Η κυριαρχία του άκρατου κομματισμού εντοπίζεται άλλωστε τόσο στη δημόσια ζωή όσο και στις συνειδήσεις του κόσμου. Το κόμμα είναι πάνω από όλα, ακόμα και από το κράτος. Στο πλαίσιο αυτής της κομματικής φαυλοκρατίας, όπως αναφέρεται στο έργο, το ρουσφέτι επικρατεί παντού, οι κρατικοί υπάλληλοι εξαγοράζονται, οι νόμοι χαρίζονται με την κατάλληλη παρέμβαση και το λαθρεμπόριο και η τοκογλυφία μένουν ατιμώρητα. ²⁹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σπύρος, ο θείος του Αντρέα: «Η Κυβέρνησή μας έπεσε, το ξέρεις· κ' εστεύλιανε εδώ, συμπεθέρα, έναν νωματάρχη πόχει όλον το διάολο μέσα του. Θέλει να τους ξεπαστρέψει. Θέλει, λέει, η Κυβέρνηση η τωρινή να το χαλάσει το λαθρεμπόριο, γιατί είναι, λέει, μία μεγάλη πληγή για το έθνος. [...] Εμείς, συμπεθέρα, είμαστε η ψυχή σε κάθε κόμμα, κ' εδώ και στη χώρα και στα χωριά· ο κόσμος είναι σαν το κοπάδι· όπου

²⁹⁰ ό. π., σ. 24

²⁹¹ ό. π., σ. 36.

²⁹² Μ. Bakhtin, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, (μτφ. Γ. Πινακούλας), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Κρήτης, 2017, ιδίως σ. 217-227.

²⁹³ ό. π., σ. 223-227.

²⁹⁴ Για το κοινωνικό σύμπτωμα του λαθρεμπορίου και την αλληλένδετη σχέση του με την τοκογλυφία, βλ. Π. Παγκράτης, ό. π., σ. 414.

το ρίζουμε, εκεί πάει. [...] μωρέ καμία κυβέρνηση δεν το κυνηγάει το λαθρεμπόριο. Τσοι λαθρέμποροι που δεν είναι από το κόμμα τση, ναι· το λαθρεμπόριο, όχ!». ²⁹⁵

Και σε αυτό το έργο, πριν από την εξέγερση της Ρήνης, ο Θεοτόκης επιλέγει να παρουσιάσει ένα σκηνικό ακραίας κοινωνικής παθογένειας, η οποία ευθύνεται για την αλλοτρίωση των χαρακτήρων των ατόμων μιας και ο ίδιος θεωρεί πως ο ανθρώπινος χαρακτήρας δεν έχει από τη φύση του τάση προς το κακό αλλά οδηγείται εκεί από τις κοινωνικές συνθήκες, όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «Και αχ, δεν έφταιγε ούτε αυτός. Δεν ήταν φυσικιά η κακοσύνη μέσα στο στήθι του! Οι περίστασες, οι δυστυχίες τον είχαν αλλάξει». ²⁹⁶ Ο συγγραφέας εστιάζει στον τρόπο και τα μέσα με τα οποία σταδιακά αλλοιώνεται η ενδιάθετη ανθρώπινη καλοσύνη. Η περίπτωση της σίώρα Επιστήμης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας: Ωθούμενο από την ανάγκη, το άτομο διαμορφώνει σταδιακά έναν χαρακτήρα ιδιοτελή. Στη συνείδηση της ηρωίδας κυριαρχεί το χρήμα. Έτσι, η ηρωίδα οδηγείται στις συναλλαγές με λαθρεμπόρους, στον τοκισμό των χρημάτων της, στην απόκρυψη των εσόδων της από την οικογένειά της. Επίσης, ο Αντρέας αξιοποιεί κάθε δυνατότητα που προσφέρει η παρασιτική κοινωνία για την απόκτηση πλούτου. Όπως γνωρίζουμε, στο δίκτυο αυτό, η τοκοφόρα μορφή του κεφαλαίου παραπέμπει στην ικανότητα του χρήματος να αυξάνει την αξία του ανεξάρτητα από την εργασία και την πραγματική παραγωγή. Πίσω από αυτές τις οικονομικές συναλλαγές και σχέσεις, εμφανίζεται η ίδια η «πραγματοποιημένη συνείδηση» των ηρώων.

Όπως έχει υποστηρίξει ο Λούκατς, αναλύοντας σε βάθος το φαινόμενο, η «πραγματοποίηση» δεν αναφέρεται μόνο σε υλικά αντικείμενα αλλά και σε νοητά αντικείμενα, σε συναισθήματα και δράσεις που αφορούν το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Για τον Λούκατς, η πραγματοποίηση είναι ένας ιδιαίτερος μηχανισμός της καπιταλιστικής οικονομικής παραγωγής αλλά ταυτόχρονα είναι και ένας μηχανισμός «απόκρυψης» της κοινωνικής αναπαραγωγής, σε όλα τα επίπεδά της. Στην πραγματικότητα, ο «φετιχισμός του εμπορεύματος» όπως τον είχε περιγράψει ο Μαρξ, στον Λούκατς, μετατρέπεται σε ένα πολύ πιο σύνθετο, σχεδόν ανθρωπολογικό αίνιγμα, αφού δε διαμορφώνει μόνο τις σχέσεις των εμπορευματικών αγαθών αλλά τις σχέσεις των προσώπων. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι ανταλλακτικές σχέσεις που επιβάλλει, παρατηρεί ο Λούκατς, δεν είναι μόνο οικονομικός αλλά και

²⁹⁵ Κ. Θεοτόκης, *Η Τιμή και το χρήμα*, ό. π. σ. 66.

²⁹⁶ ό. π., σ. 86.

φαντασιακός/συμβολικός, επειδή «έλκεται από το εμπόρευμα ως πρότυπο»²⁹⁷ ένα πρότυπο που γενικεύεται, καθώς πλέον το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας μοιάζει να είναι εμπορεύσιμο, ποσοτικοποιήσιμο, αντάλλαξιμο, αφού πρώτα οριστεί κάποια τιμή.

Στον πυρήνα του θεοτοκικού έργου, βρίσκεται ακριβώς αυτή η διάσταση ανάμεσα στην τιμή (του χρήματος) και την τιμή (της ηθικής συμπεριφοράς). Η πρώτη ευτελίζει τη δεύτερη. Το ενδιαφέρον στον Θεοτόκη είναι πως η αλλοτριωτική δύναμη του χρήματος δεν επηρεάζει μόνο τις στενά ταξικές σχέσεις αλλά εκτείνεται σε όλη τη σφαίρα του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Η επανάληψη της χαρακτηριστικής φράσης «ανάθεμα τα τάλαρα» από διαφορετικούς ήρωες, δεν υπογραμμίζει μόνο την ισχύ του χρήματος στη ζωή τους αλλά και τη συνολική επίδραση του χρήματος στον κοινωνικό βίο. Με άλλα λόγια, οι οικονομικές σχέσεις δεν εξαντλούνται στη μετατροπή των αντικειμένων σε εμπορευματικά προϊόντα αλλά στην «πραγμοποίηση» των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων, στον εγκλεισμό τους μέσα σε ένα σχήμα όπου όλες οι φυσικές και ψυχικές ιδιότητες, θα πρέπει «αντικειμενικά» να υποτάσσονται στο πλέγμα της «πραγμοποίησης».²⁹⁸ Από αυτή την άποψη, η Ρήνη συμβολίζει τη «διπλή» εξέγερση: πρώτον, απέναντι στην «ανταλλακτική» οικονομία των γαμήλιων πρακτικών («πρόικα») και δεύτερον απέναντι στην «εξαγορά» των συναισθημάτων της από τον Αντρέα. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι η αυτή η νέα συνειδητοποίηση συνοδεύεται από τη διεκδίκηση της ηθικής αυτονομίας της αλλά και της αυτόνομης ένταξής της στην παραγωγική διαδικασία. Στο πιο χαρακτηριστικό ίσως απόσπασμα του αφηγήματος, η Ρήνη αυτοπροσδιορίζεται ως «δουλεύτρα» :

«Και ξαναγοράζεις» του 'πε η Ρήνη πικρά «και την αγάπη; Ω, τι έκαμες!»

Κι εβάλθηκε να κλαίει.

«Την αγάπη;» ερώτησε αγνίζοντας.

«Και δεν την έχω;»

«Όχι!» του αποκρίθηκε «όχι! για λίγα χρήματα ήσουν έτοιμος να με πουλήσεις και χωρίς αυτά δε μ' έπαιρνες. πάει τώρα η αγάπη. Επέταξε το πουλί!»

«Θα ξανάρθει» της απολογήθηκε λυπημένος, «στη ζεστή τη φωλιά του. Η ζωή μας

²⁹⁷ Γ. Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, ό. π., ιδίως σ. 253.

²⁹⁸ Για την έννοια της «πραγμοποίησης» βλ. Γ. Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, ό. π.

θα' ναι παράδεισος!»

«Όχι!» του 'πε. «έπειτα απ' ό,τι έκαμες όχι! κι α σ' αγαπούσα, δε θα ερχόμουνα μαζί σου. Είμαι δουλεύτρα. Ποιόνε έχω ανάγκη;»

Η εξέγερση της Ρήνης στηρίζεται στην οριστική επιλογή της μπροστά στο δίλημμα που θέτει η διπολική αντίθεση ανάμεσα στην ηθική (τιμή) και την υλική (χρήμα) διάσταση της κοινωνικής θέσης της. Η επιλογή αυτή την κάνει να σπάει τα δεσμά της αλλά και να αναδιατάσσει τις εσωτερικές επιθυμίες της. Η Ρήνη δε «θυσιάζει» τα συναισθήματά της. Τα συναισθήματά της αλλάζουν όταν συνειδητοποιεί πως η ακόμη και η «αποκατάστασή» της στο πλευρό του Ανδρέα, θα ήταν μια συνέχεια – ή μάλλον, η επιβεβαίωση– των προηγούμενων οικονομικών εξαρτήσεών της. Σε αντίθεση μάλιστα με όλους τους άλλους ήρωες του έργου, η Ρήνη αποτελεί το μοναδικό πρόσωπο στο διήγημα που δεν «ανταλλάσσει» την τιμή της για τα χρήματα. Σύμφωνα με τις βασικές αρχές του νατουραλισμού, οι εξωτερικές δυνάμεις, οι «νόμοι» του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος δεσμεύουν την ελευθερία των προσώπων και επηρεάζουν καταλυτικά και την ηθική τους συμπεριφορά. Στην περίπτωση της Ρήνης, ωστόσο, ο Θεοτόκης επινοεί μια ηρωίδα που ακολουθεί τις δικές της ηθικές επιταγές και τα συναισθηματικά κίνητρα, αδιαφορώντας τόσο για τον παλαιό κόσμο της «τιμής» (τη διάσωση του αναγνωρίσιμου ονόματος και του ξεπεσμένου αρχοντικού οίκου του Αντρέα) όσο και για τον κόσμο του χρήματος. Η Ρήνη αγαπάει τον Αντρέα χωρίς ανταλλάγματα. Ακριβώς αυτή είναι η βαθύτερη αιτία που την κάνει να μεταστρέφεται. Όταν καταλαβαίνει πως η σχέση της με τον Αντρέα γίνεται αντικείμενο συναλλαγών, εγκαταλείπει τον ρόλο της μελλοντικής συζύγου και δηλώνει πρόθυμη να μεγαλώσει η ίδια το παιδί της.

Η έμφυλη εξέγερση της ηρωίδας δεν είναι όμως μια ψυχολογική εξατομίκευση της οργής της αλλά αντίθετα σηματοδοτεί την ένταξή της σε ένα νέο χειραφετητικό πρόταγμα. Τόσο η οικογένειά της όσο και η οικογένεια του Αντρέα, μολονότι τους χωρίζει η απόσταση της τάξης, μοιράζονται κοινούς κώδικες σε ό,τι αφορά το χρήμα. Η Ρήνη κάνει το αποφασιστικό βήμα όταν συλλαμβάνει τον ρόλο της μέσα από μια νέα αυτό-αναπαράσταση, που υπερβαίνει ακόμη και το πρόβλημα της στιγματισμένης εκτός γάμου μητρότητας. Η αυτό-αναπαράσταση της Ρήνης συγκροτείται μέσα από την έννοια της «ηθικής αυτονομίας της» αλλά και της εργασίας («Είμαι δουλεύτρα.») Στην περίπτωσή της, ωστόσο, το ιδανικό της εργασίας, ένα κατεξοχήν οικονομικό αλλά

και δημιουργικό ιδανικό, αποκτά προοδευτικό περιεχόμενο γιατί μπορεί να την αποσπάσει από τα προηγούμενα δεσμά της τοπικής ταυτότητας και του «παραδοσιακού» κόσμου. Η εργασία, επομένως, και όχι το χρήμα παίζει καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη και στη χειραφέτηση της Ρήνης. Η Ρήνη εξεγείρεται απέναντι στον «παλαιό» κόσμο και στις αρχαϊκές αδράνειες μιας αυστηρά ιεραρχικής και ιεραρχημένης κοινότητας. Για την ίδια, η εργασιακή της ικανότητα είναι ο μόνος τρόπος για να μη συντριβεί κάτω από την εξουσιαστική και αλλοτριωτική δύναμη του χρήματος. Η Ρήνη γίνεται εξεγερμένη επειδή αποκτά έναν άλλο τρόπο σκέψης αίσθησης, και θέασης της κοινωνίας, που παραπέμπει στην ανάγκη μιας συνολικής κοινωνικής αλλαγής.

2.4. Η μετάβαση από τη φεουδαρχία στη νεωτερική ταξική συνείδηση.

«Τέλος η επανάσταση θα νικούσε...»

Η εξέγερση ως μορφή ταξικής συνειδητοποίησης εμφανίζεται ακόμη πιο εμβληματικά, όταν ο Θεοτόκης εγκαταλείπει τον χώρο της αγροτικής υπαίθρου με τις φεουδαρχικές δομές για να στρέψει το βλέμμα του στην πόλη· εκεί, δηλαδή, που αναπτύσσεται η νέα χρηματική οικονομία, με την επέκταση του εμπορίου και της αγοράς. Όπως στην *Τιμή και το χρήμα*, έτσι και στους *Σκλάβους στα δεσμά τους*, οι εξεγερμένοι ήρωες εναντιώνονται στην παντοδυναμία του χρήματος και καταδικάζουν την άνιση κατανομή του πλούτου, που φέρνει τόση δυστυχία στους ανθρώπους. «Το χρήμα, το χρήμα! Αυτό είναι η πηγή κάθε κακού!...»²⁹⁹ αναφωνεί ο «σοσιαλιστής» Πέτρος Αθάνατος, κατ' αναλογία με τη φράση «Ανάθεμα τα τάλαρα!», από την *Τιμή και το χρήμα*. Στους *Σκλάβους*, ο εξεγερμένος ήρωας, όπως έχει προαναφερθεί, είναι ο Άλκης. Οι υπόλοιποι ήρωες του έργου, από όλα τα κοινωνικά στρώματα και τις ιδεολογίες, συμπληρώνουν το σκηνικό και ενσαρκώνουν την κερκυραϊκή κοινωνία της εποχής: ξεπεσμένοι αριστοκράτες και άρχοντες, πλούσιοι βιομήχανοι και τραπεζίτες, αριστοκράτες πολιτικοί, τυχοδιώκτης γιατρός, προικοθήρας νέος. Ορισμένοι μάλιστα, παρουσιάζονται με εύστοχα συμβολικά ονόματα, π.χ. ο τραπεζίτης Αρκούδης κ.ά. Οι

²⁹⁹ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 63.

δευτερεύοντες ήρωες του έργου είναι γνωστά πρόσωπα της τότε ανώτερης κοινωνίας της Κέρκυρας, τα οποία ο Θεοτόκης καυτηριάζει σκληρά.³⁰⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκηνή της χοροεσπερίδας που δίνει ο βιομήχανος Αστέρης, στην οποία είναι συγκεντρωμένη όλη η ανώτερη κοινωνία, ο βιομήχανος, ο γιατρός, πολιτικοί, τραπεζίτες, ξεπεσμένοι αριστοκράτες, ποιητές. Οι συζητήσεις, που λαμβάνουν χώρα, είναι διαφόρων επιπέδων και αποτελούν έκφραση των αντίστοιχων συμφερόντων. Οι εκπρόσωποι των κοινωνικών ομάδων εκφράζουν την άποψή τους για τα τεκταινόμενα επιβραβεύοντας ή αποδοκιμάζοντας την κυβερνητική πολιτική, ανάλογα με το αν ευνοήθηκαν ή ζημιώθηκαν τα συμφέροντά τους. Έτσι, ο εκπρόσωπος της αριστοκρατικής γενιάς θα αναγάγει τις αιτίες του ξεπεσμού του στο πολιτικό σύστημα, ο εκπρόσωπος της κεφαλαιοκρατικής λογικής θα επαινέσει την οικονομική κυβερνητική πολιτική που δίνει κίνητρα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας και ο εκπρόσωπος της εκτελεστικής εξουσίας, που είναι κατά του πολέμου, θα επιδοθεί σε λαϊκιστικές ρητορείες για να μη δυσαρεστήσει κανέναν. Απέναντι στη στάση και τις απόψεις των υπολοίπων, αναπτύσσονται οι ανατρεπτικές θεωρίες του Άλκη, ο οποίος διαπιστώνει πως στον τόπο κυριαρχούν η άγνοια, οι αυταπάτες και η εκμετάλλευση από την πλευρά της καθεστηκίας τάξης που εργαλειοποιεί το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των απλών ανθρώπων και τους χειραγωγεί. Μέσα από τη φωνή του ήρωα, που προσπαθεί να αντισταθεί στις ανισότητες και τον ξεπεσμό προβάλλοντας την ιδέα της επανάστασης, ακούμε τον ίδιο τον συγγραφέα που διατυπώνει τις απόψεις του.³⁰¹

Ο Άλκης ενσαρκώνει την τάξη των καταπιεσμένων στην αυγή της ουμανιστικής σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Για να μπορέσει όμως ο Θεοτόκης να καταδείξει εναργέστερα την ανάγκη της εξέγερσης έναντι των κοινωνικών ανισοτήτων, θα σκιαγραφήσει τα χαρακτηριστικά του Οφιομάχου αλλά και του Στεριώτη οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τα άλλα δύο κοινωνικά και ταξικά επίπεδα : τα κατάλοιπα της φεουδαρχίας και τον νεοπλουτιστικό αστισμό αντίστοιχα. Αναλυτικότερα, στο πρώτο

³⁰⁰ Η Δενδρινού επισημαίνει ότι «κανένα σύγχρονο έργο δεν έγινε δεκτό με την αγανάχτηση που γέννησε στην ψυχή των Κερκυραίων η εμφάνιση των Σκλάβων. Τα πρόσωπα [...] που δεν είναι παρά πρόσωπα γνωστά της ανώτερης Κερκυραϊκής κοινωνίας [...] καυτηριάζονται αμείλιχτα.». Ε. Δενδρινού, ό. π., σ. 463.

³⁰¹ Κατά τον Μπαλάσκα, οι ατομικές τοποθετήσεις στη συζήτηση εκφράζουν και τα αντίστοιχα συμφέροντα: «Ο αριστοκράτης Μαρκαντώνιος Ιουστινιάτης π.χ. είναι πικραμένος κατάκαρδα, λέει, γιατί χάνεται η ευγένεια [...] Ο τραπεζίτης Αρκούδης τονίζει την ανάγκη για οικονομική ακμή [...] Ο υπουργός (του κυβερνώντος κόμματος) δε θέλει τον πόλεμο. Τονίζει την “ανάγκη απολύτου ηρεμίας” [...] ενώ η εκτέλεση των εθνικών ονείρων μπορεί να αναβληθεί “διά μίαν γενεάν.” Εκεί είναι που ο Άλκης αναπτύσσει τις επαναστατικές σοσιαλιστικές θεωρίες του.» Κ. Μπαλάσκα, ό. π. σ. 149- 150.

κοινωνικό επίπεδο, βρίσκεται η ξεπεσμένη αριστοκρατική οικογένεια των Οφιομάχων, που όπως είδαμε, η ανικανότητά της να προσαρμοστεί στις αλλαγές των δομών, την οδηγεί στην καταστροφή. Στο δεύτερο επίπεδο, βρίσκονται οι δυναμικοί εκπρόσωποι των νέων «αστικών» δομών, τραπεζίτες, βιομήχανοι, έμποροι, γιατροί, τοκογλύφοι. Η άνοδος και η επιβολή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι προστατεύεται και υποστηρίζεται από τους διεφθαρμένους πολιτικούς. Τέλος, στο τρίτο επίπεδο βρίσκονται τόσο οι καταπιεσμένοι, όσο και οι ιδεολόγοι, οι διανοούμενοι, οι προοδευτικοί νέοι, ανεξαρτήτως κοινωνικών τάξεων.

Ο Οφιομάχος βλέπει τη σχέση του με τους απλούς ανθρώπους, μέσα από τις συναλλαγές, τα χρέη και τις αλλαγές της εποχής του. Ο ίδιος ισχυρίζεται πως πρέπει: «τώρα να πλερώσει ο χωριάτης... Τι ιδέα! Δε θα'τανε παρά κουτός... Ο νόμος ο ελληνικός υποστηρίζει αυτόνε!... η κυβέρνηση είναι δική του και κάνει ό,τι θέλει... Ναίσκε, ό,τι θέλει!... Μια φορά κ' έναν καιρό ο νόμος τον υποχρέωνε [=τον χωριάτη] και πάλι εκακοπλέρωνε... Τώρα ο διάολος τον επήρε για μία!... Σολιάτικα, μερίδια, παλιά χρέη... αυτά λησμόνησέ τα... Αντίο!... Η φυλάκιση εκόπηκε... τα δικαστήρια τρόμος και φόβος για την ακρίβεια τους... και στο ύστερο η απόφασή τους, άγραφο χαρτί... Πώς να κυνηγήσει ο χτηματίας το χωριάτη; Με τούτο το βασίλειο θα μας φάνε αγάλι αγάλι και τα ελεύτερα... Αυτό ας το προσμένουμε... χάρη στο γενικό ψήφο... Τι να γίνει...».³⁰² Για τη δεινή θέση, στην οποία έχει περιέλθει, θεωρεί υπαίτιους τους αγρότες και την αγροτική μεταρρύθμιση, που τους στηρίζει: «Εκείνοι τον είχαν καταστρέψει, γιατί δεν επλέρωναν... Και οι άδικοι νόμοι τούς επροστάτευαν».³⁰³

Ο Θεοτόκης, χρησιμοποιώντας τον Άλκη, καταγγέλλει την παθητικότητα των αριστοκρατών και ταυτόχρονα προβάλλει τη μάταιη αντίστασή του μπροστά στον γάμο συμφέροντος που ετοιμάζει ο Οφιομάχος για την κόρη του, Ευλαλία. Το γεγονός ότι ο Οφιομάχος καταφεύγει στην κόρη του προκειμένου να αντιμετωπίσει την οικονομική του καταστροφή, ωθώντας τη σε έναν γάμο συμφέροντος, παραμερίζοντας τα αισθήματά της και αδιαφορώντας για την ευτυχία της, αποδεικνύει την παθητικότητα με την οποία αντιμετωπίζει την κατάσταση. Το στοιχείο αυτό της αβουλίας των αριστοκρατών αποτελεί χαρακτηριστικό της τάξης τους την εποχή αυτή, καθώς μαζί με τους τίτλους ευγενείας και τις περιουσίες, κληρονομούν και τον ηθικό ξεπεσμό, τη μαλθακότητα, τη φυγοπονία και την απουσία δράσης απέναντι στη ζωή. Θεωρώντας

³⁰² Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 33.

³⁰³ ό. π., σ. 110.

πως η εργασία τούς υποβιβάζει, εμμένουν σε μια ζωή γεμάτη οκνηρία από τη μια και σπατάλες από την άλλη, τοποθετώντας τις ελπίδες για την αντιμετώπιση των οικονομικών τους προβλημάτων στις κληρονομίες και στην προίκα. Η θυσία της ευτυχίας της Ευλαλίας είναι προτιμότερη από την εργασία, καθώς διευκολύνει την οικογένεια να συνεχίσει της την πατροπαράδοτη, «ανούσια και οκνηρή ζωή» της. Όλα αυτά τα επιβεβαιώνει χαρακτηριστικά ο Πέτρος Αθάνατος: «Μα τόσο φοβάσαι, άνθρωπε, τη φτώχεια; [...]. Μα φυσικά εσείς οι Οφιομάχοι!... [...] εσείς θέλετε να μη φαίνεται η ανέχεια... [...] Εγώ τους ξέρω τους παλιούς αριστοκράτες... μα οι άλλοι κάτι κάνουν κιάλας... παίρνουν για να ζήσουν μια ψευδοθέση... αυτό θα μπορούσατε να το κάμετε και σεις!». ³⁰⁴ Επομένως, η παθητικότητα και η αεργία, η κληρονομημένη αμέλεια, ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την οικονομική καταστροφή του Οφιομάχου. Όταν ο ίδιος το συνειδητοποιεί, οδηγείται στην απελπισία.

Ο Αλέξανδρος Οφιομάχος αντιπροσωπεύει τον γαιοκτήμονα της εποχής, που έχει κληρονομήσει μια περιουσία, τη γη, με την οποία δε συνδέεται στο ελάχιστο, αλλά την αντιμετωπίζει ως εμπόρευμα προς πώληση. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «Η γης εφαινόταν καταραμένη. Η αγροτική περιουσία δεν έδινε για καιρούς τίποτα· και το χρέος του Οφιομάχου αβγάτισε. Έγινε διπλό, τρίδιπλο, πεντάδιπλο- και με τα άφορα χρόνια όλο εγεννούσε. Κι ωστόσο ο άρχοντας εγέραζε χωρίς να θελήσει να θυσιάσει καμιά του συνήθεια, κανένα του ελάττωμα, ξεπέφτοντας όμως πραγματικά από χρόνο σε χρόνο, φροντίζοντας μόνο να μην πουλεί τα χτήματα του, πασκίζοντας να μη φανεί και να μην ακουστεί ο χαλασμός του». ³⁰⁵ Η παρακμή και κατάρρευση του Οφιομάχου συμβολίζει την κατάρρευση του φεουδαρχικού συστήματος, το τέλος μιας εποχής που έχει ξεπέσει όχι μόνο οικονομικά αλλά και ηθικά, οδηγώντας –θέλοντας και μη– στην ανάδυση ενός νέου κόσμου, μιας νέας εποχής με νέα συνείδηση και νέες αξίες. Στο ίδιο μοτίβο με τον Οφιομάχο, ο ποιητής Ιουστιάνης λυπάται για την περασμένη «ευγένεια» της πλέον ξεπεσμένης αριστοκρατίας, λέγοντας πως «έτσι ωφελιέται η χωρατιά, οι εχθροί του καλού!...κι αυτά τα κάνει η καθολική ψήφο, η γενική στρατολογία, οι επιστρατείες, οι Μεγάλες Ιδέες, οι ψευτοφιλοπατρίες...». ³⁰⁶

³⁰⁴ ό. π., σ. 176.

³⁰⁵ ό. π., σ. 35.

³⁰⁶ ό. π., σ. 95.

Από την άλλη, παρουσιάζεται η κοινωνική άνοδος του φιλόδοξου Στεριώτη και η περιφρόνησή του προς τον Οφιομάχο και προς όλα όσα αυτός αντιπροσωπεύει, τους «αρχόντους με τες λευκές περούκες και τες ξεστήθωτες κυρίες που εγλυκοχαμογελούσαν μέσα από τες κορνίζες τους».³⁰⁷ Ο Στεριώτης «δεν είχε ανάγκη κανέναν, γιατί είταν κι αυτός πλούσιος. Κι όχι πλούσιος σαν τους άλλους, τους νωθρούς κι ανόητους ανθρώπους! Αυτός εδούλευε, είταν χρήσιμος στην κοινωνία με την επιστήμη του». ³⁰⁸ Έτσι, υπογραμμίζεται ο εξευτελισμός της παλιάς αριστοκρατικής τάξης, αφού «τους έπρεπε, μα την αλήθεια!... γιατί αυτοί θεωρούσαν όλους τους άλλους ανθρώπους κουνούπια μπροστά τους... είταν φαντασμένοι που δεν εσεβόνταν ούτε τα μεγάλα αξιώματα, ούτε τα πλούτη... εμιλούσαν για όλα με τόση περιφρόνηση!... κι αυτό τό βλεπε κανείς στον εικοστόν αιώνα!... Αλίμονο!...».³⁰⁹

Κατά τον Στεριώτη, η πορεία της κοινωνίας είναι προδιαγεγραμμένη σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Διαφαίνεται πίσω από τα λόγια του ήρωα ο γνώριμος «νατουραλιστικός» προβληματισμός σχετικά με την ταύτιση φυσικών και κοινωνικών νόμων, καθώς και για τη «φυσικοποίηση» των νόμων της κοινωνίας, οι οποίοι δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης. Φαίνεται, λοιπόν, πως η ανθρώπινη βούληση δεν έχει κανένα νόημα, μιας και όλα τα νήματα τα κινεί μια πανίσχυρη δύναμη. Αυτή η δύναμη στο έργο του Θεοτόκη, «δεν έχει μεταφυσικό χαρακτήρα αλλά εδράζεται γερά σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς, σε δομές εξουσίας, σε καθοδηγούμενα ερωτικά συμφέροντα και στη ρυθμιστική δύναμη του χρήματος».³¹⁰ Σκοπός του Θεοτόκη είναι να αναδείξει την αντίσταση στη μοιρολατρία των κοινωνικά αδύναμων, καθώς και να προβάλλει την παρακίνησή τους στη δράση. Πίσω από τις προτροπές των ηρώων του αναγνωρίζουμε, βέβαια, τους δαρβινικούς και νιτσεικούς απόηχους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας ήρωάς του, η ζωή είναι «ένας ακατάπαυστος πόλεμος!... *Bellum omnium contra omnes!*... Αυτό το βλέπουμε παντού... σ' όλην τη φύση στα ψυχωμένα και στ' άψυχα... Παντού ανταγωνισμός... Ο δυνατότερος νικάει!». ³¹¹ Βασιζόμενος στη δύναμή του να αποκτήσει εξουσία και να πετύχει κοινωνικά, διψώντας για δόξα, «ήθελε κι αυτός ν' αναδειχτεί και να τυραννήσει τους άλλους!...».³¹² Και πάλι η «θέληση για δύναμη», ως κινητήρια αρχή της υποκειμενικής

³⁰⁷ ό. π., σ. 239.

³⁰⁸ ό. π., σ. 237.

³⁰⁹ ό. π., σ. 240.

³¹⁰ Μ. Μικέ Μαίρη, ό. π., σ. 89.

³¹¹ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 132.

³¹² ό. π., σ. 46.

δράσης, συνδυάζεται με το νατουραλιστικό πλαίσιο του φυσικού δικαίου : «Οι κοινωνικοί νόμοι είναι νόμοι φυσικοί, και κανένα βέβαια παραλήρημα δεν τους σαλεύει!... Ας παρατηρήσομεν τί γίνεται στη φύση, που είναι ο μεγάλος διδάσκαλος... Είναι άδικη με τα άτομα και όχι μόνο με τους ανθρώπους και τα επίλοιπα μαστοφόρα, αλλά και με όλα τα άλλα ζώα και με τα φυτά... ως και με τα μόρια της ανόργανης ύλης... Τίς οίδε, ποιοι είναι οι νόμοι που κυβερνούν ό,τι ονομάζεται τύχη!». ³¹³

Ο Άλκης είναι ο κατεξοχήν ήρωας, που εκφράζει ιδεολογικά τη μετάβαση από τον παλαιό στον νέο κόσμο, και τοποθετείται κριτικά τόσο απέναντι στα φεουδαρχικά κατάλοιπα όσο και απέναντι στη βουλιμική νέα αστική τάξη. Εναντιώνεται δηλαδή απέναντι σε όλα όσα εκφράζει και συμπυκνώνει ο Οφιομάχος, ο οποίος ενσαρκώνοντας τον ξεπεσμένο άρχοντα, αδυνατεί να ελέγξει την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει «[...] με τη νωθρή ζωή του, την πατροπαράδοτη αμέλειά του, εκείνην την φυσική αδυναμία, που δεν τον άφηγε να 'ναι εργατικός και δραστήριος, όπως τόσοι άλλοι, που τους ζήλευε, όπως οι καταραμένοι οι δανειστές του τώρα [...]». ³¹⁴ Ο τελευταίος, θεωρώντας τον εαυτό του μέλος της τάξης των ευγενών, αναφέρεται διαρκώς στο παρελθόν και στα κατορθώματα των προγόνων του. Η αναφορά στο γενεαλογικό δέντρο του υπογραμμίζει την πίεση που ασκείται στον ήρωα, καθώς τονίζεται το ένδοξο παρελθόν του και η κατοπινή έκπτωση της αρχοντικής οικογένειας. Το παρελθόν, στο οποίο είναι προσκολλημένος, του προσφέρει ένα είδος εγγύησης ότι ο κόσμος λειτουργεί όπως πρέπει. Ενώπιος σε κάθε μεταβολή, αδυνατώντας να απαλλαγεί από τα παλιά ειωθότα, δεν αποδέχεται «τον ξεπεσμό της αρχοντικής φαμελιάς του», αποτινάσσει από πάνω του το οικονομικό και ηθικό βάρος των πράξεών του, και μεταθέτει τις ευθύνες σε όλους τους άλλους. Ζώντας έως τότε σε ένα σύμπαν ακίνητο, ένα σύμπαν απόλυτης αμεριμνησίας και δυσκίνητης σκέψης, εκπροσωπώντας το ξεψυχισμένο παρελθόν της παλιάς αριστοκρατικής τάξης, για την οποία οι λέξεις «εργασία» και «βιοπάλη» ήταν άγνωστες, είναι σα να ρίχνεται ξαφνικά στη ζωή και αναγκάζεται τελικά να αντιμετωπίσει την απελπιστική πραγματικότητα. Αυτή την παρακμή αντιμάχεται ο Άλκης, σε ένα παρασιτικό περιβάλλον με ανθρώπους παραδομένους στα πάθη, στην προδοσία και την εξαπάτηση των άλλων. Στους *Σκλάβους*, προτού εκφραστούν οι επαναστατικές ιδέες του Άλκη, ο Θεοτόκης μέσα από τη σκιαγράφιση της δράσης των ηρώων, αποδίδει το εσωτερικό της κοινωνίας,

³¹³ ό. π., σ. 83.

³¹⁴ ό. π., σ. 112.

κάνοντας αντιληπτούς τους προβληματισμούς του σχετικά με την πολιτική και τη διαφθορά, την ξεπεσμένη αριστοκρατία, την κατάρρευση του παλαιού συστήματος και την ορμητική άνοδο της αστικής τάξης, που συμπυκνώνεται στο πρόσωπο του Αριστείδα Στεριώτη.

Επιθυμία του Άλκη είναι η αποκάλυψη των παθογενειών και των εθνικιστικών εξάρσεων καθώς πιστεύει πως «τα εθνικά όνειρα είναι απάτη, γιατί αλλού είναι η αλήθεια!». ³¹⁵ Θέλει ακόμη να ταρακουνήσει τη νωθρή κοινωνία που παρακολουθεί με απάθεια την πολιτική κατάσταση χωρίς καμία αντίδραση. Ενώ αστοί και αριστοκράτες συζητούν ανέμελα και κινούν την κοινωνία σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα έθιμα, η υποταγή του λαού στην ανάγκη και η ανέχειά του, τον κρατούν με σκυμμένο το κεφάλι και με κλειστά τα μάτια. Φαίνεται πως τόσο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις όσο και οι κατώτερες είναι εξίσου αδρανείς και απαθείς. Ο Άλκης παρουσιάζεται ως σύμβολο αντίδρασης στη σήψη που διαπερνά την κοινωνία μέσα από την κομματοκρατία και την παραοικονομία, το λαθρεμπόριο και την τοκογλυφία. Στους *Σκλάβους*, ο τοκογλύφος Χαντρινός ενσαρκώνει την πονηριά, την υποκρισία και την εκμετάλλευση. Λειτουργεί ως ενδιάμεσος, γεφυρώνοντας τις δύο αντίπαλες τάξεις, την παλιά του Οφιομάχου και τη νέα του Στεριώτη. Παρόλο που η φιγούρα του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί γελοιογραφική, η δύναμη που κατέχει είναι μεγάλη και αυτό το γνωρίζει καθώς «αυτός, ένας Οφιομάχος, ήταν αναγκασμένος να τον ακούει, γιατί είχε πέσει στα χέρια του, γιατί εκείνος ημπορούσε να τον παίζει όπως ήθελε...». ³¹⁶ Παριστάνοντας τον υποτελή στον αφέντη, «αποτελεί την προσωποποιημένη ρωγμή στην παλαιά ιεραρχία». ³¹⁷ Βεβαιωτικό των παραπάνω είναι το παράδειγμα που ακολουθεί: «...κ' ενώ ο τοκογλύφος εμιλούσε ακόμα, ο γέρος εσυλλογίστηκε πικρά: Πόσο είχαν αλλάξει οι καιροί!». «Αλλάξανε, αφέντη, οι καιροί!... Τι να κάμουμε;... Τώρα ο κόσμος εξύπνησε, και ο άρχοντας, που δεν έχει και χρήμα, χάνει και τη θέση του και του κόσμου την υπόληψη... Έτσι είναι... Άκουσέ με εμένα, αφέντη, που 'μαι άνθρωπός σου...». ³¹⁸

Καθίσταται, λοιπόν σαφές πως η τοκογλυφία δημιουργεί συνθήκες υποταγής. Συνδυαστικά με την τοκογλυφία, η οποία χρησιμοποιείται ως εργαλείο για να επικρατήσει η κεφαλαιοκρατία έναντι των υπολοίπων τάξεων, ο Θεοτόκης θα

³¹⁵ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 99.

³¹⁶ ό. π., σ. 55

³¹⁷ Μ. Μικέ, ό. π., σ. 87-88.

³¹⁸ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 47.

ξεδιπλώσει και τη νέα ιδεολογία του γιατρού Στεριώτη που έχει θριαμβεύσει έναντι της παλιάς αριστοκρατίας. Αυτός ενσαρκώνει τον άνθρωπο του παρόντος, που νιώθει μέλος της κοινωνίας όπου ζει, που βάζει την προσωπική επιτυχία και τα ατομικά συμφέροντα πάνω από όλα, με σιγουριά και δύναμη γνωρίζοντας πώς να αποκτήσει αυτό που επιθυμεί. Αυτό το είδος ανθρώπων, η «νέα αριστοκρατία», κινείται με αλαζονεία και κυνισμό, χωρίς δισταγμούς και με βάση το χρήμα, το οποίο αγοράζει τα πάντα. Είναι «ένας από την καινούργια σειρά που εκυβερνούσε τώρα τον κόσμο», «[...] ο δυνατός άνθρωπος με το ξανθό γενάκι, ο άνθρωπος της μελέτης και ενέργειας, που ήξερε πάντα τι ήθελε, που ελύγιζε όλα κάτω από τη θέλησή του, που υπόταζε τους άλλους και στο ύστερο ενικούσε»,³¹⁹ «ο σκληρός κατακτητής της ευτυχίας» αλλά με την «άδεια καρδιά». Η ιδεολογία του ήρωα είναι επικεντρωμένη στο ατομικό συμφέρον. Ο κόσμος του τροφοδοτείται από την επιτυχία, την αναγνώριση («οι άλλοι έπρεπε να τον αναγνωρίσουν»), τη δόξα, τον θαυμασμό, προκειμένου να αναβαθμιστεί σε ένα «ανώτερο και δυνατό άνθρωπο». Οι αξίες αυτές αποτελούν εγγύηση της σταθερότητας του κόσμου του και θεωρεί πως με αυτές εξασφαλίζεται η αγάπη της γυναίκας του. Γενικότερα, το ήθος κάθε ήρωα παρουσιάζεται με ανάγλυφο τρόπο, επισημαίνοντας τα νοσηρά σημεία της κοινωνίας, τόσο σε προσωπικό όσο και σε επίπεδο θεσμών. Συγκεκριμένα, κυριαρχούν η προδοσία, η εξαγορά συναισθημάτων και συνειδήσεων, η τοκογλυφία και η πολιτική συμφέροντος. «Κοιτάζει μόνο ο καθένας να ωφεληθεί από την κατάσταση: ο πολιτικός κολακεύει την ελεεινή χωριατιά για την ψήφο, ο έμπορος και ο βιομήχανος πλουταίνουν, ο άλλος θέλει παράσημα, ο καθένας κοιτάζει τη δουλειά του... Κι ωστόσο... κι ωστόσο...».³²⁰ Απέναντι σε αυτές τις αξίες, αλλά και συνολικά σε αυτό το δίπολο παρακμής και διαφθοράς, ο Άλκης εξεγείρεται εκφράζοντας τις σοσιαλιστικές ιδέες.³²¹ Κατακρίνει τις πελατειακές σχέσεις πάνω στις οποίες δομείται και εκτρέφεται η «πατρωνία», η οποία δημιουργεί ένα καθεστώς προνομιούχων που δύνανται να καταπατούν τον νόμο έχοντας την ιδιότητα του κομματικού μέλους. Ο κομματικός αυτός προστατευτισμός δεν αφήνει τον λαό να δει την αλήθεια και τα ουσιαστικά συμφέροντά του, αφού οι μεγάλες αδικίες ξεχνιούνται μπροστά στην εξυπηρέτηση των μικροσυμφερόντων των ανθρώπων, τα οποία τους κρατούν δέσμιους σε ένα φαύλο κύκλο εκμετάλλευσης.

³¹⁹ ό. π., σ. 218.

³²⁰ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 95.

³²¹ Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, ό. π., σ. 219.

Ο Άλκης Σωζόμενος, με την ιδιοσυγκρασία και τη δράση του στους *Σκλάβους*, εκφράζει τον τύπο του εξεγερμένου ιδεαλιστή, του ρομαντικού αγωνιστή, που όμως μένει στη θεωρία. Ασπαζόμενος τη σοσιαλιστική ιδεολογία, πιστεύει σε έναν κόσμο ανώτερο, στην «υπερήφανη ύπαρξη κάθε ανθρώπου», στην επανάσταση, και οραματίζεται «να σπάσει τα δεσμά της υποταγής και της δουλοφροσύνης που κρατούν έναν ολόκληρο λαό στην αμάθεια και την τυφλότητα». ³²² Αναπτύσσοντας τις επαναστατικές σοσιαλιστικές θεωρίες του, διαπιστώνει ότι «[...] βασιλεύει στον τόπο η Πλάνη και η Πρόληψη [...]». ³²³ «[...] ο τόπος τούτος δε μπορεί να μένει για πάντα κι ούτε μπορεί να περιμένει το φυσικό και αργό ξετύλιγμα, για τούτο το ζύπνημα πρέπει να 'ναι και σύντομο και γρήγορο! [...]». ³²⁴ Και συνεχίζει λέγοντας πως «δεν υπάρχει τρόπος άλλος, [...] παρά ο πόλεμος και η Επανάσταση! [...] που θα καθαρίσει τον τόπο, που θα καταδικάσει τον παλαιό κόσμο, που με σωτήριο φοβέρισμα θα κατασιγάσει κάθε αντίδραση!...». ³²⁵ Μιλά για την επανάσταση και βλέπει πως «[...] της εχρειαζόνταν μόνο λίγοι εργάτες γενναίοι και μεγαλόψυχοι, που στην καρδιά τους η άρνηση θα γινόταν πίστη, η απόγνωση ελπίδα, η λύπη μια ένθεη μανία, κι απόστολοι εκείνοι μιας Ιδέας και αναστηλωτές μιας θρησκείας θα κατόρθωναν άσφαλτα να μεταδώσουν τη φωτιά του ενθουσιασμού τους σ' άλλες καρδιές, θα ενώνονταν όλα σε μιαν αδιάσπαστη προσπάθεια, και χωρίς μεγάλες δυσκολίες τέλος η επανάσταση θα νικούσε και θ' άρχιζε μια νέα εποχή, η εποχή που θ' άνοιγε δρόμο σ' έναν καινούργιο πολιτισμό!...». ³²⁶ Ως υπέρμαχος της προόδου και ως πολέμιος του συντηρητισμού, εκφράζει τους διανοούμενους νέους της εποχής του, οι οποίοι ελπίζουν και πιστεύουν σε «μια βαθιά κοινωνική επανάσταση που θα φέρει δικαιοσύνη και ανθρωπιά προωθώντας τη σοσιαλιστική ιδέα». ³²⁷ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «[...] Και τώρα στη Δύση άγρια εσηκωνόταν μία τρικυμία δημιουργικής καταστροφής, καινούργιες δυνάμεις αλογάριαστες ξυπνούσαν, κ' εφώτιζε στην τρομερή καταχνιά αγνό το φως της Ιδέας [...]». ³²⁸ Ωστόσο, καθώς τα πράγματα δεν είναι ποτέ μονοσήμαντα, ο ήρωας βλέπει τον εαυτό του «[...] μικρόν, μοναχόν, αδύνατον μέσα σε όλον εκείνον τον κόσμο, που καμία φροντίδα, καμία ταραχή δεν τον

³²² Μ. Μικέ ό. π., σ. 54-55.

³²³ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 99-100.

³²⁴ ό. π., σ. 100.

³²⁵ ό. π., 101.

³²⁶ ό. π., σ. 102.

³²⁷ Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 157.

³²⁸ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 92.

ανησυχούσε!...», λείπουν «οι αφοσιωμένοι συνεργάτες». ³²⁹ «Κι άξαφνα πάλι όλο εκείνο το οικοδόμημα της φαντασίας και του λογισμού τού εφαινότουν κάτι αστήριχτο και αθεμέλιωτο [...] το αφάνιζε η σκληρή πραγματικότητα». ³³⁰

Αν στην *Τιμή και το χρήμα* ο συγγραφέας είχε υιοθετήσει την ηθική εξέγερση της ηρωίδας απέναντι σε έναν κόσμο που όλα είχαν γίνει εμπορεύσιμα και ανταλλάξιμα, στους *Σκλάβους στα δεσμά τους*, ο συγγραφέας προβάλλει πολύ πιο έντονα «τ' όνειρο ενός κόσμου ελευτερωμένου από την τυραννία του πλούτου». Επίσης, αν η Ρήνη αναζητεί την ατομική της δικαίωση, ο Άλκης οραματίζεται μια σαρωτική, αν και ουτοπική κοινωνική επανάσταση. Το γεγονός ότι η εξέγερση των ηρώων αυτών απέναντι στην «πραγμοποιημένη» συνείδηση της εποχής τους μένει μετέωρη είναι αναμφίβολα ένα ουτοπικό στοιχείο. Η ίδια η αποτυχία, άλλωστε, είναι συστατικό στοιχείο της ουτοπίας. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Κώστας Μπαλάσκας, «η εξέγερσή τους δεν ολοκληρώνεται αλλά είναι μια “ρωγή”· μια ρωγή που μπορεί να γίνει οπή διαρροής οξυγόνου και εισόδου μιας φωτεινής δέσμης ή μπορεί να μείνει μια καταγγελία, μια διαμαρτυρία, μια άρνηση υποταγής στην Ανάγκη, μια πράξη αντίστασης στο “έτσι” του κόσμου και των πραγμάτων. Με αυτή την έννοια της ουτοπίας, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για μια αισιοδοξία του Θεοτόκη, που αναδύεται όμως από την αίσθηση του τραγικού και που τη συνοδεύει». ³³¹ Επομένως, η εξέγερση των συγκεκριμένων ηρώων παραπέμπει περισσότερο σε μια καταπιεσμένη επιθυμία για επανάσταση, παρά σε μια εμπράγματο και ενεργή επαναστατική δράση. Μέσα από τις αντιφάσεις όμως των ηρώων, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις αντιφάσεις ενός ολόκληρου κοινωνικού κόσμου και τις απαρχές μιας νέας ταξικής συνείδησης. Αυτό ακριβώς το γεγονός επιτρέπει στον Θεοτόκη να δείξει πως η συνειδητοποίηση των ηρώων δεν αφορά κάποιες μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις αλλά μπορεί δυναμικά να διαπεράσει το σύνολο της κοινωνίας και να οδηγήσει στην αλλαγή της.

Αν και συχνά στη σχετική βιβλιογραφία γίνονται αναφορές στον κάπως ακαθόριστο «σοσιαλιστικό ανθρωπισμό» του Θεοτόκη, θεωρούμε πως με αυτόν τον τύπο εξέγερσης που περιγράψαμε, ο συγγραφέας καταπιάνεται εμπειρικά με ένα θέμα που αφορά την πεμπτουςία της μαρξιστικής ιδεολογίας : την κατανόηση της

³²⁹ ό. π., σ. 93.

³³⁰ ό. π., σ. 94.

³³¹ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 16.

«πραγμοποίησης». Και όσο και αν φαίνεται περίεργο, πολύ περισσότερο, από την ίδια την έννοια της επανάστασης, ο Θεοτόκης ασχολείται με την ηθική και έντιμη επιβίωση των ανθρώπων. Η τελευταία δε γεννάει μόνο υποκειμενικές (αντι)δράσεις απέναντι σε έναν άδικο κόσμο. Γεννάει καινούριες μορφές αλληλεγγύης και κοινωνικές ευαισθησίες. Η εξέγερση, που οδηγεί σε μια νέα ταξική συνείδηση, επομένως, γίνεται ένα ενδιαφέρον νοηματικό πεδίο, το οποίο αναδεικνύει μια καινοτόμα αφηγηματική «χαρακτηρολογία» στο έργο του συγγραφέα. Αν, δηλαδή, ο υποτελής δεν μπορεί να αλλάξει κάτι στην ατομική και κοινωνική θέση του, ο εξεγερμένος αντιδρά στην «πραγμοποίησή» του και συλλαμβάνει, αντιφατικά ίσως, τις εναλλακτικές μορφές χειραφέτησής του. Η πρώτη επίγνωση αυτής της εναλλακτικής προοπτικής είναι πως δεν υπάρχουν μόνο σχέσεις μεταξύ προϊόντων, εμπορευμάτων και τιμών αλλά και σχέσεις αξιοπρέπειας και αλληλεγγύης μεταξύ ανθρώπων. Ως προς αυτό το νοηματικό πεδίο, οι ήρωες του Θεοτόκη παρουσιάζουν με αξιοθαύμαστη ψυχογραφική ακρίβεια, το πέρασμα από τη φεουδαρχική εξάρτηση στις νέες πραγματικότητες του αρχόμενου 20ού αιώνα.

2.5. Τα κατάλοιπα και οι ρωγμές της πατριαρχίας.

«Ο χαλαστής», «ο βαριά άρρωστος» και «ο μέθυσος [...] με τα αγνά βασιλεμένα μάτια».

Το «κενό εξουσίας» στην οικογένεια των Στατήρηδων, που είναι απαραίτητο στο μυθολογικό σύμπαν του έργου ώστε να μπορέσει να ξεδιπλωθεί ένας γυναικείος «εξεγερμένος» ήρωας, και δη ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Μαρίας, θα δημιουργηθεί από τον συγγραφέα τόσο με την περιγραφή του Αργύρη όσο και με αυτή του Γιάννη. Ειδικότερα, ο Αργύρης παρουσιάζεται «γελοιογραφικά» σχεδιασμένος και αδύναμος, υποβασταζόμενος σε ραβδί, με μεγάλο πάχος και ψιλή, σχεδόν γυναικεία, φωνή, ενώ ο Γιάννης, σύζυγος της Μαρίας, αν και ρωμαλέος, παρουσιάζεται κουτός και αδιάφορος προς τις οικογενειακές υποθέσεις. Έτσι, ο αφηγητής έχει προετοιμάσει όλο το πεδίο ώστε η Μαρία να βρει τον χώρο και να αναδείξει όλες τις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα της. Συγκεκριμένα, η Μαρία παρακάμπτει τους κανόνες της πατριαρχικής κοινωνίας, στην οποία ζει, αμφισβητώντας την αρχηγία του Αργύρη και επιζητώντας την οικονομική αυτοδυναμία της ίδιας και του συζύγου της. Η δύναμή της απορρέει από την αδυναμία του άντρα της, τον οποίο χειραγωγεί στις οικογενειακές υποθέσεις. Έτσι,

μέσα από το παράδειγμα της συγκεκριμένης ηρωίδας, καθίσταται σαφές πως «οι διαφορές των φύλων [...] είναι κοινωνικά κατασκευασμένες εννοιολογήσεις που επιστρατεύονται από κοινωνικούς θεσμούς και ενσωματώνονται σε πολιτισμικές πρακτικές».³³²

Στο πρόσωπο της Μαρίας, ο Θεοτόκης δε θα επιδιώξει να σχηματίσει έναν «εξεγερμένο» χαρακτήρα –σύμβολο της γυναικείας χειραφέτησης, που διεκδικεί περισσότερες ελευθερίες και δικαιώματα, αλλά έναν γυναικείο τύπο που «εξεγείρεται» με τον δικό του τρόπο, αξιοποιώντας τον μανδύα της συζυγικής προστασίας και της φαινομενικής πίστης στην πατριαρχία, για να επιτύχει ιδιοτελείς σκοπούς με κυνικό και ατιμωτικό τρόπο, κοροϊδεύοντας και εξαπατώντας. Η Μαρία είναι πλήρως συντεταγμένη με τον τρόπο, με τον οποίο λειτουργούν οι γυναίκες της αγροτικής κοινωνίας της υπαίθρου. Μέσα στο σπίτι της, όμως, δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της γυναίκας που απαιτεί το «πρωτόκολλο της πατριαρχίας», όπως η συννυφάδα της Χρυσάνθη. Κάθε απόφαση, που αφορά το σπιτικό της, πρέπει να εμπριέχει τη σύμφωνη γνώμη της για να προχωρήσει. Αυτή είναι, εξάλλου, που επωμίζεται όλο το βάρος της αποπλάνησης και συνάμα της παραπλάνησης του Καραβέλα, εποφθαλμιώντας την περιουσία του. Έχει άλλωστε αντιληφθεί πως για τον Καραβέλα «η γυναίκα δεν είναι ούτε ψυχαγωγία ούτε λεία, δεν είναι αντικείμενο απέναντι σ' ένα υποκείμενο, αλλά πόλος απαραίτητος για την ύπαρξη του αντίθετου πόλου».³³³ Ενώ, λοιπόν, στο κοινωνικό πεδίο, η Μαρία σέβεται τον τρόπο της διάρθρωσης και τους κανόνες, στο σπίτι επαναστατεί και αμφισβητεί την αρχηγία και του συζύγου αλλά και του κουνιάδου της.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι αριστοκρατικοί λογοτεχνικοί χαρακτήρες στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία χαρακτηρίστηκαν από τη χαμηλή ηθική στάθμη τους, τις παράνομες ερωτοτροπίες, τα πάθη, τις ηδονές αλλά και τις σεξουαλικές εμμονές.³³⁴ Με ανάλογα γνωρίσματα σκιαγραφείται και ο χαρακτήρας της Αιμιλίας στο έργο *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*. Στη σκέψη και στη συμπεριφορά της συγκεκριμένης ηρωίδας,

³³² Α. Αθανασίου, ό. π., σ. 25.

³³³ Σ. Μποβουάρ, ό. π. σ. 316.

³³⁴ Κατά τον Len Platt, παρόλο που η βρετανική λογοτεχνική τάση επαναφέρει στο γύρισμα του αιώνα την αριστοκρατία στο προσκήνιο, την επαναφορά αυτή τη συνοδεύει μια διάθεση περιπαιχτική απέναντι της, καθώς ντύνει τους αριστοκρατικούς ήρωες με στερεότυπα και χαρακτηριστικά γνωρίσματα ανηθικότητας, αφέλειας, κενότητας και αδυναμίας. Βλ. L. Platt, *Aristocracies of Fiction. The Idea of Aristocracy in Late-Nineteenth-Century and Early-Twentieth-Century Literary Culture*, London, Greenwood Press, 2001, σ. 13-14.

αντανακλάται η σύγχρονη φιλελεύθερη φεμινιστική³³⁵ πεποίθηση πως οι γυναίκες είναι σε θέση να πράξουν οτιδήποτε θελήσουν, όπως ακριβώς και οι άντρες. Η Αιμιλία, ως χαρακτηριστικός τύπος, έρχεται σε αντίθεση με το γυναικείο πρότυπο της εποχής, αφενός γιατί δεν υποτάσσεται στον «κυρίαρχο» ρόλο του άντρα–συζύγου, κι αφετέρου διότι διαπράττει μοιχεία, συνάπτοντας ερωτική σχέση με τον Γιώργη Οφιομάχο, όσο είναι παντρεμένη με τον Περικλή Βαλσάμη. Πρόκειται για τη γυναίκα που ανατρέπει το αντρικό στερεότυπο που θέλει τον άντρα κυρίαρχο και εξουσιαστή του ιδιωτικού-κλειστού χώρου, «όπου ερωτικοποιείται η υποταγή του ενός φύλου στο άλλο».³³⁶ Πρόκειται για τον ορισμό της «μοιραίας» γυναίκας που μπορεί να «παίξει» με το μυαλό και την ψυχοσύνθεση του άντρα· μιας γυναίκας που ανατρέπει τα δεδομένα στα πατροπαράδοτα και καθιερωμένα πατριαρχικά σχήματα. Το σύνολο της συμπεριφοράς της, που έχει δομηθεί στους κύκλους της υψηλής κοινωνίας και στις καθημερινές συναναστροφές με πρόσωπα υψηλού κοινωνικού και οικονομικού κύρους, μαρτυρεί έναν χαρακτήρα επαναστατικό αλλά ταυτόχρονα εξουσιαστικό, αδίστακτο και εκδικητικό. Πρόκειται για έναν ήρωα που δημιουργεί ο Θεοτόκης για να στηλιτεύσει την ηθική στάθμη της ζωής³³⁷ των συγχρόνων του, μιας και «η σεξουαλική ασυδοσία ήταν ανοιχτά αποδεκτή μεταξύ των “ευπόληπτων” γυναικών μόνο στο πλαίσιο αριστοκρατικών ομάδων. Η σεξουαλική ελευθερία ακολουθεί την εξουσία και αποτελεί μια έκφρασή της».³³⁸

Μέσα από τον βίο της Βαλσάμη, φαίνεται χαρακτηριστικά η ανατροφή που λαμβάνουν τα κορίτσια των αστικών οικογενειών της εποχής. Η έλλειψη αξιών και ιδανικών τα οδηγεί σε μια ζωή μάταια και πνιγηρή, γεγονός που τα καλεί να αναζητήσουν την ηδονή ως εξέγερση, ως τη μόνη «οδό διαφυγής» από την πλήξη και

³³⁵ Η Beasley υποστηρίζει πως η έννοια του φύλου δε μπορεί να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συμμετοχή της γυναίκας στις πτυχές της δημόσιας ζωής. Αντίθετα, όπως τονίζει, η φιλελεύθερη φεμινιστική σκέψη υποστηρίζει ότι πρέπει να υπάρχει πλήρης ταύτιση κανόνων συμπεριφοράς μεταξύ αντρών και γυναικών, με την έννοια ότι το φύλο δεν μπορεί να διαδραματίζει προτρεπτικό ή αποτρεπτικό παράγοντα κάποιας συμπεριφοράς τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο βίο. Βλ. C. Beasley, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, London, Sage Publications, 1999, σ. 52.

³³⁶ Ε. Ρεθυμνιωτάκη, Μ. Μαροπούλου, Χ. Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2016, σ. 49. Διαθέσιμο εδώ: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6177>.

³³⁷ Σύμφωνα με τον Καρβέλη, ο Θεοτόκης κατάφερε να αποδώσει την ηθική και ψυχική διάσταση της σύγχρονης του κοινωνίας, δίνοντας σάρκα και οστά, νου και συνείδηση στους ήρωές του, και δεν αρκέστηκε στην απλή παρουσίαση των εκφάνσεων της καθημερινής τους ζωής. Βλ. Τ. Καρβέλης, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης-Κωσταντίνος Χατζόπουλος: Συγκριτική επισκόπηση του έργου τους», ό. π., σ. 267-269.

³³⁸ A. Giddens, *Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας. Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*, (μτφ. Α. Καλογιάννης), Αθήνα, Πολύτροπον, 2005, σ. 67-68.

την ανία της κενής ζωής τους. Ο σύζυγός της, Περικλής Βαλσάμης, ο εραστής της Γιώργης Οφιομάχος, ο υπάλληλος της Πέτρος Αθάνατος, αλλά και ο γιατρός Στεριώτης, με τον οποίο θα συνάψει σχέση μετά τον θάνατο του άντρα της, κινούνται στον ρυθμό των προσταγών της.

Ο γάμος της με τον Περικλή Βαλσάμη έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα χαρακτηριστικά της πατριαρχικής οικογενειακής διάρθρωσης. Η Αιμιλία, εκτός από την απουσία μονογαμικότητας στον έγγαμο βίο της, φαίνεται να χρησιμοποιεί την ερωτική επιθυμία ως όπλο επιβολής της ίδιας απέναντι στους άλλους, αλλά και ως «όπλο» εκδίκησης. Χαρακτηριστική είναι η επιλογή της να παντρευτεί τον Αριστείδη Στεριώτη, τον γαμπρό δηλαδή του Γιώργη, ώστε να τον εκδικηθεί για τον τερματισμό της ερωτικής τους επαφής. Ο έρωτας με έναν μικρότερο άντρα, όπως ο Γιώργης, «φαντάζει στα μάτια των περισσότερων γυναικών ο πιο δελεαστικός», διατείνεται η Μποβουάρ.³³⁹ Όταν η Αιμιλία αντιλαμβάνεται ότι θα απωλέσει τον μικρότερό της ηλικιακά ερωτικό σύντροφο, που με τόσο πάθος επιθυμεί, αποφασίζει να τον εκδικηθεί. Γνωρίζοντας τη γοητεία που ασκεί στον γαμπρό του Γιώργη, Αριστείδη Στεριώτη, θα επιδιώξει την εκδίκησή της μ' έναν τρόπο καθηλωτικό,³⁴⁰ όπως ταιριάζει σε μια πληγωμένη και συνάμα δυναμική γυναίκα, που έχει μάθει να παραβλέπει τους κανόνες και τα «πρέπει» μπροστά στην επιθυμία της.

Στην *Τιμή και το Χρήμα* παρατηρείται επίσης μια σημαντική απόκλιση από το πατριαρχικό οικογενειακό πρότυπο, το οποίο έρχεται ως αποτέλεσμα της αδυναμίας του άντρα να επιτελέσει τον ρόλο που υποδεικνύουν τα πατριαρχικά πρότυπα, γεγονός το οποίο δημιουργεί συνθήκες ανατροπής των στερεοτύπων του αντρικού και γυναικείου ρόλου. Εξαιτίας, λοιπόν, του χαρακτηριστικού τύπου του Τρίνκουλου, που παρουσιάζεται ως ένα άτομο εξαρτημένο από το ποτό, αδύναμο να ελέγξει τον εαυτό του, καθώς μιλά στην ταβέρνα μπροστά σε όλους για οικογενειακά ζητήματα, δημιουργείται ένα κενό εξουσίας στο τιμόνι της οικογένειάς του. Παρότι παραπονιέται και διαμαρτύρεται πως η Επιστήμη θα τον μαλώσει αν καθίσει παραπάνω από το

³³⁹ Η Μποβουάρ τονίζει ότι και ο νεότερος άντρας «είναι επίσης πρόθυμος να στραφεί προς μεγαλύτερες σε ηλικία από τον ίδιο γυναίκες αναζητώντας την καθοδηγήτρια, την παιδαγωγό, τη μητέρα. [...] Η τύχη του άντρα [...] είναι ότι αναγκάζεται να ακολουθήσει τους πιο δύσβατους αλλά και πιο σίγουρους δρόμους. Η ατυχία της γυναίκας είναι ότι περιβάλλεται από σχεδόν ακατανίκητους πειρασμούς», αφού «[...] όταν διαπιστώνει ότι έχει ξεγελαστεί από μια πλάνη, είναι πια πολύ αργά». Σ. Μποβουάρ ό. π. σ. 887.

³⁴⁰ Σύμφωνα με την Μποβουάρ, μια γυναίκα δυναμική και συνάμα πληγωμένη, «προσπαθεί να επιβάλει εκ νέου την ελευθερία της, να ξαναβρεί την ετερότητά της. [...] Μόλις οι άλλοι άντρες αρχίσουν να την επιθυμούν, το ενδιαφέρον του αδιάφορου εραστή θα ξυπνήσει και πάλι». ό. π., σ. 911.

αναμενόμενο με τον Αντρέα και την παρέα του στην ταβέρνα, ωστόσο σημειώνει τη βαθύτατη ικανοποίησή του καθώς η γυναίκα του έχει φροντίσει ώστε να μη λείπει τίποτα από το σπίτι τους. Μ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία της Επιστήμης έξω από το σπίτι παρουσιάζεται ως αναγκαιότητα, αφού αυτή έχει αναλάβει τα οικονομικά της οικογένειας κι ο ίδιος είναι τυπικά μόνο ο αρχηγός της οικογένειας. Πρόκειται για την πλέον χαρακτηριστική γυναικεία μορφή της πεζογραφίας του Θεοτόκη, η οποία αποτελεί αντικείμενο «διατάραξης» του καθορισμένου μοντέλου των ρόλων των δύο φύλων. Η ίδια παρουσιάζεται να αναλαμβάνει όλο τον οικονομικό σχεδιασμό του «χτισίματος» της οικογενειακής παρουσίας και νιώθει ηθική ικανοποίηση για την επιτυχία της να αντιμετωπίσει κάθε δυσκολία που εμφανίζεται στη ζωή της οικογένειάς της. Άλλωστε, ο υποτιμητικός τρόπος με τον οποίο μιλά για τον σύζυγό της, αποκαλώντας τον «μεθύστακα», φανερώνει την αρχηγική θέση που η ίδια κατέχει. Αυτή λαμβάνει τις αποφάσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, δεν υποτάσσεται στον σύζυγό της και ασχολείται με κάθε είδους δραστηριότητα. Είναι μαχητική, δυναμική και παρόλο που διαφέρει από τις άλλες γυναίκες της εποχής της, η τοπική κοινωνία την αποδέχεται πλήρως.

Η σίορα Επιστήμη «εκφράζει τον νέο τύπο Ελληνίδας γυναίκας που φορτώνεται πάνω της όλα τα βάρη της οικογένειας».³⁴¹ Αν και η ίδια διαθέτει ένα κοινωνικό «προφίλ» αντισυμβατικό, αφού αποτελεί μέρος της συντριπτικής μειοψηφίας της εποχής, ως γυναίκα ανεξάρτητη που καθορίζει αυτόνομα —χωρίς αντρική επιβαλλόμενη εξουσία— τη ζωή της, προσπαθεί να παράσχει ανατροφή στην κόρη της, απόλυτα συμβεβλημένη με τα ήθη, τους θεσμούς και τα κοινωνικά πρότυπα της εποχής, έχοντας απόλυτη επίγνωση των δυσκολιών και των κινδύνων που ελλοχεύουν στις αντισυμβατικές επιλογές. Σχεδόν αντανάκλαστικά, η ίδια προσπαθεί να οδηγήσει τη Ρήνη στην ενδεδειγμένη κοινωνική διαδρομή παρά το γεγονός, ότι η ίδια η Επιστήμη είναι αυτή που φαίνεται να αποτινάσσει τα κοινωνικά στερεότυπα από πάνω της.³⁴²

Η σίορα Επιστήμη δεν έχει αυταπάτες και αναγνωρίζει την αξία του χρήματος ως κινητήρια δύναμη της κοινωνικής προόδου. Πλάι στο χρήμα, ωστόσο, τοποθετεί

³⁴¹ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 138.

³⁴² Κατά την Μποβουάρ, η μητέρα «μερικές φορές προσπαθεί να επιβάλει στην κόρη της ακριβώς τη δική της μοίρα. [...] Μερικές φορές, αντίθετα, της απαγορεύει αυστηρά να της μοιάσει: θέλει η εμπειρία της να χρησιμεύει σε κάτι, είναι ένας τρόπος να επανορθώσει». Βλ. Σ. Μποβουάρ, ό. π. σ. 732.

«αξιακά» και την τιμιότητα, ως βασικό πυλώνα υψηλής κοινωνικής αποδοχής και δημιουργίας «καλού ονόματος». Όμως, το όνομα της οικογένειας του Τρίνκουλου τίθεται υπό αίρεση καθώς εκείνος είναι μέθυσος, ενώ παράλληλα, επιτρέπει στη γυναίκα του την «έμμισθη εργασία για ψίχουλα»,³⁴³ γεγονός εξουθενωτικό για την ίδια και προκλητικό σε γενικές γραμμές για την κοινωνία της εποχής. Για να καταφέρει η σιόρα Επιστήμη να αντιστρέψει αυτό το αρχικό κλίμα προς το πρόσωπο και την οικογένειά της και να σχηματίσει η κοινωνία μια θετική εικόνα για την ίδια, επιτρέπει στο σύζυγό της να πηγαίνει στην ταβέρνα και να συνεχίζει την «κραιπάλη» του, επιδεικνύοντας μια επιφανειακή αντρική ανεξαρτησία, την οποία έχει περισσότερο ανάγκη η Επιστήμη για να προστατέψει την τιμή της κόρης της, αφού ο Τρίνκουλος δεν μπορεί με τα «βασιλεμένα» μάτια του να αντικρύσει και να διαχειριστεί την πραγματικότητα.

2.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.

Στο κεφάλαιο αυτό, βλέπουμε πως, μέσα από τη διαλογική συγκρότηση των ηρώων, υπάρχει μια αξιολογική πριμοδότηση στις φωνές των «εξεγεργμένων». Αυτό είναι και το κύριο στοιχείο της συγγραφικής ταυτότητας του Θεοτόκη, το οποίο παραμένει σταθερό σε όλες τις φάσεις του (νατουραλιστική, νιτσεική, μαρξιστική κλπ.). Απέναντι στο άδικο κοινωνικό περιβάλλον και στην ανισότητα που προκύπτει από την άδικη κατανομή του πλούτου μεταξύ των τάξεων, κατά το πέρασμα από την φεουδαρχία στον αστισμό, ο Θεοτόκης προβάλλει σταθερά τη φυσιογνωμία του «εξεγεργμένου» ήρωα, ο οποίος αναλαμβάνει την «ηθική ευθύνη» για τα κοινωνικά «κακώς κείμενα», φθάνοντας στην αυτοσυνειδησία, ασχέτως με το αν επιτυγχάνει την «επανάστασή» του ή συνθλίβεται κατά τη διάρκεια αυτής. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σαχίνης, πως «ο συγγραφέας δεν ανεβαίνει στο βήμα για να προπαγανδίσει ο ίδιος την ανάγκη της μεταβολής στην κοινωνική οργάνωση, μήτε τα πρόσωπά του διδάσκουν άτεχνα το ευαγγέλιο της κοινωνικής αναμόρφωσης με το σοσιαλισμό. Τείνει προς την συνειδητοποίηση αυτής της μεταβολής από τον αναγνώστη, κάνοντάς τον να αγανακτήσει, με την απεικόνιση μιας άθλιας ζωής και με την υπόδειξη της αιτίας της.

³⁴³ Κατά την Μποβουάρ, προς τα τέλη του 19ου αιώνα «η γυναίκα εργάζεται εκτός της οικογένειας, αλλά πάντα για λογαριασμό της, και, εφόσον το θέμα για την εργαζόμενη γυναίκα δεν είναι να καλύψει όλες τις οικογενειακές ανάγκες, αποδέχεται μισθό πολύ κατώτερο από του άντρα.» Σ. Μποβουάρ ό. π. σ. 186.

Το συμπέρασμα, μέσω της προβολής της κοινωνικής αδικίας και της άνισης κατανομής πλούτου, ακολουθεί μόνο του».³⁴⁴

Ο στιγματισμός της κοινωνικής ανισότητας και αδικίας προβάλλεται συγχρόνως με την αναγκαιότητα συγκρότησης μιας νέας κοινωνίας, περισσότερο ανθρώπινης και δίκαιης, μέσα από την υποκειμενοποίηση των ηρώων του. Το ζητούμενο για τον «εξεγερμένο» είναι η ιδέα της αλλαγής. Ωστόσο, η αλλαγή αυτή μπορεί να είναι ουτοπική. Ακόμα και αν η κατάσταση αλλάξει, αργά ή γρήγορα θα μολυνθεί και πάλι. Αυτό συμβαίνει γιατί η ισχύς των άλλων δυνάμεων –του χρήματος, των συμφερόντων, των παθών– είναι κυρίαρχη, και τροφοδοτείται επιπλέον από την αμάθεια και την αβελτηρία των ανθρώπων. «Ξέρει όμως ότι το “αλλιώς” [...] από τη στιγμή που θα πάψει να είναι όνειρο και λογισμός της ψυχής, από τη στιγμή που θα μπει στο χώρο του πραγματικού και του μαζικού, κινδυνεύει να μολυνθεί και να πάθει τα ίδια και χειρότερα».³⁴⁵ Ακόμη όμως και στην περίπτωση της συντριβής ή της ουτοπίας ο «εξεγερμένος» έχει πετύχει την αυτοσυνειδησία.

Στα πλαίσια της σπουδής της εντοπιότητας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο Θεοτόκης, διατηρώντας την πεποίθηση πως ο άνθρωπος έχει μέσα του από τη γέννησή του και το καλό και το κακό, επεδίωξε να παρουσιάσει την άσχημη πλευρά του ανθρώπου. Στόχος του Θεοτόκη ήταν να δημιουργήσει το κατάλληλο πεδίο για τον ταυτόχρονο σχηματισμό ενός λογοτεχνικού χαρακτήρα, που εξεγείρεται για να βοηθήσει με τον τρόπο αυτό τον συνάνθρωπο να αποφύγει την πτώση, να τον προφυλάξει. Ο κοινωνισμός του Θεοτόκη εκδηλώνεται με την ιδιότυπη εξέγερση του Τουρκόγιαννου, του οποίου η συμπεριφορά αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση απώλειας του ανθρώπινου ενστίκτου της αυτοσυντήρησης, που σχεδόν παραπέμπει σε χριστιανικές μαρτυρικές πρακτικές καρτερικότητας και αποδοχής της μοίρας και του ριζικού. Στο πρόσωπό του συμπυκνώνεται, δηλαδή, ο συγκερασμός της «κοινωνιογραφίας» με την ανθρώπινη ψυχογραφία. Η ηθική διαγωγή, σε συνδυασμό με την εγκαρτέρηση και την εσωτερική ισορροπία που επιδεικνύει (σε αντίθεση με τον Καραβέλα), ανατρέπει τις κοινωνικές συμβάσεις μέσα στις οποίες ζει.

Χαρακτηριστικά, η Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, αναφέρει: «Όμως ανάμεσα στο δονούμενο κενό των παθών και της κοινωνικής ζωής, παρεμβαίνει ένας άλλος

³⁴⁴ Α. Σαχίνης, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό. π., σ. 179.

³⁴⁵ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 20.

καθοριστικός παράγοντας, που φωτίζει σκληρά την ιδεολογική όψη του κοινωνιστή συγγραφέα. Οι ήρωές του, παγιδευμένοι από τη στενότητα της συνείδησής τους και τις αντίξοες συνθήκες, επικαλούνται ακατάπαυστα τη μοίρα σαν υποβολέα των ακραίων επιλογών τους, υπακούοντας στο ψυχόρμητό τους, ως ενεργούμενα της μοίρας. Το ριζικό, λέξη κλειδί στην πεζογραφία του Θεοτόκη, ταυτίζεται κατά κύριο λόγο με την κοινωνική θέση και την εξουσία και βέβαια με το χρήμα ως ρυθμιστή των σχέσεων, των ηθών και της ηθικής. [...] Όλα φαίνονται να υποκινούνται από έναν αχαλίνωτο ατομικισμό, που οδηγεί είτε σε μια αγόγγυστη υποταγή στη μοίρα, είτε σε μια στενά υποκειμενική έξοδο προς το ολοκαύτωμα του πάθους... με μια χροιά απελπισμένης επαναστατικότητας απέναντι στους όρους ύπαρξης, χωρίς όμως την αναγκαία λύτρωση.»³⁴⁶

Όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής, ο Θεοτόκης κατήγγειλε την πατριαρχική διάρθρωση της κοινωνίας και στηλίτευσε με κάθε τρόπο την καταπίεση και την ανισότητα που βίωσε το γυναικείο φύλο. Στο κεφάλαιο αυτό, υποστηρίξαμε πως ο Θεοτόκης εντέχνως δημιουργεί ορισμένους ανίσχυρους αντρικούς χαρακτήρες που υστερούν και αδυνατούν να επιβληθούν στις γυναίκες τους, αποτυπώνοντας τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στο γύρισμα του αιώνα και επαναπροσδιορίζουν τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Η συζήτηση γύρω από τις εύθραυστες ισορροπίες στη σχέση μεταξύ των δύο φύλων έρχεται εκ νέου στο προσκήνιο με την παρουσίαση των εξεγερμένων ηρωίδων που αναδεικνύει ο Θεοτόκης. Η εξέγερση των ηρωίδων αυτών δε διαρρηγνύει το ανδροκρατούμενο κοινωνικό μοντέλο ούτε δημιουργεί ρωγμές στην πατριαρχία, αλλά καλλιεργεί το έδαφος για έναν νέο τρόπο σκέψης και αντιμετώπισης της γυναικείας κοινωνικής ζωής.

Σαφέστατα, ο πλούτος των πνευματικών ενδιαφερόντων και αναζητήσεων του συγγραφέα, που διαμόρφωσε την κοινωνική του δράση, δομεί και τους χαρακτηριστικούς τύπους των έργων του. Η σύνθεση των εξεγερμένων χαρακτήρων του Θεοτόκη είναι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κώστας Μπαλάσκας, «μια γραφή που εικονίζει την τραγικότητα της ανθρώπινης μοίρας, συμπίεσμένης από το βάρος της αδήριτης Ανάγκης, άσχετα από τη μορφή της Ανάγκης, εδώ ή εκεί ή αλλού, χθες ή σήμερα ή αύριο· που βάζει το νυστέρι της βαθιά στο κοινωνικό σώμα, αλλά και στην ψυχή του ανθρώπου, ανοίγοντας αποστήματα και φωτίζοντας αθέατες πτυχές που

³⁴⁶ Τ. Γκρίτση-Μιλλιέξ, «Η σκοτεινότητα του πάθους και η υπαρξιακή προσέγγιση: στοιχείο μοντερνισμού», στο *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, ό. π., σ. 324-325.

διερευνά τα σκοτεινά κίνητρα των συγκρούσεων μέσα από μια γόνιμη διασταύρωση του Νίτσε με τον Μαρξ - θα τολμούσα να πω και με τον Φρόιντ. Πολλές φορές οι αντιφάσεις δεν έχουν σύνθεση, οι τραγωδίες δεν έχουν κάθαρση, οι συγκρούσεις μένουν ανοιχτές, τα προβλήματα ζητούν απαντήσεις· απαντήσεις έτοιμες δεν υπάρχουν –ο καθείς και τα όπλα του. Μια μοναχική γραφή, τελικά, στο σύνορο της εντοπιότητας και της ουτοπίας».³⁴⁷ Πέρα από λογοτέχνης, ο Θεοτόκης έδρασε και «ως διανοητής και “μετακενωτής” ευρύτερων ρευμάτων, με πληρότητα και απόλυτη προσήλωση» επιζητώντας σταθερά στα έργα του την «εξέγερση» προς κάθε αδικία. Ο συνδυασμός της ευρωπαϊκής παιδείας του και της ελληνικής συνείδησης, τα ευρύτερα ιδεολογικά του ενδιαφέροντα, οι ανησυχίες του για τον πολιτισμό και το κοινωνικό πρόβλημα και πάντοτε η βαθιά αγάπη του για τον άνθρωπο καθίστανται εμφανή μέσα από τους «εξεγερμένους του ήρωες» που χαρακτηρίζουν τη λογοτεχνική του δημιουργία.³⁴⁸

³⁴⁷ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 21.

³⁴⁸ «Η λογοτεχνία του είναι μια λογοτεχνία ιδεών και πραγμάτων και όχι νεωτερισμών στην τεχνική και το ύφος. Από την άποψη ότι η αδρότητα των πραγμάτων επιβάλλει μιαν αδρότητα τεχνικής, αντίστοιχα είναι και τα αρνητικά της συμπτώματα: Η καθήλωσή της στα επιχώρια κάνει σχεδόν στατικά και εξαιρετικά ιδιωματικά και το μήνυμα και τη γλώσσα της· κάνει την έκφρασή της δύσκαμπτη και κάποτε δυσανάγνωστη. Η ψυχολογία και η χαρακτηρισολογία της, στη συνέχεια, είναι, με την κατάχρηση του δυναμισμού και την ωμότητα των αντιδράσεων των ηρώων του, ψυχολογία και χαρακτηρισολογία των άκρων. Ο διανοούμενος τέλος της ευρωπαϊκής μαθητείας και ο στυλίστας της μεγάλης σολωμικής σχολής έμμεσα πού και πού διακρίνονται. Πότε ο πρώτος και πότε ο δεύτερος παρεμβαίνει και, χωρίς να αλαφρώνει την ηθογράφηση, προσδίνει σε κάθε πλοκή, περιγραφή, ακόμη και φράση, μια υποψία κατασκευής ή καλλιγραφίας. Και, κατά τη σχετική μεταφραστική του επίδοση ή τη δραματική του τεκτόνηση, έναν αέρα στησίματος και σκηνοθεσίας. Αλλά και αυτά τα συμπτώματα γίνονται τελικά στοιχεία του ύφους του. Γιατί ύφος δεν είναι μόνον απόκλιση από την κοινόχρηστη έκφραση επικοινωνίας, αλλά και αντίσταση προς κάθε έκφραση κοινωνικού συρμού.» Γ. Δάλλας, «Γνώση και ανάγνωση της πεζογραφίας του Θεοτόκη. Η αποκατάσταση μιας επαφής», ό. π., σ. 39.

ΚΕΦ. 3 ΟΙ ΜΗ ΚΑΝΟΝΙΚΟΙ

Άνθρωποι στα άκρα

3.1. Τα χαρακτηριστικά των «μη κανονικών».

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι ήρωες δεν αποτελούν μόνο μια δομική μορφή της αφήγησης αλλά είναι «χαρακτήρες» και παραδειγματικοί «κοινωνικοί τύποι», που αποτυπώνουν τη σχέση του μυθοπλαστικού σύμπαντος με την κοινωνία, την ιστορία και την ιδεολογία. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε πως, εκτός από τον τύπο του «εξεγερμένου»,—ή ίσως και εξαιτίας της εξέγερσής τους— οι ήρωες του Θεοτόκη αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις για αυτό που ο Foucault ονομάζει «μη κανονικό». Θα εξετάσουμε, δηλαδή, τη «σημειωτική» των παθών καθώς και τη σύνδεσή της με ένα κεντρικό θεματικό μοτίβο στην πεζογραφία του Θεοτόκη, την αναπαράσταση της βίας. Η βία συμπυκνώνει όλες τις υφέρπουσες μορφές ανισοτήτων και ανταγωνισμών σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις (ταξικές, ερωτικές κλπ.) ενώ ταυτόχρονα γεννάει έναν ιδιαίτερο λογοτεχνικό τύπο, το «μη κανονικό» άτομο, το άτομο δηλαδή που ξεφεύγει από τα όρια, που αγγίζει το «τερατώδες» και το κακό. Η βία, άλλωστε, είναι μια άλλη μορφή εξέγερσης, η οποία προϋποθέτει την απόκλιση, την παραβατικότητα, την παραφροσύνη και την τρέλα.

Ο Foucault, ξεκινώντας από την παρουσίαση γνωματεύσεων, ψυχιατρικών δεδομένων, που σχετίζονται με την ακραία έκφραση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και τον παροξυσμό, κωδικοποιεί συγκεκριμένα μοτίβα συμπεριφοράς που επαναλαμβάνονται, κοινές ιδιότητες, κοινές συνισταμένες, οι οποίες χαρακτηρίζουν τους τύπους αυτούς που ο ίδιος ονομάζει «μη κανονικούς». Τα «τρία αυτά στοιχεία

είναι κατά βάθος τρεις μορφές, ή τρεις κύκλοι, στο εσωτερικό των οποίων θα τεθεί σιγά σιγά το πρόβλημα της ανωμαλίας». ³⁴⁹

Ειδικότερα, η φουκωική προβληματική για τη «μη κανονικότητα» ³⁵⁰ σχετίζεται με α) τη ροπή προς το έγκλημα. β) την τρέλα, με την έννοια του «παροξυσμού», της παραφροσύνης και της μανίας και γ) την «παρεκκλίνουσα» σεξουαλικότητα. Αν και οι τρεις αυτοί «μη κανονικοί» τύποι πολλές φορές συνδιαλέγονται και πολλές φορές αλληλεπικαλύπτονται, ο Foucault εντοπίζει τα στοιχεία εκείνα που ευδιάκριτα δίνουν διαφορετική διάσταση και ξεχωριστό πεδίο δράσης στις τρεις διαφορετικές μορφές των «μη κανονικών». Πιο συγκεκριμένα, ανάγει την εγκληματική προσωπικότητα στο «πλαίσιο των πολιτικοδικαστικών εξουσιών» ³⁵¹ αφού αυτό σχετίζεται αμιγώς με τη διάκριση των ειδών, των φύλων, των βασιλείων». ³⁵² Ο «μη κανονικός» τύπος της τρέλας και της παραφροσύνης σχετίζεται με τη δράση και τη λειτουργία του αρχικά στο πλαίσιο της οικογένειας αλλά και με τους πειθαρχικούς κώδικες που

³⁴⁹ M. Foucault, «Οι μη κανονικοί», *Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974 – 1975*, ό. π., σ. 120

³⁵⁰ Οι τρεις μορφές της «μη κανονικότητας» είναι κατά τον Foucault «το ανθρώπινο τέρας», «το άτομο προς συμμόρφωση» και «ο αυνανιζόμενος». Η πρώτη μορφή των «μη κανονικών» τύπων, «το ανθρώπινο τέρας», συμπυκνώνει τις συμπεριφορές που εκτρέπουν το νόμο σε τόσο ακραίο βαθμό που ακόμη και ο ίδιος ο νόμος δε μπορεί να τις παρακολουθήσει και να τις αντιμετωπίσει. Μαζί με το νόμο, «το ανθρώπινο τέρας» παραβιάζει και την ίδια την νομοτέλεια της φύσης. Ξεπερνά τα όρια τόσο σε νομικό όσο και σε βιολογικό επίπεδο, είναι ακραίο και «συνδυάζει το αδύνατο και το απαγορευμένο». Η επιστήμη της Ψυχιατρικής και ο ανθρώπινος οίκτος είναι ίσως ένας συνδυασμός με τον οποίο μπορεί να αντιμετωπιστεί σε έναν πρώτο επίπεδο αυτό το είδος του «μη κανονικού». Η διάθεση καταστολής όμως και η χρήση βίας είναι το πιο σύνηθες επακόλουθο που συνοδεύει τη «φυσική μορφή του παρά φύσιν» τέρατος. Ο συγκεκριμένος τύπος παρέκκλισης της «κανονικότητας» είναι κατά τον Foucault «η βάση κατανόησης όλων των μορφών της ανωμαλίας-όλων των μικροπεριπτώσεων που κυκλοφορούν» και αποτελεί κατά βάση την εξαίρεση της κανονικότητας. Βλ. M. Foucault, «Οι μη κανονικοί»..., ό. π., σ. 120, 121, 122. Η δεύτερη μορφή του «μη κανονικού», ενός απλού καθημερινού τύπου, του «ανθρώπου της διπλανής πόρτας», είναι το «άτομο προς συμμόρφωση». Σε αντιδιαστολή προς «το τέρας», η δεύτερη αυτή μορφή δεν έχει ως πεδίο δράσης του την κοινωνία στο σύνολό της ή τη νομοτέλεια της φύσης, αλλά περιορίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας. Ειδικότερα, η δράση του αναλύεται μέσα από τη διαχείριση της εξουσίας που ασκείται στην οικογένεια, αλλά και τους κανόνες με τους οποίους αυτή λειτουργεί και ίσως σ' ένα δεύτερο επίπεδο πιο διευρυνόμενο εντοπίζεται σε μεγαλύτερες ομαδοποιήσεις από αυτή της οικογένειας, όπως στο σχολείο, τη γειτονιά ή στον χώρο εργασίας. Εξαιτίας βέβαια της γενικότερης οικειότητας που αναπτύσσεται, είτε στα πλαίσια της οικογένειας είτε στις ευρύτερες αλλά συγκεκριμένες ομάδες, «ο προς συμμόρφωση» τύπος αναγνωρίζεται μεν εύκολα, όμως λόγω της οικειότητας και της καθημερινής επαφής, δύσκολα γίνεται αποδεκτή από τους γύρω του η άποψη πως το άτομο αυτό δε δύναται να διορθωθεί μέσα από τις τεχνικές και τις προσπάθειες της οικογενειακής μέριμνας και εποπτείας. Κατά τον Φουκώ, όμως, ο «μη κανονικός ασυμμόρφωτος τύπος», πρέπει να «τοποθετηθεί στο επίκεντρο ενός σωφρονιστικού μηχανισμού». Βλ. ό. π., σ. 123, 125. Ο τρίτος «μη κανονικός» τύπος είναι ο «αυνανιζόμενος». Για τον αυνανιζόμενο σημείο αναφοράς δεν είναι ούτε η φύση με την κοινωνία όπως στο τέρας, ούτε ακριβώς η οικογένεια όμως στο «προς συμμόρφωση άτομο». Ο συγκεκριμένος τύπος επιλέγει ως πεδίο δράσης κάτι ιδιαίτερο, μυστικό κι ενοχικό όπως είναι ο κλειστός χώρος του δωματίου και το κρεβάτι. Παρά το γεγονός πως ο αυνανισμός αποτελεί μια πράξη στην οποία άπαντες «έχουν πρόσβαση», η πράξη αυτή ανάχθηκε ως αιτία μιας σειράς παθολογιών από τον 18ο έως και τον 20ό αιώνα, με κάποιες βέβαια διαβαθμίσεις. Βλ. ό. π., σ. 126.

³⁵¹ ό. π., σ. 130.

³⁵² ό. π., σ. 131.

αναπτύσσονται στους κόλπους της. Ο παρεκκλίνων σεξουαλικά τύπος αναφέρεται στο σώμα των ατόμων αλλά και στις ηδονές που αυτοί αναπτύσσουν σχετίζοντάς τες με την «αναδυόμενη βιολογία της σεξουαλικότητας».³⁵³

3.2. Το «πεδίο της μη κανονικότητας» ως συνθήκη παραγωγικότητας. Foucault και Λογοτεχνία.

Σε μια σειρά από τα θεωρητικά έργα του, *Επιτήρηση και Τιμωρία*,³⁵⁴ *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*,³⁵⁵ και κυρίως με το έργο του *Οι μη κανονικοί*, ο Foucault αναδεικνύει το «πεδίο του μη κανονικού» ως ένα πεδίο σύμφυτο με την πολιτική αλλά και την αισθητική νεωτερικότητα. Η τρέλα, η παραβατικότητα, το έγκλημα, η τιμωρία, και η σεξουαλική απόκλιση αποτέλεσαν, όπως είδαμε παραπάνω, κεντρικές θεματικές της έρευνας του Foucault και ενσωματώθηκαν στη μελέτη των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων. Όπως έχει δείξει ο Simon During, ο Foucault επικεντρώνεται στη φαινομενολογία, δηλαδή σε αυτό που οι κριτικοί της λογοτεχνίας αποκαλούν «διανοητικό σύμπαν» ενός συγγραφέα. Πρόκειται δηλαδή για την οπτική κατά κάποιο τρόπο, με την οποία οι αναγνώστες αφογκράζονται το έργο ενός συγγραφέα. Ο During επισημαίνει ότι η ανάλυση του Foucault εστιάζει σε αυτό που οι φαινομενολογικοί κριτικοί ονομάζουν «μοτίβο», δηλαδή σταθερά και ταυτόχρονα προνομιακά αντικείμενα γύρω από τα οποία δομούνται τα κυρίαρχα θέματα της φαντασίας ενός συγγραφέα.³⁵⁶

³⁵³ ό. π.

³⁵⁴ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, (μτφ. Κ. Χατζηδήμου-Ι. Ράλλη), Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα, 1989.

³⁵⁵ M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* Ά Τόμος, *Η βούληση για γνώση*, (μτφ. Τ. Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον, 2011. Για την «χρήση των ηδονών» βλ. M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* Β Τόμος, *Η χρήση των ηδονών*, (μτφ. Τ. Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον, 2013. Για το ζήτημα της «επιμέλειας του εαυτού» βλ. M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* Γ Τόμος, *Η επιμέλεια του εαυτού*, (μτφ. Β. Πατσογιάννης), Αθήνα, Πλέθρον, 2013. Για το ζήτημα της «ομολογίας της σάρκας» βλ. M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* Δ Τόμος, *Η ομολογία της σάρκας*, (μτφ. Θ. Λάγιος-επιμ. Λ. Ρινόπουλος), Αθήνα, Πλέθρον, 2019.

³⁵⁶ Για το «διανοητικό σύμπαν» του εκάστοτε συγγραφέα κατά τον Φουκώ, βλ. S. During, *Foucault and Literature, Towards a Genealogy of Writing*, Taylor and Francis e- Library, 2005, σ. 70.

Ο ίδιος ο Foucault «επιθυμούσε μέσα από τη συγγραφή να απαγκιστρώνεται πλήρως από κάθε ταυτότητα και να γίνεται συνεχώς άλλος».³⁵⁷ Για τον ίδιο, δηλαδή, η λογοτεχνική πράξη μένει μεν αναπόφευκτα απαγκιστρωμένη από «καλούπια» και στεγανά, ωστόσο διαθέτει κάποιες «σταθερές-μοτίβα» οι οποίες διατηρούν τη δομή κατά τη διοχέτευση της λογοτεχνικής σκέψης σε πράξη. Κατά τον Simon During, ο Foucault σε κάθε περίπτωση αποτελεί έναν λογοτεχνικό κριτικό. «Ο προσανατολισμός του προς την αντι-νεωτερικότητα δίνει τη δυνατότητα σε κάποιον να δεχτεί το έργο του εύκολα και απλά. Ειδικότερα, ένα θέμα κεντρικό σε αυτή την αντι-νεωτερικότητα, είναι το ζήτημα της υποκειμενικότητας. Οι κριτικές της υποκειμενικότητας έχουν μεγάλη διάρκεια στην ιστορία [...] και δίνουν στον ρομαντισμό το προνόμιο της προσωπικής του εμπειρίας και το ενδιαφέρον του για την εμβάθυνση, γεγονός που ενισχύει την “εσωτερική διακόσμηση” των σύγχρονων ηρώων».³⁵⁸

Γίνεται επομένως αντιληπτό πως ο Foucault, μέσα από τις λογοτεχνικές «σταθερές» και το υποκειμενικό στοιχείο, σε συνδυασμό με την οπτική της αισθητικής νεωτερικότητας, δημιουργεί ένα «πεδίο μη κανονικότητας» και απόκλισης, το οποίο δεν είναι απλώς ένα φαινόμενο περιθωριακότητας. Αντιθέτως, μέσα από τη σχέση του με τις κοινωνικές δομές και την εξουσία, ο «μη κανονικός» φανερώνει αλλά και περιπλέκει τα όρια της εξουσίας, αποκαλύπτει την κατασταλτική της δύναμη και την υποχρεώνει να συνομιλεί μαζί του, άλλες φορές για να τον καταλάβει κι άλλες φορές για να τον τιμωρήσει. Δηλαδή, το «πεδίο της μη κανονικότητας» είναι ένα παραγωγικό πεδίο που παράγει έργο, λόγο και παραστάσεις, δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να παραχθούν σχέσεις. Δεν είναι απλώς ένα πεδίο στατικό, ένα πεδίο ετερότητας και αποκλεισμού.

3.3. Θεοτόκης: Από τον «εξεγερμένο» στον «μη κανονικό».

Στην πεζογραφία του Θεοτόκη, η φωνή αλλά και τα πάθη των εξεγερμένων οδηγούν συχνά στη βία, στην τρέλα, στο έγκλημα και σε άλλες ακραίες συμπεριφορές. Οι ήρωές του είναι «άνθρωποι στα άκρα», πέρα από τα όρια του νόμου, των καθιερωμένων κοινωνικών ρόλων, του δικαίου και της «κανονικότητας». Παρότι,

³⁵⁷ G. Gutting, *Φουκώ-όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, (μτφρ. Ν. Ταγκούλης), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 12.

³⁵⁸ S. During, *Foucault and Literature*, η μετάφραση δική μου, ό. π., σ. 4.

σχεδόν στερεοτυπικά, θεωρείται ότι ο Θεοτόκης πέρασε από τον νατουραλισμό στον σοσιαλισμό, σε όλο το έργο του εντοπίζεται η διαρκής παρουσία των «μη κανονικών» ως μια «παρά φύσιν φύση», μια παθολογική φύση μέσα στην κοινωνία. Αυτή η προβληματική της «μη κανονικότητας», στο επίπεδο των συμπεριφορών και του λόγου των ηρώων, φωτίζει μια σειρά πολύ σημαντικών αντικειμένων της κοινωνικής πραγματικότητας γύρω του: το εθιμικό δίκαιο,³⁵⁹ τις έμφυλες ταυτότητες και την

³⁵⁹ Η θεωρία των αντιθέτων, των αντίρροπων δυνάμεων πάνω στις οποίες συγκρατείται ο κόσμος, ανάγεται στους πυθαγόρειους. Το ίδιο αυτό θεωρητικό σχήμα, εκσυγχρονισμένο αλλά και παραλλαγμένο, εμφανίζεται σύμφωνα με τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους των τελευταίων αιώνων με σκοπό να εξηγήσει τον ηθικό κώδικα μεταξύ της τιμής και της ντροπής που εμφανίζουν οι μεσογειακοί, κυρίως, λαοί. Για τη δυαδικότητα που διέπει την ανθρώπινη ύπαρξη βλ. Η. L. Bergson, *οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 1951, σ. 266 -268. Το δυαδικό αυτό μοντέλο προσπαθεί να εξηγήσει τους καθορισμένους κώδικες που υποδεικνύουν τους κοινωνικούς κανόνες και καθορίζουν τις συμπεριφορές. Η τιμή, η ντροπή, έννοιες όπως το καθήκον ή το ηθικό χρέος εντοπίζονται στις ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονται στους κόλπους μιας κοινωνίας. Το συναίσθημα της ντροπής συνοδεύεται συνήθως από την ενοχή, μια ενοχή που οριοθετείται από τον δείκτη της ηθικής στάθμης που έχει διαμορφώσει το κάθε άτομο ξεχωριστά στα πλαίσια μιας κοινότητας με καθορισμένους κανόνες. Οι εκφάνσεις της ντροπής λαμβάνουν διάφορες διαστάσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως, το συναίσθημα της ενοχής είναι ο αναγκαίος αμυντικός παράγοντας που μπορεί να λειτουργήσει προληπτικά και να «γλιτώσει» το άτομο από την απώλεια του αυτοσεβασμού. Όσο μεγαλύτερες είναι οι απαιτήσεις που έχουμε από τον εαυτό μας, τόσο μεγαλύτερος είναι και ο κίνδυνος να εμφανιστεί αυτό το δίπολο των συναισθημάτων. Η ντροπή προκύπτει όταν ο αυτοσεβασμός μας κάμπτεται ενώ η ενοχή όταν ο εαυτός μας είναι έτοιμος να δράσει δυναμικά. Κατά τον Wurmser υπάρχει μια αντιθετική σχέση μεταξύ «ντροπής και ενοχής». Η πρώτη σχετίζεται με την «αδυναμία» και η δεύτερη με τη «δύναμη». Βλ. L. Wurmser, “Gedanken zur Psychopathologie von Scham und Ressentiment,” *Analytische Psychologie*, (1988), 19 (4), σ. 288. Ο Φρόιντ, ενέταξε το συναίσθημα της ντροπής και της ενοχής στο άγχος του φόβου της συνείδησης, χαρακτηρίζοντάς το ως «υποείδος ηθικού άγχους». Βλ. M. Jacoby, *Shame and the origins of self- esteem, A Jungian Approach*, (Translated from the German in collaboration with the author by D. Witcher), Taylor and Francis e-Library, 2002, η μετάφραση από τα αγγλικά δική μου, σ. 4-5. Άλλες φορές, πάλι, το ζήτημα της ντροπής συσχετίζεται με αυτό της ατιμίας, όπως στον Σαίξπηρ, χωρίς ωστόσο να λαμβάνει πάντοτε τον χαρακτήρα αντίδρασης σε μια συμπεριφορά ανήθικη. Βλ. ό. π., σ. 2. Παρά τις διαφορετικές διαστάσεις που μπορεί να λάβει το συναίσθημα της ντροπής σε κάθε άτομο, φαίνεται πως «λειτουργεί λυτρωτικά για την αυτοπροστασία του εσωτερικού μας κόσμου». Βλ. ό. π., σ. 21. Θα μπορούσαμε να πούμε πως κατά κάποιο τρόπο προστατεύει την ατομική μας ηθική υπόσταση και ταυτόχρονα μας οδηγεί προς τη συμμόρφωση με το εθιμικό δίκαιο της κοινωνίας στην οποία ζούμε. Με αυτόν τον τρόπο, διασφαλίζονται τα συμφωνηθέντα όρια ζωής και δράσης των μελών μιας συγκεκριμένης κοινότητας. Ο κοινωνικός έλεγχος, οι προσδοκίες δηλαδή της κοινωνίας από το κάθε άτομο που ζει σε αυτή, χρησιμοποιεί το αίσθημα της ντροπής για την κοινωνική συμμόρφωση των μελών της. Βέβαια, στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στη διάκριση στην οποία προχωρά ο Αριστοτέλης στον όρο «ντροπή». Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης ξεχώρισε το συναίσθημα της ντροπής αφενός σε αυτό που νιώθει κανείς σε σχέση με τα πράγματα που είναι άξια προσβολής στα μάτια της «κοινής γνώμης» και αφετέρου σε αυτό που θεωρείται προσβλητικό απέναντι στην «καθαρή αλήθεια». Για τη διάκριση του όρου «ντροπή» από τον Αριστοτέλη, βλ. Η. M. Lynd, *On Shame and the Search for Identity*, New York, Science Editions, 1961, σ. 239. Στην πρώτη περίπτωση, το συναίσθημα αυτό λειτουργεί ως κώδικας κοινωνικής ηθικής ώστε να μην παραβιάζονται οι κοινωνικοί κανόνες, ενώ στη δεύτερη αναλαμβάνει τον ρόλο του θεματοφύλακα των προσωπικών αξιών και ατομικών ιδανικών. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο σε κάποιες περιπτώσεις η μία πτυχή της ντροπής που αφορά την ατομικότητα να έρθει σε σύγκρουση με την άλλη πτυχή που αφορά την κοινωνία. Οι αντίθετες αυτές λειτουργίες ενδέχεται να φέρουν σε σύγκρουση την κοινωνική προσαρμογή με την κοινωνική ακεραιότητα. P. Hultberg, “Shame: a Hidden Emotion,” *Journal of Analytical Psychology* 33 (2), 1988, σ. 118. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι η πατριαρχία και η επιβολή της κυριαρχίας του αντρικού στο γυναικείο φύλο αντιμετωπίζουν τη γυναικεία συζυγική ατιμία με ακραίες αποφάσεις. Μάλιστα εκεί χρησιμοποιείται ο όρος «τιμωρία» κι όχι τιμή, θέτοντας το ζήτημα της γυναικείας

υπόληψη και αγνότητα. Το στίγμα της ατιμίας, που προκόπτει κατόπιν απιστίας, απαιτεί εκδίκηση και κάθαρση αφού η κοινωνική υπόληψη του άντρα εξαρτάται κι από την τιμιότητα της γυναίκας που τον συντροφεύει. Βλ. Σ. Δημητρίου, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», στο *Τιμή και Ντροπή: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις-Αφιέρωμα*, (Επιμέλεια Σ. Δημητρίου), τχ. 351, *Διαβάζω*, Απρίλιος 1995, σε 116, 117. Βέβαια, οι αντιδράσεις που σχετίζονται με την τιμή ή την προσβολή της, πρέπει να αξιολογηθούν με βάση το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Ο Herzfeld υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί η διάκριση και η κατανόηση των συμπεριφορών των δύο φύλων σε μια κοινότητα που δεν είναι καθορισμένη γεωγραφικά και πολιτισμικά. Βλ. M. Herzfeld, “Within and without: the category of female in modern Greece”, στο J. Dubisch, (ed.) *Gender and power in modern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986 σ. 219. Η πρόσληψη και διαχείριση του συναισθήματος της «ντροπής» διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία. Παρατηρείται, βέβαια, ένας «κοινός τόπος» αντίληψης περί τιμής, σε περιβάλλοντα που αναπτύσσουν παρόμοια κοινωνική οργάνωση. Βλ. J. Boissevain “Towards a social anthropology of the Mediterranean”, *Current Anthropology*, vol. 20, no. 1 (Mar. 1979), σ. 84. Για παράδειγμα, η κατάρρευση της αριστοκρατίας συμπαρέσυρε και την αξία της έννοιας της τιμής, καθώς στους κόλπους της νέας αναδυόμενης άρχουσας τάξης, το αίσθημα αυτό δεν έχει εξέχουσα θέση. Βλ. E. Leroy Ladurie, “The court surrounds the King: Louis XIV, the Palatine Princess, and Saint-Simon” στο J. G. Peristiany, P. Rivers (eds.): *Honor and grace in anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press 1992, σ. 34. Η εκδίκηση και η επιβολή τιμωρίας επέρχεται για την επιβεβαίωση της αρσενικότητας όταν δημοσιοποιηθεί η προσβολή της τιμής. Τα εγκλήματα «τιμής», ενίοτε έχουν ως γενεσιουργό αίτιό τους, το άγχος απόδειξης ανδρισμού του θύτη. Βλ. D. Gilmore, “Honor, Honesty, Shame: Male status in Contemporary Andalusia”, στο D. Gilmore, (ed.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, Washington D. C., Special Publication of the American Anthropological Association, 1987, σ. 101. Για τις κοινωνικές προεκτάσεις της τιμής, βλ. J. Pitt- Rivers, “Honor and Social Status”, στο J. G. Peristiany, (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965, σ. 27. Η τάση για εκδίκηση για λόγους τιμής οδηγεί στην κάθαρση κι «επιβάλλει την κοινωνική τάξη» ή «προσφέρει συνοχή» κι ενσωματώνει το άτομο στην κοινωνία. Η επιβολή τιμωρίας και εκδίκησης για εγκλήματα τιμής στους λαούς της Μεσογείου τους προηγούμενους αιώνες, συνέβαλαν στην διατήρηση της κοινωνικής ομαλότητας. Βλ. A.J. Caro Baroja, “Religion, worldviews, social classes, and honor during the 16th and 17th centuries in Spain”, στο J. G. Peristiany, Rivers Pitt, ό. π., σ. 98. Για τη σχέση της εκδίκησης ως έγκλημα τιμής και της κοινωνικής συνοχής, στους λαούς της Μεσογείου, βλ. D. Gilmore, *Honor, Honesty, Shame: Male status in Contemporary Andalusia*, 1987, ό. π. σ. 101. Το ζήτημα της βίας ως αντίδραση της προσβολής της τιμής, «επιβάλλεται» ενίοτε κι από την κοινή γνώμη. Βλ. P. Bourdieu, “The Sentiment of Honor in Kabyle Society”, στο J. G. Peristiany, ό. π., σ. 212. Για τα εγκλήματα τιμής στις «εξισωτικές» κοινωνίες της Μεσογείου, βλ. J. Schneider, “Of vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies”, *Ethnology* 10, 1971, σ. 3. «Ο αγώνας της τιμής αφορά τη δημιουργία συμμαχιών [...] Επομένως, αντιστοιχεί σε μεταβατικές καταστάσεις της κοινωνικής οργάνωσης και εξυπηρετεί τη σύναψη νέων πολιτικών συμμαχιών, άρα νέας οργάνωσης. Μ’ αυτόν τον τρόπο οδηγεί στο πέρασμα από την εξισωτική δομή στην κοινωνική διαστρωμάτωση. [...] Είναι φαινόμενο κυρίως πολιτικό, που η ιδεολογία του χρησιμεύει για την ανακατανομή ή την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας». Βλ. Σ. Δημητρίου, ό. π., σ. 121. Η τιμή έχει διαφορετική σημασία για τους άντρες και διαφορετική για τις γυναίκες. Στην περίπτωση της γυναίκας ο Campbell υποστηρίζει ότι «η ποιότητα που απαιτείται από τις γυναίκες σε σχέση με την τιμή, είναι η ντροπή, και ειδικά η σεξουαλική ντροπή. Υποκειμενικά, η σεξουαλική ντροπή της γυναίκας δεν είναι απλώς ένας φόβος των εξωτερικών κυρώσεων, είναι μάλλον μια ενστικτώδης αποστροφή προς τη σεξουαλική δραστηριότητα. [...] Ο ανδρισμός των ανδρών μέσα σε κάθε οικογένεια προστατεύει τη σεξουαλική τιμή των γυναικών από κάθε εξωτερική προσβολή, και οι γυναίκες πρέπει να έχουν ντροπή για να μη σπλωθεί ο αντρισμός των αντρών τους». Βλ. J. Campbell, “Honour and the Devil” στο J. Peristiany, ό. π., σ. 146. «Οι άνδρες στις πατριαρχικές κοινωνίες ορίζουν τον εαυτό τους με τρόπο αμυντικό σαν να έχουν κάτι σαν να επιτυγχάνουν κάτι –που οι γυναίκες από την ανατομία τους ή τη φύση δεν έχουν ή δεν μπορούν– να έχουν.» Βλ. D. Gilmore, ό. π., σ. 101. «Το ομηρικό κώδος πρέπει να θεωρείται ένας από τους προγόνους της έννοιας της τιμής.», σύμφωνα με τον Τερζάκη. Στο σημείο αυτό τονίζεται η χροιά της τιμής η οποία δεν συνοδεύεται αποκλειστικά από καλοσύνη. Απεναντίας χαρακτηρίζεται από σκληρότητα κι ενίοτε βία, αυτός που είναι έτοιμος να υπερασπιστεί την τιμή του. Άλλωστε, το γεγονός ότι αναφερόμαστε στο πεδίο της μάχης δείχνει τη δυσκολία που απαιτεί η διατήρησή της. Βλ. Φ. Τερζάκης, «Σεξουαλικός συμβολισμός στον μεσογειακό κύκλο», ό. π., σ. 127.

πατριαρχία, τα οικονομικά συμφέροντα, την ψυχική ασθένεια, την ενοχοποίηση του σώματος μέσω της σάρκας, τα ζητήματα της τιμής κ.ά.

Στον Θεοτόκη, η έννοια της «τιμής» άλλοτε λαμβάνει τη «διάσταση» του κοινωνικού κύρους κι άλλοτε αυτή της «συμπόρευσης» του κοινωνικού ελέγχου με την ερωτική δραστηριότητα. Η κοινωνική κριτική, το ζήτημα της αντρικής τιμής και η ατίμωση ανύπαντρων κοριτσιών, αποτελούν «συνθήκες» που απαιτούν βίαιες κι «αποφασιστικές» λύσεις για την ατομική ή την κοινωνική «εκτόνωση». «Ο παράνομος έρωτας, η τιμή, ο φόνος, η αυτοδικία, η τιμωρία»,³⁶⁰ αποτελούν μεταξύ άλλων βασικά γνωρίσματα και μοτίβα που εμφανίζονται στα έργα του Θεοτόκη. «Όλα συμβαίνουν σε μια κλειστή, περικλειστη, καθυστερημένη και πρωτόγονη πατριαρχική κοινωνία, όπου πολυτιμότερο αγαθό θεωρείται η προσωπική τιμή του καθενός και σημαντικότερο προσόν του άντρα, και μάλιστα του φτωχού, η θαρραλέα —τις περισσότερες φορές με αιματηρή κατάληξη— αξίωση αποκατάστασης της προσβληθείσας τιμής του και η διεκδίκηση του δίκιου του».³⁶¹ Άλλωστε, «αυτή η τάξη πραγμάτων στηρίζεται και διατηρείται με μια σειρά από μηχανισμούς: κοινωνία ανδροκρατική και πατριαρχική, εθιμικό δίκαιο και αυτοδικία, κυρίως σε θέματα τιμής».³⁶²

Έτσι, λοιπόν, στον *Κατάδικο* και στα διηγήματα του Θεοτόκη *Πίστομα*, *Τίμιος κόσμος*, *Ακόμα* και *Αμάρτησε*, το ζήτημα της θιγόμενης τιμής αφορά στον απατημένο σύζυγο, ενώ στα διηγήματα *Η ζωή του χωριού*, *Υπόληψη*, *Η παντρεία της σταλαχτής*, *Οι δυο αγάπες*, στη νουβέλα *Η τιμή και το χρήμα* και στο μυθιστόρημα *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, το ζήτημα της τιμής να αφορά στις προγαμιαίες ερωτικές σχέσεις ανύπαντρων γυναικών. Βέβαια, το θέμα της προσβολής της «τιμής» λαμβάνει στο έργο του Θεοτόκη ακόμη μία διάσταση, αυτή που σχετίζεται με το «ατίμασμα» της αιμομιξίας, όπως αυτή δίνεται στο διήγημα *Αγάπη παράνομη*, και στο μυθιστόρημα *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*.

Η έννοια της τιμής τόσο ως κώδικας αξιοπρέπειας όσο και ως ζήτημα προσωπικής ή οικογενειακής προσβολής («ντροπή»), αποτελεί και στις δύο περιπτώσεις καταστατικό στοιχείο για την κοινωνική κριτική. Η κριτική αυτή, όμως,

³⁶⁰ Κ. Μπαλάσκας ό. π. Ειδικότερα για την τιμωρία, στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* ο Foucault αναφέρει πως οι πειθαρχικές τεχνικές που εισήχθησαν για εγκληματικές φύσεις καθίστανται το πρότυπο για άλλους τόπους ελέγχου και κατά συνέπεια η διαδικασία του εγκλεισμού διαποτίζει όλη τη σύγχρονη κοινωνία που ζούμε. Βλ. Μ. Foucault, ό. π., σ. 395.

³⁶¹ Κ. Παπαγεωργίου, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κορφιάτικες ιστορίες», ό. π.

³⁶² Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 127.

και ο κοινωνικός έλεγχος είναι πολλές φορές τα βασικά στοιχεία στο έργο του Θεοτόκη, που «οπλίζουν τους ήρωές του» να προβούν άλλοτε σε «εγκλήματα πάθους» κι άλλοτε σε «εγκλήματα τιμής». Η θεματική της βίας συναντάται στον Θεοτόκη ως μια συνθήκη μη αναστρέψιμη. Πρόκειται, δηλαδή, για την τιμωρία που συνοδεύει το έγκλημα της νατουραλιστικής εκδοχής, με τους ήρωες να οδηγούνται σε αποτρόπαιες πράξεις είτε κυριευμένοι από το ερωτικό πάθος είτε θιγμένοι από την προσβολή της τιμής τους, όπως συμβαίνει στις *Κορφιάτικες ιστορίες*.

Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής, τα συστήματα «διοίκησης, διατήρησης, μάθησης και αναπαραγωγής, είναι αναγκαστικά παραδοσιακά»³⁶³ στην περίπτωση που οι ενσωματωμένοι κανόνες με τους οποίους αναπτύσσονται έχουν βαθιές ρίζες σε κάθε κοινωνία. Η κληρονομιά των συστημάτων αυτών, με τη μορφή θεσμών, συνεπάγεται την κληρονομιά ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος που έχει διαμορφωθεί με έναν συγκεκριμένο τρόπο και με τη σειρά του διαμορφώνει τα μέλη του. Η παράλληλη διδασκαλία των συμβάσεων προκαλεί σχεδόν πάντα εντάσεις εξαιτίας της σύγκρισης μεταξύ περιβάλλοντος και συμβάσεων, τόσο ατομικά όσο και κοινωνικά. Μέσα από τη σύγκριση αυτή, τα άτομα οδηγούνται σε διαφορετικά συμπεράσματα και η εφαρμογή τους στην πράξη έχει ως αποτέλεσμα την καθιέρωση καταλληλότερων συμβάσεων ή τη συνειδητή αλλαγή του περιβάλλοντος ή την εκδήλωση ακραίας και συγκρουσιακής συμπεριφοράς. Οι τελευταίοι αυτοί τύποι, λοιπόν, «οι μη κανονικοί», που προβαίνουν στις βίαιες αυτές ακρότητες, εξομολογούνται τον τρόπο με τον οποίο έχουν συγκροτηθεί οι μεγάλες «κανονικότητες» της εποχής. Έτσι, μέσα από την «ψυχογραφική» ικανότητα του Θεοτόκη, στο κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε το μοντέλο του «μη κανονικού ήρωα» να κινείται σε ένα πεδίο «δημιουργικής διαντίδρασης», η οποία λαμβάνει χώρα ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία.

Ακολουθώντας τις αιτίες της εγκληματογένεσης (ερωτική επιθυμία και σεξουαλικότητα, οικονομικά/υλικά συμφέροντα, κοινωνική περιθωριοποίηση), θα περιγράψουμε τις εκδοχές της «μη κανονικότητας» στους ήρωες του Θεοτόκη εξετάζοντας μια σειρά θεματικών πεδίων. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου «η μη κανονικότητα» αφορά στους «επικίνδυνους πόθους», οι οποίοι έχουν ως επακόλουθο τη βία, με τη μορφή της αυτοδικίας. Η έννοια της ντροπής, της τιμής και

³⁶³ R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π., σ. 241.

του ενστίκτου επιφέρουν τα εγκλήματα πάθους που προστάζει το εθιμικό δίκαιο. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου θα παρατηρήσουμε τους «μη κανονικούς» να κινούνται μεταξύ «εγκλήματος και τιμωρίας», συμπυκνώνοντας την κοινωνική «εγκληματογένεση». Ο φόβος του κοινωνικού ελέγχου και της απόκλισης, η περιγραφή της ποινής και του σωφρονισμού για τον «μη κανονικό» θα αποτελέσουν τα πεδία της δράσης του. Τέλος, στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου η εκδοχή της «μη κανονικότητας» θα ταυτιστεί με την ακραία της έκφραση, αυτή της παραφροσύνης, της τρέλας και του «αλλόκοτου». Στην τελευταία αυτή εκδοχή, οι ήρωες είναι «άνθρωποι στα άκρα» που ελέω παραφροσύνης κάνουν άλλοτε κακό στον εαυτό τους κι άλλοτε ακολουθούν μονοπάτια «παρα φύσιν» της ανθρώπινης ύπαρξης.

« Έκαμα κρίση.»

Στην πρώτη αυτή εκδοχή της «μη κανονικότητας», η κεντρομόλος δύναμη, που καθοδηγεί τη δράση των «μη κανονικών» ηρώων στον Θεοτόκη, είναι το εθιμικό δίκαιο και η αυτοδικία. Σαφέστατα το ένστικτο και η προσβολή της οικογενειακής τιμής αποτελούν βασικούς παράγοντες ροπής προς τη βία. Τα εγκλήματα πάθους, όμως, που αποτελούν προϊόν αυτοδικίας, φανερώνουν με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την αποτύπωση της «νατουραλιστικής βίας», με την έννοια της ανταπόδοσης του αδικήματος από τον παθόντα ή από συγγενικό του πρόσωπο, παρακάμπτοντας κάθε ένδικο και νόμιμο μέσο. Η απιστία, τα ερωτικά πάθη, η αθέτηση μιας υπόσχεσης γάμου, η συζυγική εγκατάλειψη, ο έκλυτος βίος και η ευθύνη διαφθοράς των νέων κοριτσιών, εκτρέφουν το μίσος και το πάθος για εκδίκηση. Άλλες φορές πάλι τα κίνητρα βίας των «μη κανονικών» είναι πέρα για πέρα απροσδιόριστα. Σαφέστατα πάντως ο Θεοτόκης μέσα από την παρουσίαση και τη δράση των «μη κανονικών» του ηρώων στηλιτεύει τις «κανονικότητες» της εποχής, που εκτρέφουν το μίσος, τη βία, τα μικροσυμφέροντα και τη «μικροζωή» στο άστυ αλλά και στην ύπαιθρο της βόρειας Κέρκυρας.

Ειδικότερα, με τις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, ο Θεοτόκης είναι πλέον στραμμένος προς τον κοινωνικό ρεαλισμό ή αλλιώς προς την εντοπιότητα, με την έννοια ότι έχει στραφεί προς τη σύγχρονή του πραγματικότητα, εμπνεόμενος από την κοινωνική ζωή των ανθρώπων στην ελληνική ύπαιθρο. Στο αγροτικό αυτό πλαίσιο, οι ήρωες ζουν μια απλοϊκή και συντηρητική ζωή. Η στάση και η δράση τους καθορίζεται από τα πάθη

τους, από τις προλήψεις και τις συνθήκες της κοινωνίας, από τα οποία δε μπορούν να ξεφύγουν. Το προσωπικό συμφέρον είναι πάνω από όλα και γι' αυτό χρησιμοποιείται κάθε μέσο, ανήθικο ή παράνομο.³⁶⁴ Στα διηγήματά του αυτά, ο Θεοτόκης προσπαθεί να παντρέψει την εικόνα των σκληρών συνθηκών διαβίωσης, που ευνοούν την κυριαρχία των πλουσίων μέσα σ' ένα πατριαρχικό και ανδροκρατικό περιβάλλον, μαζί με τα ζητήματα της τιμής, της υπόληψης της κακίας και της ιδιοτέλειας. Μέσα από την παρουσίαση των αντίθετων³⁶⁵ αυτών εικόνων, στα διηγήματα αυτής της συλλογής, ο Θεοτόκης προτάσσει την ωμή και στυγνή βία, θέλοντας να στηλιτεύσει τον παρωχημένο τρόπο αντίληψης και πρόσληψης των ζητημάτων περί ηθικής. Στην κερκυραϊκή ύπαιθρο, διαπιστώνουμε πως ο φόβος του κοινωνικού ελέγχου αλλά και τα επιβαλλόμενα πρότυπα της εποχής ορίζουν συγκεκριμένους, αυστηρούς και απαράβατους ηθικούς κώδικες συμπεριφοράς.

Η σχέση ερωτικής επιθυμίας και εκδίκησης αποτελεί κυρίαρχο «μοτίβο» βάσει του οποίου δρα και κινείται ο «μη κανονικός» ήρωας του Θεοτόκη στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*. Η ερωτική επιθυμία «εκπληρούμενη» ή μη, εντός ή εκτός γάμου, συνοδεύεται από τη βία, ψυχολογική και σωματική, και καθοδηγεί τη δράση τους. Στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, τα κίνητρα της εκδίκησης και της βίας περιορίζονται στα ζητήματα κυρίως της τιμής και του ερωτικού ενστίκτου, χωρίς ωστόσο να λείπουν σε ορισμένες περιπτώσεις κίνητρα εξουσιαστικής καταπίεσης ή ταξικής προέλευσης που γεννούν τη βία.

Στο *Πίστομα*, θέλοντας ο Θεοτόκης να καταγγείλει τις ακρότητες και τις κτηνωδίες, στις οποίες οδηγεί ένας «ακατανόητος» κώδικας τιμής, «περιορίζεται με εξαιρετική πυκνότητα στο έγκλημα και την τιμωρία, αναφερόμενος στις συνθήκες ζωής των χωρικών της Κέρκυρας προβάλλοντας τη σύγκρουση φυσικού και κοινωνικού νόμου».³⁶⁶ Σε μια κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία «ο έρωτας νοείται μόνο σε σχέση με το γάμο»,³⁶⁷ κάθε συναπτόμενη σχέση εκτός γάμου

³⁶⁴ Τ. Καρβέλης, *Δεύτερη ανάγνωση, Κριτικά δοκίμια*, ό. π., σ. 121-131.

³⁶⁵ Η ερωτική επιθυμία και η τιμή καθώς και η δύναμη του χρήματος κι ο διαβρωτικός του ρόλος, αποτελούν συνήθη ζεύγη αντίθεσης στην πεζογραφία του Θεοτόκη. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πεζογραφίας του Θεοτόκη», *Νέα Εστία*, τ. 120, τχ. 1419 (15 Αυγ. 1986), σ. 1066 - 1072, (=Περιδιαβάζοντας στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας, τ. Β', Αθήνα: Κέδρος, 1986, σ. 163-173).

³⁶⁶ Θ. Πυλαρινός, «MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ “ΠΙΣΤΟΜΑ!” ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ “ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ” ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ», στον τόμο *ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ*, τόμος Α', επιμέλεια: Πυλαρινός Θεοδόσης [Επιστημονική περιοδική έκδοση Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας], Κέρκυρα, (2007), σ. 183.

³⁶⁷ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 128.

κατακρίνεται, διαταράσσει την κοινωνική ομαλότητα και επιφέρει τιμωρίες και κυρώσεις προς παραδειγματισμό και αποκατάσταση της τάξης. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο Θεοτόκης παρουσιάζει μια υπόθεση, στην οποία η γυναίκα του Κουκουλιώτη, ενός άνδρα ο οποίος έχει καταφύγει στα βουνά ως αντάρτης, αποκτά ένα παιδί με άλλον, «νομίζοντας πως ο Κουκουλιώτης είτουν σκοτωμένος ή αλλιώς πεθαμένος». ³⁶⁸

Το ζήτημα της αυτοδικίας, που ανακύπτει από το διήγημα, διαμορφώνει μια κτηνωδία, η οποία υποκινείται τόσο από το ατομικό πάθος όσο και από το κοινωνικό πρότυπο που δεν επιδέχεται νόθους συγγενείς. Η τραγικότητα του Κουκουλιώτη αγγίζει τον «Νιτσεϊκό ήρωα, ο οποίος καταφεύγει σε ακρότητες υποκύπτοντας στις πιέσεις»³⁶⁹ των περιστάσεων αλλά και των επιταγών που απορρέουν από τα πρότυπά του. Στο διήγημα αυτό, λαμβάνει χώρα μια πρωτοφανής αγριότητα, ένα ειδικό έγκλημα με έκδηλη τη νατουραλιστική οπτική. Ο «μη κανονικός» ήρωας εδώ είναι προφανέστατα ο Κουκουλιώτης, ο οποίος χαρακτηρίζεται «ως κακούργος ληστής» από τον Θεοτόκη. Ο Κουκουλιώτης διαπράττει ένα έγκλημα τιμής, αλλά παρουσιάζεται από τον συγγραφέα σχεδόν ατάραχος μετά τον πρώτο του φόνο. Γυρνώντας απ' το φονικό του δεύτερου συζύγου της γυναίκας του, ο Κουκουλιώτης που «χορτάτος κοιμήθη ύπνον», παρομοιάζεται με κάποιο άγριο θηρίο που «κόρεψε την πέψη του» και αναπαύεται. Το ζήτημα της «μη κανονικότητας» επιτείνεται ακόμη περισσότερο αν συνυπολογίσει κανείς τη «διαστροφή» του Κουκουλιώτη που απορρέει από τον τρόπο που εκδικείται. Η τυφλή εκδίκησή του λόγω πάθους θα μπορούσε να λήξει διαπράττοντας μόνο τον πρώτο φόνο, αυτόν του νέου συζύγου. Αντ' αυτού, ο Κουκουλιώτης θέλει να προκαλέσει περισσότερο πόνο μέσα από άλλες βίαιες και ακραίες καταστάσεις. Το στοιχείο του φόβου διαπερνά τους παρόντες. Στα λόγια της γυναίκας του Κουκουλιώτη («Αντώνη, τίποτε δε μπορώ να σου κρούσω. Το φταίσμα μου είναι μεγάλο. Μα, το ξέρω, κ' η εγδίκησή σου θά'ναι μεγάλη· κ' εγώ, αδύνατο μέρος, και το νήπιο τούτο, που από το φόβο τρέμει, δε δυνόμαστε να σ' αντρειευτούμε»)³⁷⁰ φαίνεται η φυσική αδυναμία της γυναίκας να αντιδράσει αλλά και ο τρόμος της μπροστά στη «θυματοποίησή» της. Βέβαια, «η τιμωρία βαραίνει συνήθως τη γυναίκα, που μέσα στην ανδροκρατική κοινωνία είναι το εύκολο θύμα των ανδρικών μηχανισμών και δη του γάμου». ³⁷¹ Στο *Πίστομα*, ο Θεοτόκης συγκαταλέγει στα

³⁶⁸ Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Κορφιάτικες Ιστορίες*, ό. π., σ. 2.

³⁶⁹ Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 115.

³⁷⁰ Κ. Θεοτόκης, *Κορφιάτικες Ιστορίες*, ό. π., σ. 7.

³⁷¹ ό. π., σ. 128.

στοιχεία της «μη κανονικότητας» τις φρικαλεότητες του Κουκουλιώτη, που αναγκάζει τη γυναίκα του να θάψει ζωντανό το νόθο της παιδί. Ταυτόχρονα, ο Θεοτόκης δεν περιορίζει την οπτική του στον κοινωνικό έλεγχο, που καθιστά «παράνομο» οποιονδήποτε δεσμό εκτός γάμου, αλλά συνυπολογίζει και την τετελεσμένη αδυναμία της γυναίκας να αντικρούσει τις κατηγορίες, να ορθώσει ανάστημα και να υπερασπιστεί το παιδί της. Επιτελείται, κατά αυτόν τον τρόπο, μια προσπάθεια στηλίτευσης του απόλυτου παροξυσμού της πατριαρχικής οργάνωσης, που ξεπερνά πολλές φορές τα όρια και ωθεί τους ανθρώπους σε ακραίες πράξεις, στον βωμό της ομαλής λειτουργίας της κοινωνίας και της «μη διατάραξής της». Το ζήτημα της ανδρικής τιμής, που ανακύπτει για τον Κουκουλιώτη, είναι αλληλένδετο με τη βίαιη τιμωρία που πρέπει να υποστεί και η γυναίκα του. Ο Κουκουλιώτης ζητά από την γυναίκα του να θάψει ζωντανό το νόθο της παιδί. Η τιμωρία καθίσταται ακόμη πιο βίαιη, καθώς ο Κουκουλιώτης δεν εκτελεί ο ίδιος την τιμωρία στο νόθο παιδί, αλλά επιβάλλει στη σύζυγό του να κάνει την αποτρόπαια πράξη και μάλιστα να το θάψει «πίστομα», δηλαδή μπρούμυτα. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο κατά τη χριστιανική πρακτική όσο και κατά την αρχαία παράδοση, η ταφή ενός νεκρού «μπρούμυτα» αποτελούσε πράξη βάνανσης τιμωρίας, καθώς ο νεκρός δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να προσμένει την μεταθανάτια ζωή.

Τα ήθη αυτά, τα πάθη και οι προλήψεις αποτελούν την κινητήρια δύναμη των «μη κανονικών» ηρώων των διηγημάτων του Θεοτόκη. «Ντροπιασμένοι από δύναμη και πάθος ως την εξωστρέφεια, σχεδόν αφύσικοι»,³⁷² οι «νατουραλιστικοί» άντρες-ήρωες των διηγημάτων του Θεοτόκη οδηγούνται στη βία για να προστατέψουν την τιμή τους. Το ζήτημα της θιγόμενης αντρικής τιμής και της ανάλογης τιμωρίας, που θα ακολουθήσει, πραγματώνεται και στο έργο του *Ακόμα*. Και σε αυτό, ο «μη κανονικός» ήρωας είναι ένας άντρας, ο Κούρκουπος, του οποίου η τιμή έχει θιχτεί, καθώς τόσο ο ίδιος όσο και ο κοινωνικός του περίγυρος υποπετούνται πως η σύζυγός του τον απάτησε και πως το παιδί, που η ίδια κυοφορεί, δεν ήταν δικό του. Ο Κούρκουπος ωθείται σε εγκληματική πράξη «αυτοδικίας» από τον περίγυρό του, στον οποίο νιώθει πως πρέπει να λογοδοτήσει για να σώσει την τιμή του. Στο διήγημα αυτό, λοιπόν, η εκδίκηση προκύπτει για να διασωθεί η τιμή του ανδρός που θίχτηκε στα «μάτια της κοινής γνώμης». Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του ξαδέρφου του ήρωα, Θεοδόση: «

³⁷² Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα [Κορφιάτικες ιστορίες]*, ό. π., σ. 12.

Μας ντροπιάσατε!». ³⁷³ Η κοινωνική κριτική, είναι αυτή που εν τέλει επιβάλλει το μέγεθος της τιμωρίας, και μάλιστα από έναν άνθρωπο, ο οποίος ταραάζεται και μόνο στην ιδέα πως πρέπει να διαπράξει φόνο για να σώσει την τιμή του. Το εθιμικό δίκαιο και οι πιέσεις του κοινωνικού ελέγχου οδηγούν βήμα-βήμα τον Κούρκουπο στο να ξεπεράσει τα όρια της «κανονικότητας», να προβεί σε κτηνωδίες και να ακολουθήσει το ζώδες ένστικτο που έκρυβε βαθιά μέσα του. Η έμφυλη βία, που διαπράττεται με τον φόνο της γυναίκας, που τον απάτησε, έρχεται ως αποτέλεσμα πίεσης της κοινωνίας, την οποία προσωποποιεί ο Θεοδόσης, ο ξάδερφος του Κούρκουπου. Ο τελευταίος θέτει το ζήτημα της οικογενειακής τιμής και ζητά από τον ξάδερφό του να λάβει την «εσχάτη των ποινών», ενώ δε διστάζει να ζητήσει ακόμη κι ο ίδιος να εκτελέσει το θλιβερό αυτό καθήκον.

Παρατηρούμε πως και σε αυτό το διήγημα η βαρβαρότητα, που ακολουθεί την προσβολή της οικογενειακής τιμής, φτάνει στα όρια της κτηνωδίας. Η παρέμβαση του ξαδέρφου του πρωταγωνιστή, ο οποίος ζητά επιτακτικά και πιεστικά το θάνατο της «μοιχαλίδας», φέρνει ένα τέλος εξαιρετικά ειδεχθές. Στο *Πίστομα* είδαμε τον Κουκουλιώτη να παρομοιάζεται με ζώο και στο *Ακόμα;* παρατηρούμε τη γυναίκα του Κούρκουπου να μοιάζει με «σφάγιο», τη στιγμή που ο τελευταίος τη δολοφονεί με το κλαδευτήρι του. Τα ζώδη χαρακτηριστικά, που αποδίδονται στους ήρωες από τον Θεοτόκη, καθώς και η απουσία ελέους απέναντι σε νήπια (*Πίστομα*) ή σε αγέννητα (*Ακόμα;*), επιτονίζουν τις εκδοχές της «μη κανονικότητας» που συμπυκνώνουν οι ήρωες. Χαρακτηριστικό δείγμα του κόσμου αυτού είναι το απόσπασμα του διηγήματος *Ακόμα;* που ακολουθεί:

«Έλεος, έλεος» είπε· «αμαρτωλή είμαι· μα είμαι έγκυα· δικό σου είναι το παιδί, μα το Θεό!» Έμεινε ο Κούρκουπος· εγίνη κίτρινος· ο λόγος της τον εξαρμάτωνε. Η στια είχε πέσει, εκείνη έκλαιγε θερμά· όξω εξημέρωνε. Κι ο Θεοδόσης που 'χε παραμονέψει εχτύπησε μ' ορμή την πόρτα· κ' είπε: «Ακόμα; ακόμα;» Και σαν απάντηση ακούστηκαν φωνές από μέσα.

— «Έλεος, έλεος, το παιδί σου. Απάνθρωπε με σκότωσες!» και δυνατά όσο εδυνότουν:
— «Βοήθεια, βοήθεια!... Α!» Κ' υστέρα άκρα σιωπή. Τότες όμως ανοίχτηκαν τ' άλλα σπίτια, κ' εβγήκαν οι γειτόνοι άντυτοι, άνταριασμένοι, κ' εσυναχτήκαν μπρος στου Κούρκουπου το σπίτι, άντρες, παιδιά, ρωτώντας τί τρέχει· κι αφοκραστήκαν το πνιμένο

³⁷³ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα*, ό. π. σ. 16.

ρουχαλητό που έβγαине τώρα από μέσα. Ο Θεοδόσης τους αποκρίθηκε: — «Την εσκότωσε».³⁷⁴

Και στο έργο *Τίμιος κόσμος*, η εκδοχή της «μη κανονικότητας» σχετίζεται με την υπεράσπιση της τιμής και της υπόληψης, που γίνεται η αιτία ώστε να ασκηθεί ωμή βία και να διαπραχθεί ένας ακόμη φόνος. Στο διήγημα αυτό, ο Θεοτόκης αποφασίζει να μη γνωστοποιήσει στους αναγνώστες τα μικρά ονόματα των εμπλεκομένων. Συγκεκριμένα, δίνει μόνο τα επίθετά τους (Μάγρης και Γλαβοστάθης), θέλοντας να δείξει εντονότερα ότι η βία δεν ταιριάζει στον άνθρωπο. Αποφεύγει έτσι να προσδώσει σε αυτούς τους βίαιους «μη κανονικούς» του ήρωες ό,τι πιο ανθρώπινο, δηλαδή το μικρό τους ξεχωριστό όνομα. Στην «ατμοσφαιρική ομοιογένεια και την ταυτότητα του χώρου»,³⁷⁵ στην Κέρκυρα δηλαδή της εποχής, οι καταστάσεις επιβάλλουν τον κώδικα τιμής του άντρα να θίγεται «εις διπλούν», αφενός γιατί ο αντίπαλός του τον αποκάλυψε άτιμο, κι αφετέρου γιατί αναφέρθηκε στη γυναίκα του με ατιμωτικό τρόπο («Μόνο εσύ τέτοιος είσαι. Γιατί εσέ, τη γυναίκα σου την είχα εγώ πριν»)³⁷⁶ Η πρόκληση βίας και ο φόμος, ως επιστέγασμα αυτής, αφενός φανερώνουν τις ξεπερασμένες αντιδράσεις στις οποίες καταφεύγουν οι άνθρωποι της επαρχίας και αφετέρου επιδεικνύουν το πεδίο «κανονικότητας» στο οποίο αυτοί «διαμορφώνουν τους χαρακτήρες τους [...] τις αποφάσεις και τις πράξεις τους»³⁷⁷ με τις οποίες λύνουν τις διαφορές τους, φανερώνοντας την οπισθοδρόμηση της κοινωνίας. Στους δύο αυτούς «μη κανονικούς» ήρωες του Θεοτόκη συμπυκνώνονται όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να διαταράξουν το πεδίο της «κανονικότητας» στο οποίο δρουν. Η οικογενειακή τιμή και οι «παληκαριές», που τη συνοδεύουν, καθώς και οι πολιτικές και οικονομικές διαφορές συνθέτουν το σκηνικό της ρήξης και κατ' επέκταση της αυτοδικίας. Ταυτόχρονα όμως, φανερώνουν και τις «σαθρές κανονικότητες» της εποχής, που οι ίδιες πολλές φορές οδηγούν τους ανθρώπους στα άκρα.

Σε ανάλογο κλίμα κινούνται και ορισμένα από τα υπόλοιπα διηγήματα της συλλογής (*Υπόληψη*, *Η ζωή του χωριού*, *Η παντρεία της Σταλαχτής*, *Αγάπη Παράνομη*, *Οι δύο αγάπες*, *Αμάρτησε*). Ειδικά, τα ζητήματα του παράνομου έρωτα, της τιμής, της

³⁷⁴ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα*, ό. π., σ. 71.

³⁷⁵ Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική. Θεωρητικές δομικές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Ιούνιος 2003, ό. π., σ. 146.

³⁷⁶ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα*, ό. π. σ. 93.

³⁷⁷ Τ. Καρβέλης, «Ο ρεαλισμός και η ιδεολογία στην υπηρεσία της πεζογραφίας», *Διαβάζω* 92, (18.4.84), σ. 34.

τήρησης της τάξης, της εκδίκησης, της υπόληψης συναντώνται πολλάκις. Οι άνθρωποι είναι ξεκάθαρα αιχμάλωτοι των ηθών, των συνθηκών, των παθών και του κοινωνικού ελέγχου, γεγονός που τους οδηγεί πέρα από τα όρια της «κανονικότητας».

Η εσωτερική δράση και οι ψυχολογικές μεταπτώσεις των ηρώων δείχνουν τη σκληρή πραγματικότητα της επαρχίας, στην οποία η «σκοπιμότητα», η «μικροπρέπεια» και η εκδίκηση για τη χαμένη τιμή αποτελούν τα καταστατικά στοιχεία της «μη κανονικότητας». Ορμώμενοι από αυτά τα στοιχεία, οι συγγενείς της κοπέλας στο διήγημα *Υπόληψη*, θα πολιορκήσουν το σπίτι του πλούσιου νέου³⁷⁸ απαιτώντας την αποκατάσταση της τιμής της νεαρής. Συγκεκριμένα, οι συγγενείς της κοπέλας, γνωρίζοντας ότι ο πλούσιος νέος έχει συννευρεθεί μαζί της, απαιτούν να την αποκαταστήσει μέσω του γάμου. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως για πρώτη φορά στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, «το ζήτημα της προσβολής της τιμής λαμβάνει χαρακτήρα κοινωνικής αδικίας»,³⁷⁹ με την κοινωνία σύσσωμη να απαιτεί την αποκατάσταση της αδικίας προς αποφυγή άσκησης εντονότερης βίας.

Και στο έργο *Η Παντρεία της Σταλαχτής*, το ζήτημα της ντροπής και της τιμής σχετίζονται άμεσα με τη «τιμωρία» και την απόδοση «δικαιοσύνης», που επέρχεται με την αυτοδικία. Η διαφορετική ταξική προέλευση των δύο εραστών (Αρτέμης και Σταλαχτή) αποτελεί στο διήγημα αυτό τον βασικό παράγοντα, εξαιτίας του οποίου θα οξυνθούν τα πνεύματα και θα επέλθουν ακραίες καταστάσεις. Το στοιχείο, που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, είναι το γεγονός ότι η αθέτηση του λόγου σε ζητήματα τιμής σχετίζεται άμεσα με τη δύναμη, που προσδίδει στον άνθρωπο η κοινωνική του τάξη. Έτσι, ο Αρτέμης μπορεί να «παίζει» με την τιμή των άλλων εξαιτίας του κοινωνικού του «status», ενώ ο πατέρας της Σταλαχτής, Θανάσης Μαραβάς, έχοντας «επίγνωση του κοινωνικού του επιπέδου»,³⁸⁰ παρουσιάζεται αδύναμος αφού σχεδόν αδυνατεί κι ο ίδιος να πιστέψει πως η κόρη του θα διαβεί το κατώφλι των αρχόντων για να παντρευτεί τον Αρτέμη. Παρατηρείται, λοιπόν, στο διήγημα αυτό να «προστίθεται ως καταστατικό στοιχείο πλάι στο δίπολο τιμή-τιμωρία, η αξία του χρήματος».³⁸¹ Καθίσταται λοιπόν σαφές πως εκ νέου οι «κανονικότητες», πάνω στις

³⁷⁸ Σύμφωνα με τον Άγγελο Τερζάκη το δίπτυχο των αξιών της τιμής και του χρήματος αποτελεί κεντρικό ζήτημα στο θεοτοκικό έργο. Α. Τερζάκης, Εισαγωγή στο «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», Βασική βιβλιοθήκη 31, Αθήνα 1955, σ. 17.

³⁷⁹ Γ. Δάλλας, «Το πρόβλημα της εντοπιότητας στην πεζογραφία του Θεοτόκη, η κοινωνικότητα της ανάγκης και της τιμής», ό. π., σ. 11.

³⁸⁰ ό. π.

³⁸¹ Κ. Στεργιόπουλος «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πεζογραφίας του Θεοτόκη», ό. π., σ. 1068

οποίες δομείται η κοινωνική ζωή, ωθούν τους ήρωες του Θεοτόκη στα άκρα. Ως «μη κανονικότητα» λογίζεται στο διήγημα αυτό τόσο η εκδοχή της αυτοχειρίας που θέλει τη Σταλαχτή να προσπαθεί να βάλει τέλος στη ζωή της, όπως θα δούμε και στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου, όσο και η δράση του Γιάννη, ο οποίος παίρνει την κατάσταση στα χέρια του, αυτοδικεί, «κάμει κρίση» και δολοφονεί «εν ψυχρώ» τους δύο νέους κόβοντας το σκοινί. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Εσώπασαν κ' οι τρεις τους για καμπόσο· ο Αρτέμης έκλεισε τα μάτια κ' εσυλλογίστηκε, έπειτα αναστενάζοντας είπε αποφασιστικά: - "Δεν μπορώ ν' ανοίξω πόλεμο με τον πατέρα μου" [...] Τότες ένιωσε πως σωτηρία πλια δεν υπήρχε, πως η μοίρα την έσερνε στο χαμό. Εκοίταξε ολόγυρά της χωρίς να ξέρει γιατί, κ' είδε σιμά της πολύ ένα πηγάδι. Και με μιας έφεξε στο νου της η ιδέα πως το πηγάδι θα της προβοδούσε ήσυχο θάνατο, ανάπαψη για τα πάθια της όλα· και μόλις εσκέφτηκε το θάνατο και τον αποφάσισε. Έπεσε μέσα με το κεφάλι. Το νερό δαρμένο έβρασε· ο θόλος αντιλάλησε. [...] Κι αμέσως με το ματωμένο μαχαίρι ο Γιάννης έκοψε το σκοινί· το νερό δαρμένο από τα δύο κορμιά, που βούλιαζαν, έβρασε κι αναπετάχτηκε ως το φροχειλί, κι ο φονιάς ετήραξε τρογύρου του σαν ξαφνισμένος από το έργο του. Ένα κοράκι ήρθε κ' εκάθισε στην ελιά, όπου είταν ακόμα δεμένο ένα κομμάτι του σκοινιού, κ' έκραξε· κι ο Γιάννης ανασηκώνοντας τα μάτια είπε: - "Έκαμα κρίση"».³⁸²

Όπως και στην *Παντρεία της Σταλαχτής*, έτσι και στις *Δυο αγάπες* η πρόκληση της βίας υποσκάπτεται από το ζήτημα της γυναικείας τιμής που θίγεται. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή, η γυναικεία τιμή αφορά δύο γυναίκες, οι οποίες διεκδικούν τον ίδιο άντρα. Στο εν λόγω διήγημα, όμως, η κοινωνική κατακραυγή της συντηρητικής κερκυραϊκής επαρχίας δεν έχει αποδέκτη μονάχα την γυναίκα, αλλά αφορά και τον άνδρα στον οποίο αποδίδονται βαρύτερες ευθύνες, καθώς αδυνατεί να αποκαταστήσει την τιμή και των δύο γυναικών. Στις *Δυο αγάπες*, τονίζεται, δηλαδή, εκ νέου το ζήτημα της γυναικείας τιμής που θίχτηκε τόσο μέσα από τη μοιχεία όσο και μέσα από την αθέτηση της υπόσχεσης γάμου απ' την πλευρά του γαμπρού, γεγονός το οποίο φέρνει ως αποτέλεσμα την έξαρση βίας. Η σύνδεση του ζητήματος της ντροπής και της τιμής με την εκδίκηση, την τιμωρία και την αυτοδικία στην οποία προβαίνουν οι συγγενείς, είναι μια πραγματικότητα που έρχεται ως αντίδραση στις «κανονικότητες» της εποχής. Άλλωστε, «οι γυναίκες δεν είναι στον κόσμο μοναχιές τους, έχουν αδέρφια και δικούς

³⁸² Κ. Θεοτόκης, *Κορφιάτικες Ιστορίες*, ό. π., σ. 129, 132, 136.

που γνοιάζονται για την τιμή τους».³⁸³ Η ανάγκη επιτονισμού της ανδρικής συγγενικής προστασίας της «θιγμένης κοπέλας», με σκοπό την εκδίκηση ή την αλλαγή της απόφασης του Γιώργη, αποδεικνύει τη σημασία της «αποκατάστασης» με γάμο μιας γυναίκας που σύναψε προγαμιαία σχέση. Η στάση όμως των συγγενών μεταβάλλεται. Ο Θεοτόκης στηλιτεύει τον συμφεροντολογικό τρόπο με τον οποίο οι συγγενείς των δύο γυναικών αντιμετωπίζουν τον Γιώργη. Ενώ πηγαίνουν από κοινού να εκδικηθούν τον άνδρα που τους ντρόπιασε, όταν αυτός επιλέγει να παντρευτεί τη μία από τις δύο, τότε οι συγγενείς των γυναικών έρχονται σε μετωπική σύγκρουση. Η απόφαση του Γιώργη να παντρευτεί τη Μαρία δημιουργεί μια σειρά συναισθημάτων και αλληλεπιδράσεων στον περίγυρό τους, που εκδηλώνεται με διάφορες συμπεριφορές και εξάρσεις θυμικού και κοινωνικού ελέγχου, οι οποίες αφήνουν στο «απυρόβλητο» τον άντρα και πλήττουν το αδύναμο γυναικείο φύλο. Η οικογένεια της Μαρίας ταπεινώνει και συκοφαντεί δημόσια τη Βασιλική, λέγοντας χαρακτηριστικά πως «είναι πουτάνα, το ξέρουν τα πέντε χωριά! Για μια δημόσια θα σκοτώσετε το γαμπρό μας;»³⁸⁴ Στα λόγια της Βασιλικής «εγώ θα πάω σε μοναστήρι να κλειστώ για πάντα, αφού δεν μπορώ κυρά πλιά να γυρίσω σπίτι μου»,³⁸⁵ αποτυπώνεται η σαθρότητα των «κανονικότητων» που η πατριαρχία επιβάλλει στα θηλυκά της μέλη, ακόμη κι όταν αυτά δεν ευθύνονται.

Στο διήγημα *Αμάρτησε*, το οποίο αποτελεί και το τελευταίο χρονολογικά έργο απ' τις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, ο Θεοτόκης, διεισδύοντας στο κοινωνικό περιβάλλον της εποχής, ασκεί έντονη κριτική στις «ευερέθιστες προσλαμβάνουσες» περί τιμής ανησυχίες των συγχρόνων του, οι οποίοι φαίνεται τελικά πως δίνουν πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα στο «φαίνεσθαι» απ' ότι στο «είναι». Ψέγει για ακόμη μια φορά τις «κανονικότητες» της εποχής, «οπλίζοντας» τα διηγήματά του με «μη κανονικούς» ήρωες, έτοιμους να ξεπεράσουν τα όρια. Ειδικότερα, παρουσιάζει έναν απεγνωσμένο πατέρα να ζητά επιτακτικά να κοινωνήσει την κόρη του ο παπάς στην εκκλησία για να βεβαιωθεί για την αγνότητά της. Ο ιερέας γνωρίζοντας ότι «ο πατέρας [...] ήθελε να είναι περήφανος για τη θυγατέρα του ή να ξεπλύνει την ντροπή του στο αίμα», μεταπειθείται και κοινωνεί τελικά την κοπέλα, αποτρέποντας τα πιθανά βίαια επακόλουθα.

---

³⁸³ ό. π., σ. 205.

³⁸⁴ ό. π., σ. 158.

³⁸⁵ ό. π., σ. 201.

«Ο έρωτας τον έσπρωχνε σ' έναν κατήφορο που πλια δεν θα μπόρει να τον ξανανεβεί».

Στο πεζογραφικό έργο του Θεοτόκη, πολύ συχνά, οι πλοκές των κειμένων δεν κινούνται απλώς στο επίπεδο ενός καθημερινού επεισοδίου, αλλά ενίοτε λαμβάνουν τα χαρακτηριστικά μιας τραγωδίας.³⁸⁶ Στον *Κατάδικο*, όμως, δε συναντάμε τα γνωρίσματα της «νατουραλιστικής» βίας όπως στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, παρά το γεγονός ότι οι «επικίνδυνοι πόθοι» αποτελούν και σε αυτό το έργο κεντρική θεματική και οδηγούν στη δολοφονία ενός ανθρώπου. Ο αφηγητής, παρουσιάζοντας στον αγροτικό χώρο της υπαίθρου μια γυναίκα να διατηρεί εξωσυζυγική σχέση με τον μέλλοντα δολοφόνο του άντρα της, τον οποίο, μάλιστα, στη συνέχεια θα παντρευτεί, στοχεύει σίγουρα στην ανάδειξη της ακραίας διατάραξης της φυσιολογικής ζωής και καθημερινότητας στην ύπαιθρο. Στο έργο αυτό, ο αφηγητής δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να αναδείξει περισσότερες από μία εκδοχές της «μη κανονικότητας». Ωστόσο, στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου θα περιοριστούμε στους «μη κανονικούς» ήρωες του έργου, που σχετίζονται με την ερωτική επιθυμία, τη μοιχεία και το έγκλημα πάθους. Η ερωτική επιθυμία είναι και σ' αυτό το έργο η κεντρομόλος δύναμη της σκέψης και της δράσης των ηρώων, μιας δράσης που λαμβάνει χώρα εκ νέου στην πατριαρχική κοινωνία της κερκυραϊκής υπαίθρου, με τις έμφυλες ταυτότητες να καθορίζουν το πεδίο «κανονικότητας» και τα όρια των συμπεριφορών κάθε ήρωα. Το κυρίαρχο, μάλιστα, φρικαλέο γεγονός του έργου, η δολοφονία του Αράθυμου από τον εραστή της γυναίκας του, τον Πέπωνα, παρουσιάζεται ως ωμότητα, ωθούμενη από τη μοιχεία και την εκτροπή της γυναίκας από τον παραδοσιακό της ρόλο. Επομένως, το «μοτίβο» επικίνδυνος πόθος και συνακόλουθη βία αποτελεί κεντρική παράμετρο και σε αυτό το έργο του Θεοτόκη.

Τα προηγούμενα διηγήματα των *Κορφιάτικων ιστοριών* του Θεοτόκη διαφέρουν σε σχέση με τον *Κατάδικο* τόσο ως προς το ζήτημα της νατουραλιστικής βίας όσο και ως προς τον βαθμό μεταμέλειας του «μη κανονικού» ήρωα, που γίνεται θύτης βίας. Ενώ στις *Κορφιάτικες ιστορίες*, η μεταμέλεια των «μη κανονικών» είναι ανύπαρκτη, στην περίπτωση του Πέπωνα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Στον

---

³⁸⁶ Σ. Πλασκοβίτης, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης στον καιρό του και στον καιρό μας», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, ό. π., σ. 176-177.

Κατάδικο, ο δολοφόνος – Πέπονας νιώθει τύψεις, οι οποίες κάθε τόσο επιστρέφουν ως «ερινύες». Υπαισέρχεται, δηλαδή, στην πιο «ώριμη» εκδοχή των «μη κανονικών» του Θεοτόκη ο ψυχολογικός παράγοντας της μεταμέλειας. Ενώ, δηλαδή, η βία και η εκδίκηση στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* θεωρούνται ως αναγκαιότητα, η οποία εκπορεύεται από ζητήματα ερωτικού πάθους ή τιμής, στον *Κατάδικο* ο ήρωας νιώθει πως πρέπει να απολογηθεί. Ειδικότερα, ο ήρωας προσπαθεί να δικαιολογήσει στον ίδιο του τον εαυτό την ηθική του πτώση, ανάγοντας την αποτρόπαιη αυτή πράξη του στην «ανάγκη», μια ανάγκη που εκπορεύεται από τα κατώτερα ένστικτα του πάθους. Έχοντας γλιτώσει τη φυλακή, ο Πέπονας φαινομενικά μένει ατιμώρητος. Η εσωτερική του πάλη, αλλά και η στάση της γυναίκας του απέναντι του, θα αποτελέσει για τον Πέτρο ένα δυνατό χτύπημα, μια ακόμη μεγάλη, μαρτυρική τιμωρία. Το ενοχικό σύνδρομο του Πέπονα θα τον αλλοτριώσει. Ο «μη κανονικός» Πέτρος γίνεται πλέον αντικοινωνικός και σκληραίνει τη στάση του από άμυνα απέναντι στους άλλους και τη γυναίκα του. Οι ενοχές και η εσωτερική πάλη δίνουν τη σκυτάλη στον φόβο. Συγκεκριμένα, ο ήρωας φοβάται μήπως αποκαλυφθεί η πράξη του φόνου κι επέλθει η τιμωρία της φυλακής και της κοινωνικής κατακραυγής.

Για να παρουσιάσει εναργέστερα τα ζητήματα της «μη κανονικότητας», ο Θεοτόκης θα εμβαθύνει στον εσωτερικό κόσμο του Πέπονα, ο οποίος διακατέχεται από μία διαφορετική ερωτική προσέγγιση, σαφέστατα πιο «υλιστική». Ο Πέπονας δεν έλκεται από τον εσωτερικό κόσμο της γυναίκας και την καλοσύνη της, αλλά επιδιώκει να κυριεύσει το γυναικείο κορμί σαν να επρόκειτο για τρόπαιο. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται τον έρωτα αποκλειστικά με το ένστικτο. Η Μαργαρίτα τού γίνεται έμμονη ιδέα, γεγονός που τον οδηγεί σε παθολογική ζήλεια και τον κάνει να υποπτεύεται οποιονδήποτε άντρα την πλησιάζει. Έχοντας βαθιά χαραγμένο στο υποσυνείδητό του το γεγονός ότι στα νεανικά του χρόνια έχασε τη Μαργαρίτα εξαιτίας της ταπεινής του καταγωγής, μεταχειρίζεται οποιοδήποτε μέσο προκειμένου να την κάνει δική του. Καθίσταται λοιπόν σαφές πως το ερωτικό ένστικτο είναι αυτό που οδηγεί στη βία και οπλίζει το χέρι του Πέπονα στη δολοφονία του Αράθυμου. Ο Θεοτόκης παρουσιάζει έναν ήρωα εγκλωβισμένο, τυφλωμένο από το πάθος του, που επιθυμεί να αποτινάξει κάθε εμπόδιο, που μπαίνει ανάμεσά σε αυτόν και στο αντικείμενο του πόθου του. Άλλωστε, «ο έρωτας τον έσπρωχνε σ' έναν κατήφορο που πλια δεν θα μπόρει να τον ξανανεβεί, και το 'βλέπε και ο ίδιος. Μα δεν μπορούσε πλια ν 'αγωνίζεται με τον εαυτό

του, όπως και στην αρχή δεν είχε μπορέσει να ξεφύγει από τα βρόχια της θλιβερής του αγάπης». ³⁸⁷

Αναμφίβολα, οι σκέψεις και οι πράξεις του «κινητοποιούνται από παρωθήσεις του ενστίκτου του έρωτα-ζωής και εξελίσσονται με περιστροφή της πλοκής γύρω από το πρωτόγονο ή εξυψωμένο ερωτικό πάθος, συχνά πλαισιωμένο από τη φύση σε κατάσταση οργασμού». ³⁸⁸ Ο Πέπονας είναι ένας «μη κανονικός» ήρωας. Τα εγκλήματά του διαπράττονται κλιμακωτά. Το «πρωτοβάθμιο έγκλημά» του, η μοιχεία, τον ωθεί συνεχώς σε έναν φαύλο κύκλο παραπτωμάτων, λαθών και παραβιάσεων με βασικότερο και πιο ακραίο τον φόνο. Ο παράνομος έρωτάς του έχει διαβρωτικό ρόλο τόσο για τον ίδιο όσο και για τους ανθρώπους που βρίσκονται στον περίγυρό του. Η έμμονη ιδέα της σεξουαλικής επιθυμίας με «αντικείμενο» τη Μαργαρίτα, θα τον ωθήσει σε συμπεριφορές βίαιες, σκληρές, «φονικές». Ο Πέπονας, μπροστά στο άσβεστο πάθος του, βλέπει παντού πιθανούς εχθρούς και εμπόδια, που με κάθε κόστος πρέπει να υπερκεράσει ή να εξοντώσει προκειμένου να κάνει «ολόδική» του τη Μαργαρίτα. Η εγκιβωτισμένη αφήγηση, που πραγματοποιεί ο Τουρκόγιαννος σχετικά με τον Κή και «την άλλη Μαργαρίτα», αναλύοντας πως μια παράνομη ερωτική σχέση έχει βίαια και ολέθρια αποτελέσματα, προϊδεάζει τον αναγνώστη για όσα θα συμβούν στη συνέχεια. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Μ' εύρισκες τόσες φορές μπροστά σου, όπου κι αν επήγαινες, και σου' λεγα τάχα πως ήτανε της τύχης. Τώρα που φεύγω, κοίταξε, Μαργαρίτα, να τιμήσεις το στεφάνι σου, κι αν δεν μπορείς αλλιώς, πάρε τον Πέτρο και φεύγα, φεύγα με τον Πέτρο». ³⁸⁹

Ο Πέπονας, «δεν οδηγείται από κανένα υψηλό κίνητρο [...] Τα ελατήρια είναι χαμηλά, ανθρώπινα». ³⁹⁰ Η πράξη του φόνου, στην οποία προβαίνει, δε λαμβάνει χώρα για το κοινό καλό, ως πράξη αναγκαία για τη διατήρηση της τάξης και της κανονικότητας. Ο Πέτρος Πέπονας γίνεται φονιάς για να κλέψει τη γυναίκα ενός τίμιου ανθρώπου. Επιστρατεύει την έσχατη μορφή βίας, παγιδεύοντας και ενοχοποιώντας ως φονιά έναν αθώο άνθρωπο, προς επίρρωση του ερωτικού παράνομου πάθους του. Δεν ικανοποιείται με την εκδίωξη του Τουρκόγιαννου, που θα του έδινε περισσότερες ελευθερίες ώστε να συνενυρίσκεται ερωτικά με τη Μαργαρίτα όταν ο Αράθυμος θα

³⁸⁷ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 34.

³⁸⁸ Ν. Καββαδίας, «Μοίρα και ένστικτα στο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, ό. π., σ. 379.

³⁸⁹ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 58, 59.

³⁹⁰ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης*, ό. π., σ. 152.

έλειπε, αλλά επιζητά να «σπάσει» κάθε καταναγκασμό που του θέτει όρους και εμπόδια μπροστά στην εκπλήρωση του πόθου του. Ως «μη κανονικός» σκοτώνει για να νιώσει ο ίδιος ελεύθερος, για να αλλάξει τη μοίρα του και να κερδίσει όσα η καταγωγή του του είχε στερήσει. Η πρόσληψη της ιδέας της σεξουαλικής ελευθερίας είναι για τον Πέπονα μια συνθήκη «δυναμική» και όχι «στατική». Είναι ένας διαρκής αγώνας, μια πάλη μόνιμη που ενεργοποιείται από το ένστικτο και το πάθος, που του επιτρέπει τη χρήση κάθε μέσου για την επίτευξη του σκοπού, όσο κι αν όλα αυτά έρχονται αντιμέτωπα με τις κανονικότητες, τη συνείδηση και τη μέση ανθρώπινη ηθική στάθμη.

Και σε αυτό το έργο, η βία προκύπτει ως επακόλουθο της παραβίασης μιας εκδοχής της κανονικότητας. Αποδέκτης πλέον της βίας του Πέπονα είναι η ίδια η Μαργαρίτα, στην οποία ασκεί σεξουαλική βία, παρά το γεγονός ότι την έχει στεφανωθεί. Η γυναικεία πονηριά και το «γυναικείο ψέμα» αποτελούν ίσως τα μόνα όπλα που λογίζονται ως καταστατικά στοιχεία που συντηρούν το οικοδόμημα των πατριαρχικών κοινωνιών σε συνθήκες «κανονικότητας». Προκειμένου να αποφύγει τη σεξουαλική επαφή³⁹¹ με τον άντρα της, η Μαργαρίτα επιδίδεται σε μια σειρά δικαιολογιών και ξενυχτά πλάι στα παιδιά της με την ελπίδα ότι ο Πέπονας θα κοιμηθεί. Η μοίρα της γυναίκας, ωστόσο, σε αυτές τις κοινωνίες είναι προδιαγεγραμμένη. Χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα: «[ο Πέτρος] την έσπρωξε με δύναμη ως το κρεβάτι και την ξάπλωσε απάνου. Αυτή εκρύωσε ακόμα περισσότερο, τόσο που ετουρτούριζε, άκουσε να βοϊζουν τ' αυτιά της, τα χείλη της εμαράθηκαν, κ' ενώ ο άντρας της της πετούσε βιαστικά τα ρούχα από πάνω της και την έγδυνε, άκουε να τρέχει παγωμένος στο κορμί της ο ίδρος. Είτανε τώρα ο Πέτρος πάνωθ' της. Ανάστρεψε το κεφάλι κ' εκρατούσε κλειστά τα μάτια για να μη βλέπει το λαμπρό του βλέμμα και να μη μυρίζεται την πνοή του· η αγάπη του είτανε μαρτύριο!»³⁹²

Η κεντρική θεματική της βίας, που συνοδεύει το πάθος και το σεξουαλικό ένστικτο, «συνδιαλέγεται» με τις εξουσιαστικές τάσεις και την επιβολή του νόμου του ισχυρού μέσα στο ζευγάρι. Από αυτή τη συνύπαρξη προκύπτει μια οξύμωρη συνθήκη, με τη θεοτοκική κριτική να είναι προφανής. Ειδικότερα, η Μαργαρίτα, κατά τον Πέπονα, οφείλει να τον δέχεται ακόμη και με τα ελαττώματά του, καθώς έτσι ορίζουν οι πατροπαράδοτοι πατριαρχικοί νόμοι. Ένας «μη κανονικός» τύπος, δηλαδή, όπως ο

³⁹¹ Η Μποβουάρ τονίζει ότι εφόσον «η σεξουαλική πράξη θεωρείται μια υπηρεσία που επιβάλλεται στη γυναίκα, μια υπηρεσία πάνω στην οποία θεμελιώνονται τα προνόμια που της παραχωρούνται, είναι λογικό να μη λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαίτερες προτιμήσεις της». Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 596.

³⁹² Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 146.

Πέπονας, βλέπουμε να επικαλείται την «κανονικότητα» κι επιζητά να τηρηθούν οι κανόνες της. Η πεποίθησή του αυτή δεν εξαιρεί τη σεξουαλική επιθυμία, καθώς η νόμιμη σύζυγος οφείλει να ικανοποιεί τις «ορέξεις» του, χωρίς να δικαιούται, κατά τον Πέποννα, να φέρει αντίσταση στην αντρική κυριαρχία. Η Μαργαρίτα, που εξουσίαζε κάθε αρσενικό στον περίγυρό της, πλέον υποτάσσεται η ίδια σε όσα εξουσίαζε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Στο σημείο αυτό, ο Θεοτόκης στηλιτεύει τη στερεότυπη άποψη πως η γυναίκα αναπτύσσει τη σεξουαλική της επιθυμία μάλλον όταν κινδυνεύει να ντροπιαστεί. Η αίσθηση της ματαιότητας την κυριεύει, όταν πια η Μαργαρίτα συνευρίσκεται σεξουαλικά με τον πρώην εραστή και νυν σύζυγό της από υποχρέωση, και χωρίς τη θέλησή της. Πρόκειται ουσιαστικά για το «απόλυτο ξεμπρόστιασμα» άλλης μιας «κανονικότητας» που επιβάλλει στη γυναίκα να ζει τον έρωτα μόνο στο πλαίσιο του γάμου.

Η Μαργαρίτα, όπως προβάλλεται στον *Κατάδικο*, συμβολίζει τη γυναίκα, που όσο απελευθερωμένη κι αν δείχνει, δε δύναται να ξεπεράσει τα κοινωνικώς αποδεκτά όρια στις πατριαρχικές κοινωνίες, χωρίς να προκληθεί βία. Στην αρχή του έργου, έδειχνε να ορίζει η ίδια τόσο τη δική της τύχη όσο και των τριών αντρών με τους οποίους συναναστρεφόταν στην καθημερινότητά της, γεγονός που ανατρέπει τις κοινωνικές νόρμες της εποχής. Ο καταναγκασμός και η καταπίεση, που υφίσταται η ίδια, στη συνέχεια, έρχεται ως αποτέλεσμα και δείχνει ότι και «η σαρκική επαφή μετατρέπεται σε θεσμό, ενώ η επιθυμία και η ηδονή ξεπερνιούνται»³⁹³ όταν βρίσκεται κανείς στη θέση του θύματος. Η συγκάλυψη της μοιχείας απαιτεί συνεχή και αδιάκοπα ψεύδη. Το ένστικτο της ερωτικής επιβίωσης ωθεί τους ήρωες σε ακρότητες. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση της Μαργαρίτας στα λόγια του Πέτρου όταν αυτός προσπαθεί να σπλώσει τον Τουρκόγιαννο :« Άκουσα που τον εφώναζε Τουρκόγυφτο. Άκουσα να του λέει πως η γάτα δεν πίνει ζουμί, πως η ίδια η Μαργαρίτα δε μοιάζει της μάνας του, πως θα μείνει με τον καημό του... κι άλλα. Που να τα θυμηθώ όλα! Η Μαργαρίτα εκοίταζε τον Πέτρο κι ανατρίχιασε. Κ' εσυλλογίστηκε φοβισμένη σε τι δρόμο την είχε σύρει η παράνομη αγάπη του».³⁹⁴

³⁹³ Σ. Μποβουάρ, ό. π., σ. 597.

³⁹⁴ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 63.

3.4. Από την αυτοδικία στη δίκη.

Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, η εκδοχή της «μη κανονικότητας» περνά από την αυτοδικία στη δίκη κι από τα στενά όρια της ηθικής υπόστασης της οικογένειας, με την ευρύτερη έννοια της, στη δικαιοσύνη ως «πολιτειακή πρόβλεψη» και ως κρατικό θεσμό. Οι «μη κανονικοί» ήρωες του Θεοτόκη στο υποκεφάλαιο αυτό είναι θύτες ή θύματα της ταξικής διάρθρωσης, της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων ή αποτελούν «προϊόντα κοινωνικής εγκληματογένεσης». Και πάλι η ερωτική επιθυμία αλλά και η εκδίκηση έχουν κεντρική θέση και στο υποκεφάλαιο αυτό, χωρίς ωστόσο να είναι οι μόνες δυνάμεις που τυφλά οδηγούν τους ήρωες. Η σίώρα Επιστήμη κι ο Ανδρέας στην *Τιμή* ξεπερνούν τα όρια μιας κανονικότητας που επιβάλλει φραγμούς στους «διαταξικούς γάμους», και που έχει δομηθεί επάνω στη δύναμη του χρήματος, το οποίο διαμορφώνει τα «νέα ήθη». Τα ίδια όρια δεσμεύουν την Ευλαλία στους *Σκλάβους*. Οι ήρωες αυτοί, στην προσπάθειά τους να διατηρηθούν εντός πλαισίων, θα βιώσουν μία εσωτερική και σταδιακή μετάβαση προς το πεδίο της «μη κανονικότητας». Η Αιμιλία Βαλσάμη, στο ίδιο έργο, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση «μη κανονικού» αφού η ίδια δεν μπορεί να περιοριστεί από καμιά «κανονικότητα». Η περίπτωση του Τουρκόγιαννου, όμως, είναι διαφορετική από τις άλλες, καθώς η περιθωριακή του αντιμετώπιση αποδίδεται στην επίσης περιθωριοποιημένη μητέρα του, η οποία μετά τον βιασμό που υπέστη, βίωσε την κατακραυγή, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ντροπή για τη χαμένη τιμή της. Πρόκειται δηλαδή για έναν «μη κανονικό» τύπο, για τον οποίο η κοινωνία προαποφάσισε ότι δεν ταιριάζει στους «ρυθμούς» της κανονικότητάς της. Ιδιάζουσα στο ίδιο έργο θεωρείται και η βίαιη συμπεριφορά που αναπτύσσει κι ο Πέτρος Πέπονας. Άλλωστε, η θεματική της βίας, σωματικής και ψυχολογικής, προφανέστατα συνοδεύει και αυτές τις εκδοχές της «μη κανονικότητας». Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις δε λαμβάνει την έκταση της «ωμής» νατουραλιστικής βίας που είδαμε στο προηγούμενο μέρος του κεφαλαίου.

«Τώρα η δυστυχισμένη νοικοκυρά εδάκρυζε. [...] Αυτή η ίδια στη φυλακή για μήνες, ίσως για χρόνια το σπίτι της έρημο.»

Στη νουβέλα με τον εύστοχο τίτλο *Η τιμή και το χρήμα*, όπου περιγράφεται κατά κύριο λόγο η δυσκολία ευόδωσης ενός νεανικού έρωτα στο Μαντούκι της Κέρκυρας, ο Θεοτόκης επιλέγει να καταπιαστεί με τα ζητήματα της κανονικότητας πάνω στα οποία δομείται η κοινωνία. Σαφέστατα, όμως παρουσιάζει ανάγλυφα και τη διατάραξη της συνθήκης αυτής μέσω των «μη κανονικών» του ηρώων. Στην *Τιμή και το χρήμα*, ο Θεοτόκης θα παρουσιάσει το μοτίβο της «υπόληψης και της ντροπής» και της επακόλουθης αντίστοιχης τιμωρίας μέσα από διαφορετικές οπτικές, αξιοποιώντας διαφορετικούς «μη κανονικούς» ήρωες. «Γύρω από την υπόθεση αυτή, με δικαιολογίες, απειλές, μετωπική αντιπαράσταση ή μεσιτείες, αναπτύσσεται η εξέλιξη του έργου. Σε σκηνές πλεκτές δύο προσώπων, τις αγνές των πρωταγωνιστών του και αδρότερα των δύο προστατών τους, προωθείται με αυξανόμενη ένταση η δράση».³⁹⁵ Χρήματα, τιμή, αγάπη και συμφέρον αποτελούν καταστατικά στοιχεία της συγκρότησης της προσωπικότητας των ηρώων και βασικές εκδοχές που καθορίζουν τα όρια της κανονικότητας.

Χαρακτηριστική περίπτωση ήρωα είναι η Σιόρα Επιστήμη. Στην προσωπικότητα της ηρωίδας αντανακλάται η προσπάθεια προστασίας της οικογενειακής τιμής, που θίγεται, εξαιτίας των προγαμιαίων σχέσεων που συνάπτει η κόρη της με κάποιον νέο. Ο Θεοτόκης θα προσδώσει στη Σιόρα Επιστήμη τα χαρακτηριστικά που θα άρμοζαν στον «αρσενικό» προστάτη της οικογένειας, ο οποίος θα όφειλε να αποκαταστήσει την τιμή της κοπέλας που θίγεται. Το στοιχείο αυτό της «αντρογύναικας» αποτελεί από μόνο του παράγοντα παραβίασης της «κανονικότητας». Η Σιόρα Επιστήμη εμφανίζεται, αρχικά, ως ένα πρότυπο μητέρας που προσπαθεί να μεταλαμπαδεύσει στα κορίτσια της όλα τα εφόδια, ώστε να αποτελέσουν τις ιδανικές νύφες, αποφεύγοντας το γνωστό «ανάθεμα» από τους γαμπρούς στην περίπτωση «κακής ή χαμηλής ποιότητας αγωγής» της νύφης. Μέσα από το έργο, ο Θεοτόκης καταφέρνει να σχηματοποιήσει τον «κορμό μιας κανονικότητας» η οποία υποδεικνύει ότι βασικό μέλημα για μια μητέρα την εποχή εκείνη είναι να διασφαλίσει την τιμή της κόρης της προτού εκείνη στεφανωθεί. Για να καταφέρει να παντρευτεί η εκάστοτε ελεύθερη κορασίδα της εποχής, πρέπει να διαθέτει «τιμή» και προίκα. Οφείλει, δηλαδή, να πληροί δύο βασικές προϋποθέσεις: αυτή της άθικτης ερωτικά τιμής κι αυτή της ύπαρξης προίκας.

³⁹⁵ Γ. Δάλλας, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», ό. π., σ. 204.

Στο έργο, το δίπολο αυτής της κανονικότητας, όμως, παραβιάζεται και η Σιόρα Επιστήμη αναλαμβάνει να αντιμετωπίσει το ζήτημα της θιγόμενης τιμής της κόρης της. Όμως, η προσπάθειά της αυτή δε χαρακτηρίζεται από τη διάθεση ανταπόδοσης ωμής βίας. Δεν παρουσιάζεται δηλαδή –σε αρχικό στάδιο– ως ένας ήρωας που μπροστά στην απώλεια της τιμής του παιδιού του, χάνει κάθε είδους αντίσταση και άμυνα ώστε να φτάσει στα άκρα. Η ίδια επιδεικνύει έναν χαρακτήρα, που αποπνέει πλήρη επίγνωση της ζωής και των προβλημάτων της. Αντιλαμβάνεται ότι πλάι στην τιμή, πρέπει να υπάρχουν και τα απαραίτητα εφόδια και εργαλεία, με τα οποία ο άνθρωπος θα καταφέρει να συνεχίσει να διατηρεί αμόλυντη την τιμή του και στο μέλλον, διατηρώντας στο ακέραιο όλα όσα απαιτούν οι κανονικότητες της εποχής. Η βία, στην οποία η Επιστήμη επιδίδεται στο έργο, λαμβάνει ανιούσα κλιμάκωση. Η ενεργητική αυτή ηρωίδα, που προσπαθεί σε όλο το έργο να γλιτώσει την τιμή της κόρης της, θα δοκιμάσει τα όρια της οργής της σε τρεις φάσεις. Μετά από την πρώτη και δεύτερη φάση, κατά την οποία οι βίαιες αντιδράσεις της συνοψίζονται σε λεκτικές αντιπαραθέσεις και υψηλών τόνων νουθεσίες ή παραινέσεις προς τα παιδιά και τον σύζυγό της, η Επιστήμη θα περάσει πλέον στο επόμενο στάδιο προχωρώντας στη χειροδικία. Οι παθογένειες των θεσμών και οι ξεπερασμένες αξίες οδηγούν τους ήρωες να ξεπερνούν τα όρια. Το άγχος της Επιστήμης και η αγωνία της την οδηγούν στα άκρα και την καθιστούν «μη κανονική» ενώ τη φέρνουν σε αντιπαράθεση με τον νόμο. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «οι αστυνομικοί την ετραβούσαν ωστόσο για να την πάρουν. Κ' η δυστυχισμένη εκοίταξε μια στιγμή τον Αντρέα που εχαιρότουν τώρα το γλυτωμό του, και του 'πε παρακαλεστικά: Μη μου χάσεις το σπίτι μου. Παρ' το κλειδί του κομού και σύρε να σου τα δώκει όλα όσα έχω ο άντρας μου' στην τράπεζα είναι βαλμένα στ' όνομα του. Όλα, όλα' μόνο διαφέντεψέ με στο δικαστήριο. Ανάθεμα τα τα τάλαρα!»³⁹⁶ Στην ουσία, όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα, η Σιόρα Επιστήμη αποτυγχάνει να συγκεράσει και την απόδοση μικρής προίκας και τη διασφάλιση της τιμής της οικογένειάς της. Κι έτσι, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο κείμενο, βιώνει τώρα το αίσθημα της απογοήτευσης. «Τώρα η δυστυχισμένη νοικοκυρά εδάκρυζε. Αναμετρίοτουν με θλίψη τα αποτελέσματα: Η κοπέλα της παρατημένη για πάντα· αυτή η ίδια στη φυλακή για μήνες, ίσως για χρόνια το σπίτι της έρημο·»³⁹⁷

³⁹⁶ Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 100.

³⁹⁷ ό. π., σ. 103.

Η έπαρση των απογόνων της αριστοκρατικής γενιάς συμπυκνώνεται στο έργο από τον Θεοτόκη στο πρόσωπο του Ανδρέα Ξη, ο οποίος θεωρεί εξαιρετικά προσβλητικό ο ίδιος ή η γυναίκα του να αναγκαστούν να δουλέψουν ως μισθωτοί. Άλλωστε, «Ως κι αυτός τάχε αναθεματίσει τα πλούτη και καθόλου δεν τάχε ζηλέψει, αλλιώς δε θα την έπαιρνε βέβαια. Μα δεν επιθυμούσε για τούτο και τον ξεπεσμό».³⁹⁸ Ως γόνος αριστοκρατικής γενιάς, επιδιώκει να πορευτεί με όλες τις τιμές που αρμόζουν σε έναν αριστοκράτη. Αυτή αναμφίβολα είναι μια πτυχή κανονικότητας της προηγούμενης από τον Αντρέα γενιάς. Η ίδια η ζωή είχε αφήσει αυτή τη σύμβαση πίσω της. Ο Θεοτόκης στο σημείο αυτό στηλιτεύει τις συμπεριφορές των θιασωτών της αριστοκρατικής γενιάς που έχουν μείνει προσκολλημένοι σε άλλες εποχές, σε άλλες κανονικότητες, ξεπερασμένες και «τα θέλω» τους και οι πράξεις τους φαντάζουν «αλλόκοτες» και «μη κανονικές» με βάση τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες ζουν. Ο Ανδρέας συμβολίζει όλους εκείνους, που στην προσπάθειά τους να περισώσουν την οικογενειακή τους τιμή και υπόληψη, εξαιτίας της ανέχειας που έφερε η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον αστισμό, συγκρούονται με τις «κανονικότητες», που άλλοτε υπηρετούσαν και που στη συνέχεια μεταβλήθηκαν, μετάβαση την οποία οι ίδιοι δεν κατάφεραν να παρακολουθήσουν.

Ο έτερος πρωταγωνιστής του έργου, ο Ανδρέας, φαίνεται να δίνει κι ο ίδιος τη δική του μάχη ώστε να διατηρηθεί εντός πλαισίων, χωρίς ωστόσο να τα καταφέρνει. Παρανομεί, γίνεται αδίστακτος και είναι έτοιμος να παζαρέψει τα πάντα προκειμένου να πετύχει το σκοπό του. Σε πρώτη φάση, βέβαια, φαίνεται να αψηφά τη δύναμη του χρήματος και τη συνακόλουθη δυνατότητα που αυτό προσφέρει στη διατήρηση ενός υψηλού κοινωνικού «status», επιδιώκοντας τη σύναψη ενός «διαταξικού» γάμου. Στη συνέχεια, όμως, έρωτας και οικογενειακή τιμή συγκρούονται και ο Ανδρέας οδηγείται σ' ένα «ανίερο» παζάρεμα με την πεθερά του, προσπαθώντας να αποκομίσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προίκα χωρίς να διστάσει να απειλήσει με χωρισμό την έγκυο Ρήνη προκειμένου να επιτύχει το σκοπό του. Το απόσπασμα, που ακολουθεί, φανερώνει για πολλοστή φορά τη θεοτοκική κριτική απέναντι στις μεγάλες κανονικότητες που σχετίζονται με το «δίπολο της τιμής και του χρήματος».³⁹⁹ Η κριτική αυτή αποτυπώνεται εύγλωττα στο εξής απόσπασμα: «κι ο Αντρέας τότες ακούμπησε σοβαρά τους αγκώνες του στο τραπέζι και χαμηλόφωνα ξανάρχισε πάλι: Οι δουγειές,

³⁹⁸ ό. π., σ. 173.

³⁹⁹ Κ. Στεργιόπουλος, «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πεζογραφίας του Θεοτόκη», ό. π., σ. 1068.

σίωρα Επιστήμη, μου πήγανε ζαβά. Ο πατέρας μου ο κακομοίρης μου άφηκε χρέγια απλέρωτα. [...] Ω αν είχε τουλάχιστο λίγα χρηματάκια και αν μπορούσε μ' αυτά να διορθώσει τες δουλειές του και να βγει ασπροπρόσωπος στον κόσμο! [...] Τι του λες, μωρέ είπε ο μπάρμπας· αυτή για εμάς δεν είναι δεν έχει παράδες! Εγώ τού 'πα τι έχει να κάμει. Να τσή 'δινε μοναχά η Επιστήμη τα χίλια, κ' ήβλεπες! [...] Τα οβολά σου δεν τα θέλουμε, είπε ο μπάρμπας· ας τά'δινες ετότες· βάσταξε τα η ίδια που σου χρειάζονται, και βάσταξε και τη θυγατέρα σου· εβρήκαμε αλλού καλύτερα».⁴⁰⁰

Στο έργο αυτό, όπως έχει ειπωθεί παραπάνω, ο διαταξικός γάμος, που διαταράσσει μια δομημένη συνθήκη, αποτελεί κεντρικό «μοτίβο», το οποίο δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάδειξη των «μη κανονικών» ηρώων. Οι δύο ήρωες, για τους οποίους γίνεται λόγος (Επιστήμη και Αντρέας), παρά τις αμφιταλαντεύσεις στις οποίες υποπίπτουν, στο τέλος ενδίδουν στην αναγκαιότητα του χρήματος. Το πρόσωπο του έργου, που φαίνεται να απαρνείται σταθερά την ανάγκη του για χρήματα, παραμένοντας προσηλωμένο και αταλάντευτο στην αγάπη του, είναι η Ρήνη. Η Ρήνη είναι ίσως ο μοναδικός από τους «εξεγεργμένους» ήρωες του Θεοτόκη, ο οποίος λόγω της ίδιας του της εξέγερσης, δεν περνά τα λεπτά όρια της κανονικότητας και παραμένει ένας «κανονικός» πλην «εξεγεργμένος» χαρακτηριστικός τύπος. Σε αντίθεση με τις ηρωίδες στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, η Ρήνη δεν επιζητά τη λύτρωση μέσα από τον θάνατο, ούτε επιβάλλει την αποκατάσταση της τιμής της με εκδίκηση απέναντι στον Αντρέα. Αντιθέτως, αδιαφορεί για τα στερεότυπα της εποχής και της κοινωνίας, προβάλλοντας έναν δυναμισμό κι ένα πάθος αστείρευτο για μια ζωή γεμάτη προσωπικό αγώνα, έχοντας ως πρότυπο τη μέχρι τότε συμπεριφορά της μητέρας της. «Και η λύση αφηγηματικά και εδώ θα γίνει με μία ουσιαστική ανατροπή του αναμενόμενου: γιατί τελικά ο Αντρέας μετανιώνει, αλλά η Ρήνη, που από τη δοκιμασία αυτή χειραφετήθηκε, τον αρνείται και πηγαίνει να εργασθεί».⁴⁰¹ Η «εξέγερσή» της της έδωσε τη δύναμη να σταθεί στα πόδια της και να προχωρήσει αντιμετωπίζοντας τις «κανονικότητες» της εποχής με ψηλά το κεφάλι. Και σε αυτό το σημείο, ο Θεοτόκης θα επιλέξει να εξαπολύσει ένα δριμύ «κατηγορώ» εναντίον των *απαρχαιωμένων* και *αναχρονιστικών* αντιλήψεων περί τιμής χαρακτηρίζοντας τις απόψεις αυτές *σάπιες* και *σκουριασμένες*. Όπως επισημαίνει η Ρήνη: «Ήθελε να μ' είχε καθισμένη στην καρέκλα, για να κάνω την κυρά, μήπως κι εξευτελιζότουνε τ' όνομά του, γιατί οι

⁴⁰⁰ Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 19, 22, 32, 100, 102.

⁴⁰¹ Γ. Δάλλας, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», ό. π, σ. 204.

γυναίκες του σπιτιού του ήτανε μαθημένες να μη δουλεύουνε. Τι σάπιες, τι σκουριασμένες ιδέες! Γι' αυτό και η φτώχεια τον κατέβαλε». ⁴⁰²

«Κι ολομεριάς ο κόσμος ανακατώθηκε, κι επήρε στη στιγμή τον άνθρωπο από τα χέρια του κλητήρα, πως δεν τον εσκότωσαν!»

Στον *Κατάδικο*, ο Τουρκόγιαννος και ο Πέπονας αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις «μη κανονικών» ηρώων τόσο «ως περιγραφές του εξωτερικού παρουσιαστικού τους, αλλά και ως ψυχολογίες και νοοτροπίες, ως ιδεολογήματα και συμπεριφορές, λοξεύονται από την ομοταξία των ανθρώπων». ⁴⁰³ Ο τίτλος του έργου *Κατάδικος* παραπέμπει, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω στον Τουρκόγιαννο. Βέβαια, η καταδίκη μπορεί να λάβει πολλές διαστάσεις. Μπορεί, λοιπόν, να αφορά τόσο τον Πέτρο που καταδικάστηκε από τις ερινύες όσο και τη Μαργαρίτα που καταδικάστηκε στο τέλος να χάσει και τους τρεις άντρες της καθημερινότητάς της. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τίτλος του έργου, όχι μόνο δεν αποδίδεται με ειδικά χαρακτηριστικά σε κάποιον ήρωα αλλά αφήνει τα περιθώρια «ο κατάδικος» να αναχθεί σε «σύμβολο κι όχι απλά σε κεντρικό πρόσωπο» ⁴⁰⁴ του έργου.

Ο Θεοτόκης επαναφέρει στο έργο αυτό τον χώρο, στον οποίο εκτυλίσσονται τα γεγονότα, από το άστυ εκ νέου στην κερκυραϊκή ύπαιθρο. Παρά το γεγονός ότι η δράση φαίνεται να διαρθρώνεται με βασικό κριτήριο το σεξουαλικό πάθος, που παραγκωνίζει την αξία της ίδιας της ζωής, και πριμοδοτεί τα ένστικτα, τις ανάγκες και τον ατομισμό, εντούτοις στην πραγματικότητα στο έργο αυτό, είναι και πάλι η κοινωνία η οποία φταίει και καθοδηγεί τις κινήσεις και τις συμπεριφορές των ηρώων. Μπορεί ο άνθρωπος να φαίνεται πως είναι ο ίδιος η κεντρομόλος δύναμη που αποφασίζει αν θα τιμωρήσει ή θα συγχωρήσει, αν θα μετανιώσει ή όχι για τις πράξεις του, ωστόσο η κοινωνική διάσταση των ενεργειών των ηρώων είναι οφθαλμοφανής. Ο Θεοτόκης μέσα από το μοτίβο της μοιχείας και της ανηθικότητας, της βίας και του φόνου, αναδεικνύει στο έργο αυτό και πάλι τις «κανονικότητες» της εποχής, με βάση τις οποίες

⁴⁰² Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 157.

⁴⁰³ Γ. Δάλλας, «Η κινητικότητα του βάθους κάτω από τη σταθερά της επιφάνειας στην πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Πόρφυρας*, ό. π., σ. 135.

⁴⁰⁴ Α. Τερζάκης, Εισαγωγή στο «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», ό. π., σ. 21.

ζει και πορεύεται ο άνθρωπος. Ωστόσο, στόχος του δεν είναι μόνο να στηλιτεύσει τις κανονικότητες, μέσα στις οποίες οι άνθρωποι ασφυκτιούν, αλλά και τις παγιωμένες στερεοτυπικές κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές, που οδηγούν στην «κοινωνική εγκληματογένεση». Ο «μη κανονικός» χαρακτήρας του έργου, που συμπυκνώνει την εκδοχή αυτή της «μη κανονικότητας», είναι ο Τουρκόγιαννος. Ο ίδιος πρακτικά δεν κάνει τίποτα για να αλλάξει τη ζωή του, που είναι φτωχή και στερημένη όχι μόνο από υλικά αγαθά αλλά και από οικογένεια. Είναι μόνος, φτωχός και ξένος. Όπως μαρτυρεί η εξωτερική του εμφάνιση, αλλά και η νοοτροπία και η ιδιότυπη στάση ζωής του, δεν είναι πλέον ένας «κανονικός άνθρωπος».⁴⁰⁵ Η κοινωνική του θέση και ταυτότητα είναι εξαρχής καθορισμένη λόγω της καταγωγής του και δεν μπορεί να ξεφύγει από αυτή. Η αναδρομή, που κάνει στο παρελθόν, και μας εξιστορεί τα γεγονότα με τη μητέρα του και τον ξενιτεμό του, αποτελούν ζητήματα που σφράγισαν και καθόρισαν τη ζωή του από τη στιγμή της γέννησής του. Ο μεγάλος αγώνας και η τιτάνια προσπάθεια της μάνας του της Αρετής, αρχικά να μεταβεί στους Καρουσάδες και να τον γεννήσει σ' ένα καλύβι, και στη συνέχεια να τον αναθρέψει με κόπους και αβάσταχτες θυσίες ως ανύπαντρη, ντροπιασμένη μητέρα, που δέχεται την περιφρόνηση της πατριαρχικής κοινωνίας, έκαναν τον Τουρκόγιαννο να υποστεί από μικρή ηλικία τα αποτελέσματα των στερεοτύπων της πατριαρχίας.

Καθώς η γέννησή του ήταν αποτέλεσμα βίας, από την πρώτη στιγμή πέφτει επάνω του η επιθετικότητα της κοινωνίας και στιγματίζεται για πάντα. Η αγάπη του και ο θαυμασμός του προς την «καημένη τη μάνα»,⁴⁰⁶ που με μόχθο πολύ του έδινε «το άγιο ψωμί», είναι εμφανή. Παρουσιάζεται λοιπόν ως «καταδικασμένος», λέξη που βρίσκεται πολύ κοντά στον τίτλο, ο οποίος δίνει και τη γενικότερη θεματική της τιμωρίας. Δεν πρόκειται μονάχα για την καταδίκη που θα επιβληθεί από τη δικαιοσύνη, αλλά για την καταδίκη του ανθρώπου του περιθωριακού, «του καταδικασμένου μοιραία από τη ζωή, του παρία της».⁴⁰⁷ Επιπλέον, η καταγωγή του έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στον τρόπο επιβίωσής του. Η δουλειά του ήταν περιθωριακή και απαιτούσε μόχθο. Οι ιδιορρυθμίες του Τουρκόγιαννου είναι πολυδιάστατες. Καθώς η επικοινωνία με τους ανθρώπους ήταν αδύνατη, αφού όλοι τον χλεύαζαν και τον απέρριπταν,

⁴⁰⁵ Κατά τον Δάλλα, ορισμένοι θεοτοκικοί ήρωες ξεφεύγουν από τα όρια της ανθρώπινης υπόστασης, αδυνατούν να προσαρμοστούν και να συμπορευθούν με τα κοινωνικά πρότυπα κι ωθούνται στο περιθώριο. Βλ. Γ. Δάλλας, «Η κινητικότητα του βάθους κάτω από τη σταθερά της επιφάνειας στην πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», ό. π., σ. 134, 135.

⁴⁰⁶ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 45.

⁴⁰⁷ Α. Τερζάκης, Εισαγωγή στο «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», ό. π., σ. 21.

ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση με τα ζώα. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω χωρία: «...και με τη φωνή τα επαινούσε, τα παρακινούσε στο βαρύ τους έργο, τους φώναζε τα ονόματά τους: Περδίκη έλεγαν το'να, γιατί ήταν κόκκινο, Παρασκευά τ' άλλο, γιατί είχε γεννηθεί μέρα Παρασκευή». [...] «...κι εκοίταζε με συμπάθεια τα δύο καματερά που ήταν ιδρωμένα πολύ κ' έπαιρναν γοργά την πνοή τους, τους χαμογέλασε κ' έφερε ολόγυρά του το βλέμμα θεωρώντας το έργο της ημέρας. Η καλλιεργημένη γης ήταν κατάμμαυρη, όλη ίσια κ' έλαμπε. Της εχαμογέλασε και κεινής...». ⁴⁰⁸

Το γεγονός επίσης, πως δεν είχε πρόβλημα να δουλεύει σε άλλες οικογένειες ως δούλος, αποδεικνύει άλλη μια πτυχή της «ιδιορρυθμίας» του. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Κι απ' όλες τες δουλειές επροτιμούσα τούτην που κάνω και σήμερα μ' άρεσε να 'μαι δούλος, μέσα σε φαμιλιές με παιδιά, γιατί εκουναρήθηκα, βλέπεις, ορφανός κι αγάπησα τόσα παιδιά, σε τόσους τόπους! κι αυτά μ' αγαπούσανε λίγο [...] Ω τα παιδιά, η ευλογία του Θεού, και η αθώα ψυχή τους! - Μα δε σ' αγαπάνε. γελιέσαι! - Μ' αγαπάνε λίγο, κ' έχουνε δίκιο! Είμαι ξένος και δούλος προτιμάνε τους άλλους. Από μένα τι θα απολάψουν;». ⁴⁰⁹

Η θεοτοκική κριτική καταπιάνεται επίσης και με το ζήτημα του διαβλητού συστήματος της δικαστικής εξουσίας. Η αντιμετώπισή του Τουρκόγιαννου από τους γύρω του αλλά κυρίως η μεροληπτική στάση των δικαστικών αρχών απέναντί του, κατά τη διάρκεια της δίκης για τη δολοφονία του Αράθυμου, καταδεικνύει με τον εναργέστερο τρόπο την κρατική αντιμετώπιση του «εγκλήματος και της τιμωρίας». Ο Τουρκόγιαννος έχει, δηλαδή, όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που τον καθιστούν ένα πρόσωπο με ροπή προς την εγκληματικότητα, λόγω «καταγωγής». Πρόκειται για τον περιθωριακό, τον «μη κανονικό», τον επικίνδυνο τύπο, από την οπτική του συστήματος, που είναι ικανός για όλα μιας και γεννήθηκε και μεγάλωσε σε συνθήκες «μη κανονικότητας». Πρόκειται, δηλαδή, για το ιδανικό «εξιλαστήριο θύμα» καθώς συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά –κληρονομικά και μη– που τον καθιστούν «παραβάτη της κοινωνικής κανονικότητας».

Ο Θεοτόκης, στο έργο αυτό, προχωρά εναργέστερα στη μετάβαση από την αυτοδικία στη δίκη. Παρά το γεγονός ότι η δικαστική μάχη έχει τα χαρακτηριστικά «παρωδίας», τον λόγο για την τιμωρία έχουν πλέον τα αρμόδια κρατικά δικανικά και

⁴⁰⁸ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 13, 17.

⁴⁰⁹ ό. π., σ. 47-48.

σωφρονιστικά συστήματα. Βέβαια, η δικαστική πλάνη είναι μια πραγματικότητα, καθώς την τιμωρία για τον φόνο, που διέπραξε ο Πέτρος, θα την υποστεί ο Τουρκόγιαννος. Η υπερβολικά παθητική στάση του ήρωα τον οδηγεί στην καταδίκη, όχι όμως μια άτυχη ή συμπτωματική καταδίκη. «Είναι ο καταδικασμένος μοιραία από τη ζωή, ο παρίας της, σύμφωνα με μιαν αναγκαιότητα αναπόδραστη, αδυσώπητη, κι αδιάφορη προς κάθε ηθική προσταγή, αφού κι εκείνη, με τη σειρά της, βρίσκεται έξω από τους σκληρούς ζωικούς νόμους».⁴¹⁰ Η διαφύλαξη της τιμής εδώ δεν οδηγεί στην καταδίκη του ενόχου ούτε στην αυτοδικία, όπως στις περισσότερες *Κορφιάτικες ιστορίες*, αλλά στην καταδίκη του τίμιου πλην «μη κανονικού» ήρωα. Ο Θεοτόκης παρουσιάζει τον Τουρκόγιαννο ακόμη και την ώρα της δίκης να μην μπορεί ν' αντιληφθεί τον σοβαρό κίνδυνο που διατρέχει και να σκέφτεται πώς θα γλιτώσει την τιμή της Μαργαρίτας. Ο Τουρκόγιαννος «έφερε το βλέμμα γύρω του εκοίταξε τρυφερά τη Μαργαρίτα και του φάνηκε πως τον εκοίταξε κι εκείνη με την άκρη του ματιού της και του φάνηκε πως τον παρακαλούσε και πως του ζητούσε να σιωπήσει. Κι απάντησε τότες ανοίγοντας τον πόθο της ψυχής του. Ω Μαργαρίτα, η Μαργαρίτα είναι σαν το περιστερί. Είναι αθώα σαν το μικρό παιδί!»⁴¹¹

Η ψυχοσύνθεσή του είναι δημιούργημα των «έμφυλων ανισοτήτων», οι οποίες έχουν επιδράσει καθοριστικά στην αντίληψη και την οπτική του για τη σεξουαλική επιθυμία. Έτσι, όταν ο θαυμασμός του θα μετουσιωθεί σε αγάπη για τη Μαργαρίτα, η αγάπη αυτή δε θα αγγίξει τα «πρόστυχα όρια» της σεξουαλικής πράξης παρά μονάχα την «πλατωνική εκδοχή». Σκιαγραφείται με τον τρόπο αυτό από τον λογοτέχνη ένα δυσυπόστατο πορτραίτο «μη κανονικού», ενός «σοφού χαζούλη» και «τραγικού γελωτοποιού»,⁴¹² ο οποίος λόγω της νοοτροπίας και στάσης του θεωρείται «κουτός» από το κοινωνικό σύνολο: «Μα τι κουτός είσαι, καημένε Αη-Γιάννη Τουρκόγιαννε!».⁴¹³

Το «μοτίβο» της κρατικής παρέμβασης, με σκοπό την απονομή δικαιοσύνης στην παραβίαση των κανονικοτήτων, εμφανίζεται και σε άλλα σημεία του έργου. Ειδικότερα, η προσπάθεια να επιβληθεί η δικαιοσύνη, όπως την ορίζει η «κοινωνική ηθική», φαίνεται να τιμωρείται από τις δυνάμεις καταστολής της πολιτείας. Ο Πέποντας αντιστέκεται στις αρχές για να προφυλάξει τον υπερχρεωμένο συγχωριανό του και

⁴¹⁰ Α. Τερζάκης, *Εισαγωγή στο «Κωνσταντίνος Θεοτόκης»*, ό. π., σ. 26.

⁴¹¹ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 76, 77.

⁴¹² Μ. Bakhtin, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 242.

⁴¹³ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π. σ. 152.

τιμωρείται για την παρεμπόδισή του έργου αυτών. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Απ' όξω είχε μαζευτεί κόσμος. Εθύμωσα! Επέταξα τα χαρτιά και βγήκα στην πόρτα. Κι εφώναξα: Είμαστε άτιμο χωριό, αν μας πάρουν τον άνθρωπο από μπρος μας! Κι ολομεμιάς ο κόσμος ανακατώθηκε, κι επήρε στη στιγμή τον άνθρωπο από τα χέρια του κλητήρα, πως δεν τον εσκότωσαν! [...] Μα οι χωροφύλακες με γυρεύουν για να με πάνε στη φυλακή.»⁴¹⁴

Η αντίσταση κατά της αρχής και η παρακώλυση του νόμου σαφέστατα συνιστούν παραβάσεις της «κανονικότητας», που οδηγούν ενώπιον της δικαιοσύνης. Παρά το γεγονός ότι σε αυτό το έργο οι ήρωες είναι «στατικοί και φοβούνται να συγκρουστούν»⁴¹⁵ «ολιστικά» με την κοινωνία στην οποία ζουν, οι κανονικότητες παραβιάζονται. Η τιμωρία για τον «μη κανονικό» Πέτρο είναι η φυλακή, όχι για τον φόνο που διέπραξε, αλλά για την αντίστασή του απέναντι στα όργανα του νόμου.

Ο Πέτρος θα βιώσει το ολοκληρωτικό στάδιο της «εσωτερικής του τιμωρίας» όταν θα αντικρύσει τον Τουρκόγιαννο στη φυλακή. «Πνιγμένος» από τις τύψεις που σκότωσε κι ενοχοποίησε έναν αθώο, θα θελήσει να ομολογήσει την πράξη του στους συγκρατούμενούς του, ζητώντας συγχώρεση από τον Τουρκόγιαννο. Ο τελευταίος, σκεπτόμενος την ατυχία της Μαργαρίτας, συνεχίζει στον «δρόμο της αυτοτιμωρίας» και δεν αποδέχεται την ομολογία του Πέτρου. Το απόσπασμα, που ακολουθεί, είναι δηλωτικό των παραπάνω: «είπε του Τουρκόγιαννου, ω συμπάθησε! Εγώ σκότωσα! Τη νύχτα στο σκοτάδι του' χα στήσει καρτέρι. Κι ο Τουρκόγιαννος [...] έλαμψε μέσα στο νου του η εικόνα της Μαργαρίτας και εθυμήθηκε τα ορφανά του Αράθυμου. [...] είπε έπειτα από ώρα με τον συνηθισμένον κι ήσυχον τρόπο του! Δε σκότωσε! Εγώ σας γελούσα! Κι ο Πέτρος έπεσε γονατιστός μπροστά του κι εξακολουθούσε να κλαίει χωρίς να προφέρει λέξη.»⁴¹⁶

3.5. Άνθρωποι στα άκρα. Ο “μη κανονικός” σε κατάσταση παροξυσμού και παράνοιας.

⁴¹⁴ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 143, 144.

⁴¹⁵ Τ. Αθανασιάδης, «Ένας ιδανικός τύπος στην πεζογραφία μας», *Νέα Εστία*, τ. 40, 457, (15 Ιουλίου 1946), σ. 741.

⁴¹⁶ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 165, 166.

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου, η εκδοχή της «μη κανονικότητας», που εξετάζεται, δε σχετίζεται ούτε με τα εγκλήματα τιμής ούτε με τις ταξικές διαφορές ούτε με τα κοινωνικά στερεότυπα. Η περίπτωση των «μη κανονικών» ηρώων του υποκεφαλαίου δε συμπυκνώνει τα χαρακτηριστικά του ήρωα-εκφραστή της νατουραλιστικής βίας ούτε αποτελεί «προϊόν» κοινωνικής «εγκληματογένεσης». Το «μοτίβο» της «μη κανονικότητας» στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου είναι αφενός ο παροξυσμός, η παραφροσύνη και η παράνοια και αφετέρου το «αλλόκοτο» που άλλες φορές σχετίζεται με την αιμομιξία κι άλλες φορές με την αυτοχειρία. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, η τιμωρία συνοδεύει τους παράφρονες, τους αδελφοκτόνους, τους αιμομίκτες και τους αυτόχειρες ήρωες του Θεοτόκη. Ειδικότερα, για τους αυτόχειρες, στο θέμα της τιμωρίας, όπως θα επισημανθεί παρακάτω, ο Θεοτόκης φέρνει στο προσκήνιο τη σκληρότητα της κοινωνίας, η οποία πρώτα εξουθενώνει αυτόν που δεν είναι αρεστός και στη συνέχεια τον αναγκάζει να παραβιάσει τους κανόνες της για να τον τιμωρήσει και να τον εκδικηθεί. Αυτό, όμως, που καταφέρνει στο τέλος ο «μη κανονικός» είναι να γνωρίσει την πλήρη απογοήτευση, τη συντριβή και την αυτοκτονία. Η ίδια η κοινωνία είναι αυτή που τον οδηγεί στην αυτοκτονία για να αρνηθεί να τον θάψει, για να αρνηθεί επί της ουσίας να τον συμπεριλάβει με τους υπολοίπους.

Έτσι, λοιπόν, ο Θεοτόκης, επιδιώκοντας να καταδείξει το σαθρό υπόβαθρο των στερεοτύπων και των «κανονικοτήτων», γύρω από τις οποίες δομείται η κοινωνία, μας παρουσιάζει αρχικά υπό το πρίσμα του «μη κανονικού» τον αδελφοκτόνο Κώστα Λάμπουρα (*Κάιν*). Στη συνέχεια, οπλίζει τον Αργύρη και τη Μαρία στο έργο *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα* με «κίνητρα μικρά», οι οποίοι ορμώμενοι από μικροσυμφέροντα, που σχετίζονται με το χρήμα και τα ένστικτα της «μικροζωής», οδηγούν τον Καραβέλα στην τρέλα και την αυτοκτονία. Οι συνθήκες και οι περιστάσεις, αλλά κυρίως τα προσωπικά του λάθη τρελαίνουν στους *Σκλάβους* τον Αλέξανδρο Οφιομάχο. Μετά την αυτοκτονία του γιου του, Σπύρου, ο οποίος αποφασίζει να βάλει τέλος στη ζωή του για να αποφύγει τη φυλακή, ο Οφιομάχος καταρρέει. Η κατάρρευση αυτή σηματοδοτεί την πτώση μιας τάξης και το τέλος μιας οικογένειας. Τον τρίτο «μη κανονικό» αυτόχειρα του Θεοτόκη ενσαρκώνει η Σταλαχτή στο διήγημα *Η παντρεία της Σταλαχτής*. Η «παρεκκλίνουσα σεξουαλικότητα» γεννά επίσης «μη κανονικούς» ήρωες όπως τον Μάρκο και τη Μαργαρίτα στη *Ζωή του*

χωριού, τον Στάθη Θεριανό στην *Αγάπη παράνομη*, καθώς και τα ξαδέρφια – Ανδρέα και Αμαλία – στο *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*.

«Κάη, καταραμένε· εσύ τον εσκότωσες»

Το διήγημα *Κάιν* δε σχετίζεται ακριβώς –όπως τα άλλα των *Κορφιάτικων Ιστοριών*– με την τιμή, αλλά με την τιμιότητα. Στο διήγημα αυτό, ο Κώστας Λάμπουρας είναι ο «μη κανονικός» ήρωας του Θεοτόκη. Η απληστία και η έλλειψη ηθικών φραγμών μπρος στο κυνήγι του κέρδους αποτελεί μια σταθερή συνθήκη που καθοδηγεί τις πράξεις των ηρώων του. Ο ακραίος κυνισμός και τα «ταπεινά» κίνητρα έχουν ως αποτέλεσμα μια αδελφοκτονία. Ο Λάμπουρας γίνεται αδελφοκτόνος ύστερα από την άρνηση του αδερφού του να κλέψουν το αφεντικό τους. Την απόδοση δικαιοσύνης καλείται να φέρει εις πέρας μια γυναίκα, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει τα άλλα διηγήματα. Η Ευγενία, αποκτώντας προς το τέλος του έργου έναν πιο ενεργητικό ρόλο, θα λάβει τη θαρραλέα απόφαση να καταδώσει στις αστυνομικές αρχές τον αδελφοκτόνο σύζυγό της, Κώστα Λάμπουρα. Με τον τρόπο αυτό, θα αποκαταστήσει την τάξη, αποδίδοντας δικαιοσύνη, και θα φέρει την «κάθαρση», έχοντας εκδικηθεί ταυτόχρονα και για τον θάνατο του κουνιάδου της, του Νικόλα. Παράλληλα, όμως, θα προβεί σε αυτή την ενέργεια γιατί φοβάται να συνεχίσει να ζει με τον φονιά σύζυγό της κάτω από την ίδια στέγη. Το απόσπασμα, που ακολουθεί, είναι ενδεικτικό των όσων αναφέρθηκαν: «Τέλος, όταν ο ήλιος ήταν όξω ήρθαν οι εξουσίες ν’ ανακρίνουν τον παθό και τους άλλους. Κι ο Κώστας τότες εφοβήθηκε οπίσω μην τον εκατάδινε, κι μετάνιωσε πως δεν τον είχε αποτελειώσει στο γιαλό. [...] μία φωνή από μέσα της της εχάλεψε εγδίκηση και δικαιοσύνη· [...] Κάη, καταραμένε· εσύ τον εσκότωσες· εσύ, κι όχι άλλος, που κλαις, δολερέ. [...] Είναι αλήθεια; Άκρα σιγή εβασίλεψε. Μην το κρούψεις, είπε η γυναίκα, αύριο θα με σκοτώσει και μένα γιατί εμαρτύρησα. Ο ετοιμοθάνατος εκούνησε το κεφάλι λέγοντας ναι, και σε λίγο του βγήκε η ψυχή...»⁴¹⁷

Πλάι στο μοτίβο της έμφυλης βίας, στο διήγημα *Αγάπη παράνομη*, ο Θεοτόκης προσθέτει και αυτό της «παρεκκλίνουσας σεξουαλικότητας» ως μιας συνθήκης που συμπληρώνει το πεδίο της «μη κανονικότητας». Ο «μη κανονικός» ήρωας σε αυτό το διήγημα είναι ο Στάθης Θεριανός, ο οποίος επιδιώκει με κάθε τρόπο να έρθει σε επαφή

⁴¹⁷ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα*, ό. π., σ. 62.

ερωτικά με τη νύφη του. Η έμφυλη βία έναντι των γυναικών, που λαμβάνει τη μορφή της σεξουαλικής βίας –και μάλιστα εντός της οικογένειας– έχει ολέθριες συνέπειες για το θύμα, καθώς η νεαρή γυναίκα οδηγείται στον θάνατο. Ο Θεοτόκης στηλιτεύει στο διήγημα αυτό τα φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας στην πιο ακραία τους μορφή, παρουσιάζοντας έναν ήρωα «κτήνος», ο οποίος ασελγεί σωματικά και ψυχικά απέναντι σε μια νεαρή κι ανυπεράσπιστα γυναίκα. Μάλιστα το γεγονός πως ο Θεοτόκης παρουσιάζει τη σύζυγο του Θεριανού να επικαλείται «τη θεϊκή παρέμβαση» για να τον φοβηθεί, ούσα αδύναμη να προβεί σε οποιαδήποτε άλλη ενέργεια, παρόλο που γνωρίζει για τη βίαιη και αλλόκοτη συμπεριφορά του άντρα της, φανερώνει το μέγεθος της εκτροπής αλλά και την παντοδυναμία της πατριαρχίας.

Στη *Ζωή του χωριού*, τα επίπεδα της «μη κανονικότητας» σχετίζονται εκ νέου με τα ζητήματα της θιγόμενης τιμής και τον σχεδιασμό της «ενορχηστρωμένης» εκδίκησης ως αντίποινα (θιγόμενη τιμή της οικογένειας του Κλαδή). Ωστόσο, και στο διήγημα αυτό προστίθεται ο παράγοντας της «παρεκκλίνουσας σεξουαλικότητας» που αντιτίθεται στην χριστιανική διδαχή, καθώς οι δύο ήρωες (Μάρκος και Μαργαρίτα), που συνενερίζονται σεξουαλικά, έχουν βαφτιστεί από τον ίδιο νονό. Επομένως, το πεδίο της «μη κανονικότητας» δεν περιλαμβάνει στο διήγημα αυτό την ωμή βία όπως στα παραπάνω. «Μη κανονικοί» ήρωες θεωρούνται εδώ τόσο η Μαργαρίτα όσο κι ο Μάρκος, καθώς συνάπτουν ερωτικές σχέσεις, οι οποίες όμως συνιστούν αιμομιξία.

«Θα γένω πειρασμός! Αχ θα γένω κακός»

Ο Θεοτόκης, σε γράμμα προς τη φίλη του, Ειρήνη Δενδρινού, τον Ιούλιο του 1920, «παραλληλίζει την ψυχική του υγεία με αυτή του ήρωα του στο έργο *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα* που μόλις είχε ολοκληρώσει». ⁴¹⁸ Τα ζητήματα της τιμής και της ντροπής εμφανίζονται και σε αυτό το έργο, συνοδευόμενα αυτή τη φορά από την «αυτοτιμωρία», ως τη «δίκη» που ακολουθεί το έγκλημα, με τη μορφή της αυτοκτονίας. Ο Θεοτόκης προσπαθεί μέσα από το έργο του να καταγγείλει την ηθική έκπτωση και απάθεια, που έχει αφήσει ως απότοκο ο εξευρωπαϊσμός και η αστικοποίηση, που συντελείται την εποχή εκείνη στην Κέρκυρα. «Πρόκειται για μια σαφή διαπίστωση πως ο κοινωνικός όλεθρος εξαιτίας του θεσμού της γαιοκτησίας και

⁴¹⁸ Α. Πρίφτης, ό. π. σ. 74.

τον απεγνωσμένο αγώνα του Καραβέλα ακολουθεί το ίχνος του γερμανικού ανθρωπισμού.»⁴¹⁹

Από τα φοβερά εγκλήματα τιμής που παρουσίαζε στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* του, ο Θεοτόκης έχει οδηγηθεί στην προβολή μιας μειωμένης αίσθησης δικαίου και υπόληψης. Η σχετικά άκαμπτη αντίληψη περί τιμής έχει δώσει τη θέση της στο σεξουαλικό πάθος και στο χρήμα ως κινητήριο δύναμη. Η κριτική, που ασκεί ο Θεοτόκης μέσα από το έργο, έχει ως αποδέκτη την ακραία ανταγωνιστική διάθεση των ανθρώπων, οι οποίοι επιζητούν με κάθε τρόπο να ξεφύγουν από το τέλμα της μίζερης ζωής τους. Μακριά από κάθε «ανθρωπιστική αξία»,⁴²⁰ επιδιώκουν μια καλύτερη τύχη και αξιοποιούν κάθε μέσο για να την επιτύχουν. Έτσι, λοιπόν και σε αυτό το έργο, την κεντρομόλο δύναμη συναποτελούν τόσο ο κυνισμός και η απληστία της απόκτησης του χρήματος με κάθε τρόπο, είτε μέσω προίκας, είτε μέσω κληρονομιάς είτε με άλλους τρόπους, ηθικούς ή ανήθικους. Την ίδια στιγμή, κυριαρχούν τα πάθη και τα κατώτερα ένστικτα με τη μορφή της αιμομιξίας ή της διάθεσης μοιχείας, στοιχεία που ξεπερνούν την κανονικότητα και οδηγούν στη βία, τη συντριβή και την αυτοκτονία. Το ατομικό-οικονομικό συμφέρον, σε συνδυασμό με το ερωτικό στοιχείο του πάθους, καθοδηγούν τις σκέψεις και τις πράξεις των ηρώων. Η χαλαρότητα των ηθών και οι εκπτώσεις στην «τιμή» είναι στοιχεία που συνθέτουν επίσης τον χαρακτήρα των προσώπων.

Ο βασικός αυτός ήρωας του έργου, ο Καραβέλας, είναι ένας «μη κανονικός» χαρακτηριστικός τύπος, ακόμη μια χαρακτηριστική περίπτωση περιθωριακού ανθρώπου. Είναι κι αυτός, όπως ο Τουρκόγιαννος, ένας παρίας. Πρόκειται για έναν άνθρωπο γεμάτο συμπλέγματα⁴²¹ και σεξουαλικά απωθημένα. Η συμπεριφορά, με την οποία αντιμετωπίζει την ετοιμοθάνατη γυναίκα του, αλλά και η ανακούφιση που αισθάνεται όταν αυτή πεθαίνει, είναι χαρακτηριστική της στερεοτυπικής αποστροφής του άντρα προς τη «στείρα γυναίκα» που δεν του έδωσε απογόνους. Η ερωτική επιθυμία για τη γυναίκα του υπήρξε ανεπαίσθητη κι έτσι μετά τον θάνατό της νιώθει ότι σεξουαλικά θα απελευθερωθεί, δείχνοντας πως δεν έχει συναίσθηση της ηλικίας του και των συνθηκών. Πρόκειται για έναν «μη κανονικό» τύπο που γίνεται θύμα, από τη μια του πάθους του για τη Μαρία, και από την άλλη της μικρότητας και της κακίας

⁴¹⁹ M. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα Οδυσσέας, 1978, σ. 284

⁴²⁰ Για τον Γερμανικό Ανθρωπισμό σε σχέση με τον θεσμό της ιδιοκτησίας βλ. ό. π., σ. 284

⁴²¹ Η συμπλεγματική και γεμάτη απωθημένα ζωή του Καραβέλα ξεκινά από τα νεανικά του χρόνια, όταν και νυμφεύεται μια γυναίκα «στείρα». Βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 133.

που επικρατεί στη μικρή τοπική κοινωνία του. Ο Καραβέλας είναι ένας τραγικός ήρωας που τον διακρίνει ευαισθησία και παρορμητισμός. Δρα με βάση το συναίσθημα, αφού παρασύρεται από τις εσωτερικές του αδυναμίες, και ξεπερνά εύκολα τα όρια, παραβαίνοντας τους κοινωνικούς και ηθικούς νόμους. Εναντία στις καθορισμένες από την κοινωνία απαγορεύσεις και τους εξαναγκασμούς, ακολουθεί το ερωτικό του ένστικτο, το οποίο μετουσιώνεται σε ισοπεδωτική δύναμη. Η ελεύθερη έκφραση και απελευθέρωση του ενστίκτου του συνιστά υπονόμηση των κοινωνικών περιορισμών, άρνηση της ηθικής και ισοπέδωση των αποστάσεων ανάμεσα σε έναν γέρο άντρα και μια νέα παντρεμένη γυναίκα. Η ισοπέδωση αυτή εκφράζεται με τις παρομοιώσεις του Καραβέλα από τη Μαρία, με ζώα που χαρακτηρίζονται για την σεξουαλική τους ορμή: «σαν τράγος»,⁴²² «σαν κάπρος».⁴²³ Το ξύπνημα του ενστίκτου του, η αίσθηση της σάρκας, έχει ως συνέπεια τη μετατροπή του σε κτήνος και τη δημιουργία μιας χυδαίας ατμόσφαιρας.

Στο έργο αυτό, τίθεται το ζήτημα της πλάνης και των αυταπατών που οδηγούν έναν άνθρωπο εκτός κανονικότητας. Ο Καραβέλας παρουσιάζεται να έχει κυριευτεί από το ολοκληρωτικό του πάθος για τη Μαρία. Αυτός ο «γεροντο-έρωτας» αποτελεί και την αιτία να τον κοροϊδεύουν πλέον όλοι στο χωριό, μικροί και μεγάλοι. Ο Καραβέλας είναι μεν ένας ήρωας «μη κανονικός», ωστόσο «με αυτοσυνείδηση, χωρίς αυταπάτες, σε αντίθεση με τον νοδάρο που παγιδεύτηκε από τις κόρες του και τους μοίρασε την περιουσία, ενώ πίστευε πως δεν θα τον άφηναν στο δρόμο».⁴²⁴ Γνωρίζει ότι επιδιώκει την ερωτική συνένωση με μία παντρεμένη και καταλαβαίνει τη δυσκολία του εγχειρήματος. Συνεχίζει, όμως τις προσπάθειές του γιατί αντιλαμβάνεται την απουσία ηθικής στο σπίτι των Στατήρηδων. «Η κάθε πράξη της ζωής του υπαγορεύεται από έναν ντετερμινισμό της σάρκας».⁴²⁵ Διαπνέεται από ένα «γεροντικό πάθος»,⁴²⁶ από έναν έρωτα για τη Μαρία κι επιζητά κάθε τρόπο για να καταφέρει να την πείσει να ενδώσει. Γνωρίζει πολύ καλά, ωστόσο, πως για να πείσει τη Μαρία να διαπράξει μοιχεία, πρέπει να την εξαγοράσει, υπογράφοντας την «ισόβια πρόσοδο», με την οποία παραχωρούσε το σπίτι και το κτήμα του στους Στατήρηδες. Η μοιχεία στο έργο αυτό

⁴²² Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π. σ. 85.

⁴²³ ό. π., σ. 99.

⁴²⁴ Α. Μπενάτσης ό. π., σ. 218.

⁴²⁵ Χ. Σαλαπαήδας, «Η Ζωή και ο Θάνατος του Καραβέλα: ένα νατουραλιστικό αριστούργημα» στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Αφιέρωμα*, ό. π., σ. 381.

⁴²⁶ Α. Μπενάτσης ό. π. σ. 218.

δε λαμβάνει χώρα στην πράξη. Γίνεται, όμως, έμμομη ιδέα στην ψυχή του Καραβέλα και καθορίζει τις ενέργειές του.

Το σαρκικό πάθος κι ο ακατανίκητος ερωτικός πόθος θα φέρει στην επιφάνεια τα αντανακλαστικά του συντηρητικού κοινωνικού ελέγχου. Τυφλωμένος από τη σαρκική επιθυμία, ο Καραβέλας φθάνει στην παράκρουση, καθώς το ερωτικό του ένστικτο περιορίζεται τόσο από τα κοινωνικά στερεότυπα όσο και από την πονηριά των ανθρώπων που πιστεύει πως τον ξεγέλασαν. Συμφεροντολογικά σκεπτόμενος και σεξουαλικά ορμώμενος, σκέφτεται να ξαναπαντρευτεί, καθώς «βαστιέται ακόμα»,⁴²⁷ όπως λέει χαρακτηριστικά. Όταν συνειδητοποιήσει ότι το πάθος του αυτό θα μείνει ανικανοποίητο, η επιθυμία θα μετατραπεί σε εμμονή και θα πυροδοτήσει τη χυδαία συμπεριφορά που θα επιδείξει στη συνέχεια. Έτσι, αρχίζει να γίνεται περίγελος για τα νέα κορίτσια του χωριού που τον πειράζουν στον δρόμο, ενώ εκείνος ανταπαντά με χυδαιότητες, διευρύνοντας το μέγεθος της αναξιοπρέπειάς του. Βέβαια, το ότι ο Καραβέλας επρόκειτο να αποτελέσει έναν «μη κανονικό», ως αποτέλεσμα της κακίας και της κοροϊδίας της κοινωνίας, διαφαίνεται ως πρόθεση από τον Θεοτόκη και μόνο από το παρατσούκλι που του χαρίζει το οποίο σημαίνει «μπόγιας». Άλλες φορές πάλι, ο Θεοτόκης τον παρουσιάζει να επιδιώκει να αποκρύψει τα αισθήματα αδυναμίας και κατωτερότητας, που ο ίδιος νιώθει, μέσα από τη χρήση λέξεων που δεν ταιριάζουν στην ιδιόλεκτό του, αλλά και μέσα από την προσπάθειά του να παρουσιαστεί «ερωτικά λειτουργικός». Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Η παντρεία θέλει αντρεία καημένη Θωμά... Και δε βλέπεις οι πως σε σταυρώνουνε; Γιατί; Γιατί δε σε φοβούνται...[...] Το ξέρω της ξανάπε, μα τι να σου πω, μου μπορεί ακόμα η γυναίκα!... Είσαι λύξουρος! του'πε και ξεκαρδίστηκε στα γέλια».⁴²⁸

Ο Καραβέλας, πριν ξεπεράσει τα όρια, παρουσιάζεται ως ένας τύπος που κινείται στο πλαίσιο του «αποδεκτού». Η υπόληψη και η τιμή του Καραβέλα βρίσκονται σε κομβικό σημείο. Η άποψη του κοινωνικού περίγυρου γι' αυτόν αντικατοπτρίζεται στη συμπεριφορά των παιδιών του χωριού, που κρύβονται, και τον κοροϊδεύουν για να περάσουν την ώρα τους. Η αδερφή του, ωστόσο, τον πονά πραγματικά και τον αγαπάει, παρά την αδικία που εις βάρος της έπραξε ο Θωμάς. Συγκεκριμένα, παρότι ο Θωμάς προτίμησε να γράψει το σπίτι του σε ξένους και όχι στην αδερφή του και στα ανίψια του, εκείνη, προσπαθεί να του δείξει την αλήθεια για

⁴²⁷ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 81.

⁴²⁸ ό. π., σ. 82, 84.

όλα όσα συμβαίνουν. Ο Καραβέλας αρχίζει να αντιλαμβάνεται πως ο λόγος, για τον οποίο γίνεται περίγελο, είναι γιατί ο ίδιος δεν αποπνέει στους άλλους τον φόβο. Ο τρόπος σκέψης του αυτός ανάγεται στο γεγονός ότι «έζησε μακριά από κάθε στοργή [...] ξωρισμένος από τον έρωτα». ⁴²⁹ Συνειδητοποιώντας ότι ο περίγυρός του τον ωθεί σε μια ζωή αδιέξοδη, δίχως αρχές και αξίες, τηρώντας αναβλητική στάση και υποχωρώντας απέναντι στις απαιτήσεις της πραγματικότητας, απελπίζεται και «γελοκλαίει». ⁴³⁰ Ο συνδυασμός του γέλιου και του κλάματος σηματοδοτεί τον ταραγμένο του κόσμο, που είναι ρευστός και αντιφατικός, υπογραμμίζει το αδιέξοδο, στο οποίο βρίσκεται και το γνωρίζει και επιτείνει την τραγικότητά του. Εν τέλει, πράττει αντίθετα από το αναμενόμενο: Απογοητευμένος και με πλήρη συνείδηση, αποφασίζει να εκδικηθεί για όσα υπέφερε με το να γίνει και ο ίδιος κακός. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα, στα οποία ο ήρωας μονολογεί: «εφώναξε ολομεμιάς γουρλώνοντας τα μάτια του: Θα γένω πειρασμός! Αχ θα γένω κακός! Μου φταίνει όλοι οι άνθρωποι, όλοι όλοι...Ω [...] Ω τον εμισούσε κι εκείνον εκείνη τη στιγμή, γιατί κι εκείνος ήταν άνθρωπος, γιατί ο άνθρωπος του'χε φταίξει...[...] Λίγα βελόνια περασμένα στ' άχυρα, και τα ζώα σε δυο τρεις μήνες θα ήταν ψόφια! Κι ήξερε να κάμει κι άλλα κακά, κάθε λογής κακά. [...] ούτε εφέτος, ας μην τρυγήσουν. Δε θ' αφήσω ούτε ρόγα, ούτε μια ρόγα. [...] Δες και δεν το ξέρω, μωρέ παιδί; του απάντησε αμέσως. Σας είδα πως κάνετε. Γιατί σ' ορμηλεύω; Ήθελα να' μαι εγώ νιος και να την είχα ξαδέρφη, θα' βλεπες...Κι αισθάνθηκε τα λόγια του γέρου του άναβαν μέσα στα στήθη έναν ακράτητον πόθο.» ⁴³¹

Ο Καραβέλας αντιλαμβάνεται ότι στον κόσμο υπάρχουν ισχυροί και ανίσχυροι, εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι, αδικία, υποκρισία και απληστία. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η υπογραφή αυτή της «ασόβιας προσόδου» ενσαρκώνει και επισφραγίζει τον εκτοπισμό ενός ανθρώπου από τα όρια της κανονικότητας με ύπουλο και δόλιο τρόπο. Όλη αυτή η πίεση, που ασκείται στον Καραβέλα από τους γύρω του, τον οδηγεί σε βίαιες συμπεριφορές. Έτσι, λοιπόν, επιδίδεται σε μια «σειρά αδικιών και κακών σκέψεων», ⁴³² με πιο ακραία την προσπάθειά του να ωθήσει τον Αντρέα στην αιμομιξία με την ξαδέρφη του. Εκτός, όμως από την κοινωνιολογική και θεολογική

⁴²⁹ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος. Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 133.

⁴³⁰ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π. σ. 153.

⁴³¹ ό. π., σ. 151, 154, 156, 160.

⁴³² Α. Ζήρας, «Ψηλαφήσεις της ρομαντικής συνείδησης στα μυθιστορήματα του Κων. Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα*, ό. π., σ. 433.

θεώρηση, ο Θεοτόκης δίνει στην αιμομιξία και μια «διάσταση κληρονομικότητας». Έτσι, λοιπόν, παρουσιάζοντας μέσα στο έργο την ερωτική συνεύρεση των δύο εξαδέλφων, του Αντρέα και της Αμαλίας, ως προϊόν της κακίας του Καραβέλα, δίνει το περιθώριο να γίνει ο απαραίτητος συνειρμός της κληρονομικότητας και της «γονιδιακής ροπής». Συγκεκριμένα, ο συσχετισμός παράγεται από τα λεγόμενα της Χρυσάνθης σχετικά με το παρελθόν της Μαρίας, δηλαδή της μητέρας της Αμαλίας: «Η αφεντιά σου η όμορφη! Την επεριγέλασε πικραμένη η Χρυσάνθη. Γι' αυτό έκαμες όσα έκαμες... [...] Δε θυμάσαι που δεν είχες παντρεμό; [...] Δεν τα θυμάσαι όσα έκανες με τον ξάδερφό σου; Ήταν όμορφος κι εκείνος ε; Και σε ευρίσκανε μέσα στες σουδες». ⁴³³ Ακόμη πιο έντονος καθίσταται ο συνειρμός όταν η Μαρία δείχνει να συμμερίζεται, να κατανοεί και να προσπαθεί να δικαιολογήσει την πράξη των παιδιών: «Πού να πήγε; είπε η Μαρία δαγκάνοντας το χείλι της. Αδίκως εθυμώσαμε. Τι παναπεί που τα ξαδέρφια ήτανε κλεισμένα στο καλύβι; τα χε κλείσει αυτός· μονάχα τους δεν ήτανε για πρώτη φορά, κ' είναι μαζί όλη μέρα κι όλη νύχτα.» ⁴³⁴

Ο Θεοτόκης, δημιουργώντας το μοτίβο των «μη κανονικών» αιμομικτών ηρώων, προσπαθεί να αποτυπώσει τη «στρέβλωση», αλλά και να στηλιτεύσει την κενότητα της «ψευδοθητικής», που περιβάλλει τους ανθρώπους των «τύπων». Η ανηθικότητα, η μικροψυχία και τα μικροσυμφέροντα τοποθετούνται δίπλα σε κάτι «νοσηρό», αφού η αιμομιξία θεωρούταν «ανίερη πράξη» απέναντι στα «θεία» καθώς και προσβολή για τη «δημόσια αιδώ». Σε ένα άλλο κομμάτι του έργου ο Θεοτόκης τοποθετεί τον Καραβέλα στο σημείο που έχει χάσει κάθε αυτοέλεγχο καθώς βρίζει και καταριέται τους συγγενείς της Αγγέλωσ, και ισχυρίζεται πως μια από τις αδερφές τους διήγαγε έκλυτο βίο με έντονη σεξουαλική ζωή και αιμομιξία: «Ας αφήσουμε κατά μέρος τσι δόξες τα' άλλης αδερφής σας... πφ! πφ! Και με τον ξάδερφό σας το μακαρίτη και με τον άρχοντα, και με ποιόνε δεν ακούστηκε!... Που να τα λέμε τώρα!» ⁴³⁵ Μια άλλη άποψη, βέβαια, για τις αιμομιξίες παρουσιάζεται στο έργο αυτό διά στόματος Γιάννη Στατήρη καθώς, όπως λέει, πρόκειται για ένα ζήτημα που αφορά μονάχα την εμπλεκόμενη κόρη του, την Αμαλία, η οποία «έκανε κακό μοναχά του εαυτού της. Θα 'παιρνε ένα πλούσιο του χωριού μας ή από άλλο χωριό. Τώρα, δευτερωμένη, θα πάρει ένα κατώτερο, ένα φτωχόνε, γιατί έχασε την πρώτη τιμή της». ⁴³⁶

⁴³³ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα* ό. π., σ. 24.

⁴³⁴ ό. π., σ. 171.

⁴³⁵ ό. π., σ. 67.

⁴³⁶ ό. π., σ. 153.

Τα ζητήματα της τιμής, της ντροπής και της μη επιτρεπτής σεξουαλικής ελευθερίας απαιτούν δικαιοσύνη, «τιμωρία» και κάθαρση. Η εκδικητικότητα του Καραβέλα ξεκινά, όταν αντιλαμβάνεται πως όλοι τον έχουν εξαπατήσει, κι εκείνος πια δεν έχει τη δυνατότητα να αντιστρέψει τους όρους και να διατηρηθεί εντός των κανονικοτήτων. Παρά το γεγονός, λοιπόν, πως στο τέλος της νουβέλας φαίνεται να μην υπάρχει πλέον κανένας λόγος αντιπαράθεσης μεταξύ της Μαρίας και του Καραβέλα, αυτή προσπαθεί και πάλι να τον ταπεινώσει και να του δείξει πως τον ξεγλόασανε. Ήταν η δεύτερη φορά που ο Καραβέλας ένιωθε να ξεγελιέται από μια γυναίκα. Η πρώτη ήταν, όταν η μητέρα της γυναίκας του τού προξένεψε την κόρη της χωρίς να του πει πως ήταν «στείρα». Αυτή ήταν και η «χαριστική βολή» στη δυστυχία του Καραβέλα, ο οποίος γίνεται αυτόχειρας και «αυτοτιμωρείται».

Μετά τη Σταλαχτή και τον Σπύρο Οφιομάχο, που θα δούμε παρακάτω, το ζήτημα της «αυτοχειρίας» αγγίζει έναν ακόμα ήρωα των έργων του Θεοτόκη, τον Καραβέλα. Μόνο που αυτή τη φορά, ο θάνατος του ήρωα δε συνοδεύεται από πόνο και δυστυχία, αλλά από αποστροφή, γέλωτα και ανάθεμα. Ο Θεοτόκης έχοντας προετοιμάσει με διαβαθμίσεις τη διαπόμευση του Καραβέλα, παρουσιάζει τόσο την εικόνα του θανάτου του όσο και τις αντιδράσεις του κόσμου μπροστά στο φρικαλέο θέαμα, γελοιογραφικά σχεδιασμένες. Η εικόνα αυτή μπορεί να συσχετιστεί με την «καρναβαλική λογοτεχνία» και παραπέμπει σε μια κατάσταση που αποδίδεται με τον όρο «γκροτέσκο».⁴³⁷ Έτσι, λοιπόν, η αλλόκοτη σκηνή, με έναν άνθρωπο κρεμασμένο, και τους συγχωριανούς του να γελούν και να κοροϊδεύουν το λείψανό του συμβάλλει στον συγκερασμό του κωμικού, της φρίκης, και του παραλόγου, δηλαδή του «μη κανονικού»: «Ήταν κρεμασμένος από το λαιμό, με το κεφάλι ζαβό, γιατί το σκοινί είχε συρθεί και περνούσε τεντωμένο σιμά στο ένα αυτί του. Τα γυάλινα μάτια του ήταν ανοιχτά, χωρίς βλέμμα πλια και ξεπεταγμένα από τες βαθιές τους κόγχες, η γλώσσα του εκρεμότουν όξω από το στόμα, που 'χε χοντρύνει κι άφηγε να φαίνονται τ' άσκημα δόντια του, κ' ήταν το πικρό πρόσωπό του μαυροκόκκινο. [...] Κ η Μαρία πρώτη εδάγκασε τα χείλη της, εκούνησε το κεφάλι της, τον εκοίταξε πάλι με θυμό, και είπε: Τι έκαμε το κακοθάνατο, ανάθεμά το! Κ' οι δυο μαστόροι έβαλαν τα γέλια, Καλά τον

⁴³⁷ P. Thomson, *Το Γκροτέσκο*, (μετφρ. Ι. Ράλλη-Κ. Χατζηδήμου), Αθήνα, Ερμής, 1984, σ. 32-33. «Ως γκροτέσκο, λογίζεται το παιχνίδι με το παράλογο, το αλλόκοτο, το τρομακτικό και κωμικό ταυτόχρονα. Ο λογοτέχνης χρησιμοποιώντας το, άλλοτε επιδιώκει τη σάτιρα κι άλλοτε την έμφαση της παρακμής που αποπνέει το τοπίο».

εκατάφερε ο πειρασμός! Είπε ο πλιο γέρος. [...] Θα τον αναθεματίσει και η εκκλησία. [...] Φτου σου... είπε η μικρή γυναίκα με το όμορφο πρόσωπο.»⁴³⁸

«Απέθανε!... του ‘πε άξαφνα ο Γιώργης μ ‘ έναν αναστεναγμό. [...] Ο γέρος είχε χάσει τα φρένα.»

Στο έργο *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, η περίπτωση του «μη κανονικού» Αλέξανδρου Οφιομάχου, διαφέρει από αυτή του Καραβέλα. Ο Οφιομάχος δεν τρελαίνεται εξαιτίας της κακίας του κόσμου και της λυσσαλέας διαπόμπευσής του από τους άλλους. Αντίθετα, καταλήγει στην παραφροσύνη, αδυνατώντας να διαχειριστεί την κατάσταση στην οποία έχει υποβάλει την ίδια του την οικογένεια, με τα λάθη και τους χειρισμούς του. Το «ύφος της ψυχολογικής ή συναισθηματικής παλινδρομής»⁴³⁹ αποτυπώνεται ξεκάθαρα στις παλινωδίες του Οφιομάχου. Η τιμωρία για τα «εγκλήματά» του, εγκλήματα τιμής, ασυδοσίας, εγωπάθειας, νόθου αγωγής προς τα παιδιά του, θα είναι σκληρή και λυσσαλέα.

Ο Θεοτόκης επιλέγει να προετοιμάσει ένα σκηνικό παρακμής μέσα από διάφορες περιγραφές, οι οποίες δείχνουν την αλλοίωση και την παρακμή να περνούν συνεκδοχικά από τα αντικείμενα στους ανθρώπους. Όπως συμβαίνει στα ρεαλιστικά έργα, που επιδιώκουν την προβολή του πραγματικού κόσμου, τα εξωτερικά στοιχεία βοηθούν στον σαφή προσδιορισμό του ήρωα, πιστοποιώντας τις εσωτερικές του ιδιότητες. Έτσι, τα στοιχεία της ενδυμασίας του Αλέξανδρου Οφιομάχου και η περιγραφή συγκεκριμένων στοιχείων της εμφάνισής του, που δηλώνουν μια προηγούμενη ζωή μέσα στην τρυφηλότητα («χοντρά ροδοκόκκινα χείλη»), υπογραμμίζουν την κοινωνική τάξη, όπου ανήκε, κάνοντας εντονότερη την παρακμή της. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Ο κόντες Αλέξανδρος Οφιομάχος Φιλάρετος, γερμένος σκυφτός, μικρότερος, αλλά με άσπρα κοντά γένια, με χοντρά ροδοκόκκινα χείλη, όπως όλοι οι άνθρωποι του γένους του, επερπατούσε ανήσυχα απάνω κάτω στο γραφείο του, τυλιγμένος μέσα σ' ένα τρίπαλιο πανωφόρι,

⁴³⁸ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 185, 186, 187

⁴³⁹ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος. Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 121.

που το φορούσε από χρόνια πολλά για το σπίτι το χειμώνα. Εκείνη την ημέρα δεν έκανε όμως κρύο».⁴⁴⁰

Επίσης, η περιγραφή του αρχοντικού των Οφιομάχων, που «στα παλιά χρόνια υψωνόταν μονάχο και περήφανο ανάμεσα στα φτωχικά μόνο χαμόσπιτα»,⁴⁴¹ συμβάλλει στη σύνθεση της εικόνας των ξεπεσμένων αριστοκρατών και της αναπότρεπτης μοίρας τους. Εκτός από την υλική παρακμή, που περιγράφεται παραστατικά («κιτρινιασμένες κουρτίνες και ξεθωριασμένοι χρωματιστοί μπερντέδες», «χάρβαλα πατώματα ανάδιναν μια μυρωδιά από μούγλα παλιά», «τα έπιπλα ήταν παλιωμένα κι αμελημένα, αγυάλιστα από καιρούς, και μονολογούσαν ως κ' εκείνα τον ξεπεσμό της αρχοντικής φαμίλιας»)⁴⁴² φανερώνεται από τα «μουχλιασμένα βιβλία» και μια γενικότερη απουσία ενδιαφέροντος για μάθηση, καθώς και μία αίσθηση πως η παιδεία και η ενασχόληση με αυτή είναι κάτι ξεπερασμένο. Η αναφορά στο γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας του Αλέξανδρου Οφιομάχου επίσης επιτείνει την παρακμή, στην οποία έχει περιέλθει, σε σύγκριση με τους παλιούς άρχοντες, Στο πλαίσιο αυτό, ο Αλέξανδρος Οφιομάχος καθίσταται σύμβολο μιας εποχής που έχει καταρρεύσει και ξεπεραστεί. Δίχως να μπορεί να αποδεσμευθεί από τις αριστοκρατικές του συνήθειες και πεποιθήσεις, και αδυνατώντας να προσαρμοστεί στις νέες κανονικότητες, «κάνει το ένα λάθος πίσω από το άλλο». Μένει προσκολλημένος στο «ένδοξο» παρελθόν και «θυμάται πάντα με νοσταλγία την Αγγλική προστασία, που την είχε γνωρίσει σ' όλη της τη μεγαλοπρέπεια τον καιρό που ήταν νέος. Τότες, έλεγε, είμαστε και μεις οι ψωροαρχόντοι κάτι, κι ας είμαστε πνιγμένοι στα χρέη!...».⁴⁴³

Στο αποκορύφωμα της ψυχικής του έξαρσης και μανίας, ο Οφιομάχος θα φτάσει, όταν ο γιος του, Σπύρος, θ' αυτοκτονήσει, φοβούμενος την ποινή της φυλάκισης για τις πλαστογραφίες του. Ο Οφιομάχος, προσπαθώντας να διορθώσει τα δικά του λάθη, διαπράττει μια σειρά αδικιών απέναντι στα παιδιά του. Όλη η προσπάθειά του έγκειται στο να γλιτώσει η αρχοντική αυτή οικογένεια την κατάρρευση και την ντροπή της κατάσχεσης, στην οποία θα προβεί ο τοκογλύφος σε περίπτωση που δεν καταβληθούν τα υπέρογκα χρέη. Η ηθική στάθμη της αντρικής τιμής του Αλέξανδρου Οφιομάχου τίθεται υπό αμφισβήτηση, καθώς ο ηθικός του ξεπεσμός,

⁴⁴⁰ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 30.

⁴⁴¹ ό. π.

⁴⁴² ό. π.

⁴⁴³ ό. π., σ. 34.

ακόμη κι αν καταφέρει να διασωθεί από τα χρέη, αποτελεί μια πραγματικότητα. Παράλληλα με το αδιέξοδό του, ο Οφιομάχος δείχνει τον απόθμενο κυνισμό του, αφού ζητά από την κόρη του την Ευλαλία να θυσιάσει την ευτυχία της για να διορθωθούν τα λάθη, που διέπραξε ο ίδιος. Ο Οφιομάχος θα αποφασίσει εν τέλει να υποκύψει στον τοκογλύφο και να ασκήσει ψυχολογική βία στην κόρη του, η οποία αρχικά αρνείται να παντρευτεί τον Στεριώτη.

Μετά την αυτοκτονία του γιου του Σπύρου, ο Οφιομάχος θα αντιληφθεί, πόσο μακριά ήταν από τα παιδιά του, και πόσο μεγάλες ευθύνες του αναλογούσαν για τις παράνομες πράξεις του γιου του, που τον οδήγησαν στην αυτοκτονία. Βεβαιωτικό των παραπάνω είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Ο Σπύρος... ε;... Και λοιπόν ο Σπύρος... Μα λέγε... Τι έκαμε πάλι... Απέθανε!... του 'πε άξαφνα ο Γιώργης μ' έναν αναστεναγμό. [...] Ο γέρος είχε χάσει τα φρένα. Οι γυναίκες απάνω έκλαιγαν. Κι ο Γιώργης άκουε αλαλιασμένος όλον εκείνον το θρήνο...»⁴⁴⁴ Η δυστυχία των Οφιομάχων δε σταματά εκεί, καθώς ο Αλέξανδρος Οφιομάχος, μετά από όλα αυτά τα γεγονότα οδηγείται στην τρέλα. Νιώθει, άλλωστε καθόλα ένοχος για όλη την κατάπτωση της οικογένειάς του, αφού «είχε απαιτήσει από αυτήν τη θυσία!... Και την είχε προσφέρει η δύστυχη, μίαν τόσο περιττή, μίαν τόσο παράλογη θυσία. Κι αυτός ο ίδιος ο γιατρός Στεριώτης δεν είχε έβρει σιμά της την ευτυχία... Φυσικό είταν...».⁴⁴⁵

Η παραβίαση της κανονικότητας λαμβάνει χώρα και στο διήγημα η «Παντρεία της Σταλαχτής». Η Σταλαχτή αποτελεί τον «μη κανονικό» ήρωα, ο οποίος οδηγείται στην αυτοκτονία, αφού δεν μπορεί να διαχειριστεί τον κοινωνικό έλεγχο και την κριτική που της ασκείται για τον προγαμιαίο της έρωτα που δε θα οδηγηθεί σε γάμο. Παρότι ο έρωτας εκτός γάμου είναι καταδικαστέος την εποχή αυτή, η Σταλαχτή δε διστάζει να ενδώσει. Το θέμα της αξιοπρέπειας της γυναίκας, που προκύπτει σε αντίστιξη με την ανδρική απόφαση για την αποκατάστασή της μέσω του γάμου, δομεί μια εκδοχή της «κανονικότητας». Η άρνηση του άντρα να αποκαταστήσει τη γυναίκα, με την οποία προγαμιαία σύναψε ερωτική σχέση, οδηγεί τη γυναίκα στο περιθώριο, στη «μη κανονικότητα». Το γεγονός αυτό οφείλεται στο πατριαρχικό μοντέλο διάρθρωσης της κοινωνίας, όπου η τιμή μιας νεαρής κοπέλας εξαρτάται από την απόφαση του άντρα αν θα την παντρευτεί ή όχι. Η Σταλαχτή, προτού καταλήξει στην αυτοκτονία, επεξεργάζεται τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να βρεθεί μια λύση

⁴⁴⁴ ό. π., σ. 279, 283.

⁴⁴⁵ ό. π., σ. 268.

στο αδιέξοδο που έχει προκύψει. Μόνο ο θεσμός του γάμου είναι αυτός που μπορεί να επιφέρει την κάθαρση σε μια κοπέλα που ενέδωσε στον πειρασμό του προγαμιαίου έρωτα, γάμος όμως που δε θα λάβει χώρα στην περίπτωση της. Η προσβολή της γυναικείας τιμής, στο διήγημα αυτό, δεν επιφέρει απλώς την ωμή βία, αλλά καταλήγει στην αυτοκτονία του θύματος, το οποίο δεν άντεξε το βάρος των πατροπαράδοτων θεσμών, γεγονός που το οδήγησε σε αδιέξοδο και σε συντριβή. Χαρακτηριστικές είναι οι σκέψεις της Σταλαχτής, που δείχνουν το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει: «πόσο τον αγαπάω ρώτησ' τον, μα η τιμή μου αξίζει κι απ' την αγάπη περισσότερο». Και συνεχίζοντας, αναρωτιέται «πως θα παρουσιαστεί στο σπίτι της;».⁴⁴⁶

3.6. Συμπεράσματα κεφαλαίου.

Η αναγνώριση της μοναδικότητας του καθενός αλλά και η αντιμετώπιση των σχέσεων, που αναπτύσσονται μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, όχι σαν ξεχωριστές καταστάσεις, αλλά σαν αλληλένδετες ζωντανές διαδικασίες, θα ήταν ίσως το ζητούμενο. Όμως, η ανάδειξη της κοινωνίας σε απόλυτο σημείο αναφοράς αποτελεί μια πραγματικότητα που δημιουργεί κινδύνους για την αρμονική σχέση της με το άτομο. Ο άνθρωπος δεν έχει καταφέρει να σταματήσει να θεωρεί την κοινωνία ως τον «γενικευμένο άλλο» και να τη σκέφτεται ως το «γενικευμένο εγώ».⁴⁴⁷ Η διαίρεση της κοινωνίας και η απομόνωση των ομάδων ή των ατόμων καθιστά απαραίτητη την εξέταση των σχέσεων τους με τα άλλα μέρη και τις μορφές που αυτές λαμβάνουν. Επομένως, δεν είναι αποτελεσματικό ή επαρκές να διαχωρίζεται το άτομο από την κοινωνία, εφόσον υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ των διαφόρων ειδών κοινωνικής οργάνωσης, συνθέτοντας συνολικά τη διαδικασία της ζωής. Η ανάπτυξη του ατόμου και της κοινωνίας αποτελεί μια συνεχή και κοινή διαδικασία, η οποία δημιουργεί και θεμελιώνει τις αξίες και τους θεσμούς του εκάστοτε κοινωνικού συστήματος.

Η παράδοση εκφράζει τις κυρίαρχες πιέσεις και τα όρια. Δεν αποτελεί απλώς «επιβίωση του παρελθόντος», αλλά συνιστά ένα περισσότερο ενεργό μέσο ενσωμάτωσης. Πρόκειται δηλαδή, για την επιλογή συγκεκριμένων νοημάτων και πρακτικών από το παρελθόν και το παρόν μιας κουλτούρας, και τον αποκλεισμό των

⁴⁴⁶ Κ. Θεοτόκης, *Διηγήματα*, ό. π., σ. 129, 131.

⁴⁴⁷ R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π., σ. 213.

υπολοίπων.⁴⁴⁸ Η παράδοση αποτελεί μέρος του σύγχρονου τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας και του πολιτισμού. Η πρόθεση της συγκεκριμένης εκδοχής του παρελθόντος είναι η επικύρωση του παρόντος και η σύνδεσή του με το παρελθόν, προσφέροντας στην ουσία «μια αίσθηση προδιαγεγραμμένης συνέχειας».⁴⁴⁹ Κάθε παρέκκλιση από αυτή τη συνέχεια δημιουργεί «οριακές» καταστάσεις. Στο σημείο αυτό, η κοινότητα μεσολαβεί ώστε να ενσωματωθεί στο άτομο ο επιθυμητός κοινωνικός χαρακτήρας. Εάν αυτό συμβεί επιτυχώς, τότε θα υπάρχει ταύτιση μεταξύ των προσωπικών επιθυμιών και των κοινωνικών δραστηριοτήτων, δεδομένου ότι «ο κοινωνικός χαρακτήρας εσωτερικεύει τις εξωτερικές αναγκαιότητες και έτσι κατευθύνει την ανθρώπινη ενέργεια για τους σκοπούς ενός δεδομένου οικονομικού και κοινωνικού συστήματος».⁴⁵⁰ Στην περίπτωση αυτή, η δράση του ατόμου καθορίζεται όχι μόνο από τις πρακτικές του ανάγκες αλλά και από την ψυχολογική ικανοποίηση που επιδιώκει. Η εμφάνιση των ατομικών συνειδητών διαφορών στην κοινωνική διαδικασία οδηγεί στη δημιουργία «υποκειμένων». Λόγω των ποικίλων έμφυτων δυνατοτήτων των ατόμων, καθώς και της διαφορετικής κοινωνικής ιστορίας του καθενός, η πρόσληψη των κοινωνικών επιδράσεων γίνεται με ποικίλους τρόπους. Έτσι, δημιουργείται η ατομικότητα. Με την αλληλεπίδραση των ξεχωριστών δυνατοτήτων του ατόμου και της μοναδικής ιστορίας του, αναπτύσσεται η αυτό-συνείδηση, παράγοντας έναν ιδιαίτερο, αυτόνομο οργανισμό με την ικανότητα του αυτό-ελέγχου. Η ανάπτυξη του υποκειμένου αυτού μέσα σε μια κοινωνική διαδικασία καθιστά αναπόφευκτη την επίδραση της διαδικασίας αυτής επάνω του. Αναλόγως σε ποιο βαθμό το άτομο έχει κατακτήσει την αυτονομία του μέσα στη κοινωνική διαδικασία, είναι δυνατή η αλλαγή ή η τροποποίησή της.

Ο Foucault αναφέρεται σε όλους εκείνους τους κοινωνικούς τύπους, που κατέληξαν σε παράδοξες, ακραίες και αλλόκοτες συμπεριφορές, οι οποίες έφτασαν στο «τέλμα» εξαιτίας μιας «οριακής εμπειρίας» που ξεπέρασε τα στεγανά της κανονικότητας ή που στάθηκε η αφορμή για να ανακληθούν τα όρια αυτά. Βασική επιδίωξη του Foucault, κατά την διάρκεια των παραδόσεων του στο Κολλέγιο της Γαλλίας το ακαδημαϊκό έτος 1974-1975, ήταν η περιγραφή και η κωδικοποίηση των τριών «μη κανονικών»\«ανώμαλων» τύπων. Βέβαια, η ουσία της αναζήτησής του ήταν

⁴⁴⁸ Για τον αποκλεισμό μιας εκδοχής της κουλτούρας και την ανάδυση μιας νέας, βλ. R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π., σ. 308.

⁴⁴⁹ ό. π.

⁴⁵⁰ ό. π., σ. 189.

παράλληλα να γίνει κατανοητός ο τρόπος πρόσληψης των κανονικοτήτων στον δυτικό κόσμο, οι οποίες διαμόρφωσαν τα όρια, πέρα από τα οποία άρχιζαν τα πεδία της «μη κανονικότητας». Ο Foucault συσχέτισε τα πεδία της «μη κανονικότητας» και της «κανονικότητας» με την εξουσία και τους κανόνες, αφού η εφαρμογή αυτών των τελευταίων είναι που δημιουργεί τα σαφή όρια μεταξύ τους. Άτομο και κοινωνία συνυφαίνονται με την πολιτεία και τους κανόνες της, η παράβαση των οποίων επιφέρει την τιμωρία.

Οι «μη κανονικοί» τύποι, που αναλύθηκαν στο κεφάλαιο αυτό τόσο στα διηγήματα όσο και στα εκτενέστερα μυθιστορήματα του Θεοτόκη, μοιάζουν περισσότερο με αντιήρωες αφού τα χαρακτηριστικά τους είναι αντίθετα από τα τυπικά χαρακτηριστικά των «κανονικών» ηρώων. Συνήθως αυτοί είναι περιθωριακοί ή μπορεί να είναι αποτυχημένοι, καιροσκόποι, μοχθηροί, παθητικοί ή να έχουν ταπεινή καταγωγή.⁴⁵¹ Συγχρόνως, βρίσκονται εκτός των ορίων της κανονικότητας, σύμφωνα με τα κοινωνικά στερεότυπα και τις παγιωμένες αντιλήψεις. Για το φυσιολογικό και το ηθικά αποδεκτό,⁴⁵² έχουν κατά κάποιο τρόπο το στοιχείο του απροσάρμοστου. Οι «μη κανονικοί» ήρωες του Θεοτόκη δεν είναι απλώς «περιθωριακά» άτομα, που βρίσκονται στα όρια και λειτουργούν ακραία. Ο «μη κανονικός» του Θεοτόκη είναι «αυτός που αρνείται τις θεμελιώδεις αξίες της κοινωνίας, αυτός που βρίσκεται έξω από τα όρια της κοινωνικής δομής και παράλληλα υφίσταται την πολλαπλή πίεση και τις προκαταλήψεις που επιβάλλονται από τη διαχωριστική αυτή γραμμή».⁴⁵³ Τέτοια περίπτωση «μη κανονικού» ήρωα, όπως είδαμε, είναι για παράδειγμα ο Τουρκόγιαννος. Επίσης, η περιθωριακή ταυτότητα προσδιορίζεται και από τη «συμμετοχή του ατόμου στις διαδικασίες παραγωγής και εργασίας. Η αδυναμία του ατόμου να συμμετέχει σε αυτές τις διαδικασίες, τοποθετεί το άτομο στο κοινωνικό περιθώριο».⁴⁵⁴ Ο Αλέξανδρος Οφιομάχος αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου ήρωα. Υπάρχει επιπλέον και η εκδοχή του ατόμου, που είναι αλλοτριωμένο κοινωνικά, και η συμπεριφορά του είναι αποκλίνουσα από τις νόρμες της κοινωνίας. Αυτού του είδους η «μη κανονικότητα» αναπτύχθηκε και συμπυκνώθηκε στο πρόσωπο του

⁴⁵¹ Για τα χαρακτηριστικά των ηρώων του περιθωρίου Βλ. Μ. Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1991, σ. 33-35.

⁴⁵² Για τα χαρακτηριστικά του αντι-ήρωα Βλ. Α. Δεσποτίδης, «Αντι-ήρωας», στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2008, σ.121.

⁴⁵³ Schermerhorn R. A., «Περιθωριακός άνθρωπος», στο *Λεξικό κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Unesco, τ. 2, 1972, σ. 699-700.

⁴⁵⁴ ό. π.

Καραβέλα. Σε μια κοινωνία, στην οποία απουσιάζει κάθε ηθική και ανθρωπιστική αξία, στην οποία τα πάντα αποτελούν αντικείμενο συναλλαγής και όλοι κυνηγούν χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς το συμφέρον τους, εμφανίζονται ήρωες που ξεπερνούν τα όρια και αναδεικνύονται σε τραγικές φιγούρες.

Σε γενικές γραμμές, οι αποκλίνουσες συμπεριφορές των ηρώων στον Θεοτόκη είναι αυτές που ξεφεύγουν από τα στερεότυπα και τις κοινωνικές νόρμες. Οι εν λόγω στιγματίζονται πολύ πιο έντονα στις μικρές κοινωνίες, οι οποίες αντιδρούν σκληρά, χωρίς έλεος, εξευτελίζουν και περιθωριοποιούν ό,τι θεωρείται ως εκτροπή ή απόκλιση. Έτσι και στην περίπτωση του Καραβέλα, ο διαρκής εξευτελισμός του και η περιθωριοποίησή του υπογραμμίζουν την αθλιότητα της τοπικής κοινωνίας. Η «εκκεντρικότητα», που διακρίνει τη συμπεριφορά των ηρώων (Τουρκόγιαννου, Καραβέλα) στα μάτια των άλλων, σχετίζεται με την οπτική που βλέπει κανείς την έννοια της προσαρμοστικότητας ή της απείθειας στα κοινωνικώς ορισμένα πρότυπα. Αυτό, δηλαδή, που για κάποιον θεωρείται εκκεντρικό ή παράνομο, για κάποιον άλλον, που αντιμετωπίζει περισσότερο θετικά την απείθεια, μπορεί να θεωρηθεί ανεξαρτησία ή ελεύθερο πνεύμα. Αναλόγως και στην περίπτωση της προσαρμοστικότητας, αυτή μπορεί να προσεγγιστεί αρνητικά, να εκληφθεί ως δειλή συμβατικότητα και δουλικότητα, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, ως υπευθυνότητα και υπακοή. Μάλιστα, ο Μανόλης Αναγνωστάκης είχε αναφέρει για το έργο πως: «*Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα έχει το σπάνιο προνόμιο, για έργα με σαφή πρόθεση κοινωνικής κριτικής, να μην ξεπέφτει στο οποιοδήποτε κήρυγμα αλλά μέσα από τη δράση, τις πράξεις και τη λειτουργία της συνείδησης των ανθρώπων να αποκαλύπτει εκμεταλλευτικούς μηχανισμούς και παρασιτικές διαδικασίες. Χωρίς ωραιοποιήσεις για την αγροτική ζωή, με αδυσώπητο ρεαλισμό, χωρίς προτάσεις “λύσεων”, ο Θεοτόκης κινεί έναν κόσμο προς το Κακό με επίγνωση των αιτίων, αφήνοντας όμως τα όποια συμπεράσματα στον αναγνώστη*».⁴⁵⁵

Οι εκδοχές της «μη κανονικότητας», όπως είδαμε, στον Θεοτόκη είναι συνυφασμένες με τη βία, την εκδίκηση και την τιμωρία. Η απόκλιση, η παράνοια, η τρέλα και το αλλόκοτο συμπυκνώνουν την αντίδραση των ηρώων απέναντι στις ανισότητες και τους ανταγωνισμούς των κοινωνικών σχέσεων, που υπαγορεύουν η «μικροζωή» και τα μικροσυμφέροντα. Η βία εμφανίζεται ως μια άλλη μορφή

⁴⁵⁵ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., (οπισθόφυλλο).

εξέγερσης, η οποία προϋποθέτει την παραφροσύνη και τη «μη κανονικότητα». Η ερωτική επιθυμία και τα σεξουαλικά πάθη, η «κοινωνική νόσος» με τα στερεότυπα και τις ταξικές διακρίσεις, που διαχωρίζουν τους ανθρώπους και τους ωθούν στα άκρα, καθώς και η σκληρότητα και η μοχθηρία του κοινωνικού περιγυρου, που λειτουργεί «διαλυτικά» στους αποδέκτες – θύματα, αποτελούν τις αιτίες της «εγκληματογένεσης» στον Θεοτόκη. Η «εγκληματογένεση» αυτή εκφράζεται άλλοτε με την ωμή «νατουραλιστική» βία άλλοτε με το έγκλημα, που το συνοδεύει η τιμωρία της δικανικής οδού, κι άλλοτε με τη «μανία» και την τρέλα που οδηγεί στην αυτοκτονία.

ΚΕΦ. 4 Η ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η τραγική πλοκή

4.1. Η πλοκή ως περιπέτεια ιδεών

Αναλύσαμε έως τώρα το «μοντέλο του ήρωα» (υποτέλεια, εξέγερση, «μη κανονικότητα»), προσπαθώντας να δείξουμε πως ο Θεοτόκης δε σκέφτεται με αφηρημένες θέσεις και απόψεις περί σοσιαλισμού, αλλά αναδεικνύει αυτές τις ιδέες μέσα από τις συγκεκριμένες «συνειδήσεις, φωνές» των ηρώων του. Ορμώμενοι από το θεωρητικό σχήμα του Bakhtin, ο οποίος επισημαίνει πως «ο Ντοστογιέφσκι [...] δεν σκέφτεται με σκέψεις, παρά με απόψεις, συνειδήσεις, φωνές [...] και κάνει στοιχείο της καλλιτεχνικής του κοσμοθεώρησης μόνον τη σκέψη που συνοψίζει στο εσωτερικό της μια ολοκληρωμένη νοητική θέση»,⁴⁵⁶ καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως «δύο σκέψεις στον Ντοστογιέφσκι αποτελούν ήδη δύο διαφορετικούς ανθρώπους, κι αυτό επειδή δεν υπάρχουν σκέψεις που να μην ανήκουν σε κάποιον, ενώ κάθε σκέψη εκπροσωπεί ολόκληρο τον άνθρωπο».⁴⁵⁷ Με άλλα λόγια, και ακολουθώντας τη σχετική άποψη του Bakhtin, επιχειρήσαμε να δείξουμε πως η ιδεολογική χειρονομία στο έργο του Θεοτόκη διαμορφώνεται μέσα από «φωνές-ιδέες», οι οποίες βασίζονται στην εξατομίκευση συγκεκριμένων κοινωνικών στάσεων και ιδεολογικών συμπεριφορών. Ο κόσμος του Θεοτόκη είναι ένας «κόσμος συνειδήσεων που φωτίζουν η μία την άλλη», την ώρα που η κοινωνία μετασχηματίζεται και αλλάζουν οι νοηματικές θέσεις των προηγούμενων ιδεών. Μέσα από αυτή τη σύνθεση, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε και την κεντρική «συγγραφική ιδέα».

«Η συγγραφική ιδέα, η σκέψη, δεν επιτρέπεται να μπαίνει στο μυθιστόρημα με σκοπό να φωτίσει τον απεικονιζόμενο κόσμο, αλλά, αντιθέτως, να λειτουργεί σαν μια εικόνα ενός ανθρώπου, σαν μια θέση ανάμεσα σε άλλες, σαν ένας λόγος ανάμεσα σε άλλους λόγους. Η ιδανική αυτή θέση (ο αληθινός λόγος) και η δυναμική της πρέπει να

⁴⁵⁶ M. Bakhtin, *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 148.

⁴⁵⁷ ό. π.

παίζουν το ρόλο τους, όχι όμως και να χρωματίζουν τα έργα του συγγραφέα ως προσωπικός και ιδεολογικός τόνος». ⁴⁵⁸ Εν προκειμένω, η συγγραφική ιδέα του Θεοτόκη δεν αποτελεί, δηλαδή, μια προκατασκευασμένη αντίληψη περί σοσιαλιστικού ανθρωπισμού, αλλά μια διαλογική και συνάμα «τραγική» θέση-θέαση του κόσμου. Χρήσιμη σε αυτή την κατεύθυνση είναι η έννοια της «μοντέρνας τραγωδίας», ⁴⁵⁹ έτσι όπως έχει αναπτυχθεί από τον Raymond Williams, προκειμένου να περιγράψει τη σχέση του μυθιστορήματος με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της νεωτερικής εποχής.

Ας σκεφτούμε την τραγωδία, ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, και ιδίως μετά την ανάδυση των σοσιαλιστικών ιδεών. Η τραγωδία δεν είναι ένα αρχαϊκό κατάλοιπο αλλά είναι συστατικό στοιχείο της απορρύθμισης του νεωτερικού κόσμου και του νεωτερικού ατόμου. Άλλωστε, η «πιο σύνθετη επίδραση μιας οποιασδήποτε πραγματικά δυνατής ιδεολογίας είναι ότι μας κατευθύνει, ακόμη και όταν νομίζουμε ότι την έχουμε απορρίψει, σε ίδιου είδους γεγονότα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όταν προσπαθούμε να αναγνωρίσουμε την δυσλειτουργία που βρίσκεται στην ρίζα των τραγικών εμπειριών μας, τείνουμε να ανακαλύπτουμε στοιχεία ανάλογα με προηγούμενα τραγικά συστήματα, όπως η ιδεολογία τα έχει ερμηνεύσει. Αναζητούμε, σχεδόν υποσυνείδητα, μια κρίση των προσωπικών μας πιστεύω». ⁴⁶⁰

Από κοινωνιολογική άποψη, δεν είναι δυνατόν να αναλύεται η σύγχρονη τραγωδία χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τη βαθιά κρίση στην οποία έχει περιπέσει η κοινωνία, παρά το γεγονός ότι αυτή σχετίζεται περισσότερο με την ατομική κι όχι με την κοινωνική εμπειρία. ⁴⁶¹ «Εντούτοις η ρωγμή επέρχεται σε ορισμένα μυαλά. Εμπειρικά, ξαφνικά γίνονται νέοι συσχετισμοί, και ο κόσμος όπως τον γνωρίζαμε μεταβάλλεται, όσο νέες σχέσεις ανακύπτουν. Πλέον δεν αναζητούμε ένα νέο παγκόσμιο νόημα της τραγωδίας. Αναζητούμε την δομή της τραγωδίας στον δικό μας πολιτισμό». ⁴⁶²

Μέσα από αυτή την προοπτική, ακόμα και το γεγονός ότι το νεωτερικό άτομο «μαθαίνει να υποφέρει», δεν είναι το σύμπτωμα κάποιου μοιραίου πεπρωμένου αλλά είναι, ή έστω μπορεί να γίνει, στοιχείο της ιστορικής επίγνωσης και ίσως στοιχείο της

⁴⁵⁸ ό. π., σ. 157

⁴⁵⁹ R. Williams, *Modern Tragedy*, ό. π.

⁴⁶⁰ ό. π., η μετάφραση δική μου, σ. 87.

⁴⁶¹ Για τις κοινωνικές προεκτάσεις της σύγχρονης τραγωδίας βλ. ό. π.

⁴⁶² ό. π.

επαναστατικής κοινωνικής αλλαγής. Πρόκειται ακριβώς για το σημείο «που η σχέση μεταξύ επανάστασης και τραγωδίας είναι αναπόδραστη και επείγουσα. [...] Στο σημείο αυτής της αναγνώρισης, που η κοινώς αποδεκτή ιδεολογία της επανάστασης, η απλή ποιότητά της οποίας είναι η απελευθέρωση, μοιάζει να αποτυχαίνει, εκεί ακριβώς περιμένει η κοινώς αποδεκτή ιδεολογία της τραγωδίας, σε οποιαδήποτε από τις κοινές μορφές της: το παλιό τραγικό μάθημα ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να αλλάξει την κατάστασή του, απλώς μπορεί να πνίξει στο αίμα τον κόσμο του σε μια μάταιη απόπειρα, ή η σύγχρονη αντίληψη ότι παίρνοντας τον λογικό έλεγχο επί του κοινωνικού μας πεπρωμένου, ηττάται ή στην καλύτερη των περιπτώσεων τραυματίζεται βαθιά από τον αναπόφευκτο παραλογισμό μας, και από την βία και σκληρότητα που τόσο γρήγορα απελευθερώνονται όταν οι γνώριμες μορφές καταρρέουν».⁴⁶³

Η επανάσταση, κατά τον Williams, είναι το έσχατο σημείο καμπής μιας κατάστασης, η οποία έχει φτάσει στο απροχώρητο εξαιτίας της δυσλειτουργίας της. Θεωρώντας στάσιμες τις επαναστάσεις του κομμουνιστικού ιδεώδους, αναφέρει πως «οτιδήποτε και εάν μάθαμε, από τότε που ο Μαρξ συνέγραψε, σχετικά με την πραγματική ιστορική ανάπτυξη, και κατόπιν σχετικά με τους παράγοντες και τις τακτικές της επανάστασης, δεν επηρεάζει την ίδια την ιδέα. Δεν πρέπει να συγχέουμε την επανάσταση με την βία ή με μια ξαφνική κατάληψη της εξουσίας. [...] Το απόλυτο τεστ, με το οποίο μπορεί η επανάσταση να ξεχωρίσει, είναι η αλλαγή στην μορφή της δραστηριότητας μιας κοινωνίας, στις βαθύτερες δομές των σχέσεων και των συναισθημάτων. [...] Μια κοινωνία στην οποία η επανάσταση είναι απαραίτητη, είναι μια κοινωνία στην οποία η ενσωμάτωση όλων των ανθρώπων της, ως σύνολο ανθρωπίνων όντων, είναι πρακτικά αδύνατη χωρίς μια αλλαγή στις θεμελιώδεις μορφές των σχέσεων».⁴⁶⁴

Αυτός, άλλωστε, είναι και ο στόχος της επανάστασης σε κάθε κοινωνία στην οποία υπάρχουν «υπάλληλες τάξεις» και άνιση κατανομή πλούτου. «Η επανάσταση παραμένει αναγκαία σε αυτές τις περιστάσεις, όχι μόνο επειδή ορισμένοι άνθρωποι την επιζητούν, αλλά επειδή δεν μπορεί να υπάρξει καμία αποδεκτή ανθρώπινη σειρά, όταν

---

⁴⁶³ ό. π., σ. 99.

⁴⁶⁴ ό. π., σ. 100.

η απόλυτη ανθρώπινη υπόσταση κάποιας τάξης ανθρώπων είναι στην πράξη απαγορευμένη».⁴⁶⁵

Στη σύγχρονη λογοτεχνία όμως, η έννοια της επαναστατικής συμπεριφοράς και εμπειρίας διαχωρίζεται μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας. «Η ατομιστική εκδοχή αντιμετωπίζει την συλλογιστική εκδοχή. Όλοι λαμβάνουν πλευρές και εξοπλίζονται. Είναι σχεδόν σημάδι ανευθυνότητας, δεδομένου του τρόπου με τον οποίο τα πράγματα εξελίσσονται, να μην λάβει κάποιος πλευρά, να μην επιμείνει στην αναπάντητη εντέλεια του ενός ή του άλλου: της ατομικής πραγματικότητας ή της κοινωνικής πραγματικότητας. Για τον άνθρωπο που δεν έχει αρπάξει αυτή την επιλογή, του επιφυλάσσεται η πιο ταπεινωτική περιφρόνηση. Δεν βρίσκεται σε επαφή με την σύγχρονη εμπειρία καθόλου».⁴⁶⁶ Έτσι, αν δούμε τον Θεοτόκη μέσα στο ευρύτερο πρίσμα της «μοντέρνας τραγικής λογοτεχνίας», μπορούμε να διακρίνουμε ότι στο έργο του κυριαρχεί η αίσθηση ότι η ανθρώπινη τραγωδία συντελείται παράλληλα με την κοινωνική τραγωδία—και ορισμένες φορές, εξαιτίας της.

Επιδιώκοντας να εξετάσουμε το κοινωνικο-ψυχολογικό «status» των σχέσεων μέσα στη θεοτοκική μυθοπλασία, θα αντιληφθούμε πως ο «ήρωας εισάγεται στην πλοκή σαν ένας ενσαρκωμένος, αυστηρά προσδιορισμένος στη ζωή άνθρωπος, μέσα στη συγκεκριμένη και αδιαπέραστη περιβολή της κοινωνικής τάξης ή της θέσης του, της οικογενειακής κατάστασης, της ηλικίας, των στόχων του. Η ανθρώπινη ιδιότητά του είναι τόσο συγκεκριμένη και αποσαφηνισμένη λόγω της θέσης του στη ζωή, που η ίδια δεν επηρεάζει πια τις σχέσεις που διαμορφώνονται μέσα στην πλοκή. Η ίδια είναι ορατή μόνο στο αυστηρό πλαίσιο αυτών των σχέσεων».⁴⁶⁷ Η περιπέτεια προκύπτει από τη σύγκρουση του ήρωα με τους άλλους ανθρώπους και τον κόσμο τους, όταν ορισμένες καταστάσεις δοκιμάζουν τη θέση του και τις ιδέες του. Άρα, η πλοκή είναι στην πραγματικότητα μια «περιπέτεια ιδεών».

Ποια είναι η «δεσπόζουσα ιδέα» σε αυτή την περιπέτεια; Η αναζήτηση της βελτίωσης της ατομικής τύχης των ηρώων αλλά και η αναζήτηση της κοινωνικής αλλαγής. Έτσι, λοιπόν παρατηρούμε άλλους ήρωες να επιζητούν μια καλύτερη ζωή προσωπικά για τους ίδιους, όπως ο Αντρέας στην *Τιμή και το χρήμα*, τα μέλη της οικογένειας της Ευλαλίας στους *Σκλάβους*, ο Πέπονας στον *Κατάδικο* και οι

⁴⁶⁵ ό. π., σ. 101.

⁴⁶⁶ ό. π., σ. 149.

⁴⁶⁷ M. Bakhtin, *Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 165.

Στατήρηδες στον *Καραβέλα*, και άλλους να επιδιώκουν τον δρόμο της κοινωνικής αλλαγής όπως ο Άλκης στους *Σκλάβους*.

Αυτή η αναμέτρηση με την πραγματικότητα κάνει τον ήρωα να οδηγείται στην απόγνωση, να υποφέρει και να θυσιάζεται. Ξεκινώντας με αυτές τις διαπιστώσεις, θα εξετάσω την «τραγική πλοκή» στο έργο του Θεοτόκη μέσα από αυτές τις τρεις παραμέτρους: [despair, suffering, sacrifice]. Η πρώτη παράμετρος αναφέρεται στην απόγνωση (despair), στην περιγραφή, για την ακρίβεια, της πορείας των ηρώων προς την αυτογνωσία μέσα από την τραγική συνειδητοποίηση της απόγνώσής τους, μέσα από την υπέρβαση των ορίων. Η δεύτερη παράμετρος αναφέρεται στο υποκείμενο που υποφέρει (suffering) εξαιτίας της εξαθλίωσης, της εκμετάλλευσης, της φτώχειας και της αδικίας. Η τρίτη παράμετρος αναφέρεται στην έννοια της θυσίας (sacrifice). Η τραγωδία στον Θεοτόκη επέρχεται από τη συντριβή των ατόμων λόγω των παθών τους αλλά και από τη συντριβή των ατόμων λόγω των κοινωνικών δομών, ιεραρχιών και ανισοτήτων. Αυτή η αμφίπλευρη σχέση (άτομο και κοινωνία) οδηγεί σε μια διπλή κρίση της πίστης: δυσπιστία απέναντι στις αξίες του ανθρώπου και στη «συνολική κατάσταση» της κοινωνίας. Συνεπώς, οδηγεί σε δυσπιστία απέναντι στη συνολική αξία της ζωής.

4.2. Η πορεία προς την αυτογνωσία μέσα από τη συνειδητοποίηση της απόγνωσης (despair).

«Τότες ο γέρος εθύμωσε με τον εαυτό του».

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως ο Θεοτόκης στους *Σκλάβους* προσπαθεί να πετύχει «ένα καθολικό μυθιστόρημα που να κλείνει μέσα του τη ζωή, την ιστορική εποχή, τις ιδέες και την ανάλυση της ψυχής του ανθρώπου». ⁴⁶⁸ Η επιλογή των συγκεκριμένων στοιχείων και θεμάτων, όταν μεταφερθούν από την πραγματικότητα στη λογοτεχνία, μαρτυρούν τις ιδέες του συγγραφέα και τη γενικότερη κοσμοθεωρία του. ⁴⁶⁹ Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα συνιστά μια πραγματική «τοιχογραφία» της τοπικής κοινωνίας της εποχής του, που κλείνει μέσα της τον βίο, τις ιδέες, τα πάθη των

⁴⁶⁸ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 152.

⁴⁶⁹ Σύμφωνα με τον Χουρμούζιο, η συνολική κοσμοθεωρία του διανοητή, αλλά και οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που βιώνει, επηρεάζουν βαθύτατα την τέχνη του. Βλ. Α. Χουρμούζιος *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 92.

ανθρώπων. Όπως έχει χαρακτηριστικά ειπωθεί από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, το έργο αυτό αντικατοπτρίζει την κοινωνική ζωή και δράση της Κέρκυρας της εποχής εκείνης «με ιδεολογικές προεκτάσεις που αγκαλιάζουν ολόκληρη την ελληνική αστική κοινωνία, με πρόσωπα που μόλις και με δυσκολία καλύπτει ο διάφανος πέπλος της ψευδωνυμίας, με γεγονότα και πράξεις εξακριβωμένες από την ιδιωτική τους ζωή».⁴⁷⁰ Το ενδιαφέρον του Θεοτόκη επικεντρώνεται στους παράγοντες εκείνους που προκαλούν τη δυστυχία των ανθρώπων: τη φτώχεια, την αμάθεια, τις δεισιδαιμονίες, τη διαφθορά, την απουσία αξιών αλλά και τον τρόπο με τον οποίο θα καταφέρουν οι άνθρωποι να αντισταθούν απέναντι στα δεσμά και να διεκδικήσουν την κοινωνική απελευθέρωση. Στη βάση αυτή, υπάρχουν ήρωες που τρέφουν αυταπάτες, πληγώνονται κι απογοητεύονται από τη θέαση της αλήθειας.

Ένας από τους κεντρικούς ήρωες στους *Σκλάβους* είναι ο Αλέξανδρος Οφιομάχος. Ο τρόπος ζωής του, οι αξίες του και η γενικότερη αντίληψή του για τη ζωή επηρεάζουν στον μέγιστο βαθμό την πορεία ολόκληρης της οικογένειάς του. Η ψυχοσύνθεσή του διασαλεύεται εξαιτίας μιας σειράς αποφάσεων που λαμβάνει, οι οποίες αφορούν τον ίδιο και τα παιδιά του. Ο Θεοτόκης επιχειρεί να εικονοποιήσει την ψυχοσύνθεση του ήρωά του μέσα από μία αντιθετική περιγραφή. Άλλωστε, «στα ρεαλιστικά κείμενα ο χαρακτήρας ενός προσώπου "διαβάζεται" από συναφή εξωτερικά δεδομένα, όπως οι πράξεις του, η ενδυμασία του ακόμη και η φυσιογνωμία του».⁴⁷¹ Ο «σκεβρωμένος λιγάκι, και ντυμένος με μια παλιά τριμμένη ρεδιγκότα»⁴⁷² Αλέξανδρος Οφιομάχος ωχριά και νιώθει υποδεέστερος μπροστά στις εικόνες εκείνες που βρίσκονται «οι παλαιοί Οφιομάχοι, άρχοντες με δύναμη μεγάλη στον τόπο και που τώρα εκοιμούνταν ήσυχα και λησμονημένοι στο χώμα».⁴⁷³ Βρίσκεται, άλλωστε, στα όρια της χρεοκοπίας, γεγονός που τον οδηγεί στην απόγνωση. Κι «όλες αυτές οι παλαιές δόξες δεν τον εβοηθούσαν σε τίποτα, δεν ήταν παρά ένα βάρος δυσκολοβάσταχτο στο χαλασμό, κάτι που του έκανε πικρότερη τη ζωή και που εμηδένιζε το άτομό του. Κι αγρίεψε κι εκοίταζε με οργή τες εικόνες και τες έφτυσε.»⁴⁷⁴ Το αίσθημα της οργής δίνει τη σκυτάλη σε αυτό της στενοχώριας. «Το αίσθημα της

⁴⁷⁰ ό. π., σ. 117.

⁴⁷¹ Δ. Τζιόβας Δημήτρης, *Μετά την αισθητική, θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 137.

⁴⁷² Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 30.

⁴⁷³ ό. π., σ. 33.

⁴⁷⁴ ό. π., σ. 135.

στενοχώριας που τον έπνιγε, του 'φερε όπως πάντα στο νου τους χωριάτες. Εκείνοι τον είχαν καταστρέψει γιατί δεν επλέρωναν.»⁴⁷⁵

Την ευθύνη για την κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει, δεν την αναζητά ακόμη στις δικές του αποφάσεις. Ωστόσο, το συνειδησιακό του αδιέξοδο εντείνεται ακόμη περισσότερο διότι αντιλαμβάνεται ότι ολομόναχος αγωνίζεται να ξεπεράσει την οικονομική κρίση του σπιτιού του. Αν και δε γνωρίζουμε τη νεανική εκδοχή της προσωπικότητας του Οφιομάχου, αντιλαμβανόμαστε από τις σπασμωδικές του κινήσεις πως πρόκειται για έναν ήρωα που μπαίνει για πρώτη φορά στη διαδικασία της αυτοκριτικής. Ενώ ο Οφιομάχος ασκεί την αυτοκριτική του, συνειδητοποιεί την αδυναμία των παιδιών του να στηρίζουν στα δύσκολα την οικογένειά τους, ευθύνη προφανώς που βαραινεί τον ίδιο και τη σύζυγό του για την ανατροφή και την αγωγή που τους παρείχαν. Κατά τη διαχείριση της οικογενειακής αυτής κρίσης, οι δύο γιοι του «ήταν ωχροί κι έτρεμαν. Ο Γιώργης εκοίταζε ολόγυρά του σα να ζητούσε να βρει βοήθεια. Το μωρό πρόσωπό του Σπύρου ήταν σαν αποβλακωμένο».⁴⁷⁶ Ο Αλέξανδρος Οφιομάχος είναι συντετριμμένος. Για πρώτη φορά αντιλαμβάνεται πόσο σκληρή είναι η ζωή και πόσο πειστικός είναι ο ζυγός της εξάρτησης στις συναλλαγές, όταν συζητά με τον υποψήφιο γαμπρό του τους «όρους παράδοσης» της νύφης. «Μας έχεις στα χέρια σου και μας κάνεις ό,τι θέλεις!»,⁴⁷⁷ λέει χαρακτηριστικά στον Στεριώτη. Η τραγική συνειδητοποίηση της απόγνωσής του καθίσταται επίσης σαφής κατά τη διάρκεια της κηδείας του Βαλσάμη όταν ο Οφιομάχος συνειδητοποιεί ότι ο νεκρός Βαλσάμης είναι ευτυχέστερος σε σχέση με τον ίδιο που βρίσκεται ακόμη εν ζωή.

Λίγο πριν την τρέλα, στον διάλογο που ανοίγει με τον εαυτό του, ο Οφιομάχος φτάνει στην απόλυτη αυτοσυνειδησία. Στο παρακάτω απόσπασμα, αποτυπώνεται η συνειδητοποίηση της δικής του ευθύνης: «Μωρέ Αλέξανδρε, παλιόγερε, παλιάνθρωπε! Έπρεπε να σου βγάλω τα μάτια, να σε ψοφήσω, παλιόσκυλο! Βλέπεις που τα κατάφερες; Είναι πράματα αυτά, ν' αφήσεις να χαθεί έτσι το δικό σου; Που το 'χες το μυαλό σου τόσα χρόνια;»⁴⁷⁸ Ταυτόχρονα με την αναγνώριση πως για τον οικονομικό ξεπεσμό της οικογένειάς του ευθύνεται η δική του αδιαφορία, αφού «δεν είχε εργαστεί σοβαρά ποτέ του», έρχεται και η συνειδητοποίηση πως είναι μόνος, χωρίς βοήθεια από

⁴⁷⁵ ό. π., σ. 113.

⁴⁷⁶ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π., σ. 136.

⁴⁷⁷ ό. π., σ. 132.

⁴⁷⁸ ό. π., σ. 111-112.

κανέναν «[...] όλοι λοιπόν τον είχαν παρατήσει; Όλοι; [...]». ⁴⁷⁹ Ταυτόχρονα συνειδητοποιεί πως ευθύνεται για την κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο γιος του πριν αυτοκτονήσει. Αυτό το είχε πλέον αντιληφθεί κι «η πατρική αγάπη που ξυπνούσε, του θύμιζε όλα τ' άδικα του προς τον πεθαμένο υγιό, τες συχνές οργές του, τη λίγη τρυφερότητα πο'δειχνε πάντα σ' αυτό το αδύνατο παιδί του, τους σαρκασμούς του για κάθε του στενοχώρια. Αυτός ο ίδιος ήταν ίσως η αιτία η αληθινή απ' όλα τα λάθη του νέου, από τον ταπεινό και ποταπό χαρακτήρα του, απ' όλες του τις ακολασίες». ⁴⁸⁰

«Η επανάσταση! Η επανάσταση! Σ' αυτόν τον τόπο, μ' αυτόν τον κόσμο.»

Προσεγγίζοντας το ζήτημα της σύγκρουσης του ατόμου και της κοινωνίας, όπως και της ηθικής τους βελτίωσης, με γνώμονα την ουσιαστική αναγνώριση της αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, προκύπτει το ζήτημα της απόγνωσης. Συγκεκριμένα, το υποκείμενο εκδηλώνει αισθήματα απογοήτευσης, τα οποία προκύπτουν όχι ως αποτέλεσμα μια μοιραίας συνθήκης, αλλά ως συνέπειες κάποιας δυναμικής ιστορικής ή κοινωνικής πράξης.

Η προσπάθεια δημιουργίας των κατάλληλων προϋποθέσεων για την ανάπτυξη μιας ανώτερης και ηθικά όμορφης κοινωνίας, μακριά από το αίσθημα της καταπίεσης ή της αλλοτρίωσης του ατόμου από το κοινωνικό του περιβάλλον, είναι τις περισσότερες φορές το ζητούμενο, το επιθυμητό. Στην αποτυχία επίτευξης αυτής της προσπάθειας έγκειται η απόγνωση και η συνακόλουθη αυτεπίγνωση στην οποία καταλήγει ο ήρωας. Ο Θεοτόκης στους *Σκλάβους* αναδεικνύει το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής, μιας αλλαγής που λαμβάνει διαστάσεις κοινωνικής επανάστασης, η οποία ωστόσο συνθλίβεται μέσα στο έργο του και καθίσταται αδύνατο να ευοδωθεί. Μέσα από την ανάλυση αυτή, καθίσταται σαφές πως η κοινωνία χρειάζεται την ανάλογη επεξεργασία προκειμένου να μπορεί να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της ανθρώπινης οργάνωσης. Όταν αυτό δεν καθίσταται δυνατό, προκύπτει ο «ατομικισμός», ⁴⁸¹ που οδηγεί τις περισσότερες φορές τους ήρωες σε τραγική κατάσταση.

⁴⁷⁹ ό. π., σ. 113.

⁴⁸⁰ ό. π., σ. 280.

⁴⁸¹ «Ο ατομικισμός ήταν ο όρος που επιβλήθηκε για το ξεπέραςμα της ακαμψίας μιας κοινωνίας η οποία, αν και προσέφερε ασφάλεια, περιορίζε και κατεύθυνε τη ζωή των ανθρώπων». R. Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, ό. π. σ. 210.

Ο έτερος πρωταγωνιστής στους *Σκλάβους*, Άλκης Σωζόμενος, αποτελεί τον κατεξοχήν θεοτοκικό ήρωα, ο οποίος θα καταλήξει μέσα από τη δοκιμασία της απογοήτευσης στην πλήρη αυτοσυνειδησία. Ο Άλκης είναι ο κατεξοχήν ρομαντικός ιδεολόγος, ο επαναστάτης που όμως μένει στη θεωρία. Ξεδιπλώνει τη σοσιαλιστική ιδεολογία, πιστεύει στην επανάσταση και σε έναν κόσμο ανώτερο, οραματίζεται «να σπάσει τα δεσμά της υποταγής και της δουλοφροσύνης που κρατούν έναν ολόκληρο λαό στην αμάθεια και την τυφλότητα».⁴⁸² Το όραμά του, όμως, κάποια στιγμή διαψεύδεται,⁴⁸³ καθώς συνειδητοποιεί την έλλειψη αξιών στην υποβαθμισμένη κοινωνία όπου ζει. Μαζί με τη μόρφωση και την ωριμότητα, έρχεται και η παραδοχή του συμβιβασμού και η υποταγή, όπως είχε συμβεί και στον πατέρα του, Αγησίλαο Σωζόμενο. Εκείνος, όμως, είχε διατηρήσει μέσα του την ελπίδα ότι κάποτε η ιδεολογία του θα θριαμβεύσει. Παρά τον δικό του συμβιβασμό και την υποταγή του στην ανάγκη, έδωσε μεγάλη βαρύτητα στη σωστή μόρφωση του γιου του, επιδιώκοντας να του μεταδώσει τον ενθουσιασμό για τις επαναστατικές ιδέες και το όραμα της αλλαγής, με την ελπίδα ότι η δική του η γενιά θα κατορθώσει να το εκπληρώσει. Αυτό, άλλωστε, αποδεικνύουν τα παρακάτω αποσπάσματα: «Πρώιμα μέσα στην καρδιά του αδύνατου παιδιού είχε ανάψει άσβηστη μια δίψα για μάθηση [...] τροχίζοντας κιάλας την ορθή του κρίση, σα ν' αποχτούσε γοργότερα έτσι την πείρα της ζωής και του εαυτού του». [...] «Κι ο πατέρα του ο Αγησίλαος Σωζόμενος δεν άφηνε να μαραθεί εκείνος ο ζήλος της σπουδής στην καρδιά του γιου του [...] είχε μέσα του την πεποίθηση πως το τέκνο του θα γινόταν αληθινά ένας άνθρωπος καθώς τον ονειρευόταν η φωτισμένη ψυχή του» [...] «Και μόνο στον Άλκη, όταν του μεγάλωσε, εξεμυστηρευόταν τους κρυφούς στοχασμούς του, τες γλυκές ελπίδες του, την πίστη του σε μίαν ονειρεμένη εποχή που θα ερχόταν, αδελφοσύνης, ευτυχίας και καλοσύνης».⁴⁸⁴

Ο Άλκης θα φτάσει στην αυτοσυνειδησία, διανύοντας τη διαδρομή της απογοήτευσης και της συντριβής σε δύο επίπεδα: το ερωτικό και το ιδεολογικό. Οι ιδέες και οι απόψεις του Άλκη για την κοινωνία και την πολιτική παρουσιάζονται αντιθετικά σε σχέση με τις απόψεις των άλλων προσώπων του έργου και μάλιστα σε έναν χώρο προορισμένο για διασκέδαση, στο σαλόνι του βιομήχανου Αστέρη. Εκεί, η

⁴⁸² Μ. Μικέ, ό. π. σ. 54-55.

⁴⁸³ Ο Χουρμούζιος τονίζει ότι η διάψευση του οράματος του Άλκη ταυτίζεται, εν προκειμένω, με την ταυτόχρονη μεταβίβαση της «πρωτεύουσας κοινωνικής σκυτάλης» από την αριστοκρατία στον κεφαλαιοκρατισμό. Βλ. Χουρμούζιος Αιμίλιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 105.

⁴⁸⁴ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π. σ. 20, 21

συνύπαρξη των δύο ανώτερων κοινωνικών τάξεων, των ξεπεσμένων αριστοκρατών που νοσταλγούν το παρελθόν και των ανερχόμενων αστών, οδηγεί στη διατύπωση απόψεων που φανερώνουν τη στάση ζωής του καθενός: «Η οικονομική ακμή είναι πολιτισμός!...». ⁴⁸⁵ Το αίσθημα ασφάλειάς τους βασίζεται στη σταθερότητα της κοινωνίας και στην κυριαρχία του άδικου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη φύση: «-Η κοινωνία, είτε ο γιατρός κοιτάζοντας τον ατάραχος και μ' ένα σαρκαστικό χαμόγελο, η κοινωνία, ετόνισε, είναι ευτυχώς πολύ σταθερά θεμελιωμένη. Οι κοινωνικοί νόμοι είναι νόμοι φυσικοί, και κανένα βέβαια παραλήρημα δεν τους σαλεύει!... Ας παρατηρήσομεν τί γίνεται στη φύση, που είναι ο μεγάλος διδάσκαλος... Είναι άδικη με τα άτομα και όχι μόνο με τους ανθρώπους και τα επίλοιπα μαστοφόρα, αλλά και με όλα τα άλλα ζώα και με τα φυτά... ως καίμε τα μόρια της ανόργανης ύλης... Τίς οίδε, ποιοι είναι οι νόμοι που κυβερνούν ό,τι ονομάζεται τύχη». ⁴⁸⁶

Απέναντι, λοιπόν, σε αυτές τις ιδέες, ο Άλκης αντιτάσσει την άποψη πως χρειάζεται μόνο να καλλιεργηθεί στις ψυχές του κόσμου ο πόθος για ελευθερία, για να σπάσουν τα δεσμά τους, «να ξυπνήσουν κάποιες ιδέες που εκοιμούνταν μέσα τους», ⁴⁸⁷ να έχουν πίστη σε ένα όραμα ανώτερο από το χρήμα. Το χρήμα αποτελεί την «αληθινή δύναμη» των αστών με το χρήμα, σκοπεύουν να κατακτήσουν τη γνώση και έπειτα την εξουσία, η οποία βρισκόταν έως τότε στα χέρια της φεουδαρχίας. Σκοπός της αστικής τάξης είναι η εξασφάλιση της σταθερότητας σε πολιτικό επίπεδο και η διατήρηση της πατριαρχικής δομής. Η μόνη απειλή υπονόμησης της σταθερότητας, που τόσο πολύ επιδιώκουν και οι δύο ανώτερες τάξεις, όπως την επιδιώκει οποιοσδήποτε βρίσκεται στην εξουσία, είναι ο λαός, οι χωριάτες υποτελείς. Ο λαός αποτελεί μια ενδεχόμενη απειλή, εφόσον εάν συνειδητοποιήσει τη δύναμή του, με τη βοήθεια των διανοουμένων, μπορεί να οδηγηθεί σε επανάσταση ενάντια στις ανώτερες τάξεις. Ο Άλκης συνειδητοποιεί πως αυτό που λείπει για την κοινωνική αλλαγή είναι «οι αφοσιωμένοι εργάτες». ⁴⁸⁸ Για να μπορέσει το άτομο να ανακτήσει την ηθική του υπόσταση, χρειάζεται να αντιταχθεί στην υποτέλεια, στον ξεπεσμό, στη διαφθορά, στη δύναμη του χρήματος και τη διάβρωση που επιφέρει. Για να μπορέσει να υλοποιηθεί «το όραμα των διανοούμενων νέων για μια βαθιά κοινωνική επανάσταση που θα φέρει

---

⁴⁸⁵ ό. π., σ. 97.

⁴⁸⁶ ό. π., σ. 83.

⁴⁸⁷ ό. π., σ. 100.

⁴⁸⁸ ό. π., σ. 113.

δικαιοσύνη και ανθρωπιά προωθώντας τη σοσιαλιστική ιδέα»,⁴⁸⁹ χρειάζεται «[...] ο άνθρωπος, που θα 'χε τη δύναμη του γίγαντα, την αντρειά του ήρωα, τα χαρίσματα ενός ισόθεου προφήτη, για ν' αρχίσει το έργο [...]».⁴⁹⁰

Μέσα από ένα μοτίβο δοκιμών κι απογοητεύσεων, ο Άλκης θα αντιληφθεί ότι η επανάσταση, την οποία επαγγέλλεται, αποβαίνει ανέφικτη και το σοσιαλιστικό του όραμα καταλήγει σε ουτοπία. Διαφαίνεται εντούτοις μέσα από την τραγική κατάληξη του Άλκη, ο διπλός στόχος του Θεοτόκη, ο ανθρωπιστικός και ο σοσιαλιστικός. Ο Άλκης αναδεικνύει το μέγεθος της «κοινωνικής νόσου», καθώς ο τόπος και ο λαός έχουν ξεπέσει ηθικά και πολιτικά. Οραματιζόμενος την παγκόσμια λύτρωση μέσω της επανάστασης, διαπνέεται από ιδανισμό, έχοντας πίστη στις φωτεινές ιδέες και σε έναν ανώτερο κόσμο. Οι πρωτοποριακές του ιδέες, αν και ουτοπικές, είναι διάσπαρτες στο έργο και επισημαίνουν την πολιτική κρίση. Ο ήρωας, έχοντας συνειδητοποιήσει την αθλιότητα και τη φαυλοκρατία που επικρατεί, επιδίδεται σε μια αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών αυτής της κατάστασης, τονίζοντας την ανάγκη για αλλαγή, για αναγέννηση. Στο τέλος, αντιλαμβάνεται πως κάτι τέτοιο είναι αδύνατο να συμβεί, λόγω αντικειμενικών δυσκολιών, καθώς συνειδητοποιεί πως για την βελτίωση της κατάστασης είναι αναγκαίο να βγει ο λαός από την αμάθεια, η οποία συντηρεί την υποτέλειά του. Αναφέρει, άλλωστε, χαρακτηριστικά πως: «βασιλεύει στον τόπο η Πλάνη και η Πρόληψη... Η επιστήμη δεν έχει σκοπό την αλήθεια, η γραμματική θέλει να εξουσιάζει την τέχνη και η κρατική θρησκεία μαραίνει την Πίστη!...».⁴⁹¹ Προβάλλει άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο έντονα, την ανάγκη να δημιουργηθεί ένα καινούριο, ανώτερο κοινωνικό σύστημα. Ο ίδιος αναρωτιέται: «...τόσο οπίσω ο τόπος τούτος δεν ημπορεί να μένει για πάντα κι ούτε μπορεί να περιμένει το φυσικό και αργό ξετύλιγμα για τούτο το ξύπνημα. Πρέπει να 'ναι σύντομο και γρήγορο... Σε μια στιγμή σαν τούτη, όταν σύγνεφα τρικυμίας σηκώνονται σ' όλα τα μέρη, πάνωθε από έναν γερασμένο κόσμο, πώς θα μπορέσει να μείνει ο τόπος τούτος αδιάφορος;»⁴⁹²

Παρατηρώντας και εμβαθύνοντας στην κοινωνική πραγματικότητα, ο Θεοτόκης στοχεύει στην αποκάλυψη των παθών των ανθρώπων, των φραγμών και των κανόνων που κινούν τη ζωή τους. Στο κλίμα με τα επαναστατικά ιδεώδη και τις κοινωνικές συγκρούσεις, αποτυπώνεται εναργέστερα το ιδεολογικό αδιέξοδο στο

⁴⁸⁹ Κ. Μπαλάσκας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο τραγικός του έρωτα και της ουτοπίας*, ό. π. σ. 157.

⁴⁹⁰ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π. σ. 112.

⁴⁹¹ ό. π., σ. 100.

⁴⁹² ό. π.

οποίο οδηγείται ο ήρωας, καταγράφοντας συναισθήματα απογοήτευσης και επιδεικνύοντας έναν ψυχισμό αντίστοιχο με αυτόν που βλέπουμε στη διαχείριση της ερωτικής του επιθυμίας.

Ο Άλκης, μέσα από τη βαθύτατη ερωτική απογοήτευση, οδηγείται στην αυτεπίγνωση. Η ωριμότητα του ήρωα αυτού φαίνεται από τα παιδικά του χρόνια καθώς ο «θόρυβος και τα γέλια των ομοίων του τον εξάλιζαν χωρίς να μπορούν να τον διασκεδάζουν».⁴⁹³ Ο Άλκης δεν έλκεται από τα κελύσματα της ηλικίας του και βιώνει μια ιδιότυπη περιθωριοποίηση αφού μόνο «στο σπίτι των Οφιομάχων επήγαινε συχνά και τα παιδιά του Οφιομάχου ερχόνταν και τον έβρισκαν».⁴⁹⁴ Ο Θεοτόκης επιχειρεί σκόπιμα, στο σημείο αυτό, να παρουσιάσει την πολύχρονη σχέση γνωριμίας μεταξύ Άλκη και Ευλαλίας, τονίζοντας το ισχυρό δέσιμο που υπήρχε μεταξύ τους, αλλά και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Άλκη που δυσκολευόταν πολύ στις συναναστροφές του. Ταυτόχρονα, η ασθενική του περιγραφή, που επαναλαμβάνεται σε συνδυασμό με την περιγραφή της γνωριμίας του ζευγαριού, φανερώσει εναργέστερα την απόγνωση στην οποία θα περιέλθει ο Άλκης όταν η Ευλαλία θα του ανακοινώσει την απόφασή της να παντρευτεί τον Στεριώτη. Ταυτόχρονα, με τον τρόπο αυτό δικαιολογείται και η αδυναμία του Άλκη να μεταπείσει την Ευλαλία.

Το ψυχολογικό αδιέξοδο, στο οποίο εισέρχεται ο Άλκης, όταν η Ευλαλία του ανακοινώνει πως δέχθηκε τελικά να παντρευτεί τον γιατρό Στεριώτη, αποτυπώνεται στα λόγια του που περιγράφουν την επανάσταση. Συγκεκριμένα, ο Άλκης φαίνεται να αντιμετωπίζει την επανάσταση ως μια έννοια που έχει χάσει πλέον το νόημα και την αξία της. «Η επανάσταση! Η επανάσταση! Σ' αυτόν τον τόπο, μ' αυτόν τον κόσμο»,⁴⁹⁵ αναφέρει χαρακτηριστικά, συγχέοντας την έκβασή της με την απόφαση της Ευλαλίας να παντρευτεί κάποιον άλλο. Ο Άλκης συνειδητοποιεί πως οι συνθήκες δεν μπορούν ν' αλλάξουν όσο υπάρχουν μηχανισμοί πίεσης, που εκπορεύονται από οικονομικά κίνητρα, όπως αυτοί που οδήγησαν την Ευλαλία στην απόφασή της. Τα όνειρά του καταρρέουν, καθώς συνειδητοποιεί ότι η κοινωνία δεν είναι έτοιμη για το καινούριο, δεν είναι έτοιμη για αλλαγές, «ούτε η Ευλαλία δεν ήταν η γυναίκα που' χε πλάσει με τα' όνειρό του, η γυναίκα η ανώτερη από κάθε δοκιμασία».⁴⁹⁶

⁴⁹³ ό. π., σ. 28.

⁴⁹⁴ ό. π.

⁴⁹⁵ ό. π., σ. 122.

⁴⁹⁶ ό. π., σ. 153.

Αμέσως μετά την ύστατη προσπάθειά του να μεταπείσει την Ευλαλία, ο Άλκης προχωρά σε δριμυία κριτική προς τον εαυτό του. Συνειδητοποιεί πως οι προσπάθειές του να πείσει την Ευλαλία να αλλάξει την απόφασή της, δεν ήταν στη σωστή κατεύθυνση. Δυσκολεύεται να συγχωρήσει τον εαυτό του, βρίσκεται σε απόγνωση κι αναρωτιέται «γιατί είχε σταθεί τόσο αδέξιος; Γιατί δεν είχε μετρήσει τα λόγια του την ώρα που την είχε ομπρός του; [...] Αχ, γιατί δεν εδοκίμαζε τα πάντα όση ώρα ήταν σιμά της; Γιατί, μα γιατί;»⁴⁹⁷

Η τραγική κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει ο Άλκης, φανερώνεται κι από την επιλογή του να καταφύγει στη μέθη, προκειμένου να καταπνίξει την απόγνωσή του. Όντας μεθυσμένος, τα φαντάζεται όλα ιδανικά και όμορφα, αφού θαρρεί πως η Ευλαλία είναι δική του, πως ο κόσμος έγινε αγαθός και καλοσυνάτος και πως η επανάσταση επιτυγχάνει. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: « Η Ευλαλία ήταν δική του, [...] οι άνθρωποι ήταν όλοι αγαθοί! Δεν τους άρεσε να βασανίζουν κανένα [...] ό,τι και να τους έλεγε, θα ετραγουδούσαν μαζί του, αυτό είχε να ειπεί επανάσταση.»⁴⁹⁸ Η πραγματικότητα όμως της επόμενης μέρας είναι διαφορετική αφού η Ευλαλία ενδίδει οριστικά στον γάμο με τον Στεριώτη, η κακία στον κόσμο βασιλεύει και η επανάσταση αποδεικνύεται όνειρο απατηλό. Είναι η στιγμή της απόλυτης συνειδητοποίησης της κατάστασης από την πλευρά του Άλκη, ο οποίος παίρνει την απόφαση να φύγει μακριά για να εκτονώσει την απόγνωσή του.

«Αμέσως εστοχάστηκε όλην την αδυναμία του χαρακτήρα του.»

Ο Γιώργης Οφιομάχος ήταν «ένας νέος είκοσι οχτώ χρονών, που έμοιαζε πολύ του πατέρα του αλλά που ήταν πολύ ψηλότερος του, λυγερός και καλοντυμένος, με καστανά σγουρά μαλλιά, με ζωηρά, γλυκά καστανά μάτια και με μικροστό, κομμένο μουστάκι».⁴⁹⁹ Όπως αντιλαμβανόμαστε από την περιγραφή, ο ήρωας αυτός έδινε ιδιαίτερη προσοχή στην εξωτερική του εμφάνισή. Ίσως να ήταν και το μόνο στοιχείο το οποίο τον ενδιέφερε, αν αναλογιστεί κανείς την περίσσεια αδιαφορία που επιδεικνύει για τα λοιπά οικογενειακά και κοινωνικά ζητήματα. Άλλωστε, όλη η εικόνα, που λαμβάνουμε από τον Θεοτόκη για λογαριασμό του Γιώργη σχετίζεται με

⁴⁹⁷ ό. π., σ. 170.

⁴⁹⁸ ό. π., σ. 173-174.

⁴⁹⁹ ό. π., σ. 55.

τις ερωτοτροπίες του με την κυρία Βαλσάμη, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Ωστόσο, όπως συμβαίνει με τους περισσότερους ήρωες του Θεοτόκη, έτσι κι ο ράθυμος Γιώργης καταλήγει κάποτε σε συνειδησιακό αδιέξοδο. Παρότι έχει πλήρη επίγνωση της επιρροής που του ασκεί η Αιμιλία, μπροστά στη σαγήνη της οποίας χάνει ακόμη και τα λόγια του, ο Γιώργης αντιλαμβάνεται πως στα μάτια της κοινής γνώμης θα μοιάζει προικωθήρας αν συνεχίσει να συνευρίσκεται μαζί της. Κι έτσι «αμέσως εστοχάστηκε όλην την αδυναμία του χαρακτήρα του. Ήταν κι αυτός γιος του πατέρα του. Είχε έρθει εκεί χωρίς να το θέλει, για να της εξηγήσει, έλεγε με τον εαυτό του, αυτό που ενόμιζε πως ήταν το χρέος του. Αυτή τη φορά θα 'ταν η ύστερη που επήγαινε στο σπίτι της, αφού εκείνη δεν ήθελε να ξακολουθήσει πλια η παράνομη σχέση τους. Ένα όμως ήταν βέβαιο: πως αυτός δε μπορούσε να πουληθεί στα πλούτη της».⁵⁰⁰

Μέσα σε συνθήκες απόγνωσης και έντονου θυμικού, ο Γιώργης βρίσκει τη δύναμη να ανακοινώσει στην Αιμιλία τον χωρισμό τους. Η αντιπαράθεση, που θα προκύψει μεταξύ Αιμιλίας και Γιώργη, θα επιτείνει ακόμη περισσότερο τον βαθμό της αυτοσυνειδησίας του μετά από τις χυδαίες βρισιές που θα του εξαπολύσει η Αιμιλία. Τότε φτάνει στο σημείο να αντιλαμβάνεται την «υποδειγματική» αδράνεια που επέδειξε τόσο στη «θυσία» της αδερφής του Ευλαλίας όσο και απέναντι στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε η οικογένειά του. Η Αιμιλία δεν του χαρίζεται, καθώς του απευθύνεται με τα εξής λόγια: «Ζητιάνε περήφανε!» του 'πε με περιφρόνηση. «Δεν επούλησες την Ευλαλία;» Η βρισιά έκαμε το Γιώργη ν' αλλάξει χρώμα. Εκατάλαβε πως εκείνη τη στιγμή κάτι εχαιότου αδιόρθωτα μεταξύ τους. Εκατάλαβε πως κι ο ίδιος εθύμωσε. «Ας χωριστούμε» της είπε τρέμοντας και δίνοντάς της το χέρι, «σαν άνθρωποι που αγαπήθηκαν» [...] «Αχάριστε! Ζητιάνε! Παλιάνθρωπε!» Και τον έπιακε από το χέρι και τον εκουνούσε μ' όλη της τη δύναμη γονατίζοντας στο κρεβάτι: «Παλιάνθρωπε, Οφιομάχε!»⁵⁰¹

Μάλιστα, η απόγνωσή του μεγεθύνεται όταν θα πληροφορηθεί πως η Αιμιλία φεύγει με τον γαμπρό του στην Αθήνα. Ακόμη και τότε, παρά το γεγονός ότι έχει πλήρη συνείδηση του τι διακυβεύεται για την οικογένεια και τα χρέη της, θα παραμείνει παθητικός και αδρανής, υποταγμένος στα συμπλέγματά του, χωρίς να προβεί σε κάποια

⁵⁰⁰ ό. π., σ. 229.

⁵⁰¹ ό. π., σ. 232- 233.

ενέργεια για να σώσει το γάμο της αδερφής του ή τη σχέση με μια γυναίκα που αγάπησε αληθινά.

«Καταλαβαίνοντας αυτήν τη στιγμή πως τους είχε αδικήσει όλους με το σκληρό φονικό.»

Στον *Κατάδικο* αξιολογείται το ζήτημα «της ανθρώπινης ευτυχίας και της ανθρώπινης λύτρωσης».⁵⁰² Σε αυτό το αμφιλεγόμενο εκτεταμένο αφήγημα, δε θα ήταν δυνατόν να μη συναντούμε και αμφιλεγόμενους ήρωες. Ο Πέτρος Πέπονας είναι ένας τέτοιος ήρωας, η ψυχοσύνθεση του οποίου έχει πολλές διακυμάνσεις. Το πάθος του Πέτρου για τον παράνομο δεσμό του τον οδηγεί σε μια πιεστική κατάσταση καθιστώντας τον έτοιμο για όλα. Όπως χαρακτηριστικά λέει: «Θέλω» ξακολούθησε ο Πέτρος «και γω λίγη λευτεριά· θα κάμω εγώ τον άντρα σου να φύγει από το χωριό μας· τότε θα 'σαι τέλεια δική μου! θα τότε κάμω να πάει στη φυλακή! Ναι, στη φυλακή».⁵⁰³ Στα λόγια του αυτά αποτυπώνεται η απόγνωση, στην οποία έχει περιέλθει, καθώς νιώθει συνεχώς πως υπάρχει στη ζωή του μια εκκρεμότητα που τον κάνει να ζηλεύει οποιονδήποτε πλησιάζει τη Μαργαρίτα. Μάλιστα, ο φόβος του μήπως κάτι συμβεί και χάσει τη Μαργαρίτα τον κάνει να υποπευδεται ακόμη και τον Τουρκόγιαννο. Η αμφιβολία, που τροφοδοτείται από αυτή την αίσθηση της εκκρεμότητας, οδηγεί τον Πέποννα σε εσωτερικές συγκρούσεις. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Αχ!» αναστέναξε ο Πέτρος κ' εσταμάτησε στου καλυβιού την πόρτα, «θα 'ρθει; δε θα 'ρθει; Τώρα παραφυλάει κι ο Τουρκόγιαννος!»⁵⁰⁴

Ο Πέποννας έχει συνειδητοποιήσει τον βαθμό εξάρτησής του από την Μαργαρίτα. Ο ίδιος «αισθανότουν τον εαυτό του μικρόν, αδύνατο, μηδενισμένον, υποταγμένο σε ασάλετους και άσπλαχνους νόμους, που εκυβερνούσαν τα πάντα και που του ανθρώπου η θέληση δεν μπορούσε να τους αλλάξει».⁵⁰⁵ Στο πλαίσιο αυτό, ο Πέτρος βρίσκεται σε συνεχή διαβούλευση με τον εαυτό του για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίσει την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Παρά το γεγονός ότι βιώνει σφοδρότατες ψυχικές συγκρούσεις, φαίνεται έτοιμος να προβεί στο έγκλημα. Μετά τον φόνο του Αράθυμου, ο Πέτρος διακατέχεται από ανάμεικτα

⁵⁰² Κ. Μπαλάσκας, , ό. π., σ. 170.

⁵⁰³ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικο*, ό. π., σ. 12.

⁵⁰⁴ ό. π., σ. 19.

⁵⁰⁵ ό. π., σ. 18-19.

συναισθήματα. Από τη μία γνωρίζει πως έχει πλέον τη δυνατότητα να ζήσει με τη Μαργαρίτα, κι από την άλλη σκέφτεται τον φόνο που διέπραξε και ντρέπεται για τον εαυτό του. Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, πως η δολοφονία του Αράθουμου δεν αποτέλεσε ένα γεγονός που έλαβε χώρα «εν βρασμώ ψυχής». Ο Πέπονας είχε πλήρη συνείδηση των πράξεων του, σχεδιάζοντας μάλιστα και το φονικό με λεπτομέρεια.

Η ολική συνειδητοποίηση των γεγονότων από πλευράς του Πέτρου και η ουσιαστική του μεταμέλεια θα λάβουν χώρα στη φυλακή, όπου «ζαλισμένος εβάλθηκε να τρέμει σύγκορμος και τα μάτια του εγέμισαν δάκρυα κ' έπειτα ένα κλάμα δυνατό τον ετίναξε, κρύος ιδρος τον έλουσε, γίνηκε κατακίτρινος, κ' ερώτησε τον εαυτό του πως θα μπορούσε αμέσως ν' αφανιστεί για να μην τον βλέπουν οι άνθρωποι οι άλλοι, καταλαβαίνοντας αυτήν τη στιγμή πως τους είχε αδικήσει όλους με το σκληρό φονικό, κ' έκρυψε το πρόσωπό του στα χέρια του κ' εσωριάστηκε χάμου». ⁵⁰⁶ Ο Πέτρος ομολογεί ότι διέπραξε αυτός τον φόνο και συνειδητοποιεί ότι ποτέ δεν ησύχασε μετά το έγκλημα. Την προσποιητή αυτή δυναμική, που επιδείκνυε μετά το φόνο του Αράθουμου, την εισπράττουμε με ειρωνικό τρόπο από τον ισοβίτη που καυστικά του λέει: «Μεγάλος δε βαστάχτηκες ως το τέλος», ⁵⁰⁷ εννοώντας πως λύγισε κι αντιλήφθηκε πως η κοσμοθεωρία στην οποία πίστευε έως τώρα ήταν κενή.

Η στιγμή αυτή της απόλυτης συνειδητοποίησης του Πέποννα, ως αποτέλεσμα μιας σειράς ψυχικών διακυμάνσεων, συνιστά ταυτόχρονα την ομολογία του. Στο σημείο αυτό, μέσα από τη σύγκρουση καλού και κακού, πνεύματος και ύλης, ο Θεοτόκης αναδεικνύει το ηθικό μεγαλείο που ενσαρκώνεται στο παράδειγμα του Τουρκόγιαννου (όπως βλέπουμε σε άλλο σημείο της διατριβής). Ταυτόχρονα, κατακεραυνώνει την ανθρώπινη «ύβρη» και το υλιστικό πνεύμα μέσα από την κατάρρευση του Πέποννα και την καθολική ομολογία του.

«Θα 'θελε να 'ταν πεθαμένη.»

Παρά το γεγονός ότι οι υπόλοιποι ήρωες του έργου, μετά την κατάκτηση της αυτοσυνειδησίας τους λειτουργούν με σκοπό να διορθώσουν τα λάθη τους, εντούτοις για τη Μαργαρίτα η προοπτική αυτή είναι ανύπαρκτη. Η Μαργαρίτα θα συνειδητοποιήσει ότι βρίσκεται σε τραγική θέση και θα βιώσει την απόλυτη

⁵⁰⁶ ό. π., σ. 160.

⁵⁰⁷ ό. π., σ. 216.

απογοήτευση, όταν θα αντιληφθεί ότι ο εραστής της και δεύτερος σύζυγός της, είναι ταυτόχρονα και ο δολοφόνος του άντρα της. Το αδιέξοδο, στο οποίο υποπίπτει, γίνεται ακόμη εντονότερο μέσα από τη μεταβολή του χαρακτήρα της, καθώς η αρχικά δυναμική συμπεριφορά της δίνει σταδιακά τη θέση της σε μια άβουλη και φοβική στάση. Η οδυνηρή πραγματικότητα, στην οποία ζει, της στερεί κάθε πιθανή αντίδραση μέσα σε ένα κύκλο ζωής που η ίδια έχει χαράξει. Η Μαργαρίτα συνειδητοποιεί ότι το άσβεστο πάθος της και η μεγάλη αγάπη που ένιωθε για τον Πέτρο έχει ήδη μετατραπεί σε φόβο και ανησυχία. Ο δεύτερος γάμος της έχει μεταβληθεί σ' ένα συνεχές και δίχως τέλος μαρτύριο και η ερωτική της ζωή σε ένα μόνιμο βασανιστήριο. Το μέγεθος του αδιεξόδου της φανερώνεται από το παρακάτω απόσπασμα στο οποίο η Μαργαρίτα αναφέρει πως θα προτιμούσε να είχε πεθάνει κι ας μένανε ορφανά τα παιδιά της: «Ένας βαρύς αναστεναγμός της βγήκε από τα χείλη. Θα 'θελε να 'ταν πεθαμένη. Ας περπατούσαν στον κόσμο ορφανά τα παιδιά της! Δεν την ήθελε αυτήν την άσχημη, την τρομερή του αγάπη, που γι' αυτήνε είταν μαρτύριο.»⁵⁰⁸

4.3. Η περιγραφή του υποκειμένου που υποφέρει εξαιτίας του περιβάλλοντος στο οποίο ζει (suffering).

«Η αγάπη μονάχα δε χορταίνει. Ήξερε το!»

Στην *Τιμή*, οι ήρωες είναι δέσμιοι των αναγκών και των κοινωνικών συμβάσεων και οδηγούνται αναπόφευκτα σε αδιέξοδα και προκαλούν τη δυστυχία, των ίδιων ή των γύρω τους. Ο χαρακτηριστικός ήρωας του έργου, που βιώνει μια σειρά από αδιέξοδα και αντιφατικές σκέψεις, είναι ο Αντρέας. Μάλιστα, ο ήρωας αυτός φέρει πολλές διακυμάνσεις έως ότου καταφέρει κανείς να σκιαγραφήσει μια συνολική εικόνα για το προφίλ του. Ειδικότερα, ο Ανδρέας παρουσιάζεται στο έργο αρχικά ως ένας δυναμικός κι ανυποχώρητος νέος, αλλά στη συνέχεια εξελίσσεται σε έναν ήρωα με πολλά διλλήματα και έλλειψη αποφασιστικότητας.

Η πρώτη σύγκρουση, που βιώνει, σχετίζεται με την ερωτική επιθυμία που νιώθει για τη Ρήνη. Συναισθημα και λογική συγκρούονται, δημιουργώντας ένα ρήγμα στη συνείδησή του. Οι σκέψεις και οι εσωτερικές συγκρούσεις τον καθλώνουν και

⁵⁰⁸ ό. π., σ.137.

τον οδηγούν σε αλλεπάλληλες αυτοαναιρέσεις. Η εξωτερική ομορφιά και το ερωτικό ένστικτο έρχονται σε αντίθεση με τη διαφορετική κοινωνική θέση των δύο νέων αλλά και με την οικονομική τους κατάσταση. Ο Ανδρέας διεγείρεται συναισθηματικά από τη Ρήνη, όμως οι οικονομικές του ανάγκες και η χαμηλή κοινωνική θέση της Ρήνης υποτάσσουν τη θέλησή του και υποδεικνύουν τις επιλογές του. Στα μύχια της ψυχής του, ακούει τη φωνή των εκπροσώπων της κοινωνικής του τάξης, η οποία χαρακτηρίζει «πρόστυχους» τους ανθρώπους των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων. Στο απόσπασμα, που ακολουθεί, επιβεβαιώνεται η εσωτερική σύγκρουση και τα διλήμματα που ταλανίζουν τον Αντρέα: «Καλά θα 'τανε» Κ' εχαμογέλασε και κείνος [...] Δε φτάνει» έλεγε μέσα του «πως το σπίτι εξέπεσε τόσο; Ο πατέρας είχε ανθρώπους στο καΐκι και εδούλευαν εκείνοι, κι αυτός εκοιμότουνε ήσυχα στο κρεβάτι του, και εκέρδιζε όσο ήθελε· και τώρα αντί δουλεύουμε οι ίδιοι κυνηγημένοι και δε βγάνουμε παρά ένα ψωμί φαρμακωμένο και κείνο. Τι θα την κάμεις; Τί θα την κάμεις; Θέλεις να ξεπέσεις ακόμα κι ακόμα και να συμπεθερέψεις μ' ανθρώπους τόσο πρόστυχους;»⁵⁰⁹

Στην προσπάθειά του να βγει από το αδιέξοδο, ο Αντρέας σκέφτεται τη γενναία προίκα ως λύση. Η άρνηση, ωστόσο, της Επιστήμης να ενδώσει στις απαιτήσεις του Ανδρέα, επιτείνει το αδιέξοδό του. Μάλιστα η απόγνωσή του μεγαλώνει μόλις εμφανίζεται και τρίτο πρόσωπο που διεκδικεί τη Ρήνη. Ο Ανδρέας πλέον σκέφτεται πως «η Ρήνη θα επήγαινε σ' άλλα χέρια, άλλος θα εμάλαζε το παρθενικό κορμί της, άλλος θα την είχε γυναίκα του, γιατί αυτός ο ίδιος δεν είχε χρήματα να ξαγοράσει το πατρικό του το σπίτι και γιατί η κυρά Επιστήμη δεν επειθότουν να δώσει τα περισσότερα που του εχρειαζόνταν».⁵¹⁰ Όλες αυτές οι σκέψεις φανερώνουν το δίλημμα στο οποίο βρίσκεται, καθώς εξαιτίας των χρημάτων υποφέρει και χάνει την γυναίκα που αγαπά. Το συνειδησιακό του αδιέξοδο έρχεται να επιτείνει ακόμη περισσότερο ο θείος του, Σπύρος, ο οποίος του λέει πως τα χρήματα «χρειάζονται, μωρέ, τα βλοημένα» [...] και η θυγατέρα τση Σάβαινας τά 'χει. Η αγάπη μονάχα δε χορταίνει. Ήξερε το!»⁵¹¹

Σχεδόν προφητικά μιλώντας, ο θείος Σπύρος θα επιβεβαιωθεί λίγο αργότερα, όταν οι καθημερινές ανάγκες ελλείψει χρημάτων θα απογοητεύσουν τον Ανδρέα, ο οποίος αναζητά τους φταίχτες για την κατάστασή του σε τρίτα πρόσωπα. Μάλιστα, η απελπισία του Ανδρέα φθάνει σε τέτοιο βαθμό, που επιλέγει να προβεί σ' έναν ωμό

⁵⁰⁹ Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 20-21.

⁵¹⁰ ό. π., σ. 48.

⁵¹¹ ό. π., σ. 50.

εκβιασμό προς την Επιστήμη, εγκαταλείποντας τη γυναίκα του μόνη σε ένα σπίτι που θα κατασχεθεί.

Η υποταγή του Ανδρέα στα χρήματα είναι ολοκληρωτική. Παρά το γεγονός ότι η αγάπη του είναι αληθινή και παρά το αρχικό «ανάθεμα τα τάλαρα», αντιλαμβάνεται το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει. Ακόμη κι όταν αποφασίζει να κλέψει τη Ρήνη, γρήγορα αντιλαμβάνεται πως τα χρήματα είναι απαραίτητα, άποψη την οποία ενισχύει κι ο θεός του ο Σπύρος, ο οποίος φαίνεται τελικά να τον επηρεάζει. Η φτώχεια και η ανάγκη αλλάζουν τον Ανδρέα και τον καθυποτάσσουν σε μια ζωή μακριά από την αγάπη και την ευτυχία. Μονάχα μόλις αποκτά τα χρήματα από την Επιστήμη, γίνεται και πάλι ο παλιός δυναμικός Ανδρέας, γεγονός που δεν καθίσταται αρκετό για την ευτυχία του, καθώς η Ρήνη δεν τον δέχεται πίσω κι έτσι ο ήρωας συντρίβεται συνειδητοποιώντας τις πράξεις του και τα αποτελέσματα αυτών.

«Αχ θα γένω κακός!»

«Με το αίσθημα της φρίκης και της αγανάκτησης που γεννάει η αθλιότητα και το ασφυκτικό της μικροζωής μαζί με την κυριαρχία του χρήματος»,⁵¹² ο Θεοτόκης θα παρουσιάσει στον *Καραβέλα* ένα περιβάλλον άθλιο και δόλιο, στο οποίο κυριαρχεί η εκμετάλλευση και η πανουργία. Χαρακτηριστικός είναι ο πόθος των μεσοαστών της εποχής να «αυγατίσουν» την περιουσία τους με κάθε δυνατό τρόπο. Η προσπάθειά τους αυτή οδηγεί τα θύματά τους σε ανυπόφορες καταστάσεις, ενώ συχνά οδηγεί σε «δολοφονία» χαρακτήρων. Στη νουβέλα αυτή, κυριαρχούν τα κωμικά και τα τραγικά στοιχεία, συνδεδεμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να παραπέμπουν στην καρναβαλική παράδοση.⁵¹³ Σε αυτή τη «ψυχογραφία ατομικών και κοινωνικών ηθών»,⁵¹⁴ οι περισσότεροι ήρωες δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες διακυμάνσεις στην ιδιοσυγκρασία και συμπεριφορά τους, καθώς το ήθος τους είναι ξεκάθαρο. Οι ήρωες αυτοί ξεπερνούν πολλές φορές τα όρια κινούμενοι από απληστία, όπως ο Αργύρης. Ο τελευταίος, με τους μεθοδικούς χειρισμούς του λειτουργεί απαρέγκλιτα το σχέδιό του και δε διστάζει να επιστρατεύσει κάθε μέσο για να επιτύχει τον σκοπό του, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι το σπίτι του Καραβέλα. Στα σχέδιά του επιστρατεύεται η νύφη του, η

⁵¹² Ε.Α. Δενδρινού ό. π. σ. 425.

⁵¹³ Για τους καρναβαλικούς λογοτεχνικούς ήρωες, βλ. Μ. Bakhtin, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό. π., σ. 195-206.

⁵¹⁴ Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 180.

Μαρία, της οποίας την τιμή και την υπόληψη διαπραγματεύεται ο ίδιος, μιας κι έχει καταλάβει το πάθος του Καραβέλα για εκείνη. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα λέει στον Καραβέλα σχετικά με τη Μαρία: «Ξέρεις Θωμά, τι γυναικάρια είναι η νύφη μου; τη γης αυτή τηνε τρώει! Άντρας δεν τα βγάζει πέρα κανένας μαζί της!...Γυναικάρια! Είπε ο Καραβέλας και τα μάτια του άστραψαν».⁵¹⁵ Σε γενικές γραμμές, οι ήρωες είναι εναρμονισμένοι με το ευρύτερο σκηνικό της αθλιότητας, της κακίας, των μικροσυμφερόντων, της πονηριάς, της απάτης, των παθών. Θύμα της κακίας και της μικρότητας αυτής είναι ο Καραβέλας, ο οποίος για να τους αντιμετωπίσει καταφεύγει στη βία, συντρίβεται και στο τέλος αυτοκτονεί.

Ο Θεοτόκης επιδίδεται σε μια προσπάθεια αποδόμησης της ηθικής της Μαρίας και του Αργύρη ώστε να φανεί εναργέστερα ο δόλος και η ευθύνη τους για την κατάληξη του Καραβέλα. Έτσι, παρουσιάζει τη Μαρία ως πηγή φασαρίας, καθώς είναι αυτή που «τσακώνεται» για τον διαμοιρασμό της πατρικής περιουσίας. Ταυτόχρονα, είναι η Μαρία που τα βάζει με τη συννυφάδα της, που καταριέται τα παιδιά της, που πίνει, και που συνωμοτεί με τον Αργύρη για να ξεγελάσουν τον Καραβέλα. Βήμα-βήμα η ακεραιότητα της Μαρίας αποδομείται εντέχνως από τον Θεοτόκη. Η απληστία της φαντάζει «αστέρευτη» αφού εκτός από την περιουσία του γείτονα, παρουσιάζεται να διεκδικεί σθεναρά το μερίδιο της πατρικής της περιουσίας, με την αδερφή της και τον γαμπρό της να παρουσιάζονται το ίδιο «ετοιμοπόλεμοι» στη διεκδίκηση της κληρονομιάς, αντικρούοντας ο ένας τα επιχειρήματα του άλλου: «Το σπίτι, την αντίσκοψε η παπαδιά, είναι σε άλλη γειτονιά. Τι θα το κάμετε; Να'ταν εδώ σιμά το καταλάβαινα. [...] Έχουμε είπε, δυο παιδιά αρσενικά. Ο καιρός περνάει. Αύριο παντρεύουμε το ένα, του δίνουμε σπίτι εκεί κάτω, κ' έτσι δε σκάζουμε εδώ από τη στενοχώρια...[...] είπε ο παπάς [...] ως κι εγώ πατρικό σπίτι δεν έχω. Τα άφηκα του αδερφού μου. [...] Χωρίς τα προικιά σας το φτωχικό μου είναι λίγο... είπε ο νοδάρος. [...] Μαρία... κράξε εδώ τη Χρυσάνθη. Δεν της μιλώ... είπε η Μαρία, σουφρώνοντας το μέτωπο...».⁵¹⁶

Ο Θεοτόκης στηλιτεύει την απληστία, τον κυνισμό και την ανηθικότητα των κληρονόμων και κατά το τελετουργικό της προετοιμασίας της νεκρής στο σπίτι, λίγο πριν την ταφή. Στο σημείο αυτό, και προτού ακόμη θάψουν τη νεκρή, οι κληρονόμοι έχουν ξεκινήσει τον διαμοιρασμό των υπαρχόντων της. Η σκανδαλώδης λογομαχία των

⁵¹⁵ Κ. Θεοτόκης, *Η ζωή κι ο θάνατος του Καραβέλα*, ό. π., σ. 43- 44.

⁵¹⁶ ό. π., σ. 102, 103, 108, 109.

κληρονόμων, κατά τη διάρκεια της κηδείας, σχετικά με την κινητή περιουσία της νεκρής γυναίκας, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα θεοτοκικής κριτικής της απληστίας της ανθρώπινης ύπαρξης. Λίγο πριν την ταφή της νεκρής, η λογομαχία γίνεται σφοδρότατη με βαρείς χαρακτηρισμούς και κατάρες να εξαπολύονται εκατέρωθεν: «Α, οι κληρονόμοι της, είπε περιγελαστικά ο Θωμάς. Και δεν είναι ξένοι . . . είτε γλυκότροπα η γριά γυναίκα' είναι από το αίμα της . . . Αφού παιδιά δεν έκαμε, αυτοί θα την . . . Κάτι σκατά σας άφηκε . . . την αντίσκοψε ο Θωμάς θυμωμένος. Αδιάντροπε . . . ξετσιώπτε . . . του 'πε εκείνη αναστενάζοντας. Είδες διάκριση, είδες πράμα. . . . Ούτε το λείψανο δε σέβεται ο αφορεσμένος [...] Μας εκόπιασε κ' η αφεντιά της εδώ, κληρονόμα, με τα παιδιά της, για να μας βρῖσει . . .».⁵¹⁷

Η ηθική του Καραβέλα κινείται μεταξύ «φθοράς και αφθαρσίας», καθώς άλλες φορές παρουσιάζεται ως αδύναμος και ως «αντικείμενο λύπησης» εξαιτίας της επικείμενης εκμετάλλευσης, κι άλλες ως «πρόστυχος και ξεμωραμένος» που προσπαθεί να συννευρεθεί ερωτικά με μια γυναίκα πολύ μικρότερή του και μάλιστα παντρεμένη. Μάλιστα, όταν εκείνη το αρνείται, αυτός διαδίδει ψευδώς ότι «κοιμούνται μαζί». Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος μεταξύ των δύο και της συννυφάδας της Χρυσάνθης: «Ναι, ναι Χρυσάνθη, καλά της λες, ναι, ναι... Τούτα τα χέρια του γερόντου την αγκαλιάσανε, την εμαλάξανε. Χα, χα! Ναι, εκεί μέσα στο σπίτι μου και κάτω στο Φανό, στο καλύβι... Παρανόμιζε, Μαρία μου, όσο θέλεις, μα έχεις κομμένη την ουρά σου, κομμένη με το ψαλίδι μου... Χα, χα! Ακούς; Ακούς; Της είπε με κακία η Χρυσάνθη. Σου τα λέει και μπροστά μου. [...] Άτιμε Καραβέλα, του πε. Τι είναι αυτές οι συκοφαντίες; Τι βγάζεις από το βρωμόστομό σου;»⁵¹⁸

Παρόλα αυτά, σε γενικές γραμμές ο Καραβέλας θεωρείται ως ο άνθρωπος που υποφέρει εξαιτίας της εκμετάλλευσης αλλά και του ψέματος, του οποίου γίνεται αποδέκτης. Μάλιστα φαίνεται πως έχει πέσει θύμα πλάνης περισσότερες από μία φορές, αφού εκτός από την ισόβια πρόσοδο που υπέγραψε, νυμφεύθηκε και γυναίκα στείρα που τον εξαπάτησε. Όπως ήδη αναφέρθηκε και πιο πριν, παρότι η ίδια γνώριζε πως δεν μπορεί να τεκνοποιήσει, δεν του το αποκάλυψε παρά μονάχα καιρό μετά τον γάμο.

⁵¹⁷ ό. π., σ. 65, 66.

⁵¹⁸ ό. π., σ. 123, 124.

Στην περίπτωση της υπογραφής της ισόβιας προσόδου, ωστόσο, ο Καραβέλας έχει πλήρη συνείδηση της κατάστασης, καθώς αντιλαμβάνεται πως κανείς δε θα νοιαστεί να τον κοιτάξει στα γεράματά του, αφού δεν έχει δικά του παιδιά. Μάλιστα θέλοντας να δοκιμάσει την αντίδραση του Αργύρη, ο Καραβέλας ρωτάει τον νοδάρo γιατί δε δίνει σε κάποιον ξένο την περιουσία του, για να εισπράξει μια απάντηση γεμάτη κακία και φοβία, λέγοντάς του με απλά λόγια πως και άτεκνος είναι και εξαπατημένος. Σαφέστατα λοιπόν συμπεραίνουμε πως ο Καραβέλας αποτελεί ένα υποκείμενο που υποφέρει από την αδικία και την εκμετάλλευση. Τα χρήματα, η απληστία κι άλλες φορές η ανέχεια είναι τα στοιχεία που οπλίζουν τους θύτες οι οποίοι δε δείχνουν κανένα έλεος απέναντί του.

4.4. Η έννοια της θυσίας και η συντριβή των ηρώων (sacrifice).

«Μα τι κουτός είσαι, καημένε Αη-Γιάννη Τουρκόγιαννε!»

«Η σχέση του ευαίσθητου ατόμου με την κοινωνία είναι τελικά όπως εκείνη του αηδονιού με το γεράκι. Το γεράκι θα κατασπαράξει το αηδόνι. Αν όμως το αηδόνι προφτάσει να τραγουδήσει, το τραγούδι του είναι η νίκη του». ⁵¹⁹ Μέσα στις καταπιεστικές συνθήκες που μας περιγράφει ο Θεοτόκης στο έργο του, συναντάμε ήρωες που πάσχουν εξαιτίας του καταπιεστικού περιβάλλοντος στο οποίο ζουν. Οι ήρωες αυτοί υποφέρουν άλλοτε από την ανέχεια και τη φτώχεια κι άλλοτε από άλλους μηχανισμούς εκμετάλλευσης. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιου θεοτοκικού ήρωα είναι ο Τουρκόγιαννος. Ενώ λοιπόν σε όλο το έργο ο Τουρκόγιαννος αδικείται, στο τέλος δικαιώνεται με την ομολογία του Πέπωνα. Προφταίνει κι ο ίδιος σαν το αηδόνι να «τραγουδήσει» και να αναδείξει την κοσμοθεωρία του, που βασίζεται στην αγάπη και την αλληλεγγύη, δίνοντας νόημα στη θυσία την οποία έχει υποστεί.

Στον *Κατάδικo*, πλάι στο βασικό θέμα της ευτυχίας και της λύτρωσης των ανθρώπων «μέσα από μία μάχη με το κακό», δεσπόζει η μορφή του Τουρκόγιαννου. Ο ήρωας αυτός αποτελεί την ενσάρκωση ενός καλοκάγαθου ρομαντικού ήρωα με εσωτερικό βάθος, που αντιμετωπίζει τη ζωή σύμφωνα με έναν υψηλό ιδανισμό. Ζει απομονωμένος από την κοινωνία, στις παρυφές της, όντας παραιτημένος από τους σκοπούς της. Το προσωπικό αξιακό του σύστημα είναι αντίθετο από το κοινωνικό,

⁵¹⁹ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 194.

γεγονός που τον οδηγεί στο να χαράξει τη δική του πορεία (σύμφωνα με τις χριστιανικές διδαχές) με ήπια διάθεση, αναμένοντας την κοινωνική αλλαγή, με τον δικό του, ιδιαίτερο τρόπο. Ο ήρωας αυτός υποφέρει. Παρόλα αυτά, δε σταματά να επιδεικνύει τα αισθήματα της καλοσύνης και της αγάπης, καθώς το πρόσωπό του «μολογούσε τη γαλήνη της ψυχής του και της καρδιάς του την καλοσύνη».⁵²⁰ Ορφανός και ξένος από μικρός, ώριμος και αθώς συνάμα, εκφράζει τον άνθρωπο που είναι θύμα της ζωής και αποδέχεται τη θέση του αυτή με φυσικότητα. Υφίσταται την περιφρόνηση και την αδικία αδιαμαρτύρητα, δίχως να διαποτίζεται από αρνητικά, αντικοινωνικά συναισθήματα. Διατηρώντας πίστη στη δική του καθαρότητα και στις βουλές του Θεού, θεωρεί πως το άδικο οδηγεί τον άνθρωπο στη δυστυχία και μόνη σωτηρία είναι η θυσία και η ειλικρινής μετάνοια. Έτσι, εφαρμόζει τη σωκρατική ιδέα «καλύτερα να αδικείσαι παρά να αδικείς». Η ανεξικακία και το ηθικό μεγαλείο που τον διακρίνει, η τόση αγάπη και καλοσύνη που τον οδηγεί στη θυσία, τον κάνουν ιδιόρρυθμο στα μάτια των άλλων.

Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήρωα μοντέρνας τραγωδίας, του οποίου η υπέρτατη καλοσύνη και η αποστροφή του για τη βία, δεν του αφήνουν άλλη επιλογή από την παραίτηση και την κοινωνική φυγή. Παρόλο που μένει πιστός στις αρχές του, δε μάχεται γι' αυτές, αλλά αντίθετα αποσύρεται. Παρουσιάζεται σαν θύμα της ζωής και η θέση του αυτή γίνεται αποδεκτή από τον ίδιο με χριστιανική καρτερικότητα. Χωρίς να διαμαρτύρεται αλλά και χωρίς να του προκαλούνται συναισθήματα οργής ή πικρίας, ανέχεται την περιφρόνηση και την αδικία εις βάρος του, προβάλλοντας την αγάπη. Μέσω του ήρωά του, ο συγγραφέας επιδιώκει να προβάλλει την ανάγκη για ανατροπή του καθιερωμένου κόσμου. Όταν πια ο ίδιος έχει διαψευστεί από την πολιτική κατάσταση κι έχει αποπλιστεί ιδεολογικά, τηρεί μια περισσότερο παθητική στάση απέναντι στην υπονόμηση των συμβάσεων των ανθρώπινων σχέσεων. Μέσα από αυτή την παθητική στάση που τηρεί όμως ο Τουρκόγιαννος απέναντι στις δυνάμεις του κακού, που κυριαρχούν και ελέγχουν την κοινωνία, θα αναδειχθεί ο δρόμος της αγάπης και της συναδέλφωσης ως λύση απέναντι στον θρίαμβο που επιτυγχάνουν οι θιασώτες των κοινωνικών κακών.⁵²¹ Αρκετές

⁵²⁰ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 13.

⁵²¹ Κατά τον Χουρμούζιο, στα έργα του Θεοτόκη αναδεικνύονται τα πάθη του ανθρώπου, τα οποία καθοδηγούν τη ζωή και τις πράξεις των ηρώων του. Για το λόγο αυτό σπάνια παρατηρείται στην αφηγηματική πλοκή να επικρατεί το καλό, με αποτέλεσμα το κακό να λαμβάνει χαρακτήρα μοτίβου. Βλ. Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 88.

φορές, οι αντιλήψεις και οι πράξεις του (η αγνή αγάπη του για τη Μαργαρίτα, η ομολογία ενός εγκλήματος που δεν έκανε, η αποστολική του στάση απέναντι στους εχθρούς του) παραξενεύουν τους ανθρώπους, προκαλώντας τη χλεύη τους, όπως στο δικαστήριο: «-Θέλεις να στείλεις στην κρεμάλα έναν ορφανό άνθρωπο, που δε σ' επείραξε ούτε στο νύχι. Δεν πειράζει. Ο Θεός ας σπλαχνιστεί την κακοσύνη σου, κι ας είμαι εγώ η αφορμή που θα γίνεις καλός μian ημέρα. Εγώ δεν εσκότωσα το ξέρεις. Το δικαστήριο εγέλασε πάλι κι ο γιατρός εθύμωσε με τον Τουρκόγιαννο και με την ανόητη θεολογία του».⁵²²

Η ανιδιοτελής του αγάπη για τον άνθρωπο και η καλοσύνη του, που φτάνει στα όρια της αυταπάρνησης, καθιστούν τη συμπεριφορά του υποτακτική, παθητική και σχεδόν ακατανόητη για το κοινωνικό σύνολο. Η ανθρωπιά του τον οδηγεί στην απομόνωση όχι μόνο από την κοινωνία, αλλά και από την ίδια τη ζωή, αφού φυλακίζεται άδικα. Αυτό που είναι σίγουρο, πάντως, είναι ότι ο Τουρκόγιαννος συμβολίζει τον άνθρωπο εκείνο, που παρότι υποφέρει μέσα στη δίνη των υλιστικών και ιδιοτελών δυνάμεων της κοινωνίας, αγωνιά για την ισορροπία του και την ηθική του ανύψωση. Αδυνατώντας να πολεμήσει τις κυρίαρχες δυνάμεις του κακού, βιώνει το καλό και την αγάπη μέσα του, κερδίζοντας εν τέλει την γαλήνη.

Παράλληλα, αποτελεί σαφέστατα έναν ρομαντικό ήρωα με εσωτερικό βάθος και σε όλο το έργο είναι συνεπής σε μια συγκεκριμένη στάση ζωής. Η ηθική του στάση βασίζεται στην αληθινή του αγάπη για τη Μαργαρίτα που φτάνει μέχρι την απόλυτη υποταγή και αυτοθυσία. Το γεγονός ότι δεν αγωνίζεται, ώστε να δικαιωθεί, φανερώνει την ιδιότυπη παθητικότητα και αφέλειά του. Η ανώτερη ηθική του, η ενεργητική μεγαλοψυχία του και η ανεξικακία του έρχονται σε αντίθεση με την αθλιότητα που επικρατεί γύρω του, τη μικρότητα, το κυνήγι του κέρδους, την απληστία και την εκμετάλλευση. Σε σημείο μάλιστα, που η δική του στάση μοιάζει με ιδιορρυθμία και εκτροπή από το κοινωνικά αποδεκτό. «Είναι ο καταδικασμένος μοιραία από τη ζωή, ο παρίας της, σύμφωνα με μian αναγκαιότητα αναπόδραστη, αδυσώπητη, κι αδιάφορη προς κάθε ηθική προσταγή, αφού κι εκείνη, με τη σειρά της, βρίσκεται έξω από τους σκληρούς ζωικούς νόμους».⁵²³

⁵²² Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 79.

⁵²³ Α. Τερζάκης, *Εισαγωγή στο «Κωνσταντίνος Θεοτόκης»*, ό. π., σ. 26.

Από προσωπική επιλογή λοιπόν, ο Τουρκόγιαννος βρίσκεται στο περιθώριο του κοινωνικού ιστού. Εφόσον οι αξίες, στις οποίες πιστεύει, δε συνάδουν με το αξιακό σύστημα του κοινωνικού συνόλου, δεν έχει άλλο τρόπο να επιβιώσει παρά να υποταχθεί και να περιθωριοποιηθεί. Το ηθικό μεγαλείο, που τον διακρίνει, τον ξεχωρίζει από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, το οποίο διέπεται από μικρότητες, κακία και ιδιοτέλεια, κάνοντάς τον ιδιόρρυθμο ή κουτό στα μάτια των άλλων: «Μα τι κουτός είσαι, καημένε Αη-Γιάννη Τουρκόγιαννε!». ⁵²⁴

Η στάση και συμπεριφορά του είναι αντίθετη από τον καθιερωμένο τρόπο σκέψης και δράσης κι άλλες φορές δυσνόητη. Η στάση αυτή τον διαφοροποιεί από το σύνολο, κάνοντάς τον μισητό και αποκλείοντάς τον έως την πλήρη υποταγή και μεταστροφή του. Η διατήρηση της μοναδικότητας των ατόμων συνιστά απειλή για το σύστημα και την σταθερότητά του. Για τον λόγο αυτό, και με σκοπό την εξασφάλιση της ομοιομορφίας, επιδιώκεται η υποταγή των ατομικών δυνατοτήτων σε καθορισμένα μοντέλα οργάνωσης της ζωής, σκέψης και δράσης. Παρά το γεγονός ότι η ηθική στάση του Τουρκόγιαννου απέναντι στη σκληρότητα του κόσμου δεν παρουσιάζει καμία τάση προσαρμογής προς τα κοινωνικώς ορισμένα, δεν αποτελεί επιδίωξη ανατροπής των αξιών του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος. Φεύγοντας από τον τόπο του, ο Τουρκόγιαννος απομακρύνθηκε από τις υλιστικές δυνάμεις της κοινωνίας, διαμορφώνοντας το δικό του σύστημα αξιών. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, την ίδια στιγμή ο Τουρκόγιαννος εξελίσσεται σταδιακά σε «μη κανονικό», σε έναν «ιδιόρρυθμο» ⁵²⁵ ήρωα με αποκλίνουσα συμπεριφορά, έναν απροσάρμοστο στα μάτια των άλλων, αφού η αγάπη του για τους ανθρώπους συνιστά άρνηση των αξιών του κοινωνικού συστήματος. Η αθωότητα, η απλοϊκότητα και η βαθιά καλοσύνη του –που για τους άλλους αποτελεί αφέλεια– δεν του επιτρέπει να καταλάβει τη σκληρότητα του κόσμου, απορώντας για την τόση κακία, αδυνατώντας να κατανοήσει τις κοινωνικές συμβάσεις. Ο κόσμος αποτελεί για αυτόν ένα μυστήριο. Χαρακτηριστικό της παραπάνω άποψης είναι το απόσπασμα: «[...] Τώρα η ξενιτιά μ'εδίδαξε και μ'έβαλε σ' έναν άλλο δρόμο. [...], κ' είδα [...] τριγύρω μου τόση ανθρώπινη δυστυχία, γέροντες, γυναίκες, παιδιά που εβασανιζόνταν

⁵²⁴ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 152.

⁵²⁵ Ο Δάλλας υποστηρίζει ότι στα έργα του Θεοτόκη, οι περιθωριακοί τύποι είναι αυτοί που ξεδιπλώνουν τη δράση και γύρω τους ετεροπροσδιορίζονται οι υπόλοιποι ήρωες των έργων του. Βλ. Γ. Δάλλας Γιάννης, «Από τη μυθολογία των φανταστικών στην πεζογραφία των οριακών ηρώων», ό. π., σ. 291.

σε μιαν γης τόσο καλή κάτω από έναν ήλιο πόφεγγε για όλους [...]. Κι αποφάσισα να ρωτήσω [...] γιατί ήταν άραγε ο κόσμος έτσι φτιασμένος [...] Μυστήριο!...»⁵²⁶.

Συνειδητοποιώντας πως δεν έχει περιθώρια αντίδρασης απέναντι σε αυτή τη νοσηρή και πνιγηρή πραγματικότητα της ηθικής κατάπτωσης και των αντιφάσεων, επιλέγει την απομόνωση και αφήνεται να γίνει ο αποδιοπομπαίος τράγος του κοινωνικού του περιγυρού. Το μόνο που μπορεί να κάνει απέναντι στην πολυπλοκότητα και τις αντιφάσεις της ζωής, είναι η αναγνώριση της παραδοξότητας του κόσμου.

Στο έργο αυτό, η σοσιαλιστική προοπτική του Θεοτόκη, με τη στενή έννοια του όρου, έχει χαθεί. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται πλέον στο ζήτημα της ανθρώπινης ευτυχίας και λύτρωσης, το οποίο δεν είναι πια πολιτικό, αλλά ατομικό.⁵²⁷ Βέβαια, ο σοσιαλισμός, που είχε ασπαστεί ο λογοτέχνης, ήταν ο ανθρωπιστικός, ήταν η ιδεολογική και όχι η πολιτική έννοια του όρου που τον είχε κερδίσει. Για τον λόγο αυτό, δεν έσβησε ποτέ η αγάπη του προς τον άνθρωπο και η πίστη του για μια περισσότερο δίκαιη και περισσότερο ανθρώπινη οργάνωση της κοινωνίας. Παρόλο που η καλοσύνη και η ανώτερη ηθική του ήρωα εκδηλώνεται με έντονη παθητικότητα, τον οδηγεί σχεδόν νομοτελειακά στην καταδίκη. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το γεγονός ότι εκφράζει μια ηθική αντίληψη ζωής, έστω και υπερβολική, την ηθική της πλήρους αυταπάρνησης. Αυτή η οπτική «...της άρνησης κάθε εγκόσμιας χαράς, είναι η απέραντη χωρίς αντίκρισμα καλοσύνη, η θυσία χωρίς ανταπόδοση, η απόλυτη εγκαρτέρηση, η παθητικότητα...».⁵²⁸

Το κύριο ζήτημα, που εμφατικά αναδύεται στο έργο, είναι η ανθρώπινη ευτυχία και λύτρωση, που εμπλουτίζονται με τις χριστιανικές αντιλήψεις. Οι αντιλήψεις αυτές, σχετικά με την καλοσύνη, την αμαρτία, την αδικία και τη μετάνοια, αναπτύσσονται τόσο κατά τη δίκη του Τουρκόγιαννου όσο και στο διάστημα που αυτός βρίσκεται στη φυλακή. Βέβαια, ο συγγραφέας προβάλλει το ηθικό και ανθρωπιστικό μήνυμα του χριστιανισμού με σκοπό όχι να ενισχύσει το θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά να καταγράψει ένα στοιχείο της κοινωνικής ζωής, και να επιζητήσει μια δικαιότερη κοινωνία μέσω του ήρωά του. Άλλωστε, «δε φανερώνει ούτε συνεπάγεται κατ' ανάγκη

⁵²⁶ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 47.

⁵²⁷ Όπως αναφέρει ο Μπαλάσκας: «ο Θεοτόκης δεν υπήρξε ποτέ σοσιαλιστής με την επαναστατική και πολιτική έννοια του όρου, όσο με την ιδεολογική και την ανθρωπιστική». Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 171.

⁵²⁸ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., (οπισθόφυλλο).

“μεσσιανικές προθέσεις”». ⁵²⁹ Εξάλλου, ο Θεοτόκης είναι πολέμιος των δογμάτων, αφού επιδίωξή τους είναι η εκμετάλλευση και υποταγή των μαζών. Μέσα από τα λόγια του Τουρκόγιαννου: «Τώρα ούτε η θρησκεία δεν του έδινε παρηγορία, γιατί είχε κλονιστεί η αθώα του πίστη στη δικαιοσύνη και την καλοσύνη της θείας πρόνοιας», ⁵³⁰ εκφράζονται οι αμφιβολίες του συγγραφέα για την παρηγοριά και τη διέξοδο που μπορεί να προσφέρει το θρησκευτικό δόγμα, το οποίο ανάγεται στη μεταφυσική και επομένως, στην αντικοινωνική διάσταση, κάτι με το οποίο ο ίδιος διαφωνεί.

Τέλος, με τη στάση του Τουρκόγιαννου απέναντι σε όλους αυτούς που τον κάνουν να υποφέρει, επισημαίνεται η αντίθεση της πραγματικότητας από αυτό που οι άνθρωποι επιθυμούν κι ελπίζουν, ενώ η απογοήτευση των ανθρώπων με αξίες, που είναι ανώτεροι ηθικά από το σύνολο, είναι αναπόφευκτη. Ο Τουρκόγιαννος συμπυκνώνει τον άνθρωπο που οι αξίες και η ηθική του, η καλοσύνη και η ανιδιοτελής αγάπη του, οι θυσίες στις οποίες προβαίνει, τον απομακρύνουν από τις υλιστικές δυνάμεις της κοινωνίας.

«Περιττή θυσία»

Η Ευλαλία είναι «κόρη του περίφημου Αλέξανδρου Οφιομάχου, μούσα της Επανάστασης του Άλκη Σωζόμενου, αποδιοπομπαίος τράγος των Οφιομάχων, έπαθλο του Αριστεΐδη Στεριώτη». ⁵³¹ Από την αρχή κιόλας του έργου ενυπάρχει μια σαφέστατη προσπάθεια ετεροπροσδιορισμού του συγκεκριμένου ήρωα, σα να πρόκειται να ζήσει για όλους τους άλλους εκτός από τον εαυτό της. Από την περιγραφή της εξωτερικής της εμφάνισης μόνο, αντιλαμβανόμαστε και τον ψυχικό της πλούτο. Η ομορφιά της σε συνδυασμό με τους αριστοκρατικούς της τίτλους τιμής λειτουργούν σχεδόν καταλυτικά, ώστε η τελευταία να θυσιάσει την αγάπη της για τον Άλκη και να παντρευτεί τον γιατρό Στεριώτη προκειμένου να διασωθεί από τα χρέη η οικογένειά της.

⁵²⁹ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 174.

⁵³⁰ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 97.

⁵³¹ *Σκλάβοι στα δεσμά τους, του Κων/νου Θεοτόκη, Προσεγγίσεις και Ερμηνείες*, Ευρωπαϊκό Σχολείο Βρυξέλλες III, S6 ELB, 2019, σ.17.

Ο Θεοτόκης επιχειρεί και καταφέρνει να «αντιγράφει την κοινωνία και αντιμετωπίζει όχι ψυχρά ή άτονα, μα φωτισμένη»⁵³² τη διάρθρωση της κοινωνίας με τις κανονικότητες πάνω στις οποίες στηρίζεται. Η «θεοτοκική» θεματική της βίας στους *Σκλάβους*, κι ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ευλαλίας, δεν είναι σωματική. Είναι μια σύγκρουση εσωτερική, μια σύγκρουση μεταξύ της προσωπικής της βούλησης και των προσταγών της πατριαρχικής ιδεολογίας και των κανονικοτήτων της εποχής. Ειδικότερα, βασικότατο ρόλο στην εξέλιξη του χαρακτηριστικού τύπου της Ευλαλίας διαδραματίζει η υποτυπώδης εκπαίδευσή της αλλά και το μητρικό της πρότυπο. Η στάση της Ευλαλίας εκπορεύεται κυρίως από την αγωγή που έλαβε. Επρόκειτο, για στάση και συμπεριφορά που είναι αποτέλεσμα γαλούχησης, παιδείας και προτύπων. Ο «εγκλεισμός» της Ευλαλίας στο σπίτι και η άρνησή της να αναζητήσει την ελευθερία και την ευτυχία της πηγάζουν ακριβώς από το πρότυπο αυτό. Η ζωή στο σπίτι, η φροντίδα της οικογένειας και η καλλιέργεια της τιμής είναι ζητήματα που η μητέρα όφειλε να εμψύσει στην κόρη. Όπως η Μαρία Οφιομάχου, παρουσιάζεται στο σύνολο του έργου αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή, κλεισμένη στο σπίτι, υπακούοντας στον άντρα της και φροντίζοντας τα παιδιά της, έτσι και η Ευλαλία φαίνεται να εμμένει στην απομόνωση, δικαιολογώντας οξύμωρα τη στάση της, την οποία και αποδίδει στην ανατροφή που έλαβε ως έντιμη γυναίκα. Άλλωστε, η ίδια η στάση ζωής της Μαρίας Οφιομάχου, που «έκανε πως δεν καταλάβαινε» κάθε φορά που η πατριαρχική οργάνωση το απαιτούσε, ήταν το βασικότερο μάθημα προς την Ευλαλία, η οποία με επιμονή και υπομονή όφειλε ως γυναίκα να μένει πιστή στους καταναγκασμούς και στους κανόνες.

Παρά το γεγονός πως η Ευλαλία θεωρεί άδικη τη θυσία και προσπαθεί να απορρίψει την πρόταση, υποκύπτει στις πιέσεις του πατέρα της και ενδίδει στον γάμο συμφέροντος που θα έσωζε την οικογένειά της από την οικονομική καταστροφή. Η Ευλαλία κινείται στη «λεπτή γραμμή ισορροπίας» που προστάζει ο συνδυασμός του νεαρού της ηλικίας, και, συνάμα, των κανόνων του κοινωνικού ελέγχου, προς διαφύλαξη της γυναικείας τιμής. Για να κερδίσει τον σεβασμό των άλλων οφείλει να είναι τυπική, να κινείται στα όρια που θέτει η κοινωνία και να τοποθετεί αξιολογικά στην κορυφή των προτεραιοτήτων της, την ίδια την οικογένειά της. Η τιμή μιας νεαρής

⁵³² Θ. Μακρής, «Ο Κ. Θεοτόκης και Οι σκλάβοι στα δεσμά τους», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 6, 1955, σ. 82.

κοπέλας, εκτός από την προσωπική ηθική της, την κοινωνική της διαδρομή, αλλά και την απαραίτητη προίκα της, εξαρτάται, εν πολλοίς, και από την τιμή της ίδιας της οικογένειάς της. Άλλωστε, η οικογενειακή παράδοση και το «όνομα» της οικογένειας θεωρείται βασικότατο κριτήριο στα «προξενιά». Το αίσθημα του σεβασμού προς την οικογένεια και τον πατέρα της, αλλά και της «αιδούς» ως καταστατικού στοιχείου λειτουργίας και συμπεριφορισμού της Ευλαλίας, είναι αυτό που της υποδεικνύει να συμβιβαστεί με τις παραινέσεις του πατέρα της και να επιλέξει να αφήσει στην άκρη τα ερωτικά της συναισθήματα χάριν της οικογενειακής τιμής. Η τιμή της, και συνάμα αυτή της οικογένειάς της περνά μέσα από τον συναισθηματικό «ακρωτηριασμό» της, αφού αναγκάζεται να αρνηθεί τον Άλκη Σωζόμενο και να παντρευτεί τον πλούσιο Αριστείδη Στεριώτη. Το κοινωνικό «πρέπει» έρχεται σε αντιδιαστολή με το προσωπικό «θέλω», με στόχο τη διατήρηση και τη σωτηρία της οικογενειακής τιμής, κι αυτό ακριβώς καυτηριάζει ο Θεοτόκης.

Η θυσία της Ευλαλίας απομακρύνει προσωρινά την πιθανότητα χρεοκοπίας μιας και τα τοκοχρεολύσια βρίσκονται στα χέρια του άνδρα της. Η Ευλαλία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο «αυτοτιμωρείται». Απαρνείται το δικαίωμα στον έρωτα και προσυπογράφει τον άγραφο κανόνα της «συμφέρουσας» παντρείας μέσω του προξενιού, που θα ήταν λυτρωτικός για όλους τους άλλους εκτός από εκείνη. Με μια υποτυπώδη και σχεδόν ανύπαρκτη αντίδραση, η Ευλαλία δέχεται να «κουβαλήσει τον σταυρό του μαρτυρίου» και να αποδεχτεί το προξενιό. Στην περίπτωση αυτή, το ζήτημα της «θεοτοκικής τιμωρίας» αφορά και τον γιατρό Στεριώτη, ο οποίος εκβίασε τη σύναψη ενός γάμου που –εν γνώσει του– δεν είχε την ουσιαστική συγκατάβαση της Ευλαλίας. Έτσι, η τελευταία, έστω και ασυνείδητα, τον τιμωρεί αφού αρνείται πεισματικά να συμμεριστεί τους προβληματισμούς του ή να τον επιβραβεύσει για τις επιτυχίες του, ακόμη και να προσπαθήσει να κάνει παιδί μαζί του. Σχεδόν καθημερινά λοιπόν θυσιάζει τη συζυγική της ζωή κι επισκέπτεται τη μητέρα της με σκοπό να την παρηγορήσει για την ατιμωτική συμπεριφορά που επέδειξε ο Αρκούδης στην αδερφή της τη Λουίζα. Η οικογένεια των Οφιομάχων βρίθει προβλημάτων κι η Ευλαλία νιώθει το καθήκον της συμπαράστασης στην οικογένειά της.

Την ίδια αυταπάτηση και το ίδιο καθήκον επιδεικνύει η Ευλαλία τόσο κατά τη διάρκεια του πένθους για τον θάνατο του Σπύρου όσο και κατά τις συμφορές που ακολουθούν με την τρέλα του Οφιομάχου και τον θάνατο του Άλκη. Συνεχώς βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της προσφοράς χωρίς να ζητά τίποτα για τον εαυτό της.

Απεναντίας ζημιώνεται και θυσιάζει τα νιάτα της και την ευτυχία της. Οι θυσίες της την καθιστούν πρότυπο αγνότητας αυταπάρνησης και ανιδιοτέλειας.

Αργότερα βέβαια θα μετανιώσει για τις θυσίες, τις οποίες είχε υπομείνει, αφού συνειδητοποιεί τις μάταιες επιλογές της και συλλογίζεται την αναπόφευκτη καταδίκη της οικογένειάς της. Η Αιμιλία ξελογιάζει τον άντρα της και φεύγει μαζί του στην Αθήνα. Έχει προηγηθεί βέβαια και η παντελής απαξίωσή του από μεριάς της. Σε κάθε περίπτωση πάντως η θυσία της Ευλαλίας είναι μάταιη, καθώς με τη φυγή του γιατρού, τα οικονομικά των Οφιομάχων θα μπουν εκ νέου σε περιδίνηση. Στο σημείο αυτό, η Ευλαλία θα αντιληφθεί την αξία της ζωής δίπλα στον αγαπημένο της, τον οποίο θυσιάσε, όπως θυσιάσε τον εαυτό της στον βωμό ενός γάμου συμφέροντος.

Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί: «Σ' αυτό λοιπόν την είχαν οδηγήσει όλες της οι θυσίες; Και σε τί είχαν ωφελήσει; Τώρα ο γιατρός, κυριεμένος από τα φιλόδοξα πάθη του, είχε αμελήσει τελείως τες δουλειές των Οφιομάχων. [. . .] Η ίδια δεν ήταν παρά το πρώτο, το αθώο θύμα, και μαζί της ο Άλκης, η πρώτη της η αγάπη, η αμάραντη, η αληθινή της η αγάπη. Τώρα καταλάβαινε την αξία της, όλην την αξία της ζωής σιμά στον αγαπημένον άνθρωπο. Πως εμετανοούσε για την αδυναμία της! [. . .] Ερείπιο ονόμαζε ο ίδιος τον εαυτό του, και εσκεφτότου η Ευλαλία πως η ίδια είχε δώσει την αφορμή σε τόσο πάθος, σε τόσο χαλασμό, η ίδια, γιατί είχε προσφέρει την περιττή θυσία όχι του εαυτού της μονάχα, αλλά κι εκείνου του ανθρώπου, ενού τέτοιου ανθρώπου που την είχε αγαπήσει.»⁵³³

Η Ευλαλία όμως είναι ο ήρωας που συντρίβεται. Αν και η ίδια, μετά την εγκατάλειψη που υφίσταται από τον σύζυγό της, θα μπορούσε να επιδιώξει να επαναπροσεγγίσει τον Άλκη, συνεχίζει ωστόσο να «αυτοτιμωρείται». Μένει μόνη της και απομονωμένη, πιστή σε ένα γάμο που δεν ήθελε, με μια αντρική φιγούρα που την είχε εγκαταλείψει. Στο σημείο αυτό, η σκληρή θεοτοκική κριτική απέναντι στο ζήτημα της τιμής, φτάνει στα όρια του «οξύμωρου». Η Ευλαλία είχε γίνει «σκλάβα σ' όλες τις παράλογες συνθήκες της ζωής που την είχαν κάμει να καταστρέψει την ύπαρξη της και να θυσιάσει την αγάπη της».⁵³⁴ Οι παραδοσιακές αντιλήψεις, τα οπισθοδρομικά στερεότυπα, τα οποία οδηγούν τις επιλογές της ηρωίδας, αποδεικνύονται καταστροφικά για την ίδια.

⁵³³ Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, ό. π. σ. 271-273.

⁵³⁴ ό. π., σ. 322.

«Τραγική φιγούρα η Ευλαλία Οφιομάχου αμφιταλαντευόμενη μεταξύ της αφοσίωσής της στην πρωτόγνωρη αγάπη της για τον Άλκη (ατομική ευθύνη), και της οικογενειακής ευθύνης, καταλήγει σε έναν δυστυχημένο γάμο, μια ολοκληρωτικά ξεπεσμένη οικογένεια, τελικά ανίκανη να αποποιηθεί το δήθεν καθήκον διατήρησης της αριστοκρατικής ανωτερότητας. Βαφτίζει τον εαυτό της το πρώτο αθώο θύμα της καθίζησης των Οφιομάχων, ενώ στην πραγματικότητα δεν αποτελεί ούτε το πρώτο ούτε το τελευταίο θύμα της παράλογης ανθρώπινης ανάγκης να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των άλλων, όπως μπορεί να αποκαλεστεί – “η υποταγή της σε ασάλευτους νόμους”».⁵³⁵

4.5. Συμπέρασμα κεφαλαίου.

Η Μοντέρνα Τραγωδία με την έννοια της «τραγικής πλοκής» παράγει στον Θεοτόκη την «αυτογνωσία ως κυρίαρχο καλλιτεχνικό στοιχείο στη δόμηση της εικόνας του ήρωα».⁵³⁶ Σε αυτό το σημείο, ο Θεοτόκης κατορθώνει να βρει έναν νέο λογοτεχνικό τρόπο. Υπερβαίνει τον περιγραφικό, μονολογικό ρεαλισμό, και δίνει σάρκα και οστά στις ιδέες του μέσα από τον «τραγικό ρεαλισμό». Δίνει στον ήρωα- άνθρωπο «κάτι που μόνον αυτός από μόνος του μπορεί να αποκαλύψει μέσα από την ελεύθερη διαδικασία της αυτογνωσίας και του λόγου».⁵³⁷ Ο Θεοτόκης συνθέτει το μοντέλο των ηρώων του με τέτοιο τρόπο ώστε αυτοί να «νιώθουν ολοζώντανα το ατελεύτητο του εσωτερικού τους κόσμου, την ικανότητα τους να μετασχηματίζονται»⁵³⁸ αποκτώντας το δικαίωμα ο καθένας τους να «μην έχει πει τον τελευταίο του λόγο».⁵³⁹

Το ζήτημα της αυτοσυνειδησίας, είτε μέσα από την απόγνωση και την απογοήτευση, είτε εξαιτίας της ανυπόφορης καθημερινότητας που προκύπτει για τον ήρωα, μέσω των πάσης φύσεως εκμεταλλεύσεων, αποδίδεται στον Θεοτόκη με την υποταγή των ηρώων σε μια ανώτερη δύναμη, που άλλοτε ονομάζεται «μοίρα» (Γιώργης Οφιομάχος), άλλοτε «ανάγκη» (Αλέξανδρος Οφιομάχος) και άλλοτε «φυσικός νόμος» (Άλκης). Παρόλο που ορισμένοι από αυτούς οδηγούνται στη συνειδητοποίηση των αδυναμιών τους και του λάθους τους, ωστόσο δεν προβαίνουν

⁵³⁵ Σκλάβοι στα δεσμά τους, του Κών\νον Θεοτόκη, Προσεγγίσεις και Ερμηνείες, ό. π., σ. 18.

⁵³⁶ M. Bakhtin, Ζητήματα Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι, ό. π., σ. 92.

⁵³⁷ ό. π., σ. 93.

⁵³⁸ ό. π., σ. 94.

⁵³⁹ ό.π.

σε κάποια διορθωτική προσπάθεια ούτε αγωνίζονται για να αλλάξουν τη μοίρα τους και εγκλωβίζονται.

Άλλες φορές πάλι, η έννοια της αυτοσυνειδησίας επέρχεται στην τραγική θεοτοκική πλοκή μέσα από την θεματική της «θυσίας» (Ευλαλία, Τουρκόγιαννος). Ειδικότερα, στον *Κατάδικο* ο κεντρικός ήρωας (Τουρκόγιαννος), προτού θυσιαστεί για χάρη της Μαργαρίτας και καταλήξει στη φυλακή, βρίσκεται στο περιθώριο της κοινωνίας, γεγονός που σημαίνει ότι δεν αγωνίζεται για κάποια ιδανικά ή αξίες, αλλά αποσύρεται. Με άλλα λόγια, αποκλείεται από το σύνολο από επιλογή, συνειδητοποιώντας την ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Μέσα από τη συνειδητή θυσία του Τουρκόγιαννου, παρουσιάζεται (ιδιότυπα) εκ νέου το αίτημα για μια καλύτερη κοινωνία μέσα από την επιδίωξη της εσωτερικής αλλαγής και την προσωπική «ψυχική επανάσταση». ⁵⁴⁰ Ο ιδεολογικός και ανθρωπιστικός στόχος του Θεοτόκη είναι εμφανής μέσω της συνειδητά ηθικής στάσης του Τουρκόγιαννου. Ο ήρωας εφαρμόζει στην πράξη την κοσμοθεωρία του, που συνοψίζεται στη φράση: «-...Γιατί στον κόσμο δεν μπορεί να 'ναι ευτυχισμένοι παρά ή εκείνοι που κάνουν το καλό, ή εκείνοι που όταν αμαρτήσουν αληθινά μετανιώνουν». ⁵⁴¹

Η θυσία του Τουρκόγιαννου φέρνει στο προσκήνιο ακόμη έναν κοινωνικό προβληματισμό, που σχετίζεται με τη δυσλειτουργία και τα τρωτά σημεία όχι μόνο του πολιτικού και κοινωνικού, αλλά και του δικανικού συστήματος. Σε αυτό το έργο, η στάση του Θεοτόκη απέναντι στην «κοινωνική νόσο» είναι λιγότερο ενεργητική μιας και η θυσία του κεντρικού ήρωα την επισκιάζει. Η παθολογία των θεσμών, η πολιτική, τα κόμματα, η δικαιοσύνη, η θρησκεία, ο θεσμός της οικογένειας, το ήθος και οι αξίες, ισοπεδώνονται όλα στον βωμό του συμφέροντος και του χρήματος. Όμως, ο συγγραφέας καταγγέλλει αυτή την κατάσταση έμμεσα. Στη διαμαρτυρία του, είναι διάχυτος ο σκεπτικισμός, η απαισιοδοξία και η φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων, ⁵⁴² στοιχεία τα οποία αναδεικνύει η θυσία του Τουρκόγιαννου.

⁵⁴⁰ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ.139.

⁵⁴¹ Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, ό. π., σ. 160.

⁵⁴² Ο Τερζάκης υποστηρίζει ότι ο Θεοτόκης ύστερα από την καταγγελία των θεσμών και την κοινωνική κριτική, εκφράζει έναν πεσιμισμό, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι κάποιοι άνθρωποι είναι μοιραία καταδικασμένοι από τη ζωή. Ο Τουρκόγιαννος για παράδειγμα, είναι ο «καταδικασμένος μοιραία από τη ζωή, ο παρίας της». Βλ. Α. Τερζάκης, Εισαγωγή στο «*Κωνσταντίνος Θεοτόκης*», ό. π., σ. 21, 26.

Στον πυρήνα του θεοτοκικού λόγου υπάρχει ένα πραγματικά νιτσεικό πρόβλημα. Η κατάρρευση της ηθικότητας σε έναν άδικο κόσμο παράγει μόνο έναν τύπο ανθρώπου, τον άνθρωπο που υποφέρει επειδή τόσο η επαφή με τον εαυτό του όσο και η επαφή με τον κόσμο είναι το προϊόν μιας τραγικής (αυτ)απάτης και βίαιης ρήξης. Για αυτό, άλλωστε, στον Θεοτόκη ούτε η ιδέα της προόδου ούτε η ιδέα της λύτρωσης φαίνεται να είναι το πειστικό αντίβαρο μιας μελλοντικής δίκαιης κοινωνίας. Ο Θεοτόκης είναι τραγικός και όχι ουτοπιστής. Για αυτό και στον πυρήνα της σκέψης του δεν υπάρχει η έννοια της «κοινωνικής αλλαγής» αλλά της θυσίας ως μορφής ατομικής δράσης. Άλλωστε, ο «ρυθμός της τραγωδίας είναι ένας ρυθμός θυσίας [...] Έχει ειπωθεί ότι η τραγωδία προέρχεται, στον ελληνικό πολιτισμό, από ένα ενεργό τελετουργικό θυσίας. [...] Στον δικό μας πολιτισμό, η ιδέα της θυσίας είναι βαθύτατα αμφίσημη. Η πιο απλή μορφή θυσίας, είναι αυτή κατά την οποία ένας άνθρωπος σκοτώνεται ούτως ώστε τα σώματα των ανθρώπων να μπορούν να ζήσουν ή να ζήσουν πιο ολοκληρωμένα».⁵⁴³ Παρόλο που η θυσία έχει συχνά θρησκευτικές συνδηλώσεις μαρτυρίου και μαρτυρολογίου, στη νεωτερική εποχή η θυσία είναι αυτή που μετατρέπει τον λογοτεχνικό ήρωα σε θύμα, επικυρώνοντας την τραγική πλοκή της μοντέρνας μυθοπλαστικής ιστορίας. Η θυσία είναι αυτή που ενώνει το «status» του ήρωα (heroic status) με το κοινωνικό «status». «Η μοντέρνα τραγωδία [...] δείχνει, πειστικά, έναν άδειο γύρο ζωής, αλλά το εξειδικεύει αυτό σε ένα μέρος και μεταξύ ατόμων κατά κάποιο τρόπο απομακρυσμένων από τη συνηθισμένη κατάσταση. Είναι ένας κοινωνικός κόσμος προσωρινών σχέσεων, παροδικότητας, και λαμπερής κενότητας, αλλά είναι τόσο εύκολο να συσχετίσεις την ουσιώδη μηδαμινότητα αυτής της ζωής με το εν λόγω μέρος και τους ανθρώπους, όσο με μια συνηθισμένη ανθρώπινη κατάσταση».⁵⁴⁴

⁵⁴³ R. Williams, *Modern Tragedy*, ό. π., σ. 189.

⁵⁴⁴ ό. π., σ. 197.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΩΝ.

ΘΕΟΤΟΚΗ.

Οι ιδεολογικές δεσπόζουσες : τυποποίηση και ομολογία

Έως τώρα, στην πλούσια και εμβριθή σχετική βιβλιογραφία, οι ιδεολογικές όψεις του μυθιστορήματος του Κωνσταντίνου Θεοτόκη είχαν μελετηθεί με άξονα τις γενικές πεποιθήσεις του συγγραφέα, βασισμένες κυρίως σε βιογραφικές πληροφορίες αλλά και αναλύσεις ορισμένων θεματικών μοτίβων των αφηγημάτων του, με στόχο κυρίως να φωτιστεί η «ψυχογραφική» ικανότητα του συγγραφέα αλλά και η στράτευσή του στις σοσιαλιστικές ιδέες. Στην παρούσα μελέτη, επιχειρήσαμε να μετατοπίσουμε το ερευνητικό ενδιαφέρον στην ίδια την ιδεολογική χειρονομία του κειμένου, εστιάζοντας στο «μοντέλο του ήρωα». Και σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, δεν αντλήσαμε τα μεθοδολογικά μας εργαλεία μόνο από τη θεωρία της Αφηγηματολογίας, επειδή, στο συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο, το «μοντέλο του ήρωα» έχει αναλυθεί κυρίως ως μια «δομική» αφηγηματική λειτουργία που προωθεί την εξέλιξη της πλοκής στο μυθοπλαστικό σύμπαν. Σε αυτή τη διατριβή, ακολουθώντας επιλεκτικά μεθοδολογικά εργαλεία από το θεωρητικό σχήμα του Raymond Williams, του M. Bakhtin και του M. Foucault, επιχειρήσαμε να δώσουμε έμφαση στους ήρωες ως ένα δυναμικό «προσωπικό του μυθιστορήματος»,⁵⁴⁵ με χαρακτήρες που παραπέμπουν σε συγκεκριμένους «κοινωνικούς τύπους» και «φωνές-ιδέες».

Η δική μας προσέγγιση δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο, με τον οποίο το μοντέλο του ήρωα παρουσιάζεται σαν ένα πεδίο δημιουργικής αλληλεπίδρασης, ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Οι ήρωες αποτελούν «χαρακτήρες» που βρίσκονται σε διαλογική σχέση με την κοινωνία, συμπτκνώνοντας κοινωνικές δομές,

---

⁵⁴⁵ Για τον όρο «προσωπικό του μυθιστορήματος», βλ. το κλασικό βιβλίο του P. Hamon, *Le Personnel du roman. Le système des personnages dans "Les Rougon-Macquart" d'Émile Zola*, Genève, Droz, 1983.

ιδεολογίες, νοοτροπίες, πολιτισμικούς κώδικες, ταξικά συμφέροντα και αξιακά συστήματα. Πρόκειται επομένως για «χαρακτήρες» και «κοινωνικούς τύπους», που αναδύονται μέσα από τους ήρωες των έργων του Θεοτόκη και απηχούν τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς του συγγραφέα αναφορικά με το άτομο και την κοινωνία, τη μεταξύ τους σχέση, τον τρόπο αλληλεπίδρασης της ιδιωτικής με τη δημόσια σφαίρα, τους κοινωνικούς περιορισμούς και τις συμβάσεις που καταπιέζουν την ατομικότητα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύονται το ζήτημα των κοινωνικών ανισοτήτων και των ταξικών διακρίσεων, το τέλος της παλαιάς αριστοκρατίας και η ανάδυση της αστικής τάξης, καθώς και το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού και του περιθωρίου, τα οποία αποτελούν πεδία που συνυφαίνονται με το αφηγηματικό θεοτοκικό μοντέλο ηρώων. Ακολουθώντας, λοιπόν τους ήρωες του Θεοτόκη, βρεθήκαμε μπροστά σε ένα πλέγμα από δεσπόζουσες ιδεολογικές δομές που βρίσκονται σε σχέση «αντιστοιχίας» και «ομολογίας» με τη μυθοπλαστική αφήγηση.⁵⁴⁶ Στα προηγούμενα κεφάλαια υποστηρίξαμε πως αυτές οι «δομικές ομολογίες» συμπυκνώνονται στην «υποτέλεια», την «εξέγερση» και την «οριακότητα» δημιουργώντας την τραγική πλοκή που συμβάλλει στην σύνθεση της μοντέρνας τραγωδίας.

Ειδικότερα, εισάγοντας τη θεματική της «υποτέλειας» στην αφήγησή του, ο Θεοτόκης επιδιώκει να παρουσιάσει την «ακραία διεφθαρμένη» και «ανήθικα γυμνή» πολιτική-κομματική εκπροσώπηση, τους παρωχημένους θεσμούς και τον ξεπερασμένο τρόπο σκέψης, στον οποίο στήριζαν τη διατήρησή τους μέσα σε έναν κόσμο φεουδαρχικό και πατριαρχικό. Στηλιτεύει, επίσης, την πολιτική συναλλαγή μέσα από

---

⁵⁴⁶ Η εγγραφή της αφήγησης στο πεδίο της ιδεολογίας – και αντίστροφα – είναι ένα πολύ σύνθετο αλλά και πολύπλοκο φαινόμενο, ακριβώς επειδή το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο αποτελεί πεδίο συνάντησης αλλά και διαμεσολάβησης πολλών και διαφορετικών κοινωνικών φωνών, αξιακών συστημάτων και ιδεολογικών θέσεων. Ειδικότερα, στη μαρξιστική κριτική, αυτό το θεωρητικό πρόβλημα αποτέλεσε ένα από τα πιο κομβικά σημεία, με διαδοχικές προσεγγίσεις και αναθεωρήσεις. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ακολουθούμε την ανάλυση του Raymond Williams, για την «τυποποίηση» και την «ομολογία» των κοινωνικών δομών με τις αφηγηματικές δομές. Θεωρούμε, δηλαδή, πως η έννοια της «αντιστοιχίας» και της «ομολογίας» «μπορούν να θεωρηθούν μορφές του “τυπικού” : κρυσταλλώσεις, σε επιφανειακά μη σχετιζόμενα πεδία, μιας κοινωνικής διαδικασίας που πουθενά δεν εκπροσωπείται ολοκληρωμένα αλλά είναι παρούσα, με καθορισμένες μορφές, σε μια κλίμακα διαφορετικών έργων και δραστηριοτήτων». Ας σημειωθεί, επίσης, πως ακριβώς επειδή η διαδικασία αυτή εκλαμβάνεται ως «σύμπλεγμα ειδικών αλλά σχετιζόμενων δραστηριοτήτων», δεν υπάρχει κάποια a priori διάκριση ανάμεσα στο “κοινωνικό” και το “πολιτισμικό” αλλά σχέσεις «δομικής ομολογίας» μεταξύ τους. Βλ. σχετικά R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 294.

την παρουσίαση της στενής σχέσης μεταξύ των κυκλωμάτων των λαθρεμπόρων και της εκτελεστικής εξουσίας. Κωτηριάζει απερίφραστα τη «συναλλαγή» της κυβέρνησης με τους κατά τόπους υποστηρικτές της κομματοκρατίας, ιδιαίτερα σε μία εποχή με συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις. Ο Θεοτόκης επιλέγει να τονίσει τη συνολική διαφθορά του συστήματος καθώς και το αίτημα για μια βαθύτερη και ουσιαστική αλλαγή. Στο θεοτοκικό έργο, οι «υποτελείς» είναι συνήθως τα θύματα μιας «συστημικής βίας» (θεσμικής, κοινωνικής, πατριαρχικής) και ανήκουν σε μια ποικιλία κοινωνικών θέσεων : εξαρτημένοι καλλιεργητές, εργαζόμενες γυναίκες, χαμηλά στρώματα της εργατικής τάξης, ακόμη και φτωχοποιημένοι γαιοκτήμονες ή και πρώην «ευγενείς», που η νέα οικονομική και ιστορική συγκυρία οδηγεί σε κρίση την προηγούμενη κοινωνική θέση τους.

Περιγράφοντας τον κόσμο των «υποτελών», ο Θεοτόκης δείχνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη δική τους υποταγή και σε ένα ιδεατό/ιδανικό και δίκαιο «κοινωνικό είναι». Από αυτή την άποψη, θα λέγαμε ότι ο Θεοτόκης διαπλάθει τους «υποτελείς» ήρωές του μέσα από το χάσμα που χωρίζει τη δράση τους με τα συμφέροντά τους. Η «υποτελεία» δεν είναι η απόληξη μιας παθητικής στάσης αλλά το τίμημα μιας καταπίεσης, από την οποία αναδύονται ταυτόχρονα νέες μορφές γνώσης για τη συνείδηση του υποτελούς: η γνώση των οικονομικών σχέσεων, η γνώση της πατριαρχικής δομής της οικογένειας, η γνώση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης και η γνώση των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των διαφορετικών ομάδων της υπαίθρου και της πόλης. Θα λέγαμε, ωστόσο, πως στον Θεοτόκη αυτή η γνώση δεν οδηγεί σε μια νέα μορφή συνειδητοποίησης αλλά πως ο υποτελής «σημειώνεται ως δείκτης για μια μη ανακτήσιμη συνείδηση». ⁵⁴⁷ Στο θεοτοκικό μυθοπλαστικό σύμπαν, η «υποτελεία» εξυπηρετεί την ταυτοποίηση και τη μέτρηση μιας απόκλισης από εκείνο το ιδανικό «Είναι» που χωρίζει την πραγματικότητα από την επιθυμία. Γι' αυτό άλλωστε, στις διαδρομές των «υποτελών» ηρώων του, κυριαρχεί η εικόνα της γυναίκας, τόσο ως υποκείμενο της έμφυλης κατανομής εργασίας όσο και ως αντικείμενο της σεξουαλικής επιθυμίας. Αν ο «υποτελής» άνδρας δεν μπορεί να μιλήσει και να δράσει, η «υποτελής» γυναίκα «κρατιέται σε ακόμη βαθύτερο σκοτάδι». ⁵⁴⁸

Ο Θεοτόκης πιστεύει ακράδαντα πως οι άνθρωποι δε γεννιούνται καλοί ή κακοί. Δεν έχουν, δηλαδή, κάποια «φυσική» ροπή προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

⁵⁴⁷ Χρησιμοποιούμε τη σχετική ανάλυση της G. Chakravorty Spivak, ό. π., σ. 28.

⁵⁴⁸ ό. π.

Οι συνθήκες των οικονομικών συστημάτων και των κοινωνικών προτύπων είναι αυτές που δημιουργούν εκείνες τις ασφυκτικές συνθήκες, που ωθούν τον άνθρωπο στην ανηθικότητα και την πανουργία. Η γνώση και η μελέτη της ζωής στην ύπαιθρο, η σπουδή της εντοπιότητας, δηλαδή, σε συνδυασμό με την ιδεολογική ευαισθησία αλλά και την εμπράγματη «αυτοψία» του συγγραφέα, τον οδηγούν στην πεποίθηση πως το τέλος της φεουδαρχίας συνοδεύεται από ένα νέο πλέγμα σχέσεων στα συστήματα διαδοχής του προηγούμενου μοντέλου. Μέσα από τη φωνή του «ταξικού αποστάτη», ο Θεοτόκης περιγράφει την ξεπεσμένη «αριστοκρατία», τη συντριβή της «αδύναμης εργατικής τάξης», την εξαθλίωση των καλλιεργητών της υπαίθρου αλλά και την ωμότητα της νέας αστικής τάξης, στον αγώνα της για ηγεμονία. Με άλλα λόγια, η έννοια της –αντιφατικά έστω– διάρθρωσης της νέας ταξικής συνείδησης αντανακλάται στο λογοτεχνικό χτίσιμο των ηρώων καθώς και στην πλοκή των ώριμων έργων του, αποτυπώνοντας, έτσι, τις επιπτώσεις της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον αστικό καπιταλισμό, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Η μετάβαση αυτή ενσαρκώνεται μέσα από τους «εξεγερμένους» ήρωές του, οι οποίοι γίνονται φορείς του αιτήματος της κοινωνικής αλλαγής, της επανάστασης και της μεταρρύθμισης. Θα λέγαμε, δηλαδή, πως αν οι «υποτελείς» ήρωες του Θεοτόκη εγγράφονται σε μια «μη ανακτήσιμη συνείδηση», οι εξεγερμένοι ήρωες του Θεοτόκη εγγράφονται σε μια «μεταμορφωτική συνείδηση». Σε αυτό το σημείο –και με πιθανή την επίδραση του Μαρξ στον Θεοτόκη– ο συγγραφέας θεωρεί πως η «μεταμορφωτική συνείδηση» της εξέγερσης δεν είναι μια μεταμόρφωση της συνείδησης από ένα «σημείο-μηδέν» προς μια επιθυμητή ταυτότητα γνώσης και πράξης αλλά είναι μια ασυνεχής, μη γραμμική και πάντως διεκδικητική αντικατάσταση της «φωνής» του υποκειμένου. Είναι η ώρα που οι εξεγερμένοι δε θέλουν να μιλούν άλλοι για λογαριασμό τους, αμφισβητώντας πλέον το κυριαρχικό υποκείμενο του λόγου αλλά και το λεξιλόγιο της αναπαράστασής τους.

Η καταπίεση των υποτελών, καθώς και η φωνή αλλά και τα πάθη των εξεγερμένων οδηγούν συχνά στη βία, στην τρέλα, στο έγκλημα. Η θεματική της «μη κανονικότητας» αναδεικνύεται στον Θεοτόκη ως μια οριακή κατάσταση, ως ένα πεδίο σύμφυτο με την πολιτική αλλά και την αισθητική νεωτερικότητα. Ωστόσο, το «πεδίο της μη κανονικότητας» και της «απόκλισης» δεν εξετάζεται στην παρούσα μελέτη απλώς ως ένα φαινόμενο περιθωριακότητας. Αντίθετα, αξιολογείται μέσα από τη σχέση του με τις κοινωνικές νόρμες αλλά και την εξουσία. Τα όρια της εξουσίας

αποκωδικοποιούνται μέσα από τους «μη κανονικούς» ήρωες, οι οποίοι γίνονται ταυτόχρονα συνομιλητές της εξουσίας, μιας και η τελευταία αποκαλύπτει την κατασταλτική της πυγμή. Με απλά λόγια, το πεδίο της «οριακότητας» δεν είναι στατικό ούτε οδηγεί εκ προοιμίου στο περιθώριο. Αντίθετα, παράγει και φέρνει στην επιφάνεια συναισθήματα και καταστάσεις, που σε συνθήκες κανονικότητας ήταν καλά κρυμμένες. Σε όλο το έργο του Θεοτόκη, από τις *Κορφιάτικες Ιστορίες* έως και τα ώριμα πονήματα του, εντοπίζεται η διαρκής παρουσία των «μη κανονικών», που φωτίζει την κοινωνική παθολογία και αναδεικνύει τις σαθρές δομές, πάνω στις οποίες στηρίζονται οι μεγάλες «κανονικότητες» της εποχής. Οι ήρωες αυτοί είναι άτομα που λειτουργούν ακραία και κινούνται στα όρια του κοινωνικά αποδεκτού, καθώς η συμπεριφορά τους είναι αποκλίνουσα από τις νόρμες της κοινωνίας, αναδεικνύοντας, έτσι, τον βαθμό της αλλοτρίωσης. Από αυτή την άποψη, οι «μη κανονικοί» στο έργο του Θεοτόκη φωτίζουν τη μεγιστοποίηση των συνεπειών της υποτέλειας αλλά και της καταστολής της εξέγερσης, φέρνοντας στο προσκήνιο το πρόβλημα της βίας και του εγκλήματος. Οι «μη κανονικοί» γίνονται, έτσι, το ανεστραμμένο «ψυχοπαθολογικό» κάτοπτρο της καταπίεσης. Οι «άνθρωποι στα άκρα» είναι επίσης το πεδίο που επιλέγει ο Θεοτόκης για να περιγράψει τη συνάρθρωση των μηχανισμών της νομικοπολιτικής θεμελίωσης της εξουσίας. Από τον ποινικό μηχανισμό των φυλακών έως το ερωτικό πάθος που οδηγεί στο έγκλημα, ο Θεοτόκης υπερβαίνει την προηγούμενη θεωρία των ταξικών/κοινωνικών ανισοτήτων για να μεταβεί σε μια νέα κατηγορία «διάκρισης». Ορίζοντας λεπτομερώς τα όρια ανάμεσα στο «κανονικό» και το «παθολογικό», η εξουσία επεξεργάζεται τη βιοπολιτική καθοδήγηση, την καθιέρωση των κανόνων αποκλεισμού αλλά και τις διαδικασίες στιγματισμού για όσους υπερβαίνουν τη διαχωριστική γραμμή. Στο έργο του Θεοτόκη, οι «μη κανονικοί» εγγράφονται σε μια μορφή «σπασμωδικής συνείδησης», η οποία, βέβαια, εξυπηρετεί προνομιακά την «τραγική πλοκή» της μυθοπλασίας του.

Αν παρακολουθήσουμε τον Θεοτόκη μέσα από το ευρύτερο πρίσμα της «μοντέρνας τραγικής λογοτεχνίας»,⁵⁴⁹ μπορούμε να διακρίνουμε ακόμη ότι στο έργο του κυριαρχεί σταθερά η αίσθηση ότι η ανθρώπινη τραγωδία συντελείται παράλληλα με την κοινωνική τραγωδία –και ορισμένες φορές, εξαιτίας της. Αυτή είναι και η «τραγική πλοκή» που χαρακτηρίζει την ώριμη πεζογραφία του Θεοτόκη στην οποία η

---

⁵⁴⁹ R. Williams, *Modern Tragedy*, ό. π.

περιπέτεια προκύπτει από τη σύγκρουση του ήρωα με τους άλλους ανθρώπους και τον κόσμο τους, όταν ορισμένες καταστάσεις δοκιμάζουν τη θέση του και τις ιδέες του. Αντιλαμβανόμαστε, δηλαδή, ότι το μυθοπλαστικό σύμπαν του Θεοτόκη στηρίζεται πάνω στην επινόηση μιας «μοντέρνας τραγικής πλοκής», η οποία δηλώνει έναν κόσμο μεταβάσεων και αναζήτησης της «κοινωνικής αλλαγής». Η «τραγική πλοκή», μέσα στην οποία τοποθετεί τους ήρωές του ο Θεοτόκης, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο μετεξέλιξης και μετασχηματισμού του ήρωα. Χρησιμοποιώντας τον «τραγικό ρεαλισμό», παρουσιάζει τους ήρωές του σε μια κατάσταση ρευστή. Οι ήρωες αυτοί δεν είναι στατικοί ούτε λειτουργούν με προαποφασισμένα σχήματα σκέψης, παρά το γεγονός ότι ορισμένοι είτε δρουν εντελώς «ενδεχομενικά» είτε δεν προβαίνουν σε κάποια ενέργεια ώστε να διορθώσουν τυχόν λάθη που συνειδητοποίησαν πως έχουν κάνει. Ο τύπος ανθρώπου, που αναδεικνύεται μέσα από αυτή τη συνθήκη, είναι αυτός που υποφέρει, εξαιτίας της έλλειψης ηθικής στο σύγχρονο κόσμο. Μέσα σε αυτό το πεδίο της τραγικότητας, ο άνθρωπος φτάνει στο σημείο της απόλυτης συνειδητοποίησης της θυματοποίησης του. Στο μοντέρνο κοινωνιστικό μυθιστόρημα του Θεοτόκη, η έννοια της «μοίρας» και της «αναγκαιότητας», βασικά στοιχεία της τραγωδίας, ήδη από την αρχαιότητα, αποκτούν εντελώς εγκόσμιο και ιστορικό χαρακτήρα. Πρόκειται για τις «καθημερινές τραγωδίες», που προκύπτουν από τα ηθικά διλήμματα γύρω από το αν και κατά πόσο μπορούν οι άνθρωποι να αλλάξουν τον (μοντέρνο) κόσμο.

Ο καθορισμός των «αντικειμενικών συνθηκών», οι παραδόσεις, οι θεσμοί και τα μορφώματα.

Ο Raymond Williams διερευνά τον βαθμό στον οποίο οι αντικειμενικές συνθήκες μπορούν να είναι εξωτερικές και με καθορισμένα όρια.⁵⁵⁰ Βέβαια, παρατηρεί πως ο καθορισμός δε σχετίζεται μονάχα με την τοποθέτηση ορίων, αλλά δημιουργεί ταυτόχρονα και ένα πεδίο προνομιακό ώστε να ασκηθούν πιέσεις, οι οποίες σχετίζονται με τα μορφώματα της πολιτικής, της οικονομικής και της πολιτισμικής διαδικασίας.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ Για τον καθορισμό των αντικειμενικών συνθηκών βλ. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 261- 270.

⁵⁵¹ Ειδικότερα για την διαμορφωτική διαδικασία του καθορισμού βλ. ό. π., σ. 267- 268.

Στον Θεοτόκη, οι «αντικειμενικές συνθήκες», μέσα στις οποίες διαδραματίζονται τα γεγονότα, λειτουργούν άλλοτε διαμορφωτικά κι άλλοτε πιεστικά προς του ήρωες-χαρακτήρες. Το κοινωνικό περιβάλλον κινητοποιεί –ή ακινητοποιεί– τους ήρωες, επιβάλλοντάς τους την υποταγή ή ενεργοποιώντας τους το επαναστατικό αισθητήριο ή ωθώντας τους στα άκρα. Στις «αντικειμενικές συνθήκες» αποδίδεται η διάλυση του γάμου του Ανδρέα και της Ρήνης στην *Τιμή*. Αυτές οι συνθήκες είναι που επιτρέπουν ή και επιβάλλουν στην Επιστήμη να δουλεύει εκτός του οικιακού της χώρου, και είναι αυτές στις οποίες αποδίδεται η επιβεβλημένη χρήση βίας στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, έτσι όπως τις έχει διαμορφώσει η πατριαρχία. Το ασφυκτικό πλαίσιο των συνθηκών αυτών οπλίζει στους *Σκλάβους* το χέρι του αυτόχειρα Σπύρου Οφιομάχου και οδηγεί παράλληλα τον πατέρα του, Αλέξανδρο Οφιομάχο στην παράνοια.

Ο καθορισμός των αντικειμενικών συνθηκών σε μια κοινωνία επέρχεται, αφού ληφθούν, μεταξύ άλλων, υπόψιν η παράδοση, οι θεσμοί και τα μορφώματα. Στις αναλύσεις του για την κουλτούρα, ο Raymond Williams διαφοροποιείται από την μαρξιστική σκέψη ως προς τη νοηματοδότηση της παράδοσης ως διαμορφωτικού παράγοντα ταυτότητας και ιδεολογίας, ιδιαίτερα κατά το πρώτο διάστημα μιας κοινωνικής μετάβασης. Πράγματι, ο Raymond Williams θεωρεί πως η παράδοση είναι «το πιο ισχυρό πρακτικό μέσο ενσωμάτωσης»⁵⁵² στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ηγεμονίας, καθώς η παράδοση «δρα για το συμφέρον της κυριαρχίας μιας συγκεκριμένης τάξης»⁵⁵³ επιχειρώντας «να επικυρώσει το παρόν και να το συνδέσει με το παρελθόν»,⁵⁵⁴ προσφέροντας επί της ουσίας «στην πράξη [...] μια αίσθηση προδιαγεγραμμένης συνέχειας». ⁵⁵⁵ Ωστόσο, εμφανίζονται διάφορες εκδοχές της παράδοσης, οι οποίες διαφέρουν από τη γνήσια αρχική σημασία του όρου και λειτουργούν στις περισσότερες περιπτώσεις ως «καταφύγιο για κοινωνικές ομάδες οι οποίες έμειναν στο περιθώριο κατά την ανάπτυξη μιας ορισμένης ηγεμονίας. Εκείνο που τους απομένει είναι η αναδρομική επιβεβαίωση των “παραδοσιακών αξιών”»⁵⁵⁶

⁵⁵² R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 308.

⁵⁵³ ό. π.

⁵⁵⁴ ό. π.

⁵⁵⁵ ό. π..

⁵⁵⁶ ό. π.

μέσα από θεσμούς και «μορφώματα». ⁵⁵⁷ Άλλωστε, η παράδοση «εξαρτάται από αναγνωρίσιμους θεσμούς [...] Είναι επίσης ζήτημα *μορφωμάτων*». ⁵⁵⁸

Βασισμένοι στη θεωρητική αυτή τεκμηρίωση, θα λέγαμε ότι στο έργο του Θεοτόκη παρατηρούμε αντίστοιχες αφηγηματικές αναπαραστάσεις, στις οποίες οι εκπρόσωποι των πάλαι ποτέ κραταιών κοινωνικών τάξεων, οι οποίοι δεν μπόρεσαν να παρακολουθήσουν την οικονομική και κοινωνική μετάβαση, επικαλέστηκαν τις παραδοσιακές αξίες και τους δομημένους θεσμούς για να αντιμετωπίσουν τον εκτοπισμό τους από το προσκήνιο. Η εποχή των μεταβάσεων, πάνω στην οποία δομείται το έργο του Θεοτόκη, δημιουργεί ένα «στρατόπεδο ηττημένων», πρώην ευγενών, οι οποίοι οπισθοχωρούν, χάνοντας τα σκήπτρα από την αστική τάξη, η οποία επιβάλλει με τη δύναμη του χρήματος την ηγεμονία της. Στους *Σκλάβους* βλέπουμε τον γέρο Οφιομάχο να αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις σύγχρονες συνθήκες και να αναπολεί τις παραδόσεις και τους θεσμούς της Αγγλοκρατίας, εποχή στην οποία η κοινωνική του τάξη απολάμβανε προνόμια, τα οποία στις μέρες του είχε απωλέσει. Αντιστοίχως, στην *Τιμή*, παρατηρούμε έναν νέο άνθρωπο, τον Αντρέα, να αυτοπαγιδεύεται στις «σκουριασμένες ιδέες» ⁵⁵⁹ που επιβάλλουν οι πατροπαράδοτοι θεσμοί, τους οποίους και επικαλείται, προκειμένου να αντιμετωπίσει το οικονομικό του αδιέξοδο. Ο θεσμός της προίκας, που κάποτε ήταν αρκετός για να καλύψει την πλούσια και τρυφηλή ζωή των ευγενών, δεν ήταν πλέον ικανός να τροφοδοτήσει την ασυδοσία και τη ματαιοδοξία της ξεπεσμένης αυτής τάξης.

Βέβαια, στο έργο του Θεοτόκη, οι παραδόσεις και οι θεσμοί δεν «εργαλειοποιούνται» μονάχα από τους εκπροσώπους της ξεπεσμένης αριστοκρατίας, που οδεύουν προς το περιθώριο, αλλά χρησιμοποιούνται κι από ηγεμονεύουσες δυνάμεις, οι οποίες προσπαθούν μέσω των θεσμών να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους. Οι θιασώτες της πατριαρχικής κοινωνικής διάρθρωσης σε όλο το έργο του Θεοτόκη επικαλούνται τον κοινωνικό έλεγχο, που εκπορεύεται από τους πατριαρχικούς θεσμούς, για να επιβάλουν πρότυπα συμπεριφοράς στο γυναικείο φύλο, το οποίο ζει μέσα σε ένα πλαίσιο καταπίεσης και ασφυξίας. Μάλιστα, στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, η θεσμοθετημένη παράδοση δύναται να λειτουργεί ως άλλοθι ακόμη και για τη χρήση

⁵⁵⁷ Κατά τον Raymond Williams τα μορφώματα αποτελούν κινήματα και τάσεις της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, τα οποία έχουν σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη μιας κουλτούρας. Βλ. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 310-314.

⁵⁵⁸ ό. π., σ. 310.

⁵⁵⁹ Κ. Θεοτόκης, *Η Τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 53.

βίας, η οποία αποκαθιστά το κοινό περί δικαίου αίσθημα και επαναφέρει την τάξη στο «κοινωνικό γίγνεσθαι». Στο βάθος, όμως, των ενεργειών αυτών κρύβεται ο φόβος για την απώλεια της πυγμής της εκάστοτε ηγεμονεύουσας δύναμης, που άλλοτε ονομάζεται αντρική κυριαρχία κι άλλοτε οικονομική ή κοινωνική επικράτηση.

Δομές της αίσθησης : κυρίαρχα, κατάλοιπα και αναδυόμενα στοιχεία

Είδαμε πως ο Raymond Williams, αναλύοντας τη θεωρία της κουλτούρας, απομακρύνεται από την παραδοσιακή μαρξιστική άποψη για την παράδοση και τον ρόλο που αυτή επιτελεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Williams διαφοροποιείται από τη μαρξιστική αντίληψη για τη σχέση «βάσης-εποικοδομήματος» και δίνει πολύ μεγάλη έμφαση στη συνύπαρξη –αλλά και στη σύγκρουση– των «καταλοίπων» και των «αναδυόμενων» στοιχείων της κουλτούρας, ιδίως σε φάσεις κοινωνικών μετασχηματισμών και αλλαγών. Ακολουθώντας το σχήμα αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη στηρίζεται σε μια τέτοια αφηγηματική αναπαράσταση, στην οποία η έννοια της κοινωνικής αλλαγής δεν εμφανίζεται ως μια αμιγώς ταξική συνειδητοποίηση αλλά κυρίως ως μια πολύ πιο σύνθετη και ευρύτερη πολιτισμική διαδικασία. Στη διαδικασία αυτή, συνυπάρχουν κατάλοιπα και αναδυόμενα στοιχεία, τα οποία αντιπαρατίθενται και αναδιατάσσονται σε σχέση με τα κυρίαρχα στοιχεία. Με άλλα λόγια, όπως ακριβώς η επικράτηση και η κυριαρχία μιας τάξης είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης όσο το δυνατόν περισσότερων περιοχών της κοινωνικής δράσης, έτσι και η ωρίμανση μιας νέας εναλλακτικής ταξικής συνείδησης είναι το αποτέλεσμα ποικίλων πολιτισμικών μορφωμάτων, που αντιπαρατίθενται στην κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα.

Το έργο του Θεοτόκη είναι ένα έργο που εδράζεται πάνω σε ένα μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό που συμπυκνώνει το πέρασμα από την παραδοσιακή φεουδαρχία στον αναπτυγμένο αστικό καπιταλισμό. Αυτός ο μετασχηματισμός οξύνει ιδιαίτερα το πρόβλημα της αναμέτρησης των κυρίαρχων, των αναδυόμενων και των κατάλοιπων στοιχείων, οδηγώντας συχνά σε ένα δραματικό χάσμα τις ζωές των ηρώων («τραγική πλοκή»).

Η κυρίαρχη τάξη δεν μπορεί να ενσωματώσει ομαλά ορισμένες πολύ κρίσιμες περιοχές της κοινωνικής εμπειρίας, με αποτέλεσμα να τις οδηγεί στην αλλοτρίωση,

στον αποκλεισμό και στο περιθώριο. Αντίστοιχα, οι εναλλακτικές επιλογές απέναντι στην κυριαρχία είτε βυθίζονται μέσα στον κόσμο των αρχαϊκών καταλοίπων είτε προσπαθούν να συγκροτήσουν μια νέα αναδύμενη μορφή ενεργητικής συνείδησης (ταξικής και πολιτισμικής). Θα λέγαμε μάλιστα πως αυτός είναι ο πυρήνας της πεζογραφίας του Θεοτόκη ο οποίος συνίσταται σε συγκεκριμένα βασικά αφηγηματικά πεδία, όπως η «τιμή» με την έννοια του ηθικού κώδικα, το «χρήμα» ως εργαλείο εκμετάλλευσης του οικονομικού κεφαλαίου, η «σκλαβιά» που συμπυκνώνει την απώλεια της ηθικής αυτονομίας του υποκειμένου, η «ελευθερία» ως επαναστατικό όραμα κοινωνικής αλλαγής και χειραφέτησης, η «αιδώς» που συμπυκνώνει το αίσθημα της ντροπής με την έννοια του σεβασμού στους κυρίαρχους κανόνες, η «αναίδεια» ως τρόπος αποδοκιμασίας της καθεστηκυίας κοινωνικής συμπεριφοράς, η «ζωή» με τη σημασία της αστείρευτης ζωντάνιας που αποπνέει ο νέος κόσμος με τα νέα ήθη, ο «θάνατος» που συμβολίζει την φθορά και την παρακμή του παλαιού κόσμου που αποσυντίθεται, το «περιθώριο» που σηματοδοτεί τον αποκλεισμό ή τον στιγματισμό του ήρωα, η «ενσωμάτωση» που συνίσταται στην ένταξη των ηρώων στην κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα, η «αυτοδικία» με την έννοια της τυφλής αντεκδίκησης, η «δίκη» τόσο με την εφαρμογή των ένδικων μέσων και τη χρήση νομικών εργαλείων όσο και με την ηθική έννοια της δικαιοσύνης κ.ά.

Σε έναν κόσμο, που αλλάζει και μετασχηματίζεται, η κριτική του Θεοτόκη επικεντρώνεται στα λεγόμενα «εγκλήματα τιμής» που λαμβάνουν χώρα, στο πλαίσιο της «αυτοδικίας». Ο κώδικας της «τιμής» και η «αυτοδικία» αποτελούν σαφέστατα «κατάλοιπα στοιχεία» μιας πολιτισμικής διαδικασίας που φθίνει και σχεδόν έχει ξεπεραστεί. Οι «μη κανονικοί ήρωες» του Θεοτόκη δίνουν τη δυνατότητα στον συγγραφέα να προβεί στην αναλυτική περιγραφή των βιαιοτήτων, που προκύπτουν μέσα από τον χώρο των πολιτισμικών καταλοίπων της παραδοσιακής κοινωνίας. Ειδικότερα, με τις *Κορφιάτικες ιστορίες*, ο Θεοτόκης, που είναι στραμμένος προς τον κοινωνικό ρεαλισμό, παρουσιάζει τους ήρωες να ζουν μια απλοϊκή και συντηρητική ζωή, στην οποία η στάση και η δράση τους καθορίζεται από τα πάθη και τις προλήψεις τους. Πρόκειται κυρίως για τραγικούς ήρωες που τους διακρίνει ο παρορμητισμός, αφού παρασύρονται από τις εσωτερικές τους αδυναμίες, ξεπερνώντας τα όρια και παραβαίνοντας τους νόμους. Ενστερνιζόμενοι το εθιμικό δίκαιο, ακολουθούν το ένστικτό τους, το οποίο μετουσιώνεται σε ισοπεδωτική δύναμη. Οι «μη κανονικοί», κυρίως στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*, αναγνωρίζουν στον εαυτό τους τον καταλληλότερο

δικαστή που θα αποδώσει την εσχάτη των ποινών για να αποκαταστήσει την τιμή ή την οικογενειακή προσβολή που έχει συντελεστεί. Η θεματική της βίας δεν παρουσιάζεται ως μεμονωμένο περιστατικό στον Θεοτόκη, αλλά ως κοινωνικά αποδεκτό φαινόμενο, συμπυκνώνοντας τις όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας και αντιπροσωπεύοντας συγκεκριμένες περιοχές της κοινωνικής εμπειρίας.

Το «χρήμα» στον Θεοτόκη αποτελεί το βασικό εργαλείο της κυρίαρχης κουλτούρας που τη βοηθά στην προσπάθεια ενσωμάτωσης των κατάλοιπων και των αναδυόμενων στοιχείων. Παρουσιάζεται κι αυτό ως άλλη ισοπεδωτική δύναμη, η οποία εξαγοράζει συνειδήσεις, αποτρέπει ή επιβάλλει γάμους «συμφέροντος», καθοδηγεί και καθυποτάσσει συνολικά τις πράξεις των ηρώων. Στον *Καραβέλα* το χρήμα είναι η αιτία για να φιλονικούν οι κληρονόμοι του νοδάρου, στους *Σκλάβους* το χρήμα χωρίζει τον Άλκη από την Ευλαλία κι επιβάλλει τον γάμο συμφέροντος της τελευταίας με τον Στεριώτη και στην *Τιμή* το ζήτημα της προίκας είναι αυτό που χωρίζει τον Ανδρέα και τη Ρήνη. Ωστόσο, σχεδόν σε κάθε έργο, στο οποίο κεντρομόλος δύναμη είναι το χρήμα, παρατηρούμε ταυτόχρονα και το πέρασμα από την «Αυτοδικία» στη «Δίκη». Τα ένδικα μέσα αποτελούν στοιχεία κοινωνικής συνοχής αλλά ταυτόχρονα και όργανα ενσωμάτωσης στην κυρίαρχη κουλτούρα. Στην *Τιμή* οι χωροφύλακες συλλαμβάνουν τη σίορα Επιστήμη μετά την επίθεσή της εναντίον του Αντρέα και στον *Κατάδικο*, ο Πέπονας φυλακίζεται μετά την αντίσταση έναντι της αρχής και του κλητέρα. Βέβαια, η έννοια της «δικαιοσύνης» αυτονομείται από το «χρήμα» στην περίπτωση του Τουρκόγιαννου, στη δίκη του οποίου κατακρίνονται οι «στρεβλώσεις», που εντοπίζει ο Θεοτόκης στο σύνολο του δικανικού συστήματος.

Στην έννοια των «δεσμών», της «εξάρτησης» και της «σκλαβιάς» συμπυκνώνονται τα κατασταλτικά μέτρα, στα οποία καταφεύγει η κυρίαρχη κουλτούρα ώστε να παγιώσει την κυριαρχία της και να ενσωματώσει τα υπόλοιπα στοιχεία. Άλλες φορές με τους «υποτελείς» κι άλλες με τους «μη κανονικούς» ήρωες, ο Θεοτόκης δίνει τη δυνατότητα να σχηματιστεί και να παρουσιαστεί ανάγλυφα το πατριαρχικό μοντέλο διάρθρωσης της κοινωνίας, το οποίο δημιουργεί ένα πεδίο «προνομιακό» για να απωλέσει το υποκείμενο την αυτονομία του. Ο Θεοτόκης, μέσα από τα ζητήματα των κοινωνικών ανισοτήτων, της διαφθοράς και της πολιτικής συνδιαλλαγής, επιχειρεί να τονίσει εμφατικά την υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας σε σχέση με το αντρικό φύλο. Έτσι, λοιπόν, μέσα από τους γυναικείους χαρακτήρες των έργων του, αλλά και από την συμπεριφορά των άλλων ηρώων και του κοινωνικού

ελέγχου απέναντί σε αυτές, παρουσιάζει το πατριαρχικό μοντέλο διάρθρωσης της οικογένειας, στο γύρισμα του αιώνα, και τα αποτελέσματα της διάρθρωσης αυτής στην κοινωνία αλλά και στη ζωή των ηρώων του. Στο έργο του, ο Θεοτόκης αμφισβητεί την πατριαρχία και την κατάσταση υποβιβασμού της γυναίκας, μέσα από την έλλειψη αυτονομίας σε οικονομικό, κοινωνικό και σεξουαλικό επίπεδο.

Ο συγγραφέας συμπυκνώνει στους γυναικείους χαρακτήρες του κάθε πιθανή πτυχή, κάθε πιθανό ρόλο που μπορεί το γυναικείο φύλο να διαδραματίσει. Έτσι, άλλες φορές παρουσιάζει τους γυναικείους τύπους ως αδύναμα μέλη (Λουίζα στους *Σκλάβους*), ως πλήρως εξαρτημένες οντότητες από τον κηδεμόνα τους (γυναικείοι χαρακτήρες στις *Κορφιάτικες Ιστορίες*), άλλες φορές ως πειρασμό (η Μαρία του *Καραβέλα*) και απωθημένο (η Μαργαρίτα του *Κατάδικου*), ή ως αντικείμενα συναλλαγής (η Ευλαλία στους *Σκλάβους*) ή ακόμη και δέσμιες της κοινωνικής τους θέσης ή του έρωτά τους (η Αιμιλία Βαλσάμη στους *Σκλάβους*). Μέσα από την ολιστική αυτή παρουσίαση του «γυναικείου τύπου», ο Θεοτόκης αναδεικνύει τους φόβους των αντρών σχετικά με ενδεχόμενη ανατροπή των ρόλων τους, όπως αυτοί είχαν παγιωθεί έως το γύρισμα του 20^{ου} αιώνα. «Υποτελείς», «εξεγερμένοι» και «μη κανονικοί» γυναικείοι τύποι στο θεοτοκικό έργο φανερώνουν τις πολλές και μεγάλες αντιδράσεις των γυναικών της εποχής εκείνης. Η «σκλαβιά», ωστόσο, δεν αφορά μονάχα τους γυναικείους χαρακτηριστικούς τύπους του Θεοτόκη, μιας και τα δεσμά έχουν κάθε φορά διαφορετικό χαρακτήρα. Οι ήρωες στον Θεοτόκη άλλες φορές γίνονται «σκλάβοι» εξαιτίας της απώλειας της ηθικής αυτονομίας (ο Αλέξανδρος Οφιομάχος στους *Σκλάβους*) ή της οικονομικής εξάρτησης (ο Ανδρέας στην *Τιμή*) και άλλες εξαιτίας της αδυναμίας επίτευξης της κοινωνικής απελευθέρωσης (ο Άλκης στους *Σκλάβους*). Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εκάστοτε κυρίαρχη κουλτούρα είναι αυτή που επιβάλλει τα δεσμά για να διατηρήσει τα κεκτημένα της.

Η «κυρίαρχη κουλτούρα αγνοεί, υποτιμά, πολεμά, καταπιέζει, ή αδυνατεί να αναγνωρίσει»⁵⁶⁰ κατακτήσεις που δε συνάδουν με τα πεδία της εμπειρίας που η ίδια ενσωματώνει. Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Raymond Williams, «στη δομή κάθε κοινωνίας, και ιδιαίτερα στην ταξική της δομή, ενυπάρχει πάντοτε η κοινωνική βάση των στοιχείων της πολιτισμικής διαδικασίας τα οποία είναι εναλλακτικά ή αντίθετα στα κυρίαρχα στοιχεία».⁵⁶¹ Τα αναδυόμενα αυτά στοιχεία αναδεικνύουν στα έργα του

⁵⁶⁰ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 319.

⁵⁶¹ ό. π.

Θεοτόκη την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή και συνθέτουν την έννοια της «ελευθερίας» και της «αυτοτέλειας». Το πεδίο αυτό αποτυπώνεται εύστοχα με την ανάδειξη της γυναικείας μορφής της Ρήνης (*Η Τιμή και το Χρήμα*) ως επαναστατικής και ριζοσπαστικής προσωπικότητας, που αγωνίζεται για τη χειραφέτησή της, σπάζοντας τα δεσμά της πατριαρχίας. Οποσδήποτε, όμως, η έννοια της «ελευθερίας» στο θεοτοκικό έργο ξεπερνά τις έμφυλες διαμάχες και λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της ανάγκης για κοινωνική αλλαγή μέσα από το επαναστατικό όραμα του Άλκη Σωζόμενου στους *Σκλάβους*.

Η καλλιέργεια της «αιδούς» αποτελεί βασικό μηχανισμό της κυρίαρχης κουλτούρας με σκοπό τη γαλούχηση προσωπικοτήτων που θα δρουν και θα λειτουργούν με βάση το κοινωνικό πρότυπο που προκρίνει η ίδια. Με άλλα λόγια, η «αιδώς» λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου, χειραγώγησης και αυτοπαγίδευσης των ηρώων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Ευλαλία στους *Σκλάβους*. Από την άλλη, η «αναίδεια» δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επαναστατική πρακτική της αναδυόμενης τάσης, αλλά περισσότερο μπορεί να λογιστεί ως πρακτική αντίδρασης των κατάλοιπων στοιχείων που υποχωρούν. Η «αναίδεια», που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά της Μαρίας στον Καραβέλα, καταδεικνύει με τον εναργέστερο τρόπο τα χαρακτηριστικά ενός κόσμου «χρεοκοπημένου», ενός κόσμου που πρέπει να αλλάξει.

Η ορμητικότητα, με την οποία η κυρίαρχη κουλτούρα επιδιώκει να επιβληθεί ολιστικά και να καταλάβει σπιθαμή προς σπιθαμή τους αρμούς της εξουσίας, συμπυκνώνεται στη δίψα για «ζωή» και στο πάθος για ανέλιξη που επιδεικνύει ο γιατρός και υπονήφιος βουλευτής Στεριώτης στους *Σκλάβους*. Την ίδια ορμή συναντάμε και στα αναδυόμενα στοιχεία με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την «ζωντάνια» που παρουσιάζει στο ίδιο έργο ο Άλκης, κάθε φορά που «κηρύττει» το σοσιαλιστικό του όραμα. Στην αντίπερα όχθη, τα κατάλοιπα στοιχεία αποπνέουν την αίσθηση του «θανάτου», η οποία αισθητοποιείται με τη φθορά, την παρακμή αλλά και το θανατικό, στοιχεία με τα οποία περιβάλλεται ο ξεπεσμένος αριστοκράτης Αλέξανδρος Οφιομάχος και το σπίτι του.

Τέλος, στην έννοια του «περιθωρίου» συμπυκνώνεται το κατάλοιπο στοιχείο το οποίο «βρίσκεται συνήθως σε απόσταση από την κυρίαρχη κουλτούρα». ⁵⁶² Ειδικότερα, το πεδίο της «περιθωριακότητας» λαμβάνει στο θεοτοκικό έργο τόσο την

---

⁵⁶² ό. π., σ. 318.

έννοια του αποκλεισμού ενός ατόμου από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο όσο και την έννοια του στιγματισμού για κάποια μεμπτή και ασυγχώρητη πράξη. Ωστόσο, ο κοινωνικός αποκλεισμός άλλες φορές γίνεται κατ' επιλογή του ίδιου του ατόμου, που κλείνεται στον εαυτό του, διότι απορρίπτει το επιβαλλόμενο κοινωνικό πρότυπο ζωής, κι άλλες φορές λαμβάνει χώρα εξαιτίας του διωγμού που θα υποστεί το ίδιο το άτομο από τον κοινωνικό του περίγυρο. Χαρακτηριστική περίπτωση περιθωριακού τύπου, που «αυτοεξορίζεται» κατά κάποιο τρόπο και τρέπεται σε κοινωνική φυγή, είναι ο Τουρκόγιαννος στον *Κατάδικο*. Άτομα, τα οποία η ίδια η κοινωνία εκδιώκει και στιγματίζει, συναντούμε κυρίως στις *Κορφιάτικες Ιστορίες* με τα «ατιμασμένα κοράσια» και τους «αιμομίκτες εραστές».

Η κυρίαρχη κουλτούρα οφείλει να ενσωματώσει κάποια από τα κατάλοιπα στοιχεία. Η «ενσωμάτωση» περιλαμβάνει υποχρεωτικά την ένταξη ενός μεγάλου μέρους της προηγούμενης κοινωνικής εμπειρίας και πρακτικής στην κυρίαρχη κουλτούρα, η οποία έχει επικρατήσει.⁵⁶³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ένταξης των ηρώων του Θεοτόκη στην κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα, την εποχή της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον αστισμό, είναι η Αιμιλία Βαλσάμη στους *Σκλάβους*, η οποία τελικά «βολεύεται» στη σιγουριά που της προσφέρει ο αστός, γιατρός και βουλευτής Στεριώτης, με τον οποίο φεύγει στην Αθήνα.

Μέσα από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, στη συγκεκριμένη διατριβή υποστηρίξαμε πως στο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη η κυρίαρχη ιδεολογία δεν είναι το επιστέγασμα κάποιων οικονομικών συσχετισμών και συμφερόντων αλλά μια περίπλοκη σχέση εξουσίας, η οποία διαπερνά το σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας (πράξεις, συναισθήματα, συμπεριφορές, νοοτροπίες, έμφυλες ταυτότητες κλπ.). Γι' αυτό άλλωστε, η πεζογραφία του Θεοτόκη είναι σημαντική και εξέχουσα, καθώς σε αυτή αντικατοπτρίζεται το γεγονός ότι, όταν αλλάζει μια βαθιά οικονομική και κοινωνική δομή (μετάβαση από τη φεουδαρχία στον αστικό μετασχηματισμό), τότε διαφοροποιείται το σύνολο των σχέσεων που αφορούν τις «δομές της αίσθησης».⁵⁶⁴ Από αυτή την άποψη, το έργο του Θεοτόκη είναι εξαιρετικά σημαντικό μέσα στην ιστορία της νεοελληνικής πεζογραφίας αλλά και μέσα στην ιστορία των ιδεών, ακριβώς επειδή αντιμετωπίζει την περίοδο από το γύρισμα του 19^{ου} αιώνα έως τον μεσοπόλεμο

⁵⁶³ Για την «ενσωμάτωση» των κατάλοιπων στοιχείων στην κυρίαρχη κουλτούρα βλ. ό. π., σ. 318.

⁵⁶⁴ ό. π., σ. 146 – 153 και ιδίως σ. 325-335.

ως μια εποχή σύγκρουσης ανάμεσα στα «κατάλοιπα» και τα «αναδυόμενα» στοιχεία της κουλτούρας.⁵⁶⁵

Θα λέγαμε, επομένως, πως στο έργο του Θεοτόκη, το οποίο κάπως συμβατικά ονομάζεται «κοινωνιστικό», κυριαρχούν νέες «δομές της αίσθησης». Ο Raymond Williams έχει αναλύσει συστηματικά τις «δομές της αίσθησης» ως μια μορφή «πρακτικής συνείδησης» και βιώματος, που αποτυπώνει μια «ορισμένη ποιότητα κοινωνικών εμπειριών και σχέσεων, ιστορικά διαφορετική από άλλες ανάλογες, που αποδίδει την αίσθηση μιας γενιάς, ή μιας περιόδου».⁵⁶⁶ Από αυτή την άποψη, ο Θεοτόκης μας ενδιαφέρει γιατί η πεζογραφία του «αποδίδει την αίσθηση» μιας μεταβατικής περιόδου, στην οποία κυοφορούνται νέες ιδέες και νέες κοινωνικές συμπεριφορές. Θα έλεγε μάλιστα κανείς πως, ενώ συνήθως υποστηρίζεται πως η πεζογραφία του υπηρετεί τις σοσιαλιστικές ιδέες, εντούτοις φαίνεται να ισχύει και το αντίστροφο· η γνωριμία του, δηλαδή, με τον σοσιαλισμό επέδρασε καταλυτικά στη συγκρότηση του μυθοπλαστικού σύμπαντος της πεζογραφίας του. «Οι σοσιαλιστικές ιδέες μου ξεσκέπασαν έναν καινούριο κόσμο που δεν τον εφантаζόμουν»,⁵⁶⁷ είχε πει ο ίδιος στον ομοϊδεάτη ποιητή-φίλο του Νίκο Λευτεριώτη.

Το τέλος ενός «γερασμένου κόσμου».

Στην *Τιμή και το Χρήμα* ο Θεοτόκης ξεδιπλώνει τα φιλόδοξα αισθήματά του πριμοδοτώντας τον ήρωα που πάσχει εξαιτίας του ασφυκτικού καθεστώτος που τρέφεται με τον πόλεμο, τη συναλλαγή και την παρανομία. «Η θέση της γυναίκας [...] η προίκα [...] η πολιτική διάβρωση [...] και η παθολογία των θεσμών»⁵⁶⁸ δημιουργούν στο έργο ένα στέρεο και κατάλληλο περιβάλλον για να αναδειχθεί και να ξεδιπλωθεί το σοσιαλιστικό και ανθρωπιστικό ιδεώδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Ο αγώνας για την ανάδειξη ενός νέου κόσμου, της ισότητας και της δικαιοσύνης περνά μέσα από την προσπάθεια χειραφέτησης του γυναικείου φύλου. Η αλλαγή αυτή όμως «δεν έρχεται “απ’ έξω”, όπως θα περίμενε κανείς σύμφωνα με ένα “μηχανιστικό” θεώρημα του διαλεκτικού υλισμού, αλλά “από μέσα”, από τον ίδιο τον άνθρωπο, από την ψυχική

⁵⁶⁵ R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, ό. π., σ. 315-323.

⁵⁶⁶ ό. π., σ. 330.

⁵⁶⁷ Α. Πρίφτης, ό. π., σ. 62.

⁵⁶⁸ Π. Παγκράτης, ό. π., σ. 414.

επανάστασή του. Αυτό φανερώνει αφενός ότι ο σοσιαλισμός του Θεοτόκη κινείται σε καθαρά ηθικό και ανθρωπιστικό πεδίο, αφετέρου ότι η *Τιμή και το Χρήμα*, παρά τον κοινωνικό χαρακτήρα του έργου και τα σοσιαλιστικά συμφραζόμενα, δεν είναι προϊόν ούτε προγραμματικής πρόθεσης ούτε αποδεικτικής διαδικασίας. Είναι έργο κοινωνικής και ψυχικής εμβάθυνσης, γι' αυτό και υπερβαίνει την ιστορικότητά του». ⁵⁶⁹

Η κρίση των αξιών, κοινωνικών και ατομικών-ηθικών, ανάγεται στους *Σκλάβους* στη βασικότερη προβληματική κατάσταση, η οποία καθιλώνει την ατομική πρωτοβουλία και αναδεικνύει τη ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα από αντιφάσεις. Η αξία της ισότητας και η εμπέδωσή της γίνεται φανερή μέσα από προσπάθειες, που παρά την αισιοδοξία και την καλή θέληση των ηρώων, παραμένουν ημιτελείς και άκαρπες. Ο ατομικισμός και η σαθρότητα των σχέσεων, που διέπουν το κοινωνικό γίνεσθαι, λειτουργούν περιφρονητικά προς τις αξίες της ατομικής και συλλογικής ζωής, ενώ ο γάμος συμφέροντος, που συντελείται στο έργο, καταρρακώνει την αξία της αγάπης και οδηγεί στη διάψευση του έρωτα, ο οποίος περνά σε δεύτερη μοίρα, αντανακλώντας την ανάγκη για βαθύτατη αναδιάρθρωση του κόσμου με γνώμονα τη δικαιοσύνη και την ηθική.

Οι αντιφάσεις αυτές, που συνίστανται στο δίπολο «τόλμης και ατολμίας, ενεργητικότητας και παθητικότητας», επιβεβαιώνουν τον ιδιότυπο σοσιαλισμό του Θεοτόκη. Ο σοσιαλισμός του Θεοτόκη δεν είναι μια οργανωμένη ιδεολογία και πολιτική πράξη αλλά το «Ευαγγέλιο της καινούργιας αγάπης», ενός κόσμου «λευτερωμένου από την τυραννία του πλούτου». Είναι το «όνειρο της λευτεριάς», που θα αντικαταστήσει τον «άδοξο δρόμο της υποταγής». Είναι η «νέα πίστη» στην «ανώτερη ανθρωπότητα». Για αυτό και ο συγγραφέας εύχεται μια «τρικυμία δημιουργικής καταστροφής», η οποία «θα καθαρίσει τον τόπο». Σύμφωνα με τον Τ. Αδάμο, ο Κ. Θεοτόκης με τους *Σκλάβους στα δεσμά τους* δεν αναφέρεται τόσο σε ένα συγκροτημένο μαρξιστικό πρόταγμα αλλά στο όραμα για το τέλος του «γερασμένου κόσμου»: *Τόσο οπίσω ο τόπος τούτος δεν ημπορεί να μένει για πάντα κι ούτε μπορεί να περιμένει το φυσικό και αργό ξετύλιγμα για τούτο το ζύπνημα. Πρέπει να 'ναι σύντομο και γρήγορο... Σε μια στιγμή σαν τούτη, όταν σύγνεφα τρικυμίας σηκώνονται σ' όλα τα μέρη, πάνωθε από έναν γερασμένο κόσμο, πώς θα μπορεί να μείνει ο τόπος τούτος αδιάφορος; [...] Αλλού, μια νέα πίστη οδηγούσε σήμερα το ανθρώπινο γένος μέσα από*

⁵⁶⁹ Κ. Μπαλάσκας, ό. π., σ. 139.

αγώνες βαριούς και δύσκολους... Σε κάποια μέρη κιάλας εκορυφωνόταν εκείνος ο αγώνας... Φωτεινές ψυχές είχαν ιδεί δυνατή τη λύτρωση. Σε λίγο θ' αντηχούσε πρωτάκουστη μια κραυγή χαράς κι ελευθερίας.

Για τον Θεοτόκη, από τη στιγμή που θα «γνωρίσει ο λαός τη δύναμή του», «δεν υπάρχει δρόμος άλλος» από την επανάσταση. Η επανάσταση όμως δεν είναι ένα ορόσημο πολιτικής ρήξης με το παρελθόν αλλά μια νέα πίστη που θα κηρύξει την «εποχή αδελφосύνης». Για αυτό, άλλωστε, στον Θεοτόκη ούτε η ιδέα της προόδου ούτε η ιδέα της λύτρωσης φαίνεται να είναι το πειστικό αντίβαρο μιας μελλοντικής δίκαιης κοινωνίας. Ο Θεοτόκης, όπως έχουμε ξαναπεί, είναι νεωτερικά τραγικός και όχι ουτοπιστής. Για αυτό και στον πυρήνα της σκέψης του δεν υπάρχει η έννοια της «κοινωνικής αλλαγής» ως μια μορφή προοδοκεντρικής εξέλιξης αλλά η έννοια της θυσίας ως μορφή ατομικής δράσης, που οδηγεί ενδεχομένως σε ευρύτερες κοινωνικές συνειδητοποιήσεις.

Όπως επισημαίνει ο Φουριώτης, «ο καθαρός κοινωνισμός ήταν που τον απομάκρυνε από τη σοσιαλιστική κίνηση της εποχής του, όταν είδε πως κι αυτή έπασχε από σύνδρομα όπως η καπιταλιστική».⁵⁷⁰ Σε κάθε περίπτωση, όπως ορθά σημειώνει ο Δάλλας, «πάντοτε η βιοθεωρία του ήταν ανθρωποκεντρική».⁵⁷¹ «Ο Θεοτόκης πιστεύει στην ανθρώπινη αγνότητα και ζητά ανθρώπους χωρίς μικροπρέπειες, αριβισμό και συμφεροντολογικό υπολογισμό».⁵⁷² Υπό την έννοια αυτή, μπορεί να συγκεραστεί και να κατανοηθεί η ιδεολογική συνέχεια που διέπει το έργο του Θεοτόκη, από τους *Σκλάβους* ως τον *Κατάδικο*. Η «τραγική πλοκή» στα έργα του και το μοτίβο της «διάψευσης και της πτώσης», το οποίο επιστρατεύει, συνηγορούν στην αναζήτηση ενός καλύτερου και δικαιότερου κόσμου. Παρά το γεγονός ότι στον *Κατάδικο* η αδικία δεν έχει κοινωνικό πρόσημο και παρατηρείται ένας «ηθικός κατευνασμός του πάθους»,⁵⁷³ εντούτοις ο αγώνας μέσω της αυτοθυσίας, για να επικρατήσει η καλοσύνη και η συγχώρεση, συνθέτουν την ανάγκη για την ηθική ανάπλαση όχι μόνο του ανθρώπου αλλά και της ίδιας της κοινωνίας. Αυτό, άλλωστε, το στοιχείο αποτέλεσε και ένα επίδικο ζήτημα στην πρόσληψη του θεοτοκικού έργου.

⁵⁷⁰ Α. Φουριώτης, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης, η πίστη στο αδέσμευτο της ιδέας», *Διαβάζω* 92, (18 Απριλίου 1984), σ. 30.

⁵⁷¹ Γ. Δάλλας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, ό. π., σ. 261.

⁵⁷² Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, ό. π., σ. 115.

⁵⁷³ Α. Χουρμούζιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 157.

Ο *Κατάδικος*, για παράδειγμα, αποτέλεσε σημείο αμφιλεγόμενο για τους σχολιαστές του Θεοτόκη και τους λοιπούς κριτές–μελετητές της λογοτεχνικής παραγωγής, κυρίως για την ιδιότυπη σχέση σοσιαλισμού–χριστιανισμού και μαρξισμού–νιτσεϊσμού, που αναδεικνύεται στο έργο. Άλλοι συνηγορούν στην άποψη πως ο Θεοτόκης, γράφοντας τον *Κατάδικο*, έχει παραιτηθεί από τη σοσιαλιστική προοπτική, παρουσιάζοντας μια περισσότερο χριστιανική – αποστολική εκδοχή, στην οποία πρωτεύουσα σημασία έχει η καλλιέργεια της προσωπικής αρετής, κι άλλοι επισημαίνουν πως ο Θεοτόκης στηλιτεύει τα θρησκευτικά δόγματα και τη θρησκοληψία, η οποία στέκεται εμπόδιο στη διεκδίκηση της κοινωνικής αλλαγής μιας κι αυτή ανάγει στη μεταφυσική τη λύση πάσης φύσεως προβλημάτων. Αν, όμως, «ο Θεοτόκης συνέλαβε διαισθητικά και συναισθηματικά την ουσία τόσο του σοσιαλισμού, όσο και του χριστιανισμού ως κατεξοχήν ανθρωπιστικό και ηθικό μήνυμα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι με τον *Κατάδικο* επιχειρεί ένα πάντρεμα στο οποίο μεγαλύτερη έμφαση αποχτάει το υπαρξιακό μέρος. [...] Έτσι, κάθε ερμηνευτική εκδοχή συνιστά αντίστοιχη αποδεικτική απόπειρα, είναι δηλαδή ιδεολογική».⁵⁷⁴

Από αυτή την άποψη, ο «σοσιαλιστικός ανθρωπισμός» του Θεοτόκη παρέχει τα απαραίτητα «ηθικά κριτήρια» για την κατανόηση της θέσης αλλά και της δράσης του ατόμου μέσα στην κοινωνία.⁵⁷⁵ Ακριβώς, για αυτό το λόγο, δεν εδράζεται μόνο σε καθαρά ιστορικές κατηγορίες (πχ. μετάβαση από τη φεουδαρχία στην αστική κοινωνία) αλλά και σε βαθύτερες ανθρωπολογικές κατηγορίες (ηθική αυτονομία του υποκειμένου). Αξιοποιώντας τις παλαιότερες αρχές του αισθητικού και πολιτικού ρομαντισμού (19^{ος} αιώνας), με τον οποίο, άλλωστε, διατηρεί τους δεσμούς του, ο Θεοτόκης «εισέρχεται» στον 20ό αιώνα χωρίς να ακολουθεί μια ντετερμινιστική τελεολογία της μαρξιστικής διαλεκτικής (ταξική συνείδηση-αφύπνιση-επανάσταση). Το μυθοπλαστικό σύμπαν της πεζογραφίας του δεν επικεντρώνεται στο όραμα μιας αταξικής κοινωνίας αλλά στις ηθικές προϋποθέσεις για μια «δίκαιη κοινωνία». Οι προϋποθέσεις αυτές πάντοτε δομούνται γύρω από αυτό που «είναι» η κοινωνία και από αυτό που «θα έπρεπε» να είναι.⁵⁷⁶ Αυτό το δεοντολογικό ηθικό ζήτημα, με όλες τις

⁵⁷⁴ Κ. Μπαλάσκας ό. π., σ. 174.

⁵⁷⁵ Για το θέμα του «σοσιαλιστικού ανθρωπισμού», βλ. C. Jünke, *Leo Kofler's Philosophy of Praxis: Western Marxism and Socialist Humanism*, (With Six Essays by L. Kofler Published in English for the First Time, transl. by T. Nathaniel), Brill, Leiden and Boston, 2022, ιδίως σ. 78-106.

⁵⁷⁶ ό. π., σ. 99.

περιπλοκές που έχει η «τραγική πλοκή» της νεωτερικής κοινωνίας, καθορίζει τη βούληση αλλά και τα αδιέξοδα των καταπιεσμένων ηρώων του. Η έννοια, άλλωστε, της καταπίεσης, όπως σωστά παρατηρεί ο Terry Eagleton, είναι το κύριο πεδίο στο οποίο εντέλει η πολιτική και η ηθική συγχωνεύονται.⁵⁷⁷ Αλλά είναι, επίσης, και η αφετηρία για μια «φιλοσοφία της πράξης».⁵⁷⁸

Σε αυτή τη διατριβή, προσπαθήσαμε να δείξουμε πως ο Θεοτόκης είναι ίσως ο πρώτος και ο πιο εμβληματικός συγγραφέας της νεοελληνικής πεζογραφίας, που έφερε στο προσκήνιο αυτή την ηθική προβληματική. Χωρίς να υποτιμά τα επιστημονικά κριτήρια της ιστορικής διαλεκτικής, ο Θεοτόκης αναδεικνύει τον ανθρώπινο παράγοντα ως καθοριστικό, στη σχέση αυτονομίας και αλληλεγγύης. Γι' αυτό άλλωστε και οι ήρωές του, ήρωες που εμφορούνται από ιδέες αλλά και από πάθη, γίνονται το «εργαστήρι» μιας πολιτικής και ταυτόχρονα ηθικής οικονομίας του μυθιστορήματος. Θεωρώντας πως αυτή η ιδιαιτερότητα δεν είχε ερευνηθεί αναλυτικά στην κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας, προσπαθήσαμε να δείξουμε πως ο «κοινωνιστικός» χαρακτήρας του θεοτοκικού έργου είναι μια λογοτεχνική, ιστορική και ανθρωπολογική σπουδή στην ίδια τη διαδικασία αυτοσυνειδησίας των κοινωνικών υποκειμένων. Η διαφορά του ιδεολογικού σύμπαντος του Θεοτόκη με τις προηγούμενες εκδοχές ανθρωπισμού, που εντοπίζονται στη νεοελληνική πεζογραφική παράδοση, είναι πως, για πρώτη φορά, στο έργο του Θεοτόκη εισάγεται η σοσιαλιστική προοπτική της κοινωνικής αλλαγής, μέσα από νέες μορφές και εκδοχές ταξικής συνείδησης αλλά και ατομικής συνειδητοποίησης. Αυτή η «διαλογική συνείδηση» ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία με στόχο τη «δίκαιη κοινωνία» είναι ίσως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα αφηγηματικά κατορθώματα, σε ό,τι αφορά την υποδοχή των σοσιαλιστικών ιδεών στη νεοελληνική λογοτεχνία.

---

⁵⁷⁷ ό. π., σ. 96.

⁵⁷⁸ ό. π., σ. 106.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Έργα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη.

Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Η Τιμή και το Χρήμα*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια κειμένου- Σχόλια- Γλωσσάρι Ευριπίδης Γαραντούδης, Φιλολογική Εποπτεία Γιάννης Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, [1914].

—, *Κατάδικος*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια κειμένου- Σχόλια- Γλωσσάρι Όλγα Μπεζαντάκου, Φιλολογική Εποπτεία Γιάννης Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, [1919].

—, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια κειμένου- Σχόλια- Γλωσσάρι Θεοδόσης Πυλαρινός, Φιλολογική Εποπτεία Γιάννης Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, [1920].

—, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια κειμένου- Σχόλια- Γλωσσάρι Δημήτρης Κόκορης, Φιλολογική Εποπτεία Γιάννης Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, [1922].

—, *Διηγήματα [Κορφιάτικες ιστορίες]*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια κειμένου- Σχόλια- Γλωσσάρι Άννα Αφεντουλίδου, Φιλολογική Εποπτεία Γιάννης Παπακώστας), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, [1935].

—, *Περιττή Θυσία* (5 και 9), ανέκδοτη μορφή του πέμπτου κι ένατου κεφαλαίου της αυτόγραφης, προεκδοτικής μορφής του μυθιστορήματος *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, με εισαγωγικό σημείωμα του Γιάννη Δάλλα, στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58 (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 292- 310.

Β. Δευτερογενής βιβλιογραφία.

Αθανασιάδης Τάσος, «Ένας ιδανικός τύπος στην πεζογραφία μας», *Νέα Εστία*, τ. 40, τχ. 457, (15 Ιουλίου 1946), σ. 738-742.

Αλεξιάκης Ορέστης, «Ο ποιητής Κωνσταντίνος Θεοτόκης», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Κέρκυρα, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης - Μάρτης 1997), σ. 251- 266.

Αρβανιτάκης Δημήτρης, «Γατόπαρδοι, τσακάλια και ύαινες, σκηνές από την παρακμή του κόσμου της ευγένειας στο Ιόνιο», *Τα Ιστορικά*, τχ. 59, (Δεκέμβριος 2013), σ. 442-471.

Αφεντουλίδου Άννα, «Εισαγωγή» στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Πεζά και Ποιητικά, «Διηγήματα»*, (εισαγ.-επιμ. Αφεντουλίδου Άννα), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα 2022, σ. 13-60.

Γαραντούδης Ευριπίδης, «Μια ερωτική ιστορία με ελπιδοφόρα κοινωνικά μηνύματα» στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Πεζά και Ποιητικά, Η τιμή και το χρήμα* (Γαραντούδης Ευριπίδης εισαγ.-επιμ.-γλωσσάρι, Φιλολογική επιμέλεια Παπακόστας Γιάννης), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 13-45.

Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου Θεοδώρα, *Από την Εξάρτηση στην Αυτοτέλεια, Στερεότυπες εικόνες γυναικών στο πεζογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη*, Αθήνα, Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2007.

Δάλλας Γιάννης, «Γνώση και ανάγνωση της πεζογραφίας του Κ. Θεοτόκη: η αποκατάσταση μιας επαφής», *Διαβάζω*, τχ. 14, (10-11/1978), σ. 30-39.

—, «Αποκατάσταση επαφής με την πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Κατάδικος*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1990, σ. 163-185.

—, «Από τη μυθοπλασία των φανταστικών στην πεζογραφία των οριακών ηρώων», Περιμετρική σπουδή της πεζογραφικής διαδρομής του Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1991), σ. 281-291.

—, «Η κινητικότητα του βάθους κάτω από τη σταθερά της επιφάνειας στην πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Κέρκυρα, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης-Μάρτης 1997), σ. 127-137.

—, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο Ι' (1900-1914)*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1997, σ. 182- 279.

—, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Κριτική σπουδή μιας πεζογραφικής πορείας*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 2001.

Δαφνής Κώστας, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και ο σοσιαλισμός», *Πόρφυρας*, τχ. 46, (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1988), σ. 259-264.

Δενδρινού Ειρήνη, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τχ. 7-8 (15 Ιουλίου 1927-1 Αυγούστου 1927) σ. 421-425 και 459-464.

Ευρωπαϊκό Σχολείο Βρυξέλλες III, *Σκλάβοι στα δεσμά τους*, του Κων\νου Θεοτόκη, Προσεγγίσεις και Ερμηνείες. Διαθέσιμο εδώ:

<https://issuu.com/katerinamandroni/docs>

Ζήρας Αλέξης, «Ψηλαφήσεις της ρομαντικής συνείδησης στα μυθιστορήματα του Κων. Θεοτόκη», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58 (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 428-434.

Θεοτόκης Σπυρίδων, *Τα νεανικά χρόνια του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, Βιογραφία*, (εισαγωγή και επιμέλεια Κόρφης Τάσος) Αθήνα, Πρόσπερος, 1983.

Καββαδίας Νίκος, «Μοίρα και ένστικτα στο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη» στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, Κέρκυρα, *Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης - Μάρτης 1997), σ. 377 - 389.

—, «Οι ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Πόρφυρας*, στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, *Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης - Μάρτης 1997), σ. 421-430.

Καρβέλης Τάκης, *Δεύτερη ανάγνωση, Δοκίμια*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984.

—, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης – Κωνσταντίνος Χατζόπουλος: Συγκριτική επισκόπηση του έργου τους», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 254-278.

«Θεοτόκης Κωνσταντίνος» στο *Κερκυραίοι-Κομμουνιστές-Αγωνιστές*

Διαθέσιμο εδώ :

<https://corfucommunists.gr/%CE%BA%CE%B5%CF%81%CE%BA%CF%85%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%82/%CE%B8%CE%B5%CE%BF%CF%84%CE%BF%CE%BA%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%82>

Ημερομηνία ανάκτησης 1/12/2020

Κόκορης Δημήτρης, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Οι σκλάβοι στα δεσμά τους» στο *Θεοτόκης Κωνσταντίνος, Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*, (εισαγ.-επιμ. Κόκορης Δημήτρης), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 13-42.

Μακρής Θεοδόσης, «Ο Κ. Θεοτόκης και Οι σκλάβοι στα δεσμά τους», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 6, 1955, σ. 79-88.

Μπαλάσκας Κώστας, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο τραγικός του έρωτα και της ουτοπίας*, Αθήνα, Ειρμός, 1993.

Μπεζαντάκου Όλγα, «Εισαγωγή» στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Πεζά και Ποιητικά, Κατάδικος*, (εισαγ.-επιμ. Μπεζαντάκου Όλγα), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 13-62.

Μπενάτσης Απόστολος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Πάθη-Δράση-Κώδικες*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1995.

Παγανός Γεώργιος Δ., «Η τιμή και το χρήμα», *Διαβάζω*, τχ. 92, (18-4-1984), σ. 38-41.

Παγκράτης Περικλής, «Η τιμή και το χρήμα: Παρεκβάσεις θεσμών», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 414-419.

Παπαγεωργίου Κώστας, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Κορφιάτικες ιστορίες», Λέσχη Ανάγνωσης Βαφοπουλείου, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 29/09/2006, ημερομηνία δημοσίευσης άρθρου: 22/01/2012, Διαθέσιμο εδώ:

http://lesxianagnwsisvafopouleiou.blogspot.com/2012/01/blog-post_5197.html

Ημερομηνία ανάκτησης: 9/11/2023

Πάτσιου Βασιλική, «Διήγηση και ιστορία στο έργο του Κ. Θεοτόκη», *Τα Ιστορικά*, τχ. 4, (Δεκέμβριος 1985), σ. 327-346.

Πλασκοβίτης Σπύρος, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και τα διηγήματά του», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αφιέρωμα, Πόρφυρας*, τχ. 57-58, (Απρίλης- Σεπτέμβρης 1991), σ. 404-410.

—, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης στον καιρό του και στον καιρό μας», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Κέρκυρα, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης-Μάρτης 1997), σ. 171-177.

Πρωταίος Στάθης, *Κατάθεση θαυμασμού για τον Παπαδιαμάντη και τον Θεοτόκη*, Αθήνα, Εκδόσεις Τέχνης και Γραμμάτων, 1974.

Πυλαρινός Θεοδόσης, «Από την αλληλογραφία Κωνσταντίνου Θεοτόκη και Ειρήνης Δεντρινού», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου, Κέρκυρα, Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης-Μάρτης 1997), σ. 183-191.

—, «MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ “ΠΙΣΤΟΜΑ!” ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ “ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ” ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ», στον τόμο *ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ*, τόμος Α', επιμέλεια: Πυλαρινός Θεοδόσης [Επιστημονική περιοδική έκδοση Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας], Κέρκυρα 2007.

—, «Εισαγωγή» στο Θεοτόκης Κωνσταντίνος, *Πεζά και Ποιητικά, Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα*, (εισαγ.-επιμ. Πυλαρινός Θεοδόσης), Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2022, σ. 13-88.

Σαλταπήδας Χρήστος, «Η Ζωή και ο Θάνατος του Καραβέλα: ένα νατουραλιστικό αριστούργημα», στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Αφιέρωμα, Πόρφυρας* 57 – 58, (Απρίλης – Σεπτέμβρης 1991), σ. 378 – 381.

Σαχίνης, Απόστολος, «Το μυθιστόρημα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Νέα Εστία*, τ. 58, τχ. 681 (15 Νοέμβρη 1955), σ. 1496-1503. (= Τώρα στο Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, χ.ό., 1958).

—, Ένα νέο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη: Η «Αγάπη παράνομη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τχ. 25 (1981), σ. 167-171.

Σίδερης Αριστοτέλης, «Η ζωή και το έργο του Κωνστ. Θεοτόκη», *Φιλότεχνος*, Βόλου, Δ' - Ε', (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1926), σ. 122-123.

Σπαταλάς Γεράσιμος, «Νέα βιβλία, Ο Κατάδικος», *Μαύρος Γάτος*, χρ. Α', (Δεκέμβριος 1919), σ. 111-112.

Σταυροπούλου Έρη, «Από τους Οφιομάχους της Κέρκυρας στους Σαλίνα της Σικελίας: ένας κόσμος πεθαίνει», *Σύγκριση*, τχ. 27, (2017-2018), σ. 22-33.

—, «Οι ερωτευμένες ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη και οι λογοτεχνικές αδελφές τους: παραλλαγές μιας τυπολογίας», στο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019, σ. 131-303.

Στεργιόπουλος Κώστας, «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της πεζογραφίας του Θεοτόκη», *Ανάπτυπο από τα πρακτικά του Ε Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (17- 21 Μαΐου 1986)*, Αργοστόλι 1991.

Συμεού Ρεβέκκα, *Η διαμόρφωση των ηρώων στην πεζογραφία του Θεοτόκη. Από την Τιμή και το Χρήμα στους Σκλάβους στα δεσμά τους, διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία, 2012.*

Τερζάκης Άγγελος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης*, Αθήνα, Βασική βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 31, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955.

Τσούτσουρα Μαρία, «Υστατη οικείωση. Η Μποβαρύ του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», , στο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα πρακτικά ενός Συνεδρίου*, Κέρκυρα, *Πόρφυρας*, τχ. 80, (Γενάρης – Μάρτης 1997), σ. 279-323.

Φουριώτης Άγγελος, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης, η πίστη στο αδέσμευτο της ιδέας», *Διαβάζω*, τχ. 92, (18 Απριλίου 1984), σ. 26-31.

Φραγκόπουλος Θεόφιλος, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης (1872-1923)», *Νέα Εστία*, τ.114, τχ. 1344, (1 Ιουλίου 1983), σ. 836-841.

Χουρμούζιος Αιμίλιος, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα. Ο άνθρωπος - το έργο*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των Φίλων, 1979².

Γ.1. Γενική Ελληνική Βιβλιογραφία.

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986.

_____, «Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Περιοδολόγηση, προβλήματα ολοκλήρωσης», στο Δερτιλής Γεώργιος Β.-Κωστής Κώστας, (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.)*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σ. 397-404.

_____, «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης, (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος Αθήνα, 2003, σ. 55-70.

Αθανασίου Αθηνά «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το 'δεύτερο κύμα'», εισαγωγή στο Αθανασίου Αθηνά (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 13-138.

Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2008.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος, Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2000.

Αντωνοπούλου Αναστασία, «Ο Γερμανικός Νατουραλισμός» στο Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη, Βίκυ Πάτσιου (επιμ.), *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις-Μετασχηματισμοί-Όρια*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρία Γενικής Συγκριτικής Γραμματολογίας, Μεταίχμιο, 2008, σ. 191-208.

Bakhtin Mikhail, *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, (μτφ. Ιωαννίδου Αλεξάνδρα-Χατζηβασιλείου Βαγγέλης επιμ.-επίμετρο Τζιόβας Δημήτρης), Αθήνα, Πόλις, 2000.

—, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και αισθητικής*, (Σπανάς Γιώργος μτφ.), Αθήνα, Πλέθρον, 2003.

—, *Δοκίμια ποιητικής*, (μτφ. Πινακούλας Γιώργος), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2014.

—, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, (μτφ. Πινακούλας Γιώργος), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Beardsley Monroe C., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών από την κλασική αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1989.

Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία - Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, Αθήνα 2011.

Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας, 1975.

Bergson Henri-Louis, *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, (μτφ. Τατάκης Βασίλειος), Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 1951.

Βλάχος Ξενοφών, *Από την Ένωση ως σήμερα, Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας*, (επιμ. Παππάς Θεόδωρος Γ.), Αθήνα 2000.

Bryson, Valerie., *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, (μτφ. Πανάγου Ελεάννα), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005.

Γιαννάτου Αγγελική, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, Περίπλους, Αθήνα, 2019.

Giddens Anthony, *Η Μεταμόρφωση της Οικειότητας. Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*, (μτφ. Καλογιάννης Απόστολος), Αθήνα, Πολύτροπον, 2005.

Γκασούκα Μαρία, «Εμφυλες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας», στο *Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές, Λογοτεχνία και Φύλο*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 29, 30/ 11- 01/12/2002, (επιμ. Κατσίκη-Γκίβαλου Άντα), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 722-727.

Γκράμσι Αντόνιο, *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής, 1978.

Γκρίτση - Μιλλιέξ Τατιάνα, «Η σκοτεινότητα του πάθους και η υπαρξιακή προσέγγιση: στοιχείο μοντερνισμού», στο *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, Πόρφυρας*, τχ. 57-58 (Απρίλης-Σεπτέμβρης 1991), σ. 324-325.

Γκρούππι Λουτσιάνο, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Γουνελάς Χαράλαμπος-Δημήτρης, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία, 1897-1912*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.

Grant Damian, *Ρεαλισμός*, (μτφ. Ράλλη Ιουλιέττα-Χατζηδήμου Καίτη, Εκδόσεις Ερμής, 1972.

Gutting Gary, *Φουκώ-όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, (μτφρ. Ταγκούλης Νίκος), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Δερτιλής Γεώργιος, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984.

—, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.

—, «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Δερτιλής Γεώργιος Β. - Κωστής Κώστας, (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.)*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σ. 289-300.

Δεσποτίδης Αντώνης, «Αντι-ήρωας», στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2008, σ. 121.

Δημαράς Κωνσταντίνος Θ. , *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1975.

—, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, Αθήνα, 1989.

Δημητρίου Σωτήρης, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», στο *Τιμή και Ντροπή: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις-Αφιέρωμα*, (Επιμέλεια Δημητρίου Σωτήρης), τχ. 351, *Διαβάζω*, Απρίλιος 1995, σ. 117-125.

Ένγκελς Φρίντριχ, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, (Εισαγ. Λήκοκ Ε.Β.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Ευαγγελάτος Σπύρος, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία, 1600-1900*, (Διατριβή επί διδακτορία ΕΚΠΑ), Αθήνα, 1970, σ. 165-166.

Ζακυθινός, Διονύσιος «Αι ιστορικά τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου Εν Αθήναις*, 1966, σ. 370 -379.

Ζήρας Αλέξης, «Κώστας Παρορίτης», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, Τομ. 8, σ.179.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Το ελεύθερο πνεύμα*, (επιμ. Δημαράς Κ. Θ.), Αθήνα, Ερμής, 1973.

Καλοδίκης Περικλής, *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία (4 Τόμοι)*, Αθήνα, Gutenberg, 1961.

Καραβίδας Κώστας Δ., *Τα Αγροτικά: Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1982.

Καρβέλης Τάκης, «Ο ρεαλισμός και η ιδεολογία στην υπηρεσία της πεζογραφίας», *Διαβάζω* 92, 18 Απριλίου 1984, σ. 32-37.

Καρδάσης Βασίλης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1993.

Κασιμάτης Γρηγόρης, «Περί Επτανησιακού Πολιτισμού», *Ανάπτυπον εκ των πρακτικών του Γ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. Α', 1967, σ. 23-24.

—, «Η Συμβολή της Επτανήσου στη νεοελληνική αναγέννηση», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Τ. XV, Κέρκυρα, 1970, σ. 17, 18.

—, «Η πολιτιστική αφομοίωση της Επτανήσου με την υπόλοιπη Ελλάδα μετά την Ένωση», στο *Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI, Κέρκυρα 1982, σ. 16-18.

Καστρινάκη Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου: μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 1997.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Επτανησιακός διαφωτισμός: Τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τ.Α', Αθήνα, 2004, σ. 253.

Κόκορης Δημήτρης, «Μαρξισμός και νεοελληνική λογοτεχνία: συνοπτικό διάγραμμα», *Τετράδια Μαρξισμού*, τχ. 9, (2019), σ. 203-213.

Κολλοντάι Αλεξάνδρα, *Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πύλη, 1978.

—, *Οι σχέσεις των δύο φύλων και ο Μαρξισμός*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1984.

Κονόμος Ντίνος, «Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου», *Επτανησιακά Φύλλα* 10, 1947, σ. 141-156.

Κοντομίχης Πανταζής: *Το θέατρο στη Λευκάδα (1800-1940)*, Αθήνα, Νεφέλη, 2003.

Κορδάτος Γιάννης, «Ο σοσιαλιστής», *Νέα Εστία*, τ. 28, τχ. 332, (15 Οκτωβρίου 1940), σ. 1283.

Κωστής Κώστας, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»: η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*. Νέα συμπληρωμένη έκδοση, Αθήνα, Πατάκης, 2018.

Λεοντσίνης Γεώργιος, *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τολίδη, 1991.

Λούκατς Γκέοργκ, *Η θεωρία του μυθιστορήματος, Ιστορικοφιλοσοφικό δοκίμιο για τις μορφές της μεγάλης επικής λογοτεχνίας*, (μτφρ. Βελέντζας Σεραφεΐμ), Αθήνα, Εκδόσεις Άκμων, 1978.

—, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, (μτφ. Παπαδάκης Γιάννης), Αθήνα, Οδυσσέας, 2001.

—, *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, (μτφ. Καβουλάκος Κωνσταντίνος), Αθήνα, Εκκρεμές, 2006.

Μικέ Μαίρη, *Δοκιμασίες, Όψεις του οικογενειακού πλέγματος στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1922-1974*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg 2019.

Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, χ. ό., 1979.

Μουζέλης Νίκος, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας», στο Δερτιλής Γεώργιος Β.- Κωστής Κώστας, (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.)*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991, σ. 227-250.

Μπαρτζελιώτης Λεωνίδα, «Συμβολή των Επτανησίων Φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της Ελληνικής Εθνικής Συνειδήσεως» στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Αργοστόλι – Ληξούρι, 1966, τόμος 4ος, σ. 579-592

Μποβουάρ Σιμόν, *Το δεύτερο φύλο*, (μτφρ. Κωνσταντίνου Τζένη), Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α΄. *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρόιμης κοινωνικής κριτικής (1875- 1907)*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα, 1995².

—, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από 1875 ως το 1974*, εισαγωγή, (επιλογή κειμένων Παναγιώτης Νούτσος), τ. Β΄. Αθήνα, Εκδόσεις «Γνώση», 1994.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1980, σ. 216-235.

Παπαγιαννάκης Λευτέρης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882–1910) Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, 1982.

Παπαγιαννοπούλου Εύη, *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1989.

Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, «Ναυτιλία, κράτος και πολιτική στο 19ο αιώνα», στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, Αθήνα, Εκδόσεις Τυπωθήτω, 1999, σ. 105-144.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά Πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.

Παπακόστας Γιάννης, «Που μας πάει αυτό το αίμα; Αναπαραστάσεις αυτοδικίας και βίας στη νέα ελληνική λογοτεχνία», Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2017.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό» στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1994. σ. 209-250.

Πασσερίνη Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφ. Βαρών-Βασάρ Οντέτ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία), Αθήνα, Νεφέλη, 1998.

Πατρώνης Βασίλης, «Μεγάλη γαιοκτησία και αγροτικό κίνημα: Η περίπτωση της Θεσσαλίας (1881-1923)» στο Μουσιδής Αντώνης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19ο αιώνα ως σήμερα*, Εκδόσεις νήσος/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2011, σ. 57-100.

Πετμεζάς Σωκράτης, «Δημογραφία», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι Απαρχές*, Τόμος Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 41-51.

Πεφάνης Γιώργος Π., «Ο Ανδρέας Λασκαράτος και το θέατρο. Οι δρόμοι της σάτιρας και τα μονοπάτια της ειρωνείας», στο *Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, σ. 151-275

—, «Ρίζες και άνθη του επτανησιακού θεάτρου. Ο Βασιλικός του Αντωνίου Μάτεσι», στο *Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, σ. 15-75.

Πολυκανδριώτη Ουρανία, «Εφημερίδες και Λογοτεχνία: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα», στο «*Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα: Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*», Λ. Δρούλια (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2002, σ. 169-171

Πρίφτης Αλέκος (επιμ.), *Σοσιαλιστικός Όμιλος Κέρκυρας*, Αλκίνοος, Κέρκυρα-Αθήνα, 2011.

Πρόντζας Βαγγέλης, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, 1982.

Ρεθυμνιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Άνοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2016, Διαθέσιμο εδώ: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6177>

Ανακτήθηκε 15/1/2016

Σαχίνης Απόστολος, «Το μυθιστόρημα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Νέα Εστία*, τ. ΝΗ, τχ.681, (Νοέμβρης 1955), σ. 1496-1503.

Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα: Ιστορία και κριτική*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1958.

Σβορώνος Νίκος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

Schermerhorn R. A., «Περιθωριακός άνθρωπος», στο *Λεξικό κοινωνικών επιστημών*, Unesco, Εκδόσεις ελληνική παιδεία, 1972, τ. 2., σ. 699-700.

Σηφάκη Ευγενία-Μυρτώ, *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Άνοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015. Διαθέσιμο εδώ: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5721>
Ανακτήθηκε 23/11/2023

Στασινόπουλος Γεώργιος, «Νόμισμα και τράπεζες», στο Κωστής Κώστας-Πετμεζάς Σωκράτης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 390-398.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, (επιμ.), *Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα*, Αθήνα, Ερμής 1976.

Τερζάκης Φώτης, «Σεξουαλικός συμβολισμός στον μεσογειακό κύκλο», στο *Τιμή και Ντροπή: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις-Αφιέρωμα*, (Επιμέλεια Δημητρίου Σωτήρης), τχ. 351, *Διαβάζω*, Απρίλιος 1995, σ. 126-131.

Τζιόβας Δημήτρης, *Μετά την αισθητική, θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση, 1987.

—, *Το Παμλίμνηστο της ελληνικής αφήγησης: από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

—, *Μετά την Αισθητική, Θεωρητικές δομικές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2003.

—, *Η πολιτισμική ποιητική της νεοελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

Thomson Philip, *Το Γκροτέσκο*, (μετφρ. Ράλλη Ιουλία-Χατζηδήμου Καίτη), Αθήνα, Ερμής, 1984.

Τριανταφυλλίδης Σοφοκλής, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής, 1964.

Τσοκόπουλος Βάσιος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα-τέλη 19ου αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

Τσουλφίδης Λευτέρης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2009.

Τσιτσέλης Ηλίας, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και την λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τόμ.1, *Βιογραφικά, βίων ιστορίαι, δημοσιεύματα*, Αθήνα, Π. Λεωνής, 1904.

Φιόρι Τζουζέπε, *Αντόνιο Γκράμσι, η Ζωή Ενός Επαναστάτη*, (μτφ. Αλεξιάδου Λία-Μουργιάνη Μαρία), Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1977.

Foucault Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, (μτφ. Χατζηδήμου Καίτη-Ράλλη Ιουλία), Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα, 1989.

—, *Οι μη κανονικοί, Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974 – 1975*, (μτφρ. Σιαμανδούρας Σωτήρης), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2019³.

—, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Α Τόμος, Η βούληση για γνώση*, (μτφ. Μπέτζελοσ Τάσος), Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2011.

—, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Β Τόμος, Η χρήση των ηδονών*, (μτφ. Μπέτζελοσ Τάσος), Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2013.

—, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Γ Τόμος, Η επιμέλεια του εαυτού*, μτφ. Πατσογιάννης Βασίλειος, Εκδόσεις Πλέθρον, 2013.

—, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Δ Τόμος, Η ομολογία της σάρκας*, (μτφ. Λάγιος Θανάσης, επιμ. Ρινόπουλος Λουκάς), Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2019.

Φουριώτης Άγγελος, «Ο ηθογράφος», *Ελληνική Δημιουργία*, 92, 1 Δεκέμβρη 1951, σ. 729-732.

Χαρλαύτη Τζελίνα, «Ναυτιλία», στο Κωστής Κώστας-Πετμεζάς Σωκράτης, (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 421-462.

Χατζιωσήφ Χρήστος, *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830 - 1940*. Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Χυτήρης Γεράσιμος, «Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης στα αγγλοκρατούμενα Εφτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος XX, Κέρκυρα, 1976.

—, *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Έκδοση της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, 1988.

Ψύρρας Θωμάς, *Κιλελέρ. Στον ήλιο μοίρα. Από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2010.

Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978.

—, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1991.

Williams Raymond, *Κουλτούρα και ιστορία*, (μτφ. Αποστολίδου Βενετία), Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1994.

Γ. 2. Γενική Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.

Baroja Julio Caro, “Religion, worldviews, social classes, and honor during the sixteenth and seventeenth centuries in Spain” στο Peristiany John George, Rivers Pitt (eds.): *Honor and grace in anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press 1992, σ. 91-102.

Beasley Chris, *What is Feminism? An Introduction to Feminist Theory*, London, Sage Publications, 1999.

Boissevain Jeremy, “Towards a social anthropology of the Mediterranean”, *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 1 (Mar. 1979), σ. 81-93.

Bourdieu Pierre, “The sentiment of honor in Kabyle Society” στο Peristiany John George (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965, σ. 191-240.

Campbell John Kennedy, “Honour and the Devil”, in John George Peristiany (ed.): *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965, σ. 139-170.

Chakrabarty Dipesh, “Provincializing Europe: Postcoloniality and the critique of history”, *Cultural studies*, vol. 6, no. 3, 1992, σ. 337-357.

Delphy Christine, *Close to Home: A Material Analysis of Women’s Oppression*, London, Hutchinson, 1984.

During Simon, *Foucault and Literature, Towards a Genealogy of Writing*, Taylor and Francis e- Library, 2005.

Garaudy Roger, *Pour l’avènement de la femme*, Paris, Editions Albin Michel, 1980.

Giddens Anthony, *Capitalism and modern social theory: An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.

Gilmore David (ed.), “Honor, Honesty, Shame: Male status in Contemporary Andalusia”, στο Gilmore David, (ed.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, Washigton D. C., Special Publication of the American Anthropological Association, 1987, σ. 90-103.

Gramsci Antonio, *Selections from the prison notebooks, (edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith)*, New York, International Publishers, 1971.

Guha Ranajit (ed.), *Subaltern Studies I. Writings on South Asia history and society*, Delhi, Oxford University Press, 1982.

-, *Elementary aspects of peasant insurgency in colonial India*, Durham, Duke University Press, 1999.

Hale, Dorothy J. “Marxist Approaches” στο Hale Dorothy J. (ed.), *The Novel: An Anthology of Criticism and Theory 1900-2000*. Oxford, Blackwell Publishing Professional. 2006, σ. 343-360.

Hamon Philippe, *Le personnel du roman: le système des personnages dans les Rougon-Macquart d’Émile Zola*, Genève, Librairie Droz, 1983.

Herzfeld Michael, “Within and without: the category of ‘female’ in the ethnography of rural Greece” στο Dubish Jill, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press 1986, σ. 215-233.

Hultberg Peer, *Shame: A hidden emotion. The Journal of Analytical Psychology*, 33, 1988, σ. 109-126.

Jacoby Mario, *Shame and the origins of self-esteem, A Jungian Approach*, (Translated from the German in collaboration with the author by Douglas Whitcher), Taylor and Francis e- Library, 2002.

Jameson Fredric, *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*, London & New York, Cornell University Press, 1981.

Jünke Christoph, *Leo Kofler's Philosophy of Praxis: Western Marxism and Socialist Humanism*. With Six Essays by Leo Kofler Published in English for the First Time, transl. by Nathaniel Thomas, Brill, Leiden and Boston, 2022.

Kock, Leon de, "Interview with Gayatri Chakravorty Spivak: New Nation Writers Conference in South Africa." *Ariel: A Review of International English Literature* 23:3, (July 1992), σ. 29-47.

Lawlor Leonard, Nale John (eds.), *The Cambridge Foucault Lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

Leroy Ladurie Emmanuel, "The court surrounds the King: Louis XIV, the Palatine Princess, and Saint-Simon", στο Peristiany John George-Rivers Pitt (eds.): *Honor and grace in anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press 1992, σ. 51-78.

Lombroso Gina, *L'âme de la femme*, Paris, Payot, 1922.

Lynd Helen Merrell, *On shame and the search for identity*, New York, Science Editions, 1961.

Mansfield Nick, *Subjectivity. Theories of the self from Freud to Haraway*, St. Leonards, Allen and Unwin, 2000.

Maynard Mary, "Beyond the 'big three': the development of feminist theory into the 1990s." *Women's History Review*, (1995), 4.3:., σ. 259-281.

Millett Kate, *La politique du mâle, Traduit de l'Américain par Elisabeth Gifle*, Paris, Editions Stock, 1971, [Millett Kate, *Sexual politics*, 1970]

Pandey Gyanendra, "Unarchived Histories: The "Mad" and the "Trifling" στο Pandey Gyanendra (ed.), *Unarchived Histories: The "Mad" and the "Trifling" in the Colonial and Postcolonial World*, New York, Routledge 2014, σ. 3-20.

Pitt- Rivers Julian, "Honour and Social Status" in Peristian John G. (ed.), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965, σ. 21-77.

Platt Len, *Aristocracies of Fiction. The Idea of Aristocracy in Late-Nineteenth-Century and Early-Twentieth-Century Literary Culture*, London, Greenwood Press, 2001.

Rubin Gayle, *The traffic in women: Notes on the "political economy" of sex*, στο Raya Reiter, *Toward an Anthropology of Women*, New York, Monthly Review Press, 1975, σ. 157-210.

Sassoon Anne Showstack, *Gramsci's Politics*, London, Croom Helm, Routledge, 1980.

Schneider Jane, *Of vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies*- *Ethnology* vol. 10, no 1, January 1971, σ. 1-24.

Simon John, "Conversation with Michel Foucault", *Partisan review*, (1971), 38. 2: , σ. 192-201.

Spivak Gayatri Chakravorty, "Can the Subaltern Speak?" στο Nelson Cary- Grossberg Larry, (eds.), *Marxism and the interpretation of Culture*, Chicago, University of Illinois Press, 1988, σ. 271- 313.

—, *Can the subaltern speak? In: Imperialism*. Routledge, 2023. pp. 171-219.

The Cambridge Foucault Lexicon, Cambridge University Press, 2014, σ. 496-502.
<https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-foucault-lexicon/subjectification/E23AB9295DAA8B9D4A21A21418BDAE90>.

Williams Raymond, *Modern Tragedy*, (Mc Callum Pamela ed.), Peterborough, Ontario, Broadview Press Inc, 2006.

Wurmser Léon, "Gedanken zur Psychopathologie von Scham und Ressentiment." *Analytische Psychologie*, (1988), 19, σ. 283-306.